

মামণি বয়ছম গোস্বামী
আধা লেখা
দস্তাবেজ

ফুডেণ্টচ্ ষ্ট'ৰচ্

কলেজ হোষ্টেল ৰোড
গুৱাহাটী-৭৮১০০১-অসম

প্রকাশক :

শ্রীনিবেশ চন্দ্র দত্ত

ষ্টুডেন্টচ্, ষ্ট'বচ্,

বকরা বামুণ গাঁও

৭৮৫৬১৮

পরিবেশক :

ভাবতী বুক ষ্টল

জি. এফ. বোড

গোল্লাঘাট—৭৮৫৬২১

প্রচ্ছদ ও অলংকরণ :

পূর্ণেন্দু পত্নী

প্রথম প্রকাশ :

গুরাহাটি গ্রন্থমেলা, ডিচেম্বর—১৯৮৮

মূল্য : ৪০.০০ টাকা

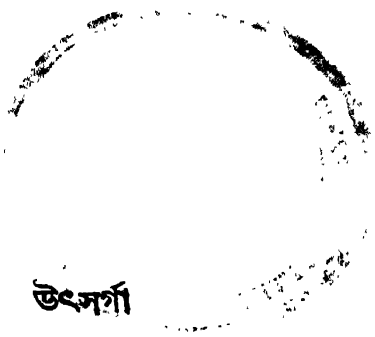
মুদ্রাকর :

শ্রীঅনন্দমোহন দত্ত

নাবায়ণী প্রেছ

২৬/চি, কালীদাস সিংহ জেন

কলিকতা-৯

উৎসর্গ

স্নেহময়ী আই

শ্রীমতী অম্বিকা দেবী গোস্বামীৰ

কৰকমলত

—মামণি বয়ছম গোস্বামী

লেখিকাৰ কথা

১৯৬৮ চনৰ জুন মাহৰ দুই তাৰিখে প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যিক শ্ৰীহোমেন বৰগোহাঞিদেৱে মোক এখন চিঠি দিছিল। ব্যক্তিগতভাৱে সেই সময়ত তেওঁৰ লগত মোৰ কোনো পৰিচয় নাছিল। তেওঁৰ চিঠিৰ দুটা মান শাৰী এনে ধৰণৰ আছিল—“আপোনাৰ মন কি দুঃসহ বেদনাৰে ভাৰাক্ৰান্ত—সেই কথা আপুনি নক’লেও মই জানো। কিন্তু শিল্প-সৃষ্টিৰ দাবী ইমানেই নিষ্ঠুৰ যে সি কাৰো ব্যক্তিগত দুখ বেদনাৰ কথা বিবেচনা নকৰে। সাধাৰণ নৰ-নাৰীৰ এই অতলান্ত দুখত নিৰ্মজিত হৈ মৃত প্ৰায় হৈ থাকিবলৈ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰ আছে, কিন্তু আপোনাৰ এই অধিকাৰ নাই। কাৰণ আপুনি লিখিকা, জ্ঞাত শিল্পী। একমাত্ৰ সৃষ্টিৰ মাজতেই আপোনাৰ মুক্তি—দুখৰ পৰা, বিবাদৰ পৰা, আনকি ক্ষুদ্ৰ খণ্ড মৃত্যুৰ পৰাও।”

বৰগোহাঞি ডাঙৰীয়াই আৰু অনেক প্ৰেৰণা দায়ক কথা লেখিছিল। সেই সময়ত তেওঁৰ কথাই মোৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিছিল। তেওঁৰ উপদেশ মতে মই সেই সময়ত মোৰ জীৱন কাহিনীৰ কিছু অংশ লিখিছিলো। কি কাৰণে সেই সময়ত মোৰ সেই স্মৃতিৰ কাহিনী ছপা নহ’ল আৰু ময়ো সেইখন শেষ কৰিব নোৱাৰিলো সেয়া এক অণু কাহিনী আছিল।

১৯৮৬ চনৰ অসম বাণীৰ বিহু সংখ্যাত ‘দস্তাবেজৰ এক অংশ’ বুলি মোৰ স্মৃতিৰ কাহিনী এটি প্ৰকাশিত হৈছিল।

‘অসমবাণীৰ’ সম্পাদক শ্ৰীতিলক হাজৰিকা মহোদয়ে ‘দস্তাবেজৰ’ দ্বিতীয় অংশ লাগে বুলিও বৰকৈ অনুৰোধ কৰিছিল।

মোক হাতত কলম লবলৈ, আৰু নিপীড়িতসকলৰ ছবি আঁকিবলৈ শিকাইছিল শ্ৰীকীৰ্তিনাথ হাজৰিকা মহোদয়ে। যি সময়ত শ্ৰীকীৰ্তিনাথ হাজৰিকাদেৱক লগ পাইছিলো সেই সময়ত অৰ্থাৎ স্কুলত পঢ়া দিনতে

মই শ্ৰীতিলক হাজৰিকা মহোদয়কো লগ পাইছিলো। তেওঁ
অনুবোধ নকৰাহেঁতেন মই ‘দস্তাবেজৰ দ্বিতীয় অংশ’ হয়তো লেখিব
নোৱাৰিলোহেঁতেন। লেখাৰ কোনো আশ্ৰয় নাছিল।

দস্তাবেজৰ তৃতীয় অধ্যায়টি মই প্ৰকাশক শ্ৰীবিজয় দত্তৰ অনুৰোধত
লেখিব লগীয়া হ’ল। কাৰণ তেওঁ সম্পূৰ্ণ কিতাপখন ছপাবলৈ বৰ
আশ্ৰয় প্ৰকাশ কৰিলে। তথাপিও ১৯৭০ চনলৈহে মই জীৱনত ঘটি
যোৱা কিছুমান ঘটনাৰ ছবি এই গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট কৰিলো। মোৰ অত্যন্ত
প্ৰিয় ভাতৃ-ভগ্নী বন্ধু-বান্ধৱ আদিৰ ছবি এই গ্ৰন্থত অঙ্কিত হোৱা নাই।
কিছুমান নিৰ্দিষ্ট ঘটনাৰ কথা বৰ্ণনা কৰোঁতে এই ঘটনাৰ লগত
জড়িত ব্যক্তি সকলহে উপস্থিত হৈছে।

এই বিশাল জীৱন শ্ৰোতত যিবোৰ সৰু-ডাঙৰ ঘটনাই মন আৰু
হৃদয় স্পৰ্শ কৰি গৈছিল সেইবোৰৰ বৰ্ণনাহে মই এই গ্ৰন্থত আঁকি
দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছো।

১৯৭০ চনৰ পৰাহে যেন এক অগ্ৰ জীৱন আৰম্ভ হৈছিল। এই
জীৱনৰ ছবি ইয়াত সন্নিবিষ্ট কৰা হোৱা নাই।

কেতিয়াবা তেনেই সাধাৰণ মানুহৰ জীৱন যাত্ৰাত এনে কিছুমান
ঘটনাৰ সমাবেশ ঘটে যিবোৰক উপন্যাসৰ আকাৰেৰে সহজেই সজাব
পৰা যায়। এয়া তেনে এক সাধাৰণ ব্যক্তিৰেই জীৱন কাহিনী যাক মাত্ৰ
উপন্যাসৰ আকাৰেৰে সজোৱা হৈছে।

প্ৰথম অধ্যায়টি ‘অসমবাণীত’ প্ৰকাশ হওঁতে যিসকল লোকে চিঠি-
পত্ৰ ইত্যাদি দি প্ৰেৰণা দিছিল সেইসকলৰ ওচৰত মই কৃতজ্ঞ হৈ
থাকিলো।

শক্তি নগৰ

দিল্লী—১১০০০৭

মামণি ৰয়ছম গোস্বামী

২৪.৭.৮৮

আশা লেখা দস্তাবেজ

2

প্ৰথম অধ্যায়

॥ এক ॥

সেই সময়ত বয়স বৰ কম আছিল। খোৱা পিছাৰ চিন্তা নাছিল। এনেকুৱা অৱস্থাত মোৰ বয়সৰ যিকোনো ছোৱালীয়ে আনন্দত দিন কটোৱাৰে কথা আছিল। মোৰ কপালত কিন্তু এই আনন্দৰ কথা লেখা নাছিল। এক প্ৰকাৰ নৈৰাশ আৰু হুঃখবোধে মোৰ হৃদয়ৰ লগত যেন ঘৰ বান্ধিয়ে লৈছিল।

১৯৫৫ চনত আমি শ্বিলঙত আছিলো। পিতা শিক্ষাধিকাৰ আছিল। বৃটিছে এৰি যোৱা সংস্কৃতিৰ ছায়া তেতিয়াও শ্বিলঙৰ আকাশে-বতাহে বিচ্ছুৰিত হৈ আছিল। আমাৰ ঘৰৰ ওচৰে পাজৰে কেইবাটাও বৃটিছ পৰিয়ালে বাস কৰিছিল। আনকি আমি বাস কৰা প্ৰাসাদোপম ঘৰটোৰ (এই ঘৰৰ চাল কিন্তু খেৰবহে আছিল) ছাৰ্ভেণ্ট কোৱাৰ্টাৰটোত এগৰাকী তেনেই অকলশৰীয়া বৃটিছ মহিলাই তেওঁৰ ইয়াং নামৰ ক'লা নোমাল কুকুৰটোৰ সৈতে বাস কৰিছিল। মহিলা গৰাকীয়ে এসময়ত 'পাইন মাউণ্ট' স্কুলত কাম কৰিছিল। অৱসৰ লোৱাৰ পাছত কেতিয়া আহি এই বঙলাৰ ছাৰ্ভেণ্ট কোৱাৰ্টাৰৰ দুটা কোঠা দখল কৰি লৈছিল কোনেও ক'ব নোৱাৰিছিল।

মিছেছ জেমছ নামৰ এই বৃটিছ মহিলা গৰাকী বাস কৰা কোঠা দুটাৰ সেই প্ৰাচীন আৰু বিচিত্ৰ গোন্ধ এতিয়াও মোৰ নাকত লাগি আছে। কয়লা, পাইনৰ গুটি 'পলছন' মাখন, 'ফ্ৰাফ্'টীজৰ' টিন, 'আই এক্সএল জেমব' টিন, পুৰণা উল আৰু ফটা কাপোৰৰ দম—এইবোৰৰ মাজত থকা তেওঁৰ সৰু বিছনাখনৰ পৰা আহিছিল সেই গোন্ধ। তেওঁৰ কোঠাটোৰ পাছফালে থকা সৰু খিৰিকিখনেৰে মই 'ফ্ৰিনো'লিন'

জলপ্ৰপাতৰ সৰু নিজৰাটো বৈ যোৱা দেখিছিলো। নিজৰাটোৰ এটা অংশত পানী বৰ গভীৰ আছিল। মিছেছ জেমছৰ ঘৰৰ এই অংশটোৰ পৰা সেই পানীখিনি এটা হ্ৰদৰ দৰেই ভাৱ হৈছিল। সেই সময়ত সকলোৱে কৈছিল—সেইখিনি দেও লগা পানী, তাত তিনডাল বাঁহ একেলগে ডুব যাব। মিছেছ, জেমছেও কৈছিল—“এৰা পানীখিনি বৰ-দ’ মোৰ এই কুকুৰটো কেতিয়াবা সেইপিনে যায় বুলি ভাবি বৰ ভয় লাগি থাকে। কিন্তু তুমি সদায়ে এই কথা কিয় সোধা? কিমান দ? কিমান দ?”

মই বৃদ্ধা জেমছক এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰিছিলো। এৰা কেনেকৈ উত্তৰ দিওঁ? সেই দহ-এঘাৰ বছৰতে মই আত্মহত্যাৰ কথা ভাবিছিলো। আত্মহত্যাৰ কথা ভাবিছিলো এই কাৰণেই যে মোৰ ভাৱ হৈছিল মোৰ পিতাৰ যদি মৃত্যু হয় তেতিয়াহলে মই সেই মৃত্যুৰ যন্ত্ৰণা সহ্য কৰিব নোৱাৰিম। সেই সময়ত পিতাৰ সৈতে মোৰ এক অনন্য সম্বন্ধ আছিল। সকলো শিশুৰেই নিজৰ পিতৃৰ প্ৰতি হয়তো এনে ধৰণৰ সম্বন্ধ থাকে। কিন্তু মোৰ অন্তৰত পিতাৰ প্ৰতি এক অদ্ভুত টানেই আছিল, যাক মই কোনো ভাষাৰে লিখি বৰ্ণাব নোৱাৰো। (সেই পিতা যি গৰাকী মানুহ নহলে জীয়াই থাকিব নোৱাৰিম বুলি একেবাৰে বন্ধমূল ধাৰণা আছিল তেওঁক কেনাৰ বেমাৰত তিলতিলকৈ মৃত্যু হোৱা মই দেখিছিলো; তেওঁ আঁতৰি গৈছিল সঁচা, আৰু তেওঁ আঁতৰি যোৱাৰ পাছত মই আত্মহত্যা কৰিব পৰা নাছিলো এই কথাও সঁচা, কিন্তু মনৰ মাজত এই ভাৱনা একেবাৰে খুটি পুতিয়ে বহি গৈছিল। এই সংজ্ঞাহীন বেদনাবোৰৰ সৈতে শৈশৱৰ পৰাই আত্মাই যেন যুদ্ধ কৰিছিল। এই যন্ত্ৰণাৰ কথা কেতিয়াও মই কাৰো আগত প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিছিলো)।

...মিছেছ জেমছে মূৰৰ টুপিটো খুলি থুতৰিত ধৰি প্ৰায়ে প্ৰশ্ন কৰিছিল—“নিজৰাটোলৈ কিয় চাই থাকা তেনেদৰে? যোৱা—লগৰ ছোৱালীবোৰৰ লগত খেলাগৈ, চুইমিং পুলত সাতোবাগৈ...”

‘পাইন মাউণ্ট’ত পঢ়িছিলো। ছাত্ৰীসকলক মিছ হলটিনে সাতুৰিবলৈ শিকাইছিল। তেওঁ বৃটিছ মহিলা আছিল। বৰ খুচ মেজাজী আছিল। মুখত হাঁহি লাগিয়েই আছিল। স্কুলৰ পৰা প্ৰত্যেক শুক্ৰবাৰে ক্ৰিনোলিন ফলছৰ সন্মুখৰ ছুইমিং পুললৈ লৈ গৈ ‘পাইন মাউণ্ট’ৰ ছাত্ৰীবোৰক তেওঁ সাতুৰিব শিকাইছিল। মোৰ নিজৰ ‘ছুইমিং কণ্টিউম’ নাছিল। আমাৰ ছাৰ্ভেণ্ট কোৱাৰ্টাৰত থকা বঙালী বান্ধনী এগৰাকীৰ মোৰ সমানেই প্ৰায় দহ এঘাৰ বছৰীয়া ছোৱালী এজনী আছিল। আমি দুয়ো একেলগে খেলিছিলো। তাইক আমি থকা বঙলাত এসময়ত থকা কোনোৱা এগৰাকী বালিকাই পুৰণা ‘ছুইমিং কণ্টিউম’ এটা উপহাৰ দিছিল। তাই বান্ধনীৰ ছোৱালী আছিল সেই বাবে ‘পাইন মাউণ্ট’ৰ দৰে স্কুলত পঢ়িব নোৱাৰিছিল। এই ‘ছুইমিং কণ্টিউম’টো সেইবাবে তাইৰ কোনো কামত নাহিছিল। মই তাইৰ এই ‘ছুইমিং কণ্টিউম’টো পিন্ধি মিছ হলটিনৰ ছুইমিং ক্লাছলৈ গৈ সাতুৰিছিলো। পিতাই মোক সেই সময়ত অত্যন্ত মৰম কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ ‘ছুইমিং কণ্টিউম’ এটা লাগে বুলি মই ক’ব নোৱাৰিছিলো। কিয় নোৱাৰিছিলো সেই কথা মই আজিও ক’ব নোৱাৰো। পিতাই সেই সময়ত বৰ জুখি মাখি খৰচ কৰিছিল। শ্বিলঙৰ শীতত পিন্ধিবলৈ তেওঁ মোক আৰু মোৰ ভনীজনীক নিজে পছন্দ কৰি দুটা অভাৰকোট চিলাই দিছিল। মোৰ অভাৰকোটটো অৱশ্যে মোৰ লগৰ ছোৱালীবোৰে পছন্দ নকৰিছিল। স্কুলৰ সকলোৰে মিহি কাপোৰৰ অভাৰকোট আছিল। কিন্তু মোৰ কোটৰ কাপোৰ আছিল তেনেই গধপা। পিতাই নিজে পছন্দ কৰি চিলাই দিয়াৰ বাবেই হয়তো কোটটো মই বৰ আটোম-টোকাৰি কৰি ৰাখিছিলো। ‘পাইন মাউণ্ট’ত পঢ়া মোৰ লগৰ ছোৱালীজাক বৰ অৱস্থাপন্ন ঘৰৰ আছিল। সিহঁতৰ সাজ-পোছাকো চকুত লগা আছিল।

বগা চাহাবৰ ছোৱালীও আছিল কিছুমান। লেজলী ৱানাৰ-কাঠফুলাৰ দৰে শৰীৰৰ বৰণ, মো সিটাৰ দৰে চুলি; অপূৰ্ব সুন্দৰ শৰীৰৰ

বৰণৰ-ইবন নীল ? মুখত আইৰ দাগেৰে ভৰা গঠলু চেহেৰাৰ ফ্লবিস্ হেইলছ ? আঃ আৰু কত মুখ চকু মুদিলেই যেন এতিয়াও সকলোৰে মুখ জীৱন্ত হৈ উঠে । প্ৰায়বোৰেই জন্মদিনৰ উৎসৱ পালন কৰিছিল । মোকো নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল । মোৰ জন্মদিনৰ তাৰিখৰ কথা মই নিজেও নেজানিছিলো, ঘৰৰ কোনেও মনত নেবাৰ্খিছিল । অকল মোৰেই কিয় ঘৰৰ কোনো এটা ল'ৰা-ছোৱালীৰ জন্মদিন পালন কৰা নহৈছিল । নিয়মেই যেন নাছিল । বাহ্যিক জাকজমক এৰি ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে যাতে একেবাৰে সাধাৰণভাৱে জীৱন-যাপন কৰিব পাৰে তাৰ বাবে পিতা বৰ সজাগ আছিল । তেওঁৰ যেন এটাই ধৰ্ম আছিল—Simple living and high thinking.

সেয়ে মোৰ লগত পঢ়া অত্যন্ত অৱস্থাপন্ন ঘৰৰ দুহিতাসকলৰ জন্ম-দিনত মই গৈছিলো আৰু চুপচাপ বহি আছিলো । কেতিয়াবা বাৰিষা বতৰত যেতিয়া 'পাইন মাউণ্ট'ৰ ছাত্ৰীসকলে শাৰীপাতি চিনেমা চাব গৈছিল ; বেইণ কোৰ্টৰ অভাৱত মই শাৰীৰ পৰা ফালৰি কাটি উভতিও আহিছিলো । আৰু মিছ হলটিনৰ ছুইমিং ক্লাছলৈ মই কোনোবাই এৰি থৈ যোৱা সেই পুৰণা ছুইমিং চুটযোৰ পিন্ধি গৈছিলো ।

...নাই নাই তথাপিও কোনো আক্ৰেপ নাছিল । সেই সময়ত মই মিছ ডুৰপ নামৰ ইটালীৰ ছিছিলিত জন্মগ্ৰহণ কৰা শিক্ষয়িত্ৰী গৰাকীৰ ওচৰত কাপোৰ চিলোৱা শিকিব গৈছিলো । মিছ ডুৰপ প্ৰকৃততে ছিছিলিৰ আছিল নে চিছেলছৰ (Seychelles) আছিল এই বিষয়ে সন্দেহ আছিল যদিও তেওঁক মই সেই সময়ত ছিছিলিৰ মানুহ বুলিয়ে জানিছিলো । চুটি ৰঙচুৱা চুলিৰে শকত-আবত মহিলা আছিল মিছ ডুৰপ । দাঁত দুপাৰি উজ্জ্বল আছিল । শৰীৰৰ বৰণ বগা আছিল যদিও মুখত আইৰ দাগৰ দৰে কিছুমান দাগ আছিল । মুখৰ গঢ় ভাল নাছিল কিন্তু অত্যন্ত মৰমীয়াল মানুহ আছিল তেওঁ ।

(যোৱা বছৰ মই ইটালীৰ ফ্লাবিল পিচা ইত্যাদিলৈ যাওঁতে ছিছিলিৰ একেবাৰে ওচৰৰ ন্যাপলছ কাপ্ৰি আৰু অনা কাপ্ৰিলৈও

গৈছিলো। ছিছিলিলৈ যোৱাৰ এক প্ৰৱল ইচ্ছা হৈছিল। মই তেওঁৰ ঠিকনা নেজানিলেও ছিছিলিলৈ গৈ তেওঁৰ দুৱাৰৰ ওচৰত থিয় হোৱাক এক আকাংক্ষা জন্মিছিল। আনা কাপ্তিৰ প্ৰত্যেকখন বিপনী আৰু গীৰ্জাৰ দুৱাৰ মুখত বৈ মই ক'বাত এই বৃদ্ধা মহিলাক দেখো নেকি চাইছিলো। মিছ ড়াৰপে অহবহ আনা কাপ্তি আৰু ফ্ৰবিলৰ কথা কৈছিল। ফ্ৰবিল আৰু কাপ্তিত মই মুখ মাছুহৰ দৰে মিছ ড়াৰপক বিচাৰি ঘূৰ্ম-টিয়াই ফুৰিছিলো—এই কথা জানিও যে মই ডেবকুৰি বছৰ মিছ ড়াৰপক দেখা নাই কি ঠিক তেওঁ জীয়াই আছে নে নাই ?)

...খিলঙত থকা এই সময়তে মনৰ সেই নৈবাশ্য আৰু আত্ম-হত্যাৰ ভাৱ হৃদয়ৰ মাজত খুটি পুতিয়েই যেন বহি বৈছিল।

প্ৰিয়জনৰ লগত বিচ্ছেদ হোৱাৰ দাক্ষণ পৰিণতিৰ কথা ভাবি মোৰ অন্তৰ গাআই সেই শিশু অৱস্থাতেই কঁতৰ হৈ পৰিছিল। এই যন্ত্ৰণাৰ ঠিক সংজ্ঞা মই দিব নোৱাৰিছিলো। ই এক বহুসময় ভাৱধাৰা আছিল যাক জয় কৰিব চেষ্টা কৰিও মই কোনো দিনে জয় কৰিব পৰা নাছিলো।

ক্ৰিনোলিন ফলড, হাইদৰী পাৰ্কৰ মোলায়েম ঘাঁহনি, ঘৰৰ সন্মুখৰ পৰ্বতত শাৰী শাৰী পাইন গছ, মাজ বাতি কেতিয়াবা সাৰ পাই বতাহত কঁপা পাইনৰ শব্দ শুনিছিলো। এই শব্দ ত্ৰিৰোতাৰ বিননিৰ দৰে শুনা গৈছিল। মই বাতি প্ৰায়ে এই কান্দোন শুনিছিলো। আৰু ঘৰৰ তলৰ নাচপতি গছবোৰ ? চব সজীৱ হৈ আছে। মনৰ জগতত ৰঙে-বসে চব সজীৱ হৈ আছে...যেনেদৰে সজীৱ হৈ আছে সেই শিক্ষয়িত্ৰীবোৰৰ ছবিবোৰ ?

মিছ ড়াৰপ ?

মিছ হলটিন ?

মিছ নীল ?

মিছেছ ক'লমেন ?

...মিছ নীল প্ৰধান শিক্ষয়িত্ৰী আছিল। ভিন্ন ধৰণৰ ব্যক্তিত্বসম্পন্ন

মহিলা আছিল তেওঁ। বেছি ভাগ সময় অফিছতে কটাইছিল। কোনোবা ছাত্ৰীয়ে যদি গুৰুতৰ অপৰাধ কৰে তেতিয়াহে তেওঁ ক্লাছলৈ আহিছিল। এডাল স্কেলো লগত লৈ আহিছিল। অপৰাধী ছোৱালীজনীক হাত পাতিব দিছিল। তাৰ পাছত সকলোৰে সন্মুখত ছোৱালীজনীক এনে ধৰণে কোবাইছিল যে যিমানবাবেই মই এই দৃশ্য দেখিছিলো সিমানবাবেই ভয়ত মোৰ অৰ্ঠ কৰ্ঠ শুকাই গৈছিল। শাস্তি পোৱা ছোৱালীজনীৰ প্ৰতি অম্লকম্পাত মোৰ ছুয়ো নয়ন ভৰি আহিছিল।... গোলাব ৰায় উপাধিধাৰী শকত-আৱত ছোৱালী এজনীয়ে প্ৰায়ে এনেধৰণৰ শাস্তি ভোগ কৰিছিল। তাইৰ দেউতাকে আমাৰ পুৰণা ষ্টেখনৱাগান গাড়ী এখন কিনাৰ কথা মনত পৰে।

...মিছেছ ক'লমেন নামৰ শকত-আৱত, গোলাপৰ পাহিৰ দৰে বৰণৰ ব্ৰট্ৰিছ শিক্ষয়িত্ৰী গৰাকীয়ে আমাক ছবি আঁকিব শিকাইছিল। ছবি আঁকা মোৰ নিচাৰ দৰে আছিল। এবাৰ মই যীচুক দীঘল ডাটিকোছাৰে সৈতে আঁকিছিলো। মিছেছ ক'লমেনে সেইখন আনবোৰ শিক্ষয়িত্ৰীক দেখুৱাইছিল। স্কুলৰ দীঘলীয়া কৰিদ্ৰটোৰ ওচৰত গোটেইজাক গোট খাইছিল। তেতিয়া মই প্ৰথম ষ্টেণ্ডাৰ্ডত পঢ়িছিলো। ইংৰাজী ভাষাত ভালদৰে একো প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিছিলো।

মিছেছ ক'লমেনে পতা চিত্ৰ প্ৰতিযোগিতাত মই এখন প্ৰমাণপত্ৰ পাইছিলো। সেই প্ৰমাণপত্ৰখন এতিয়াও হয়তো ক'ৰবাত সোতমোচ খাই পৰি আছে।

...ঈশ্বৰ পুত্ৰ যীচুৰ ছবি হৃদয়ৰ মাজত একেবাৰেই যেন গভীৰভাৱে বহি গৈছিল।...পুলিচ বজাৰৰ ওচৰত থকা গীৰ্জাৰ ঘণ্টা মই ঘৰৰ বাৰাণ্ডাৰ পৰা শুনা পাইছিলো।...খ্ৰীষ্টমাছৰ সময়ত গীৰ্জাৰ কাষত হোৱা এখন মেলালৈ যোৱাৰ কথা মোৰ মনত পৰে। গৰম কাপোৰেৰে কৰা ফুলৰ থোপা তাত ফিৰিঙ্গিসকলে বিক্ৰী কৰিছিল।...যীচুৰ ছবি এখন বৰ জাকজমককৈ তাত সজাই থৈছিল। তেওঁৰ হাত-ভৰিত মৰা গজালৰ জখমে কৰা তেজৰ চেকুৰাবোৰ মোৰ চকুত স্পষ্ট হৈ পৰিছিল। ঈশ্বৰ

পুত্ৰৰ মূৰত বান্ধি দিয়া কাঁইটৰ মুকুটটোৱেও বুকুৰ কোনোবাখিনিত যেন খোচাবিদ্ধা কৰি আহিল।...সেই সময়ত বহীবিলাকতো যীচুৰ ছবিকেই আঁকিছিলো। ‘পাইন মাউন্ট’ত খ্ৰীষ্ট ধৰ্ম-শাস্ত্ৰৰ (ক্ৰিপচাৰ) ক্লাছটোও কৰিছিলো। হিন্দু-মুছলমান নাইবা আন ধৰ্মৰ ছাত্ৰীসকলে এই বিষয়টো নপঢ়িলেও হৈছিল। প্ৰায়বোৰে নপঢ়িছিলেই। হিন্দু ছোৱালী হৈ এই ক্লাছটো কৰা বাবেই হয়তো পৰীক্ষাত এই বিষয়টোত মই নম্বৰ কিছু সৰহকৈ পাইছিলো। ...ক্লাছৰ আগেয়ে হোৱা প্ৰাৰ্থনা সভাত আমি সকল পুথিত থকা যীচুৰ ধৰ্মগ্ৰন্থৰ গীত গাইছিলো।

ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ ক্লাছত পঢ়া কথাবোৰ এতিয়া বিস্মৃতিৰ গৰ্ভত লীন হৈ গৈছে। তথাপিও এটা ছটা শাৰী এতিয়াও মনত পৰে যীচুৱে কোৱা কথা।

“এই সুন্দৰ নয়ন তোমাৰ শৰীৰৰ প্ৰদীপ। তোমাৰ নয়ন সৰল হলে সমস্ত শৰীৰ দীপ্তিমান হ’ব—কিন্তু তোমাৰ নয়ন মলিন হলে তোমাৰ শৰীৰ অন্ধকাৰময় হৈ পৰিব। তোমাৰ হৃদয়ৰ দীপ্তিক যদি অন্ধকাৰে ঢাকি ধৰে তেনেহলে তুমি কোন পথেৰে গমন কৰিবা ?

...যাচনা কৰা তুমি পাবা। অন্বেষণ কৰা তেতিয়াও পাবা, দুৱাৰত কৰাঘাত কৰা তোমাৰ বাবে দুৱাৰ খুলি দিয়া হ’ব...।

...স্মৃতিৰ পথত ধূসৰ হৈ গলেও ত্ৰুহবিদ্ধ যীচুৰ অনেক কাহিনী মই পাহৰা নাই।

বহুবছৰ পাছত ফ্ৰাঞ্চত মহাশিল্পী লিওনাডো দা ভিলিৰ দ্বাৰা অঙ্কিত ‘লাষ্ট ছাপাৰ’ত যীচুৰ মুখৰ অনন্ত পোহৰ দেখিছিলো। ছবিলৈ অনন্ত পোহৰ আনিব পৰা বেমব্ৰাণ্টৰ ‘ক্ৰাইষ্ট এট এঘাছ’ নামৰ ছবিৰ এক জলক দেখা পাইছিলো...যীচুৰ মুখৰ কাৰুণ্যই সেই বহুসময় পোহৰৰ মাজেৰে অনন্ত হৈ উঠিছিল। এইবোৰ সময়ত শৈশৱত দেখা যীচুৰ মুখ আকৌ দেখা পোৱা যেন ভাব হৈছিল আৰু বোমৰ ভেটিকানত মই মাইকেলেঞ্জলোৰ কুমাৰী মেৰীৰ কোলাত পৰি থকা যীচুৰ এক অপূৰ্ব মুখ দেখিছিলো। পঁচিশ বছৰ বয়সতে মাইকেলেঞ্জলোৱে গঢ়ি তোলা

‘পিয়েটা’ (দয়া) নামৰ এই সৃষ্টিৰ মাজত যীচুৰ সেই অনন্ত মুখৰ ছবি দেখি মোৰ ছয়ো নয়ন ভৰি আহিছিল।

কোনো নেদেখাকৈ সেইদিনা ৰোমৰ ভেটিকানত মই ছয়ো নয়নৰ পানী মচিছিলো।

...কতদিন পাৰ হ’ল দীঘল ডাঢ়িৰে সৈতে যীচুৰ মুখৰ ছবি অঁকাৰ ?
কতদিন পাৰ হ’ল বং তুলিকা আৰু ইজ্জেল দলিয়াই পেলোৱাৰ।
তথাপিও ছবিয়ে অভিভূত কৰে।

ছবি আঁকিবলৈ মিছেছ ক’লমেনে অনুপ্ৰেৰণা দিছিল শৈশৱত।

ক’ত আছে মিছেছ ক’লমেন এতিয়া ?

নাই কোনো খবৰ নাই।

যেনেদৰে নাই ইংৰাজী গীত শিকোৱা মিছেছ পাৱেলৰ।

ৰচনা লিখিবলৈ উৎসাহিত কৰা মিছ শ্বোৱেৰ ?

আহ ক’ত মিছ ড্যুৰপ ?

মিছ নীল ?

মিছ হলটিন ?

মিছ চুইনি ?

মিছেছ জেমছ ?

...সকলোৱেই মনৰ মাজত মটিব নোৱাৰা দাগ বহুৱাই আতৰি গৈছে। জীৱনত লগ পোৱা আৰু বিচ্ছেদৰ কাহিনীৰ মৰ্মান্তিক চেহেৰাৰ সৈতে নিজকে যেন পৰিচিত কৰোৱাই গৈছে।...

শেষৰপিনে খিলঙৰ কিছুমান দিন মোৰ বাবে অত্যন্ত বহুশ্রম হৈ পৰিছিল। মই লাহে লাহে যেন ডাঙৰ হ’বলৈ আৰম্ভ কৰিছিলো। নিজৰ শৰীৰ আনৰ দৃষ্টিৰ পৰা লুকুৱাই থবলৈ চেষ্টা কৰিছিলো।

এদিন মিছ হলটিনে লোৱা ছুইমিং ক্লাছ কৰি পানীৰ পৰা সেই পুৰণা ফটা ‘ছুইমিং কণ্ঠিউম’টো পিন্ধি আহোতে অপলক দৃষ্টিৰে মোৰ শৰীৰলৈ চাই থকা খ্ৰীষ্টান যুৱক এটাৰ লগত মোৰ মুখামুখি হৈছিল।..

সেই সময়ত মই যি কোনো চিনেমাই চাব গৈছিলো। কিন্তু তাৰ

ভিতৰত ‘ছেমছান এণ্ড ডেলাইলা’ নামৰ চিনেমাক্ষান মই বোধহয় কেইবা-বাৰো চাইছিলো। ছেমছানৰ ভাণ্ডত অভিনয় কৰা আমেৰিকান চিত্ৰ-অভিনেতা ভিক্টৰ মেচিউৰক ৰূপালী পৰ্দাত দেখি একেবাৰেই অভিভূত হৈ পৰিছিলো।

ই কেনে ধৰণৰ মোহ আছিল ?

ঘৰলৈ যোৱা আহিছিল তাকেই অনুৰোধ কৰিছিলো, “সৌ হায়দৰি পাৰ্কৰ ওচৰত গেৰিছন চিনেমাত ‘ছেমছান ডেলাইলা’ চলি আছে। তোমালোকে চাবলৈ গলে মোকো লগত লৈ যাৰা।”

সেই সময়ত ভিক্টৰ মেচিউৰৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁক চাবলৈ এক অনশ্চ হেপাহ জন্মিছিল। আৰু ডেলাইলাৰ ভাণ্ডত অভিনয় কৰা হেডী লেমাৰ ? এনে অনশ্চ স্তম্ভৰী তিৰোতাক সেই সময়ত মই কতো দেখা নাছিলো।

(১৯৮৪ চনত ফ্ৰাঞ্চলৈ যাওঁতে মই ভিয়েনাৰ একেবাৰে ওচৰলৈ গৈছিলো। ইন্স নদীৰ পাৰৰ ইন্সব্ৰুকত মই ছুৰাতি আছিলো। ইন্সব্ৰুকৰ পৰা ভিয়েনা বৰ বেছি দূৰ নহয়। এই ভিয়েনাতে হেনো হেডী লেমাৰে এক অবিশ্বাস্য দৰিদ্ৰতা ভূগি জীৱনৰ শেষ দিনবোৰ কটাব লাগিছে। তেওঁক চাই অহাৰ প্ৰৱল ইচ্ছা হৈছিল। ডেৰকুৰি বছৰ পাছতো এক ধৰণৰ টান অনুভৱ কৰিছিলো এই চিত্ৰগাৰক গৰাকীলৈ। মোৰ শৈশৱৰ সৌন্দৰ্যৰ বাণী হেডী লেমাৰ ? এই সৌন্দৰ্যৰ বাণী গৰাকীয়ে তেওঁৰ আত্মজীৱনীত কৈছিল—

“I have always felt that if a man gives you a solid gold key to his door he is entitled to the courtesy of a visit.”

এই কথাষাৰত সত্যতা সম্পূৰ্ণ কৈ নহলেও কিছু পৰিমাণে মই অনুভৱ কৰিছিলো। বিশেষকৈ যেতিয়া মই গুজৰাটৰ কচ্ছ অঞ্চল, মধ্যপ্ৰদেশৰ আহৰণ, উত্তৰ প্ৰদেশৰ বিশেষকৈ বৃন্দাবনৰ ভগু মন্দিৰ, দিল্লীৰ বোশানাৰা ৰ’ডৰ বৰসাতী ইত্যাদিত অকলশৰে বাস কৰোতে হেডী লেমাৰৰ ওপৰৰ কথাষাৰৰ সত্যতা মই বেছ অনুভৱ কৰিছিলো।

হেমছান ডেলাইলাৰ কাহিনীৰ কথা মই ক্ৰিপচাৰৰ ক্লাছটোত শুনিলো। এই কাহিনী বাইবেলৰ কাহিনী আছিল। ডেলাইলা হেনো অসতী তিৰোতা আছিল। চিনেমাখনত তাইৰ প্ৰতি মোৰ অতিশয় অনুকম্পা হৈছিল। ৰাজকীয় সৈন্যৰ ক্ৰুৰতাৰ অভিনয় ৰূপ মই বোধহয় এইখন চিনেমাতে প্ৰথম দেখিছিলো। এক ৰাজকীয় সৈন্যৰ ভৰিৰ জোতাৰ গহকত থোতলা হৈ যোৱা দৰিদ্ৰ ফিলিষ্টিনী বুঢ়া এটাৰ হৃদয়-বিদাৰক দৃশ্য এটাই মোৰ বুকুত এক অদ্ভুত প্ৰতিক্ৰিয়া দৰিছিল। মানুহে মানুহক কৰিব পৰা চৰম ব্যৱহাৰৰ সেই উলঙ্গ ছবি সেই সময়ত মোৰ মনৰ মাজত শিলৰ বেথাৰ দৰেই অঙ্কিত হৈ গৈছিল। শুনা যায় শৈশৱত বহা হৃদয়ৰ বেথা কাহানিও মচা নেযায়। সেয়ে মই সেই দৃশ্য পাহৰা নাছিলো। সেই সময়তে বাইবেল ধৰ্মগ্ৰন্থৰ ক্লাছ লোৱা ফিৰিঙ্গী শিক্ষয়িত্ৰীয়ে (এণ্ডৰ নাম মই পাহৰিছো) ঈশ্বৰ পুত্ৰৰ কথা শুনাই কৈছিল—

দুহবিদ্ধ কৰাৰ পাছত যীচুৰ পোছাক লৈ যেন সকলোৱে টনা-আজোৰা কৰিব ধৰিলে। প্ৰত্যেক সৈন্যই নিজৰ বাবে তেওঁৰ শৰীৰৰ কাপোৰ আজুৰি ল'লে আৰু যীচুই পিন্ধি থকা সেই সাজটো? আহ সেইটো লৈ সকলোৱে আৰ্তনাদ কৰি উঠিল —“চাওঁ আমাৰ ভাগ্য পৰীক্ষা কৰি চাওঁ কাৰ ভাগত এই সাজ যায়।” যীচুৰ মৃত দেহ উলঙ্গ কৰি সকলোৱে তেওঁৰ কাপোৰ-কানিবোৰ আজুৰি লৈ গ’ল।

মৃতকৰ শৰীৰৰ পৰা সাজ-পোছাক খহাই নিয়া সেই অদ্ভুত কাহিনীৰ লগত ধৰ্মৰ সেই ক্লাছটোতে মোৰ প্ৰথম পৰিচয় হৈছিল। বহুবছৰ পাছত মই মোৰ নিজ চকুৰ সন্মুখত মোৰ প্ৰিয়জনৰ মৃত শৰীৰৰ পৰা সোণৰ আঙঠি কাটি নিয়া দৃশ্য এটা দেখিছিলো। পিছলৈ মই মানুহৰ নাঙঠি নিৰ্মম ব্যৱহাৰৰ কিছুমান কদৰ্য ৰূপ দেখা পাইছিলো।

○ ○ ○ ○

শিলঙলৈ প্ৰথম যোৱাৰ দিনটো গ্ৰীষ্মৰ দিন আছিল যদিও সেইদিনা

আবেলি শীতল বতাহ বলিছিল। কম্পাউণ্ডৰ তলৰ নাচপতি গছবোৰৰ এক অনন্ত শোভা দেখিছিলো। কিবা এটা উৎসৱ আছিল বোধহয়। বাস্তা-বাটবোৰত ফুলৰ তোৰণ সজাই থোৱা আছিল। উটৰ দৰে লগা টকলা পাহাৰবোৰ থমথমকৈ যেন বহি আছিল। তেনেই কম বয়স আছিল—তথাপিও ভাৱ হৈছিল আমি এক স্বৰ্গ ৰাজ্যতহে যেন উপস্থিত হৈছো। কিন্তু যিদিনা চিৰদিনৰ বাবে স্থিৰ এৰি আহিবলগীয়া হ'ল সেইদিনা আমাৰ মনবোৰ একেবাৰে গুড়ি হৈ অহাৰ দৰে অৱস্থা হৈছিল। মোৰ ভাই-ভনী কোনেও যেন স্থিৰ এৰি আহিব খোজা নাছিল। কিন্তু আমাৰ দূৰদৰ্শী পিতাৰ বিচাৰ বেলেগ আছিল। সেই বিচাৰৰ ওচৰত আমাৰ সৰু সৰু হৃদয়ৰ আশা-আকাংক্ষাৰ যেন সেই সময়ত কোনো মূল্য নাছিল। স্থিৰ এৰিবলৈ অকল ময়ে নহয় মোৰ ভাই-ভনী—সুদীৰ্ঘ কাল আমাৰ গাড়ী চলোৱা ড্ৰাইভাৰ নবীন, ঘৰুৱা কামৰ সহায়ক গোপেশ্বৰ, যাদৱ নাই নাই কোনো সুখী হোৱা নাছিল।

॥ দুই ॥

কত বছৰ বাগৰি গ'ল।

কত ঘটনা চকুৰ আগত ঘটি গ'ল।

পিতা—যিগৰাকী মানুহৰ মৃত্যুৰ পাছত জীয়াই থাকিব নোৱাৰিম বুলি মনে ছটফটাই আছিল অহৰহ, তেৱেঁ এদিন আঁতৰি গৈছিল।

আৰু কত প্ৰিয়জন আঁতৰি গ'ল। শৰীৰৰ তেজৰ স্ৰোতৰ সৈতে মিহলি হৈ থকা সম্বন্ধ সেইবোৰ !!

হৃদয়ৰ কত তৰপ পিয়াজৰ তৰপৰ দৰে এতৰপ দুতৰপকৈ থহি পৰিল। কত নতুন নতুন মুখ আহিল, নতুন সম্বন্ধ আহিল; কিন্তু কোনেও মনৰ সেই পুৰণা অদৃশ্য ভাৱধাৰাৰ সঙ্গীক ধ্বংস কৰিব নোৱাৰিলে। পুৱা সূৰ্য উদয়ৰ সময়তো মই হতাশা আৰু দুঃখবোধৰ চিকাৰ

হৈছিলো। যি সময়ত মাথুহে নতুন পোহৰৰ বস্ত্ৰৰ পিছে পিছে যাত্ৰা কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে সেই সময়ত মই যেন কববস্থানৰ কববৰহে লেখ-জোখ লৈছিলো। যৌৱনৰ প্ৰথম অধ্যায়তে হতাশা আৰু দুঃখবোধৰ এনে যন্ত্ৰণাত কেতিয়াবা কোনোবা পৰিছিল নে ?

সেইখিনি সময়ত মই লিখিবও শিকিছিলো। হয় মই অপৰিপক্ব অভিজ্ঞতাৰে লিখিবও শিকিছিলো। পঢ়া শুনাত ? নাই বৰ বেছি বেয়াও নাছিলো। সেই সময়ত এক অন্য ধৰণৰ ক্ষুধা শৰীৰৰ মঙহত বজি আছিল এই কথাও সত্য, আৰু যে মোৰ প্ৰেমিকৰো অভাৱ নাছিল এই কথাও সত্য। কিন্তু সেইবোৰৰ লগত দৈহিক সম্বন্ধৰ কথা কোনো দিনেই মনলৈ নাহিছিল। পিতা জীয়াই থাকোতে দুই এটা বৰ ভাল সম্বন্ধ আহিছিল।

পিতাৰ মৃত্যুৰ পাছত এনে ধৰণৰ সুন্দৰ সম্বন্ধৰ প্ৰস্তাৱ আৰু নহা হ'ল। মাই নিজৰ পছন্দমতে কেবা ঠাইতো বিয়াৰ বন্দোবস্ত কৰিবলৈ গৈ বিফল আৰু হতাশ হ'ল।

শৈশৱৰ সেই দুঃখবোৰ আৰু হতাশা মোৰ লগত ছাঁৰ দৰেই ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে।

এই অন্তৰ্দৰ্শৰ সময়ত এবাৰ এটা পৰীক্ষাৰ পৰিণতিয়েও মোক অত্যন্ত আঘাত দিলে। (সঁচা কথা ক'বলৈ গলে পৰীক্ষা পদ্ধতিৰ প্ৰতি মোৰ কোনোদিনেই বিশেষ আস্থা নাছিল। স্কুল আৰু কলেজৰ পাঠ্য-পুথিয়ে কোনো দিনেই মোক কোনো কথাত প্ৰেৰণা দিয়া নাছিল। যিবোৰ পাঠ্যপুথিৰ পৰা মই প্ৰেৰণা পাইছিলো সেইবোৰ কলেজৰ পাঠ্য-পুথি নাছিল।

॥ তিনি ॥

১৯৬১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ কোনোবা এটা মাহৰ এদিন দুপৰীয়া মই গুৱাহাটী চিভিল হস্পিটালৰ পৰা ওলাই আহিলো। কেইবাদিনো মই অচেতন

হৈ পৰি আছিলো। মোৰ শুভাকাংক্ষী বন্ধু এগৰাকীয়ে কৈছিল—
 “ইণ্ডিয়ান পেনেল ক’ডৰ ধাৰা তিনিশ ন মতে আত্মহত্যাৰ চেষ্টা কৰা
 বাবে তোমাক গ্ৰেপ্তাৰ পৰ্যন্ত কৰিব পাৰে। তুমি সম্ভ্ৰান্ত ঘৰৰ সন্দৰ্ভী
 ছোৱালী। জানা নে তোমাৰ দেউতাই কিমানবোৰ স্বৰ্ণপদক পাইছিল ?
 এনেকুৱা ঘৰৰ ছোৱালী হৈ তুমি কিয় এনে কাম কৰিলা ? কিয় ?”

কেনেকুৱা ঘৰৰ কি জাতৰ ছোৱালী আছিলো এই ভাব মোৰ হয়তো
 কোনো দিনে অহা নাছিল। এতিয়াও নাই। মনে মাত্ৰ বিচাৰিছিল
 সেই যন্ত্ৰণাবোৰৰ পৰা বক্ষা পাবলৈ—যিকোনো উপায়ে—এৰা যি
 কোনো উপায়ে।

এইখিনি সময়ত শাৰীৰিকভাৱে একেবাৰে দুৰ্বল হৈ পৰিছিলো।
 বাহিৰৰ জগতখনৰ সন্মুখীন হোৱাও মোৰ বাবে এক সমস্যাৰ দৰে হৈ
 পৰিছিল। গুৱাহাটীৰ আলিবাটত ভৰি দিলেই মই অনেকৰ অনেক
 ককৰ্থনা শুনিছিলো। এইবোৰৰ ভিতৰত কিছুমান একেবাৰেই অশ্লীল
 মন্তব্য আছিল। সেইবোৰ পাহৰা নাযায়। চোকা অন্ত্ৰই কৰা ঘাৰ
 দৰে এতিয়াও যেন সেইবোৰৰ পৰা তেজৰ কণিকা বিৰিঙি উঠে—
 “তেওঁ অন্তঃসত্তা আছিল চাগৈ কাৰোবাৰ লগত কিবা গণ্ডগোল হৈছিল
 নিশ্চয়, নহলে নো কোনোবাই আত্মহত্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিবনে ?”

(এই কথা সঁচা, মোৰ অনেক শুভাকাংক্ষী আছিল। কিন্তু কাৰো
 বিচনাৰ ওচৰত সাজ পোছাক খুলি মই বহা নাছিলো। চেতনা আছিল।
 কিন্তু যৌন যাত্ৰাৰ কথা সেই সময়ত কল্পনাৰ বাহিৰৰ কথা আছিল।)

তথাপিও মই আলিবাটেৰে ফুৰিবলৈ গৈছিলো। মোৰ ভনী-
 জনীৰ হাতত ধৰি ফুৰিবলৈ গৈছিলো।

পুৱা শুই উঠিও ফুৰিবলৈ গৈছিলো। নৱগ্ৰহ শাশানৰ পিনেও
 কেতিয়াবা ফুৰিবলৈ গৈছিলো। যি ঠাইত পিতাক দাহ কৰা হৈছিল
 সেই ঠাইৰ ওচৰলৈ গৈছিলো। কেতিয়াবা আৰু দূৰলৈ গৈছিলো।
 এৰা যি ঠাইত যুদ্ধৰ সৈনিকসকলৰ স্মৃতি বক্ষা কৰা হৈছিল মই সেই
 ঠাইলৈয়ো গৈছিলো। ডাঙৰ ডাঙৰ বেলগছ আৰু কি গছ আছিল সেই-

বোৰ ? নাই এতিয়া আৰু ভালদৰে মনত নাই । পৰ্বতৰ বুকুৰে যোৱা কেঁচা আলিটো এটুকুৰা নতুনকৈ কটা কেঁচা মঙহৰ দৰে লাগিছিল । আৰু বনৰীয়া ফুলৰ সেই সুবাস ? পৃথিৱীৰ আধা অংশইতো ঘূৰা হ'ল ; কিন্তু তেনেকুৱা বনৰীয়া ফুলৰ সুবাস মইতো ক'তো আৰু পোৱা নাই ।...আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ ? কেতিয়াবা একেবাৰে পানীৰ ওচৰলৈকে গৈছিলো । কাছাৰী ঘাটেৰে নামি গৈ পকীঘাটত উঠা কচু আৰু বনৰীয়া জোপোহাৰে ভৰা কেঁচা আলিটোৰে অহা-যোৱা কৰোঁতে কেতিয়াবা ভৰিৰ ওপৰেৰে দুই এডাল পানীৰ সাপ বগাই গৈছিল । এই আলিটোৰে ফুৰিবলৈ আহোতে এবাৰ এটা প্ৰেমিকক লগ পাইছিলো । কৈছিল—“আহা আমি সৌ সূৰ্য অস্তৰ ছবি একেলগে চাওঁ ।”

ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ সূৰ্য অস্তৰ ছবি ? পানীত পৰি ছটফটাই থকা ফিৰিঙতি-বোৰ যেন সোণালী মাছ হৈ পৰে ।... উৰ্বশীৰ খণ্ডহৰত ঠেকা খোৱা ভাগ-কৰা কিৰণ যেন সেই প্ৰাচীন কাপোৰ যিখন কাপোৰ পিন্ধি সকলো আত্মাই এই পৃথিৱীলৈ আহে, আৰু এৰি থৈ যায় । উৰ্বশীৰ আশে-পাশে বিচ্ছূৰিত হৈ পৰা এই প্ৰাচীন বস্ত্ৰৰ বহুসময় ৰূপৰ ছবিয়ে সেই বয়সতে মনৰ মাজত এক বহুসময় ভাৱধাৰাৰ সৃষ্টি কৰিছিল । এই পথতে সেই প্ৰেমিকটোৱে প্ৰশ্ন কৰিছিল—“আহা মোৰ লগত সৌ সূৰ্য অস্ত চাই আহিবা !”

(এক অস্বাভাৱিক অৱস্থাত এই ল'ৰাটোৰ মৃত্যু হৈছিল । এই তৰুণ যুৱকৰ মৃতদেহক আমাৰ ঘৰৰ আগেৰে লৈ যোৱা দৃশ্যটো এতিয়াও মোৰ স্পষ্ট মনত আছে ।)

॥ চাৰি ॥

কোনোবাই যেন কাণে কাণে কৈছিল—“তোমাক কোনে বিয়া কৰাব ? তুমি আত্মহত্যাৰ চেষ্টা কৰা মানুহ ? সেই প্ৰেমিকবোৰ ?

সিহঁতে তোমাক কিমান দুৰলৈ লৈ যাব ? এই জীৱন ? এই জীৱনে সকলো টানি আজুৰি শেষত একেবাবে নাঙঠ কৰিয়েই আলিবাটত থিয় কৰাই দিব ।

মোৰ লগৰ ছোৱালীবোৰৰ লাহে লাহে বিয়া হৈ গৈছিল । বৰ আনন্দেৰে সিহঁতে নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ আহিছিল । আৰু মোৰ মাই যোগ্য ঘৰত মোৰ বিয়াৰ ঠিক কৰিবলৈ গৈ লাহে লাহে যেন একে-বাবে ভাগি পৰিছিল । তেওঁৰ মুখৰ ছবি স্মৃতি কৰা মোৰ বাবে লাহে লাহে অসহ্য হৈ আহিছিল । তেওঁ এনেদৰে ভাগি পৰা স্বাভাৱিক আছিল । কাৰণ পিতাৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ মূৰৰ ওপৰত পৰ্বতৰ দৰে দায়িত্ব আহি পৰিছিল । মোৰ ভনীহঁতো বিয়াৰ যোগ্য আছিল । পিতাৰ মৃত্যুৰ পাছত এই ক্ষেত্ৰত মাক সহায় কৰি দিয়াও কোনো মানুহ নাছিল । সাংসাৰিক ক্ষেত্ৰত মা কিছু অপৰিপক্ক আৰু সবল আছিল।...ঠিক এইখিনি সময়তে মই কিছুমান দূৰ সত্ৰীয়া মানুহৰ হিংসা আৰু স্বাৰ্থপৰতাৰ এক নাঙঠ ছবি দেখা পালো । ই হয়তো স্বাভাৱিক মানৱীয় চৰিত্ৰ । জ্ঞানৰ ওৰণী নোলোৱা আত্মাই হয়তো বিচাৰে চব শেষ হৈ যাওঁক ! মানুহ পশুৰ পৰা উদ্ভৱ । সেয়ে হয়তো এই পাশৱিক গুণৰ ছিটিকনি কম বেছি পৰিমাণে সকলো মানুহৰ শৰীৰত আছে । কিন্তু সেইবোৰ মানুহে নথৰ আঁচোৰেৰে মনত সেই সময়ত যি জখম বহুৱাইছিল সেই ক্ষতত এতিয়াও যেন কোনো কোনো সময়ত বক্তৰ কণিকা বিৰিঙি উঠে ।

॥ পাঁচ ॥

জ্যোতিবীসকলে ক'লে—বৰ বেয়া দিন পৰিছে ছোৱালীজনীৰ আৰু বা কি দিন আহে ? মাই পেটে পেটে অত্যন্ত ভয় খালে । কত গণক, কত তাত্ত্বিকৰ ওচৰলৈ গ'ল তেওঁ । সকলোৱে একেদৰেৰে যেন আটাই পাৰি উঠে—“বৰ বেয়া সোৱৰণী !”

বৰ বেয়া সোঁৱৰণী ? নৱগ্ৰহৰ এগৰাকী পণ্ডিতে মাক মুখৰ আগতে ক'লে—“এইজনী ছোৱালী বিয়া দিয়াতকৈ ছুটুকুৰা কৰি কাটি নদীত ভহাই দিয়াই ভাল হ'ব।” মই তেওঁৰ ওচৰত থিয় হৈ আছিলো। মাই জ্যোতিষীগৰাকীক ক'লে—“কেলাৰ বেমাৰীৰ মুখৰ আগত কোনেও কেলাৰ বেমাৰ হোৱা বুলি নকয়। আপুনি কেনে ধৰণৰ জ্যোতিষী, আপুনি তাইৰ মুখৰ আগত তেনেকৈ ক'লে ?”

○ ○ ○ ○

ভয়ানক ব'দত মাই মোৰ লগত হেফাই কোপাই নৱগ্ৰহলৈ গৈছিল। মাক তেওঁ কি উত্তৰ দিছিল মনত নাই। কিন্তু শেষলৈ এই জ্যোতিষী-গৰাকী কিছু দিনৰ বাবে মোৰ প্ৰিয় শিক্ষকৰ দৰে হৈ পৰিছিল। তেওঁ মোক শিক্ষা দি কৈছিল—“তুমি ইচ্ছা কৰিলে পাহাৰ বগাব পাৰিবা। তোমাৰ মাজত মই অধ্যৱসায়ৰ জ্যোতি দেখা পাইছো। তুমি পাহাৰ বগাব পাৰিবা আৰু আৰু তুমি...” তেওঁ কিছুমান বৰ প্ৰশংসামণ্ডিত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছিল, মোৰ ভাগি পৰা মন সজীৱ কৰিবৰ বাবে হয়তো হঠাৎ তেওঁ সজাগ হৈ পৰিছিল।

মই প্ৰায়ে তেওঁক লগ ধৰিবলৈ নৱগ্ৰহলৈ গৈছিলো। সেই পৰ্বতৰ গুলঞ্চ ফুলৰ জোপোহা কিছুমানৰ ওচৰত বৈ মই দূৰৈৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ শোভা চাইছিলো।

কেনেকুৱা নদী সেইখন ? হৃদয়ৰ কোনো গভীৰ গহ্বৰৰ পৰা আবন্ত হৈ যেন অনন্তত বিলীন হৈছেগৈ। আৰু সেই বালি ? নিজৰ দেহৰ অস্থিৰ গুড়ি সেইবোৰ ! হয় হয় এনে এক অদ্ভুত ভাবৰ সৃষ্টি হৈছিল মোৰ মনত সেই সময়ত।

॥ ছয় ॥

কলেজৰ ছাত্ৰী আছিলো। সাহিত্য চৰ্চা কৰিছিলো। সদায়ে

সাহিত্য চৰ্চা কৰিছিলো। শেষলৈ এনে এটা অৱস্থা হৈছিল যে একমাত্ৰ সাহিত্যই হৈছে এনে অমৃত যাৰ ওচৰত মই পৃথিৱীৰে সকলো ছুখৰ পৰা পলাই গৈ আশ্ৰয় লব পাৰো। সেই সময়তে মই ছেঙ্গপীয়েৰৰ কিছুমান নাটক পঢ়িছিলো। হিউগো আৰু আলেকজেণ্ডাৰ ডুমাও পঢ়িছিলো। (১৯৮৫ চনত ফ্ৰাঞ্চলৈ যাত্ৰাতে পৰিচত থকা হিউগো আৰু ডুমাৰ সমাধিত মূৰ দোৱাই অহাৰ সুযোগ ঘটিছিল।)

॥ সাত ॥

“বগলা দেৱীক পূজা কৰিলে ছোৱালীজনীৰ পাপ গ্ৰহ দূৰ হ’ব, উচিত স্থানত বিবাহো হ’ব, মানসিক অশান্তিও দূৰ হ’ব। গতিকে কামাখ্যা ধামৰ বগলা দেৱীৰ পীঠলৈ নি দেৱীক বলি উৎসৰ্গা কৰিব লাগিব।”

এই বাক্য এগৰাকী মুখাফুটা জ্যোতিষীৰ আছিল। মাই পূজাৰ আয়োজন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে।

বগলা দেৱী কালীৰেই যেন এটা ৰূপ আছিল। কালীৰ ৰূপে আন আন সকলো ল’ৰা-ছোৱালীক স্তুতিত কৰাৰ দৰে মোকো শৈশৱত স্তুতিত কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণৰ মুখত মই কালীৰ স্তুতি শুনিছিলো।

“সূৰ্য্যকদম্বয়গলভ্ৰুত ধাৰা বিস্মৃতি ননাম।

খড়্গমুণ্ড বৰাভীতিসং শোভিত চতুৰ্ভুজাম।

দন্তবাং পৰমাং নিত্যং বক্তমণ্ডিত বিগ্ৰহাম।

শৰপ্ৰেতসমাকটাং মহাকালো পৰিস্থিতাম॥”

(দেৱীৰ ছয়ো কোৱাবীৰে বাগৰি অহা তেজৰ ধাৰাই মুখমণ্ডল প্লাবিত কৰি পেলাইছে। চাৰিখন হাতত খড়্গ, মুণ্ড, বৰ আৰু অভয়ৰ দ্বাৰা শোভা পাইছে, তেওঁৰ দন্তপংক্তি বিকৃত, শৰীৰ ভেজৰে শোভিত,

তেওঁ শিৱ প্ৰেত আৰু মহাকালৰ ওপৰত অধিষ্ঠিত, সেই পৰমা সনাতনী
কালী দেৱীক প্ৰণাম কৰো।)

০

০

০

০

মাক সন্তুষ্ট কৰিবৰ বাবে সেই সময়ত মই সকলো কৰিবলৈ সাজু
আছিলো। মনত এনে এক ভয়ানক গ্লানি অনুশোচনা আৰু হতাশা
হৈছিল যে যেয়ে যি কৈছিল মই তাকেই কৰিছিলো।

...কামাখ্যাৰ বগলা দেৱীৰ পীঠলৈ যাবলৈ মই যন্ত্ৰচালিত মানুহৰ
দৰে সাজু হৈছিলো।

পীঠলৈ চব আহিছিল। মোৰ প্ৰিয় ভনীহঁত, মোৰ শুভাকাংক্ষী
মাহীহঁত। এৰা সেইদিনা সকলো আছিল। মই পুৱাৰ পৰা উপবাসে
আছিলো।

পূজা আৰম্ভ হোৱা নাছিল। বাহিৰলৈ ওলাই গৈ মই ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ এক
অনন্ত ৰূপ দেখিছিলো। বহু দূৰলৈকে বালি বিয়পি আছিল। হাড়ৰ
গুৰিৰ দৰে বালি।

...হঠাৎ মোৰ চকুত পৰিল এটা ক'লা পাঠা। মন্দিৰৰ কাষৰ
খুটি এটাত পাঠাটো বান্ধি থোৱা আছে। খুটিটোৰ আশে-পাশে থকা
কোমল ঘাঁহবোৰ সি বৰ নিশ্চিন্ত মনে খাই আছে। তাৰ ক'লা
নোমবোৰত ব'দৰ পোহৰ পৰি চিকমিকাই আছে। পাঠাটোৰ ওচৰলৈ
গৈ তাৰ চকচকাই থকা গাৰ ছালত মোৰ হাত ফুৰাবৰ মন গ'ল।
কোনোবাই ক'লে—নচুবা, তোমাৰ বাবে বগলা দেৱীৰ সন্মুখত বলি দিব
আনিছে? মই উঠি আহি মন্দিৰৰ চুক এটাত কুচি মুচি বহিলো।

পূজা আৰম্ভ হ'ল।

চন্দন, তিল, কুশ, দুৰ্বা, ফুল, সেন্দূৰ, বস্ত্ৰ, বিষপত্ৰ একোৱেই বাকী
নাছিল। মাই সকলো যোগাৰ কৰিছিল। মোৰ মন দেৱী আৰু
পূজাত নেথাকিল। দূৰৈত নিশ্চিন্ত মনে ঘাঁহ খাই থকা পশুটোৰ বাবে
হৃদয় ছটফটাবলৈ ধৰিলে...যেতিয়াই বলিকটা দাখন লৈ পূজাৰী এটাই

বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল তেতিয়াই মোৰ ছয়ো নয়নেৰে ধাৰাসাৰে লোতক
বাগৰি পৰিবলৈ ধৰিলে ।

কি হ'ল এয়া ? একো গম নেপালো ।

দেৱী মন্দিৰত মই লুকলুকাই কান্দিবলৈ ধৰিলো । কোনোবাই
আৰ্তনাদ কৰি উঠিল ।—“অমঙ্গল ! অমঙ্গল !! এইবোৰ চব অমঙ্গলৰ
পূৰ্বাভাস ।” ...কেঁচা তেজেৰে যেতিয়া মোৰ কপালত কোঁট দিলে মই
এক অদ্ভুত উত্তাপ অনুভৱ কৰিলো ।

॥ আঠ ॥

...বগলা দেৱীৰ পূজাৰ পাছতো মোৰ বিয়া নহ'ল । বহুদিনলৈ মই
মোৰ কপালত কেঁচা তেজৰ উত্তাপ এটা অনুভৱ কৰি থাকিলো ।
কপালখন পিহি থকা মোৰ এটা অভ্যাসতে পৰিণত হ'ল ।

এইখিনি সময়তো মোৰ মনৰ হতাশাৰ যন্ত্ৰণা প্ৰৱল হৈ উঠিল ।
সাহিত্য চৰ্চাত মই সময় অতিবাহিত কৰিছিলো । এইখিনি সময়ৰ
বাহিৰে বাকী সময়খিনি যেন এক অন্ধকাৰ সাত্ৰাজ্যত ঘূৰি ফুৰিছিলো ।

একেবাৰেই অপৰিপক্ক লেখা আছিল সেইবোৰ । সামান্য জ্ঞান
আৰু সামান্য পৰিপক্কতা লাভ কৰিবলৈ মই যেন লগা সময়তকৈ
অনেক বেছি সময় লৈছিলো । তথাপিও সংসাৰত থাকি মাহুচে
পৰিপক্কতা লাভ কৰিব পাৰে নে ? কিমানে পাৰে ?...কিমান দূৰলৈ
পাৰে ?

○ ○ ○ ○

১৯৬২ চনৰ বহাগ মাহত এদিন মই মহীশূৰৰ ইঞ্জিনীয়াৰ মাধবেন
বয়ছম আয়েজাৰক লগ পালো । তেওঁ হিন্দুস্থান কনষ্ট্ৰাকছন
কোম্পানীৰ ইঞ্জিনীয়াৰ হৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ শৰাইঘাট দলং বান্ধিবৰ বাবে
অনেকৰ লগত গুৱাহাটীলৈ আহিছিল । আমাৰ ঘৰৰ একেবাৰে

লক্ষ্মণৰ ঘৰটোত আছিল বাবে বৰ সহজেই তেওঁৰ লগত মোৰ পৰিচয়
ঘটিল।

বিশ্ববিদ্যালয়লৈ যাওঁতে নাইবা সঙ্কীৰ্ত্তৰ ক্লাছলৈ যাওঁতে মই তেওঁক
পদূলিৰ মুখতে লগ পোৱা হলো।

গোটেই দিনটো মাধবেন বয়ছমে কাম কৰিছিল। গধূলি সময়ত
তেওঁ হাতত কিতাপ এখন লৈ আৰামী চকি এখনত বহিছিল। জীপ
চলাই ৱাৰ্ক চাইটলৈ ওলাই যোৱা আৰু আৰামী চকিত কিতাপ লৈ বহি
থকা—এনেবোৰ সময়ত মই তেওঁৰ লগত কেইবাবাৰো মুখামুখি হালো।

এদিন মোৰ ককাই ভনী আৰু যিটো পৰিয়ালৰ লগত মাধবেন
বয়ছমে বাস কৰিছিল সেই পৰিয়ালৰ সদস্যসকলে মিলি সোণাপুৰৰ
পিনে বনভোজ খাবলৈ গৈছিলো। মাধবেন বয়ছমো আহিছিল।

কি নদী আছিল সেইখন? পাৰত এখন চাৰিকোণীয়া চালি আছিল।
এই চালিখনৰ পৰা দূৰৈৰ নদীৰ শোভা বৰ্ণনা কৰা আছিল। ছয়োপিনে
আছিল অটব্য অৰণ্য। অৰণ্যৰ ছায়া পানীত পৰি এক অনন্য গভীৰতাৰ
সৃষ্টি কৰিছিল। শৈশৱৰ পৰা প্ৰকৃতিৰ সৈতে মোৰ আত্মাৰ অনন্য
সম্পৰ্ক থকা বাবে এই শোভা চাবলৈ মই সেই চালিখনৰ তলত থিয়
হৈছিলো।

শৈশৱৰ ক্ৰিনোলীন ফল্গছৰ পানীৰ সেই দ অংশৰ দৰে বৰণ আছিল
এই পানীৰ।

চালিখনৰ তলৰ পৰা নদীৰ সেই দৃশ্য চাই আছিলো। ঠিক এনে
এটা সময়তে হঠাৎ দেখিলো চালিখনৰ ওচৰলৈ মাধবেন বয়ছম উঠি
আহিছে। মই উঠি যাব খোজোতে তেওঁ ক’লে—“কিছুদিনৰ পৰা
তোমাক এনেদৰে লগ পাবৰ ইচ্ছা কৰি আছো।”

“কিয় ?”

একেবাৰে নিসঙ্কোচেৰে তেওঁ ক’লে—“সকলো মানুহৰ জীৱনত
একোটা লক্ষ্য থাকিব লাগে। তোমাৰ লক্ষ্য কি ?”

মই উত্তৰ নিদিলো। মঁচা কথা ক'বলৈ গ'লে এই প্ৰশ্নৰ মোৰ
শ্ৰুতি কোনো উত্তৰ নাছিল। মই যেন কেৱল কবৰস্থানৰ মাটিহে
খান্দিব জানিছিলো।

তেওঁ যেন কিছু অভিভূত হৈ উঠিল। ক'লে—“তুমি জানানে তুমি
কিমান সুন্দৰ মানুহ! (তেওঁ শাৰীৰিকভাৱে মোক কিয় ইমান
ভাল দেখিছিল মই ক'ব নোৱাৰো। কিন্তু সেই সময়ত ভাৱ হৈছিল
মোৰ কোনো শুভাকাংক্ষীৰ দৰে তেওঁ। হয়তো মোৰ মনলৈ উৎসাহ
আনিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁ নিশ্চয় মই হিম্মতালত থাকি অহাৰ
কথা গম পাইছিল।)

সেইদিনা মই উপলব্ধি কৰিলো যে আমাৰ সন্মুখৰ ঘৰত থাকি এই
মানুহগৰাকীয়ে মোক যেন গভীৰভাৱে লক্ষ্য কৰি আছে।

o o o o

তিনিটা বছৰ পাৰ হৈ গৈছিল।

এই তিনি বছৰে মই মোৰ কপালত লগা বলিৰ হেজৰ উত্তাপ
কঢ়িয়াই লৈ ফুৰিছিলো—মোৰ বিয়া ঠিক কৰিব নোৱাৰি মা একপ্ৰকাৰ
অতিষ্ঠ হৈ উঠিছিল।

ইতিমধ্যে মই অসংখ্য গল্প লিখিছিলো। দলিত বক্তৃতসকলৰ
বিষয়ে লিখিব মই ভাল পাইছিলো। সেইবোৰৰ ভিতৰত বসোত্তীৰ্ণ
গল্প হয়তো নাছিলেই। তথাপিও লিখিছিলো। প্ৰশংসা নাইবা তিৰ-
স্কাৰে একো কৰিব নোৱাৰিছিল। সাহিত্যত আশ্ৰয় লোৱা সময়খিনি
শান্তিৰ সময় আছিল। বাকী সময়বোৰ অশান্তি আৰু অসন্তুষ্টিত মন
ভৰি আছিল। স্নাতকোত্তৰ ছাত্ৰী আছিলো। পৰীক্ষাত ভাল কৰি-
বলৈ প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিছিলো। কিন্তু পৰীক্ষা পদ্ধতিসমূহৰ প্ৰতি
লাহে লাহে এক ধৰণৰ ঘৃণাৰ ভাৱ আহিছিল।

...এই সময়ত কিছুদিনৰ কাৰণে মই মিশ্যনৰী স্কুল এখনতো কাম
কৰিছিলো। শিক্ষালয়ৰ একোণত থকা যীচুৰ ক্ৰুছবিদ্ধ শৰীৰে আকোঁ

মোক আকৰ্ষণ কৰিছিল। শুভ্ৰ বসনা নভিছসকলক মই ইয়াতেই লগ পাইছিলো। ভাৱ হৈছিল—সংসাৰৰ এই কাঁইটীয়া জঞ্জলত যদি নেধাকিলোহেঁতেন এই শুভ্ৰবসনা ‘নভিছ’সকলৰ লগত শাৰী পাতি মই নিশ্চয় শাস্তি লাভ কৰিব পাৰিলোহেঁতেন।

○ ○ ○ ○

১৯৬৩ চনৰ চ’ত মাহত মাধৱেন বয়ছম আয়েজাবে মোক বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দি ক’লে—“তোমাক মই ইয়াৰ পৰা লৈ যাব খোজো। তুমি মোৰ লগে লগে ব্ৰাহ্মবোৰত ঘূৰি ফুৰি শ্ৰমিকৰ কাহিনী লিখিব পাৰিবা। সিহঁতক একেবাৰে ওচৰৰ পৰা চাব পাৰিবা।”

মই তেওঁৰ চকুলৈ মূৰ তুলি চালো। তেওঁ আকৌ ক’লে—“হয়। মই তোমাৰ বাবে অনেক দিন অপেক্ষা কৰিছো। যোৱা তিনি বছৰে মই তোমাৰ বাবে অপেক্ষা কৰিছো। আমাৰ বিয়াত তোমাৰ ঘৰৰ নিশ্চয় আপত্তি থাকিব। তথাপিও মই তোমাৰ মাৰাক লগ ধৰিম। মাধৱেন বয়ছমে মাক লগ ধৰিছিল। মাই তেওঁক প্ৰচণ্ড তীব্ৰস্বাৰ কৰি ওভতাই পঠিয়াইছিল।

○ ○ ○ ○

এটা বছৰ আকৌ পাৰ হ’ল। মা একেবাৰেই অতিষ্ঠ হৈ উঠিল। এইবাৰ এনে কিছুমান ঘৰত সম্বন্ধ কৰাৰ চেষ্টা কৰিলে যে লাহে লাহে মোৰ ধৈৰ্যৰ বান্ধোন একেবাৰেই ছিঙি যোৱাৰ দৰে হ’ল।

প্ৰেমিকৰতো অভাৱ নাছিল। হিন্দু, মুছলমান, ব্ৰাহ্মণ, কায়স্থ। এইবোৰৰ মাজত নাছিল মাথো কোনো শাৰীৰিক সম্বন্ধ। বৰ বিচিত্ৰ আছিল সেইবোৰৰ স্বভাৱ। কোনোবাই কবিতা লেখিছিল, কোনোবাই সুদীৰ্ঘ পত্ৰত ৰূপ-গুণৰ ব্যাখ্যা কৰিছিল; কোনোবাই ঘৰৰ আগেয়ে অহা-যোৱা কৰিয়েই যেন আনন্দ লাভ কৰিছিল। এইবোৰৰ মাজৰ এটা মানসিক ৰোগী আছিল। সি ঘৰৰ সমুখত একেবাৰে উলঙ্গ হৈ ধৰ্মা দি শুই আছিল। সমুখেৰে যোৱা প্ৰত্যেকটো মানুহক মোৰ

নাম লৈ চিঞৰি চিঞৰি কৈছিল—“এই ছোৱালীজনীয়ে মোৰ ভৰিত কাঁইট এডাল সূমুৱাই থৈছে,—ভাইক মাতি দিয়া উলিয়াই দিয়ক।”

(এসময়ত কটন কলেজৰ পৰীক্ষা হ'লত এই মানুহটোৰ ভয়ত মই একেবাৰে পেপুৰা খাই আছিলো। চিঞৰ-বাখৰ কৰি সি এক দৃশ্যৰ সৃষ্টি কৰিলে অধ্যাপকসকলে মোক কি ভাবিব এই কথা চিন্তা কৰি মই বিব্রত হৈছিলো। সি ক'ৰ পৰা আহিছিল কিয় এনে হ'ল মই নেজা-নিছিলো।)

শেষত টানি ধৰি নি তাক পুলিচক দিয়া দৃশ্যটো মোৰ মনত বৰ সজীৱ হৈ আছে।

অসমত লগ-পোৱা এই প্ৰেমিকসকলৰ কাহিনী এক জীৱন্ত উপন্যাসৰ সমল হৈ মোৰ মনৰ মাজত সেউজী হৈ পৰি আছে।

এদিন মাৰ বিয়াৰ বাবে চলোৱা ব্যৱহাৰত অতিষ্ঠ হৈ মই আলি-বাটেৰে অকলশৰে ওলাই আহিলো। মোৰ এক প্ৰেমিকে তেওঁৰ গাড়ীখন এঠাইত পাৰ্ক কৰাই ৰাখিছিলেই। তেওঁৰ গাড়ীত উঠি মই তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিলো। উকিল এজনৰ সন্মুখত তেওঁ সাজু কৰি ৰখা বিবাহ পত্ৰসমূহত চহী কৰিলো। আকৌ মই ঘৰলৈ উভতি আহিলো এই বুলিয়েই যে মই তেওঁৰ ওচৰলৈ সোনকালেই উভতি আহিম।

...মই এই মানুহ গৰাকীক জনাৰ বৰ বেছি দিন হোৱা নাছিল। তেওঁৰ বৰ্ণ বেলেগ আছিল। তেওঁ ব্ৰাহ্মণ নাছিল। সুন্দৰ চেহেৰা আছিল, বিদেশৰ পৰা উভতি আহিছিল, অত্যন্ত ভাল চাকৰি কৰিছিল। কিন্তু কি নাছিল মানুহজনৰ? এৰা কি নাছিল? কিবা এটাৰ যেন বৰ অভাৱ আছিল।...আৰু কিছুদিন পাৰ হৈ গৈছিল।

এইজন মানুহৰ ওচৰত কিয় মই আত্মসমৰ্পণ কৰিব পৰা নাই? বিবাহৰ নথি-পত্ৰত চহী কৰি আহিছো, অথচ তেওঁৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণৰ মনোভাৱ নাই। এয়া কেনেধৰণৰ মনোভাৱ? ঘৰৰ কোনেও এইদৰে

বিবাহৰ নথি-পত্ৰত চহী কৰাৰ কথা নেজানে ! অনুশোচনা, গ্লানি আৰু
অন্তৰ্দগ্ধতাই মোক এইবাৰ খুলি খুলি খাবলৈ ধৰিলে ।

কেনেকৈ ইমান নিষ্ঠুৰ হ'ব পাৰিলো ? সহৃদয়সকলক এয়া মই
কেনেধৰণে ব্যৱহাৰ কৰিলো ? মহাপাপী লোকেও হয়তো এনে কাম
নকৰে, নিজৰ মাতৃদেৱীক এনেধৰণে বিশ্বাসঘাতকতা নকৰে ।

...মোৰ হৃদয় ভাগি যেন চুবমাৰ হৈ যাব ধৰিলে ।

...তত্পৰি এয়া কেনে ধৰণৰ ভাৱ ? “ছেপ্পন থাৰটিন অব চিভিল
মেৰেজ এণ্ট” অনুযায়ী যিগৰাকী লোকক গ্ৰহণ কৰা হৈছে তেওঁৰ বাবে
স্থলীয়ত কি কাৰণে কোনো ধৰণৰ অনুকম্পা হোৱা নাই ? এই সময়ত
এটা অদ্ভুত ভাৱ মনলৈ আহিছে । মই নহলেও এই ৰাজকুমাৰ চলি
যাব পাৰিব । কিন্তু মাধবেন ৰয়ছম আয়েঞ্জাৰ ?

...উঃ কাৰোবাৰ কেতিয়াবা এনে অৱস্থা হৈছেনে ? বিবাহৰ নথি-
পত্ৰত চহী কৰি অহা হৈছে এজনৰ বাবে আৰু দৰদ আৰু অনুকম্পা :
হৈছে আন এজনৰ বাবে ।

এনে অৱস্থা কেতিয়াবা কাৰোবাৰ হৈছেনে ?

মনৰ এক অস্থিৰ অৱস্থাত যেনেধৰণে মই জীৱন সমাপ্তি কৰিব
খুজিছিলো—এয়াও ঠিক তেনে ধৰণৰ এক অৱস্থা আছিল হয়তো ।

○ ○ ○ ○

...মাজ ৰাতি ঘামি জামি সাৰ পাই উঠা হলো । কি কৰা যায় ?
ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ এটা কোণত এই মানুহজন বৈ আছে । মোক তেওঁ বৰ
অনুৰাগেৰে পত্নী বুলি গ্ৰহণ কৰিছে ; কিন্তু কিয় পৰা নাই মই তেওঁৰ
ওচৰলৈ যাব ?

সোৱা দুৱাৰ খোলা আছে, সকলো নিঃপালি দি শুই আছে,—
মই তেওঁৰ ওচৰলৈ এতিয়াই ওলাই যাব পাৰো । দেশৰ উচ্চ ন্যায়া-
লয়ৰ মোহৰ লগা কাগজত মই মোৰ এই হাতেৰেই তেওঁৰ পত্নীৰূপে

স্বাক্ষৰ দি আহিছো.....কি কাৰণে মই তেওঁৰ ওচৰলৈ যাব পৰা নাই ?
সৌৱা ছৱাৰ খোলা আছে ।

○

○

○

○

মানুহজন অতিষ্ঠ হৈ উঠিল । এয়া স্বাভাৱিক কথা । মোৰো
বাহানাৰ যেন অন্ত নাছিল । কেতিয়াবা কৈছিলো ভাইটো বেমাৰ হৈ
পৰি আছে—কেতিয়াবা কৈছিলো ভনীজনীৰ পৰীক্ষাৰ সময় । এই
ঘটনাৰ পাছত পৰীক্ষাকে দিব নোৱাৰিব । অনুশোচনা আৰু গ্লানিত
মই পেপুৱা লাগি আছিলো । এই ঘটনা জনাজাত হোৱাৰ পাছত
সিহঁতৰ বিয়াবাক হ'ব পাৰিব নে ? নাই নাই মাই সিহঁতৰ বিয়া-বাকৰ
ব্যৱস্থা কৰিব নোৱাৰিব । যাৰ পত্নীৰূপে দস্তখত কৰি আহিছো তেওঁৰ
জাত আৰু আমাৰ জাত একেবাবেই ভিন্ন । আৰু সমাজে জাতি ধৰ্মৰ এই
কুৎসিত সীমাৰেখাৰ মাজত মানৱ ধৰ্মক একেবাবেই পুতি থৈছিল ।—কি
কৰিব ? কি কৰিব মোৰ মাতৃয়ে ?

তেওঁ অচেতন হৈ বাগৰি পৰিব চাগৈ ।

পিতাৰ মৃত্যুৰ পাছত আমি সকলোৱে তেওঁৰ ছত্ৰছায়াৰ তলত
ডাঙৰ হৈছো । বিপদ আৰু দুঃখৰ সময়ত আমি তেওঁৰ বুকুত মূৰ
শুঁমুৱাই কান্দিছো । তেওঁ অবিহনে আমাৰ জীৱনৰ যেন কোনো স্থিতি-
য়েই নাই ।...আজি সেই মানুহজনীয়েও জনা নাই মই কি কাণ্ড কৰি
আহিছো ।

...ৰাতি মোৰ টোপনি একেবাবেই নহা হ'ল ।...কি কৰা যায় ?
মই বাটৰ একেবাৰে শেষৰ লাইট পষ্টৰ ওচৰলৈ গলো আৰু উভতিও
আহিলো ।

কিয় মই সকলো এৰি থৈ তেওঁৰ ওচৰলৈ যাব পৰা নাই ? ছৱাৰ
খোলা আছে । হয় ছৱাৰ খোলা আছে ।

○

○

○

○

এদিন বাটৰ মূৰত লগ পাই তেওঁ ফোভেৰে চিঞৰি উঠিল—

“আমাৰ বিয়া হৈ গৈছে—তুমি এতিয়াও এই কথা ঘৰৰ পৰা গোপনে ৰাখিছা। মই আৰু অপেক্ষা কৰি থাকিব নোৱাৰো, মই দুই এদিনতে তোমাক ঘৰৰ পৰা টানি উলিয়াই আনিম।”

॥ ন ॥

বিবাহ-পত্ৰত চহী কৰাৰ কথা জনাজাত হৈছিল।

ঘৰত কি হৈছিল সেয়া এক অত্যন্ত অপ্ৰিয় কাহিনী আছিল। সেই কাহিনীক কলম আৰু কাগজেৰে হুবহু ধৰি ৰাখিব পৰা নেযায়।

মই আকৌ ন্যায়ালয়ৰ ম্যাজিষ্ট্ৰেট এগৰাকীৰ সন্মুখত থিয় হৈছিলো। মই মোৰ শুভাকাংক্ষী কিছুমানৰ লগত আহি ‘ন্যায়ালয়ত’ উপস্থিত হৈছিলো। তেওঁলোকে যতেই কৈছিল তাতেই দস্তখত কৰিছিলো। কেনে ধৰণৰ কি আইন মতে দফা এঘাৰৰ বিবাহ অধিকাৰীৰ উক্তি……

They appeared before me and that each of them, in my presence, and in presence of three Witnesses who have hereunder, made the declarations required “by section II and that a marriage under this Act solemnized in my presence”.

ওফৰাই পেলাবলৈ মেজিষ্ট্ৰেটৰ ওচৰত কেনে ধৰণৰ চুক্তি-পত্ৰত চহী কৰিছিলো মই নিজেই নেজানিছিলো। সেই সময়ত মই যেন এক যন্ত্ৰচালিত মানুহলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিলো।

কাগজ-পত্ৰ পঢ়ি চাবলৈ মই মূৰ তুলিয়েই নেচাইছিলো। মুমূৰ্ষু মানুহৰ দৰে অৱস্থা আছিল।

আদালতৰ পৰা ওলাই আহি এক অন্য জগতত ভৰি দিছিলো।

দ্বিতীয় অধ্যায়

॥ এক ॥

১৯৬৫ চনৰ অক্টোবৰ মাহত আমি জগলীয়াৰ পাবৰ সত্ৰলৈ গৈছিলো। এই সত্ৰ মোৰ বৰ প্ৰিয় আছিল।

এই সত্ৰতে সেই অক্টোবৰ মাহত মাধবেন বয়ছম আয়েজাবৰ লগত মোৰ হিন্দু নিয়ম অনুসাৰে বিবাহ হৈছিল।

[তেওঁ ব্ৰাহ্মণ আছিল। তছপৰি ঘটি যোৱা ঘটনাবোৰৰ পাছত বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ লৈ কাৰোবাৰ ওচৰ চপা মাৰ বাবে আৰু সাহ নাছিল]।

...ইতিমধ্যে মই এম-এ পাছ কৰিছিলো।

○ ○ ○ ○ ○

এদিন মই মাধুৰ লগত গুজৰাটৰ কচ্ছ অঞ্চলৰ ৰাণ মৰুভূমিত পদাৰ্পণ কৰিলো। এই স্থানৰ নাম কোঁৱৰ বেদ। আৰৱ সাগৰৰ পানী এই স্থানলৈ আহি একো একোটা ডাঙৰ ডাঙৰ নিমখৰ পৰ্বত তৈয়াৰ কৰিছিল। গোটেইখন মৰুভূমিয়েই আছিল। এই মৰুৰ বুকুত থকা খাণ্ডছা গাঁৱৰ মানুহে জাক পাতি আহি বস্ত্ৰাত ভৰাই এই নিমখ লৈ গৈছিল। ব'দ পৰিলে এই নিমখৰ স্তূপবোৰ ৰূপৰ গুড়িৰ দৰে জ্বিলিকি উঠিছিল।

মাধবেন দলঙৰ 'ছুপাৰ ষ্ট্ৰাকচাৰ' বৰ সুদক্ষ ইঞ্জিনীয়াৰ আছিল। মৰুভূমিৰ মাজত এইখন দলঙ বাস্তবলগীয়া হৈছিল বিশেষকৈ সীমা ৰক্ষা কৰি থকা সৈনিকসকলৰ বাবেহে। সাধাৰণ মানুহৰ বাবে নহয়।

সৈনিকসকলৰ বাবে ৰক্ষা এই দলঙৰ কাককাৰ্য অদ্ভুত আছিল।

শত্ৰুসৈন্যই আক্ৰমণ কৰিলে যাতে এই দলঙ উৰুৱাই দিব পৰা যায় তাৰ বাবে বিশেষ ‘ডিমলিশ্যান চেম্বাৰ’ বন্ধা হৈছিল। পীয়াৰ অৰ্থাৎ ৫০ ফিট ওখ ৩০ ফিট বহল পীলাৰৰ ওপৰত ২০ ফিট ওখ, ৫ ফিট বহল কিছুমান সুৰঙ্গ কাটি দিছিল যাতে সেইবোৰৰ ভিতৰত বাকদ থৈ যি কোনো সময়তে এই দলঙ উৰুৱাই দিব পৰা যায়।

...মাধুৰ লগত মই ‘ৱাৰ্কছাইট’ত ঘূৰি ফুৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলো। প্ৰথমবাৰৰ বাবে মই অমুভৱ কৰিলো সেই কক্ষ, কৰ্কশ ভাৱনাসমূহৰ পৰা মই মুক্ত হৈ গৈছো। ...মই যেন একেবাৰেই মুক্ত আকাশ এখনৰ তলত থিয় হৈ আছো, মোৰ কোনো চিন্তা নাই, মোৰ কোনো ভয় নাই। জীৱনক অহৰহ খুলি খুলি খোৱা হতাশা আক নাই। এয়া কিহৰ শক্তি? প্ৰেম? প্ৰেমেই নে? ...মাধুৰ ওচৰলৈ অহাৰ আগলৈকে প্ৰেমৰ এনে এক প্ৰচণ্ড শক্তি থকাৰ কথা মই জনা নাছিলো। মাধুৱে য’লৈকে গৈছিল তালৈকে এখন সৰু ‘ভাগৱত’ লগত লৈ গৈছিল।

প্ৰতিটো পুৱাই যেন এই কোঁৱৰ বেদৰ মৰুভূমিলৈ মোৰ বাবে এক নতুন ৰং লৈ আহিছিল। ...ইমান দিনে মোৰ সঙ্গী হৈ থকা সেই মৃত্যুৰ ইচ্ছা? নাই নাই এই কথা ভাবিবলৈয়ো নোৱাৰা হলো এই ভাবিয়েই যে এই মানুহজন মোৰ অবিহনে জীয়াই থাকিব পাৰিবনে?

...মানুহে নিজৰ বাবে নহয় আনৰ বাবেহে জীয়াই থাকিব লাগে এই মহৎ শিক্ষা মই ‘কোঁৱৰ বেদৰ’ মৰুভূমিত লাভ কৰিছিল।

০

০

০

০

আমি চাটাইৰ ঘৰত শ্ৰমিকসকলৰ লগতে বাস কৰিছিলো। সেই সময়ত মাধুৱে বৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম কৰিছিল যদিও মাজে মাজে তেওঁ ‘ৱাৰ্ক ছাইট’ৰ পৰা আহি মোক চাই গৈছিল—এবা কিজানি ঘৰৰ বংশ পৰিয়াল সকলক এৰি থৈ আহি এই মৰুভূমিৰ মাজত মই জুখ পাইছো? কিজানি মই কিবা কথাত কষ্ট পাই আছো। ...কিন্তু

তেওঁক কেনেকৈ বুজাম তেওঁ কেনে ধৰণৰ পৰিৱৰ্তন আনিছে মোৰ
মানসিক জগতলৈ ।

মানুহেই মানুহক অন্ধকাৰৰ পৰা পোহৰলৈ আনিব পাৰে—মানুহেই
মানুহক নতুন জীৱন দান দিব পাৰে । পৃথিৱীত প্ৰেম আৰু মহানুভৱ-
তাই এই কাম কৰিব পাৰে ।

॥ দুই ॥

মকভূমিত সূৰ্য অস্ত যোৱাৰ দৃশ্য দেখুৱাবলৈ মাধুৰে মোক কেতি-
য়াবা ‘কোঁৱৰ বেদৰ’ কাঁইটীয়া জোপোহা আৰু উটেৰে ভৰা খাওদা
গাঁৱলৈ লৈ গৈছিল ।

এই খাওদা গাঁৱতে মই প্ৰথমবাৰৰ বাবে মকভূমিত সূৰ্য অস্ত যোৱাৰ
এক অপূৰ্ব দৃশ্য দেখা পাইছিলো । ...দূৰৈৰ উটৰ শাৰীক ক’লা বঙে
আৱৰি ধৰিছিল । উটবোৰক একোখন জাহাজৰ দৰে দেখা গৈছিল ।
সূৰ্য উদয়ৰ সময়ত সাগৰত ভাঁহি থকা জাহাজৰ দৰে উটৰ শাৰী । অস্থি-
পুঞ্জৰ গুৰিৰ দৰে লগা বালিৰ ওপৰত থকা ভগ্ন দুৰ্গ কিছুমানত সূৰ্যৰ
শেষ কিৰণ পৰা দৃশ্য কেনে আছিল ? ...আহ ! যেন কফাল খাই
বাগৰি পৰিছিল সোণালী ঢুলিৰ ৰাজকুমাৰীহঁত, দেহত সিহঁতৰ মাংস
নাই । অস্থি । অস্থিপুঞ্জ মাথো । কাঁইটীয়া জোপোহা কিছুমান
আছিল । সেইবোৰত সেউজীয়া সৰু সৰু পাত আছিল যিবোৰ উটৰ
জাকে অহৰহ পাগুলা পাগুলা খাইছিল । ...এই পাত খাই থকা উটৰ
জাকবোৰে সূৰ্য অস্তৰ ছবিখন বহু বিচিত্ৰ কৰি তুলিছিল ।

মই মাধুৰ লগত অহৰহ এই সূৰ্য অস্তৰ দৃশ্য চাবলৈ গাঁওখনলৈ
গৈছিলো ।

অনেক ঠাইত ঘূৰিছিলো কিন্তু এনেকুৱা বড়ো আকাশ মই আৰু
ক’তো দেখা নাছিলো ।

শুকান মৰুভূমিক সূৰ্ষে নিজৰ বঙেৰে তিয়াব খোজ। এই অল্পপম
প্ৰচেষ্টাৰ ছবিক কলম আৰু কাগজেৰে ভাষা দিব খোজা প্ৰচেষ্টা ব্যৰ্থ।

...কিছুমান অনন্ত স্থান দেখুৱাবলৈ মাথুৱে মোক আৰু দূৰলৈ
লৈ গৈছিল।

ভোজ ? ওখা, দ্বাৰকা, গান্ধীধাম ?

দেশ বিভাজনৰ সময়ত সৰ্বহাৰা হৈ ভাগি অহা লোকসকলে গান্ধী-
ধামত বাস কৰিছিল। মাথু আৰু মই সিহঁতৰ মৰ্মস্পৰ্শী কাহিনী
শুনিছিলো।

॥ তিনি ॥

‘কোঁৱৰ বেদ’ৰ দলং সাগৰৰ *Creek*’-ৰ ওপৰত সজা হৈছিল।
ইয়াত কাম কৰিবলৈ অহা বেছি ভাগ শ্ৰমিকেই ‘পিচ ৱাকাৰ’ অৰ্থাৎ
ঠিকাদাৰসকলৰ লগতে আহিছিল। বিশেষকৈ উৰিষ্যাৰ গাঞ্জাম আৰু
মধ্যপ্ৰদেশৰ কাঠঘোৰাৰ পৰা সিহঁত আহিছিল। কোম্পানীৰ যিবোৰ
পুৰণা বিভাগীয় শ্ৰমিক আছিল সেইবোৰ একপ্ৰকাৰ স্থায়ী শ্ৰমিকেই
আছিল। কোম্পানীৰ এটা ব্ৰান্সৰ পৰা আন এটা ব্ৰান্সলৈ টাকুৰি
ঘূৰাদি ঘূৰি ফুৰিছিল। অস্থায়ী অৰ্থাৎ ঠিকাদাৰৰ লগত অহা শ্ৰমিক
সকলৰ কোনো ঠিকনা নাছিল। সিহঁতক ঠিকাদাৰে ফটা পুৰণা
জোতাৰ দাৰঙে বান্ধি ৰাখিছিল। কোম্পানীৰ পৰা ঠিকাদাৰ পইচা

লৈছিল বেছি, কিন্তু লগত অনা শ্ৰমিকহঁতক পইচা দিছিল কম। এই
শ্ৰমিকসকলৰ জীৱনৰ দৰিদ্ৰতাৰ নাঙঠ ছবি মোৰ দৃষ্টিৰ সমুখত লাহে
লাহে উদ্ভাসিত হৈ উঠিল। মাটি খন্দা, কনক্ৰিট মিস্ক কৰি
চাৰ্টাৰিঙত ঢলা, বালি জৰা, ফ্ৰেইনত তেল দিয়া, মিস্কৰ তোলা, বিং
ফছমেণ্টৰ কাম অৰ্থাৎ লোহাৰ ব’দ কটা, বেকা কৰা ইত্যাদি কামত
লাহে লাহে পৰিশ্ৰম কৰি সিহঁত দৈনিক মাত্ৰ তিনি টকা পঞ্চাশ পইচা

এদিন মোৰ চকুৰ আগত ফ্ৰেইনৰ পৰা লোহাৰ বদ এদমৰ ওপৰত
বাগৰি পৰিল এটা জ্ৰমিক। কিছু সময় ধৰকবাই থাকিল সি। সক-
লোৱে ধৰা মেলা কৰি তাক কোম্পানীৰ চাৰ্টাইৰ চিকিৎসালয় খনটলৈ
লৈ আহিল। কোম্পানীৰ বুঢ়া কম্পাউণ্ডাৰে ক'লে—“ভোজৰ চৰকাৰী
ছম্পিতাললৈ নিব লাগিব।”

‘কোৱৰ বেদৰ’ পৰা ভোজৰ দুষ্ট তিনিকুৰি মাইল। আথা বাস্তা
কৈচা।

...মাথুৱে এই মৃত্যুপথৰ যাত্ৰীটিক লৈ নিজেই গাড়ী চলাই ভোজৰ
ছম্পিতাললৈ বাওনা হ’ল।

দেশৰ অৱস্থা বেয়া আছিল। পাকিস্থানী সেনাই ‘কোৱৰ বেদৰ’
শুচৰ চাপি এই দলং তচনচ কৰাৰ সপোন দেখিছিল। মই গোটেই
ৰাতি বাহিৰত বহি মাথুৰ বাবে অপেক্ষা কৰিলো।

মোৰ আগেৰেই ‘বি. এছ. এফ.’ৰ জোঙ্গা জীপবোৰ এখন ছখনকৈ
পাৰ হৈ গ’ল। দোভাগ ৰাতিলৈকে মই একেদৰেই বহি থাকিলো।
‘ৱাৰ্ক চাইটৰ’ ফ্ৰেছাৰ আৰু ভাইব্ৰেটাৰৰ শব্দ কমি আহিছিল। সীমাৰ
চৌকিত হোৱা গুলীয়াগুলিৰ শব্দ মই শুনিло। ৰাতি পহৰা দিয়া
চকিদাৰটোৱে মাজতে আহি কৈ গ’ল—

“সীমাত নিহত হোৱা চিপাহীবোৰকো আজি এইপিনেই লৈ গৈছে
—যাওক আপুনি শুই থাকক গৈ, এতিয়াই ব্ৰেকআউট হ’ব—
কোম্পানীৰ জেনেৰেটৰ বন্ধ হ’ব।”

...মই তাৰ কথা শুনিছিলো। কিন্তু একেদৰেই বহি আছিলো।
মোৰ আগেৰেই এখন এখনকৈ ‘আৰ্মি ইউনিটৰ’ জোঙ্গা জীপবোৰে হৰ-হৰ
শব্দ কৰি পাৰ হৈ গৈছিল। হঠাৎ এখন জীপ আহি মোৰ পৰা আঠ-
গজ দূৰৈত বৈ গ’ল। ধহমহকৈ ছুটা সৈনিক গাড়ীৰ পৰা নামিল। মই
গাড়ীৰ লাইটৰ পোহৰত সিহঁতৰ মজবুত চেহেৰা একেবাৰে স্পষ্টভাৱে
দেখা পালো। কোবাকুৰিকৈ ভিতৰলৈ সোমাই আহিলো। কিছু
সময়ৰ পাছত জীপখন উভতি যোৱাৰ শব্দ শুনিло। ...এক ধৰণৰ

ভয় আৰু আশঙ্কাত হৃদয় কঁপি উঠিল।...বহুদিনৰ মূৰত জীৱনলৈ এক
ধৰণৰ মুক্তিৰ পোহৰ আহিছে। মই বাক এই পোহৰ ধৰি বাখিব
নোৱাৰিম নে ?

○ ○ ○ ○

ৰাতি পুৱাবলৈ আৰু বেছি সময় নাছিল। মই মাধুৰ জীপৰ শব্দ
শুনা পালো।

জীপৰ পৰা নামি তেওঁ মোক আনদিনাৰ দৰে আজি সাৱটি ধৰিব
কিন্তু মুখজিলে। ইতিমধ্যে ব্লেক আউট আৰম্ভ হৈছিল। মই লেমৰ
পোহৰত দেখিলো তেওঁৰ সাজপোছাক ধূলি আৰু তেজৰে লেটি-পেটি
হৈ আহিছে।

ক'লে—“মানুহটো মৰিল। পুলিচৰ লেঠা এতিয়াও শেষ হোৱা
নাই। পুৱা আকৌ যাব লাগিব।”

○ ○ ○ ○

সেইদিনা ৰাতি মই এটা সপোন দেখিছিলো। ঠিকাদাৰৰ লগত
অহা এজাক শ্ৰমিকক মই মৰুভূমিৰ কাঁইটীয়া জোপোহাবোৰৰ মাজে
মাজে আগুৱাই অহা দেখিছিলো। এই দলটো মানুহ গুচি ভেড়ালৈ
ৰূপান্তৰিত হৈছিল। ৱাৰ্ক চাইট আৰু মৰুভূমিত কোনোবাই ভেড়া
ছালৰ দলিচা পাৰি থৈছিল। মৰুভূমিত গজা সেউজীয়া কেকটাচবোৰ
একে একোটা কুহু চিহ্নলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে।

○ ○ ○ ○

...আকৌ এদিন মাধু ৱাৰ্কচাইটৰ পৰা অসন্তুষ্ট হৈ উভতি আহিল।
ক'লে—“শুনা। কোনো কথা নাই বতৰা নাই ফ্ৰেইন ড্ৰাইভাৰ হুকুম
সিঙক কোম্পানীয়ে কামৰ পৰা বৰ্খাস্ত কৰিছে, কোনোবা এটা বৰা
চাহাবৰ ‘চিকাৰিছ’ লৈ কোম্পানীৰ মান এটা ফ্ৰেইন ড্ৰাইভাৰ আহিছে।

হুকুম সিঙে ববকৈ কন্দাকটা কৰিলে, নতুনকৈ বিয়া কৰাইছিল। এটা ছমহীয়া কেঁচুৱাও আছে।”

মুখ হাত ধুই চাহৰ টেবুলত বহি মাধুৰে আকৌ ক’লে—“সি বিদায় লবলৈ আহিব। তোমাৰ হাতত যিমানখিনি টকা-পইচা আছে গোটেইখিনি তাক দিবা। তাৰ প্ৰয়োজন হ’ব।”

মই ক’লো—“মোৰ হাতত কিন্তু যথেষ্ট পইচা আছে গোটেইখিনিকে দিম নেকি?”

তেওঁ ক’লে—“গোটেইখিনি দিবা।”

মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো—“কিন্তু গোটেইখিনি কিয় দিব লাগে?”

...মাধুৰে সেইদিনা কোনো উত্তৰ দিয়া নাছিল। কিছুদিনৰ পাছত মই গম পাইছিলো গুৰুদাসপুৰৰ ফ্ৰেইন ড্ৰাইভাৰ হুকুম সিঙে মাধুক এবাৰ এটা ফ্ৰেইন ছুৰ্বটনাৰ পৰা বন্ধা কৰিছিল। অসমৰ ভলুকাডুৱাৰ দলঙত ঘটছিল সেই ঘটনা। ‘ছুপাৰষ্ট্ৰাকচাৰৰ’ মুৰব্বী ইঞ্জিনীয়াৰ আছিল মাধু। ৱাৰ্ক চাইটত লোহাৰ বদ কিছুমান ল’ড কৰাৰ কাম পৰিদৰ্শন কৰি আছিল। হঠাৎ ফ্ৰেইনৰ হাতোৰাৰ পৰা লোহাৰ বদৰ বোজা তড়িৎ বেগেৰে আহি তলত কাম পৰিদৰ্শন কৰি থকা মাধুহঁতৰ মূৰৰ ওপৰত পৰিব খোজোতেই ফ্ৰেইন ড্ৰাইভাৰ হুকুম সিঙে আচৰিত ধৰণৰ উপস্থিত বুদ্ধিৰে ফ্ৰেইনৰ বুম ঘূৰাই দিলে। লোহাৰ এই বোজা মানুহৰ ওপৰত নপৰি বালিৰ দ’ম এটাৰ ওপৰত বাগৰি পৰিল। অকল মাধুৱেই নে, তলত কাম কৰি থকা সকলোৱে হুকুম সিঙৰ উপস্থিত বুদ্ধি দেখি স্তম্ভিত হৈ পৰিছিল।...আজি এই হুকুম সিঙক কোম্পানীয়ে ফটা জোতাৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিলে।

কোনোও তাৰ হকে মাত মাতিব নোৱাৰিলে, কোনেও তাক গ্ৰায়ালয়ৰ ছুৱাৰমুখলৈ লৈ যাব নোৱাৰিলে। ১৯৬৫ চনত এই বৃহৎ কোম্পানীৰ শ্ৰমিকহঁতৰ কোনো ইউনিয়ন নাছিল—সেয়ে এনেদৰে খেদি পঠোৱা সুদক্ষ কাৰিকৰৰ হকে শ্লোগান তুলি আকাশ বতাহ কঁপাই তুলিব কোনেও নোৱাৰিছিল।

...মকুম সিঙে বিদায় লবলৈ আহিছিল। ডাঢ়ি গোকে ভোবোকাৰে
চেহেবা। মলিয়ন পাইজামা-কামিজ। ডিঙিত এখন মাফলাৰ। কথা
কওঁতে সি কাঁহি আছিল। বোধহয় গাও ভাল নাছিল।

তাৰ চকুলৈ চোৱাৰ সময়ত মই হৃদয়ত এক অবৰ্ণনীয় যন্ত্ৰণা অনুভৱ
কৰিছিলো। কোনোবাই যেন বুকুত হাতুৰিৰে কোবাই আছিল।

মকতুমিৰ কাঁইটীয়া জোপোহাৰ মাজে মাজে সি তাৰ সৰু বিছনাখন
আৰু টিঙৰ ছুটকেচ এটা লৈ অদৃশ্য হৈ গৈছিল।

॥ চাৰি ॥

বাণ মকতুমিৰ এই কোঁৱৰ বেদত মই জীৱনৰ এক অনন্ত বহন্ত
আৱিষ্কাৰ কৰিছিলো।

ৰাতি প্ৰায়ে ধূলিৰ ধুমুহা হৈছিল। দিনত প্ৰচণ্ড গৰম আছিল, কিন্তু
ৰাতি শীতৰ দিনৰ দৰে ঠাণ্ডা। মাজ ৰাতি সাৰ পাই এদিন মাথুৱে মোক
সাৱটি ধৰি ক'লে—“তুমি মোৰ ওচৰলৈ আহিলা। মোৰ বাবে এয়া
সপোন দিঠকত পৰিণত হোৱাৰ দৰে কথা হ'ল।”

তেওঁ মোৰ চুলিত হাত দি চালে,—ডিঙিত, গালত হাত ফুৰাই চালে
...হয় হয় এয়া ময়েই তেওঁৰ ওচৰত আছো...এই কথা তেওঁ যেন
বিশ্বাসেই কৰিব নোৱাৰে।

...সেইদিনা আমি দোভাগ ৰাতি মকৰ বুকুলৈ ওলাই গৈছিলো।
ব্লেজ আউট নাছিল। ৱাৰ্ক চাইটত লাইটৰ মালাই জকমকাই আছিল।
কম্প্ৰেছাৰ আৰু ভাইব্ৰেটাৰৰ শব্দৰ বাহিৰে আৰু কোনো শব্দ
নাছিল।

ওখ ওখ সৰু সৰু পাতৰ কেনেধৰণৰ কাঁইটীয়া গছ আছিল সেইবোৰ?
জোনাকত এই কাঁইটবোৰ ৰূপৰ মুদ্ৰাৰ দৰে জিলিকিছিল। খাওদা
গাঁৱৰ ঘৰটীয়া উটবোৰে এই গছৰ পাতবোৰ এই জোনাক ৰাতিও খাই

আছিল। মুগা বকীয়া শহা পছবোৰে কাঁইটীয়া জোপোহাবোৰৰ আবে
আবে ঘূৰি ফুৰিছিল।

...জোনাক বাতি মকভূমিৰ এক অনন্ত শোভা মই দেখিছিলো।
মাথুৱে কৈছিল—“তুমি চাওঁগৈ দিনত এইবোৰ ঠাইত ঘূৰি ফুৰা নহয়নে ?
এতিয়ামানে তুমি লিখাৰ সমল নিশ্চয় অনেক পাইছা ?”

মই উত্তৰ দিছিলো—“নাই তুমি ‘চাইট’ যোৱাৰ পাছত কিছুদিন
মই আক ফুৰা নাই।”

আচৰিত হৈ মাথুৱে সুধিছিল—“কিয় ?”

“সেই জুলা জীপবোৰত উঠি ফুৰা মিলিটেৰীবোৰ ? চায়েই
থাকে সিহঁতে। সেইদিনা গাড়ী ৰখাই চাই আছিল। বৰ অস্থিতি
লাগে।”

ঢেকঢেকাই হাঁহিছিল মাথুৱে। কৈছিল—“মকভূমিৰ মাজত তোমাৰ
সৰে মানুহজনী নেচাই কি চাব সিহঁতে ? এই কাঁইটীয়া গছবোৰ ? নে
সোঁ উটবোৰ ? নে সোঁ জীৰাফৰ দৰে মূৰ দাঙি থকা আমাৰ ব্লার্ক
চাইটৰ ফ্ৰেইনবোৰ ?...ভোজলৈ যোৱা পথত তুমি তন্তুবোৰ দেখিছা
নহয় তাত কেপ্তেইন মহম্মদ হাইদৰ, মেজৰ খান আৰু মেজৰ নাৰায়ণ
ইত্যাদি থাকে। মেজৰ খানে বীৰচক্ৰ লাভ কৰিছে। কেনে অদ্ভুত
বীৰত্ব দেখুৱাই মেজৰ খানে শত্ৰুপক্ষৰ টেকবোৰ জয় কৰিছিল। তুমি
শুনিলে বৰ আচৰিত হবা। মই সিহঁতক এদিন নিমন্ত্ৰণ কৰিম। তুমি
অনেক কথা জানিব পাৰিবা। তোমাৰ বাবেই সিহঁতক মই নিমন্ত্ৰণ
কৰিম।”

জোনাকে মকভূমিক লাহে লাহে এক অগ্নিবাহুৰ ৰাজ্যলৈ ৰূপান্তৰিত
কৰিছিল। এই অগ্নিবাহুৰ ৰাজ্যত আমি দুয়ো ঘূৰি ফুৰিছিলো।

জীৱনত এনে সৌন্দৰ্য সঁচাকৈয়ে থাকেনে ? হতাশাৰ মাজত বেছি
ভাগ সময় থকাৰ বাবে এনে সৌন্দৰ্যক সঁচা বুলি মানি লবলৈ দিখা
হৈছিল। অথচ চব কথা সত্য আছিল।

মকৰ মাজৰ ভগ্ন দুৰ্গৰ খণ্ডহৰত জোনাক পৰিছিল। নিমখৰ

স্বপ্নত জোনাক পৰিছিল। আমাৰ ছয়োৰে শৰীৰ জোনাকে চোৱাই
পেলাইছিল।

○ ○ ○ ○

খাওদাৰ মিলিটেৰী কেম্পৰ পৰা মেজৰ খান আহিছিল। সীমান্তৰ
'চৌকি'ত পৰম বীৰত্বৰে যুদ্ধ কৰা এইগৰাকী বীৰ পুৰুষৰ বীৰত্বৰ কাহিনী
মই তেওঁৰ ওচৰত বহি শুনিছিলো। আৰু অভিভূত হৈছিলো। প্ৰায়
ছয়ফুট ওখ, পৰিষ্কাৰ গাৰ বঙেৰে সৈতে মেজৰ খানৰ চেহেৰা আছিল
অপূৰ্ব। বহু ৰাতিলৈকে তেওঁ মাধুৰ লগত বহি ডবা খেলিছিল।

কেপ্তেইন মহম্মদ হাইদৰ আৰু মেজৰ নাৰায়ণো আহিছিল। তেওঁ-
লোকেও মাধুৰ সৈতে বহু ৰাতিলৈকে বহি ডবা খেলিছিল।

মেজৰ খানে তেওঁৰ যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ কাহিনী শুনাই যেনেদৰে ৰং পাইছিল,
তেনেদৰে কেপ্তেইন মহম্মদে গালিবৰ 'সায়্যাবী' শুনাই বৰ ভাল পাইছিল।
কত কবিতা শুনাইছিল তেওঁ—

“হমকো উন্সে ওয়াফা কী হায় উন্মিদ

যো নহী জানতে ওয়াফা ক্যা হায়”

(মই সেই সকলৰ ওচৰত বিশ্বাস আশা কৰো যিসকলে নেজানে
বিশ্বাস বস্তুটোৱেই বা কি ?)

দিল আপকা দিলমে হায়,

জো কুছ সো আপকা।

দিল লিজিয়ে মগৰ মেৰে আৰমা নিকালকে।

(এই হৃদয় তোমাৰ। হৃদয়ৰ মাজত যি আছে সকলো তোমাৰ,
এই হৃদয় নিয়া। কিন্তু হৃদয় বাসনা বাহিৰ কৰি দিয়া।)

আৰু আৰু মেজৰ নাৰায়ণ ? সৰহ ভাগ সময় তেওঁ মদিৰাৰ জ্বালাতেই
মত্ত হৈ আহিছিল আৰু মোৰ চাদৰৰ আঁচলটো স্পৰ্শ কৰিবলৈ চেলু
বিচাৰি ফুৰিছিল।

...ঘৰ-সংসাৰ এৰি এই মৰুভূমিত বাস কৰা এই সৈনিকসকলৰ

বিচিত্ৰ মানসিক পৰিস্থিতিৰ লগত মোৰ পৰিচয় ঘটিছিল। সেই সময়ত
 তেওঁলোকৰ ভাগ আৰু বীৰত্বৰ ছবিয়ে মোক একপ্ৰকাৰ অভিভূতেই
 কৰি ৰাখিছিল। মই তেওঁলোকৰ কেম্পলৈ মাথুৰ সৈতে গৈছিলো।
 সকলোৱে সম্বন্ধে কৈছিল—“মকভূমিৰ এই মিলিটেৰী কেম্পবোৰলৈ
 অহা আপুনিয়ৈই প্ৰথম মহিলা। মকভূমিৰ ‘এনজেল’।”

॥ পাঁচ ॥

এদিন কোম্পানীৰ জেনেৰেল মেনেজাৰ বিল্লীমোৰীয়াই ‘কৌৱৰ
 বেদ’ৰ দলং পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ আহিল।

কোম্পানীৰ বিষয়াসকলে খৰকাছুতি হেৰুৱাই তেওঁৰ সম্বৰ্ধনাৰ
 আয়োজন কৰিলে।

...ছুদিন ধৰি কোম্পানীৰ ব্ৰাণ্স মেনেজাৰ, ছিনিয়ৰ ইঞ্জিনীয়াৰ,
 জুনিয়ৰ ইঞ্জিনীয়াৰ, অভাৰচিয়াৰ, একাউণ্টেণ্ট ইত্যাদিৰ সৈতে এটা
 বিচিত্ৰ তথুৰ তলত তেওঁৰ গোপন মিটিং বহিল। কামৰ প্ৰগতি তেওঁ
 বৰ মনোযোগেৰে নিৰীক্ষণ কৰিলে। তেওঁ দুই তিনিবাৰ ‘ৱাৰ্ক চাইটলৈ’
 গ’ল। কেইটামান জুনিয়ৰ ইঞ্জিনীয়াৰক কামৰ গাফলতিৰ বাবে তেওঁ
 সকলোৰে সন্মুখত বৰ অশ্লীল শব্দেৰে গালি-গালাজ পাৰিলে।

দোভাগ বাতিলৈকে মিটিং চলিল। চৰকাৰে কন্টেইণ্টৰ বাহিৰেও
 কিছুমান নতুন কাম কোম্পানীৰ হতুৱাই কৰোৱাইছিল। সেইবোৰৰ
 কিন্তু পেমেণ্ট চৰকাৰে কৰা নাছিল। কোম্পানীৰ পৰা ঘোচ খাবলৈ
 এল্লিকিউটিভ ইঞ্জিনীয়াৰে বিলবোৰ জৰু কৰি থৈছিল। এই লৈ বহু
 সময়লৈ বিল্লীমোৰীয়াই চিঞৰ-বাখৰ কৰি থাকিল। শেষত যেনিবা
 এল্লিকিউটিভ ইঞ্জিনীয়াৰৰ ঘোচৰ পৰিমাণ নিৰ্ণয় কৰা হ’ল।

...মই বাহিৰৰ বাৰাণ্ডাত বহি বিল্লীমোৰীয়া চাহাবৰ চিঞৰ-বাখৰ
 শুনি থাকিলো। এই মানুহজনৰ বিষয়ে মই অনেক কথা শুনিছিলো।

কামৰ প্ৰগতিৰ সামান্য ইকাল সিকাল হলেই তেওঁ চিঞৰ-বাখৰ কৰিছিল।
 শিঙা উৰাত ইমান ফিটকাট আছিল যে ছুটা মাহুহে তেওঁৰ কানি-
 কাপোৰ ইল্লি কৰি তত নেপাইছিল। তেওঁৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰৰ বিষয়েও
 অনেক কথা প্ৰকাশ হৈছিল। সুন্দৰী তিবোতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ দুৰ্বলতাৰ
 কাহিনী সকলোৱে জানিছিল। সুন্দৰী তিবোতাৰ গোল পালে তেওঁ
 সাধাৰণ চুপাৰভাইজাৰৰ ঘৰলৈ যাবলৈও পিচ হুছুকিছিল। তেওঁ পানী
 নিমিহলোৱাকৈ মদ খাইছিল। চাৰি পেগ খায়ো তেওঁ কাটকুট নকৰাকৈ
 গাড়ী চলাব পাৰিছিল।

o o o o

বিপ্লীমোৰিয়াই শেষৰ দিনা ইজিনীয়াৰসকলক তেওঁলোকৰ পৰি-
 বাৰবোৰৰ সৈতে বাতিৰ ভোজৰ কাৰণে নিমন্ত্ৰণ কৰিলে।

সকলোৰে লগত ময়ো সেইদিনা তথুৰ তলত কিছু পানীয় পান
 কৰিলো। মাধুৰ লগত একেবাৰে পিছৰ পিনৰ চকি এখনত বহি
 আছিলো। এই জেনেৰেল মেনেজাৰ গৰাকীৰ প্ৰতি মোৰ একধৰণৰ
 ঘৃণা হৈছিল। ভাৱ হৈছিল—কেৱল কাম আৰু মুনাফাৰ বাহিৰে এই
 বিৰাট বপুৰ তপামুৰৰ মাহুহ-টাৰ যেন আৰু কোনো লক্ষ্য নাই। বৰ
 চাপৰ আছিল তেওঁ, মাংসৰ ভৰত শৰীৰ যেন দৰিহে গৈছিল এনে ভাব
 হৈছিল। আমি সকলোৱে সেইদিনা একেলগে পানীয় পান কৰি
 আছিলো।...হঠাৎ দেখিলো বিপ্লীমোৰীয়া চাহাবে আমাৰ পিনে
 কোকোৱাই আগবাঢ়ি আহিছে। মই মাধুৰ হাত এখন খামুচি ধৰিলো।
 কি কয়? কি কয় এই দানবে? এৰা ক'লে—“মাধৱেন বয়হম
 আয়েঙ্গাৰ—তুমি তুমি কান্দীৰৰ চক্ৰভাগাৰ দলঙলৈ যাব লাগিব অহা
 মাহত।”

আমি সেইদিনা ভোজ সভা এৰি আকৌ মকতুমিৰ মাজেৰে
 ফুৰিবলৈ গৈছিলো। আমাৰ আগেৰে উটৰ ওপৰত যোৱা সীমা-

বক্ষী সেনাৰ কাফিলা এটা পাৰ হৈ গৈছিল। ফ্ৰেছাৰ আৰু
 ভাইব্ৰেটাৰ শব্দৰ বাহিৰে আন একোৰে শব্দ নাছিল। বটল
 আৰু গিলাছৰ ধাং-ধুং শব্দও আৰু শুনা নগৈছিল।.....বহু
 বাতিলৈ আমি ছয়ো কাঁইটীয়া জোপোহা এটাৰ ওচৰত বহি আছিলো।
 বৃদ্ধাৰ পকা চুলিৰ দৰে বৰণ লৈছিল কচ্ছৰ মৰুৰ এই বালিয়ে। আমাৰ
 চকুৰ আগত এক বৃদ্ধাৰ দৰে হামকুৰি খাই পৰি আছে এই বালিৰ
 জগত। কি লুকাই থৈছে এই বৃদ্ধাই নিজৰ বুকুৰ মাজত ?

কাৰ বাবে কি লুকুৱাই থৈছে ? বগা কাপোৰ, বগা চুলি, বগা বালি,
 বগা জোনাকৰ বং...চব একোকাৰ হৈ যেন এক অনন্ত বহস্যলৈ ৰূপ-
 স্তবিত হৈছে।

হঠাৎ মাথুৱে চিঞৰি উঠিল—“বাঃ চন্দ্ৰভাগাৰ দলং !! ছহেজাৰ
 ফিট দীঘল বাৰটা স্পানৰ তেৰটা পীলাবৰ সেইখন বৰ চেলেঞ্জিং
 দলং হ’ব।”

মই কলো—“তোমাৰ কামত খুচি হৈ আনক নপঠিয়াই তোমাকেই
 বিল্লিমোৰীয়া চাহাবে বাছি লৈছে। এয়া বৰ আনন্দৰ কথা হৈছে।”

মোৰ দৃষ্টিত কল্পনাৰ কাশ্মীৰ বৰ জাকজমকভাৱে উদ্ভাসিত হৈ
 উঠিল। এই জাকজমক সৌন্দৰ্যৰ তুলনাত মোৰ সন্মুখৰ এই মকভূমিক
 একেবাৰেই কাঙালনীৰ দৰেই ভাৱ হ’ল। এৰা বগা কাপোৰ, বগা
 বালি, বগা চুলিৰ অন্তৰালত যেন লুকাই আছে এদম অস্থিগুৰু।

...তথাপিও সোৱা উটৰ শাৰী, কাঁইটীয়া লঠঙা গছ, ফ্ৰুছিচিলৰ দৰে
 লগা কেৰটাছ সমূহ...দূৰৈত ধবল কুঠৰ বোণে সাঙুৰি লোৱা যুৱতীৰ
 নগ্ন বক্ষৰ দৰে লগা নিমখৰ স্তম্ববোৰ।...হাতুৰিৰ কোবৰ দৰে সময়ে
 সময়ে শুনা সীমাৰক্ষী বাহিনীৰ বাইফলৰ আৱাজ ? এই সকলোৰে লগত
 মই যেন এক সহৃদয়তাই স্থাপন কৰিছিলো। ইয়াতেই মই মাথুৰ
 লগত জীৱন আৰম্ভ কৰিছিলো...এই বাবেই হয়তো এই মকভূমি এৰি
 যাবলৈ এক যত্নগা অমুভৱ কৰিছিলো।

তৃতীয় অধ্যায়

॥ এক ॥

প্রচণ্ড ধুমুহাৰ মাজেৰে আহি আমাৰ জীপ বিয়াছীৰ ‘ৱাৰ্কচাইটৰ’ চৰাইঘৰৰ সন্মুখত থিয় হ’ল। টিলা এটাৰ ওপৰত অৱস্থিত আছিল এই চৰাইঘৰ। কোম্পানীৰ চাহাবসকল আৰু ‘ইনভেষ্টিগেশ্যন’ কৰিবলৈ অহা চৰকাৰী বিষয়াসকলে এই চৰাইঘৰত সময়ে সময়ে থকা-মেলা কৰিছিল।

আমি ছয়ো একেবাৰে তিতিবুৰি আহিছিলো। লবালবিকৈ কাপোৰ-কানি সলাই খোৱা-বোৱা কৰিলো। আমি চন্দ্ৰভাগাৰ আনটো পাৰলৈ যাব লাগিব। কাৰণ ইঞ্জিনীয়াৰ আৰু শ্ৰমিকহঁতৰ কেম্প আনটো পাৰত আছিল। চন্দ্ৰভাগাৰ এই পাৰে মাথো কোম্পানীৰ ষ্টৰ আৰু চৰাইঘৰটোহে আছিল।

মোটা ‘ৱায়াবেদি’ কৰা এখন অস্থায়ী দলং আছিল। ছয়োফালে ফুটা মজবুত পীলাৰৰ ওপৰত বন্ধা আছিল এই দলঙৰ ৰচি। মানুহ উঠিলেই দলংখন কঁপে। তলত চন্দ্ৰভাগাৰ ভয়ানক শ্ৰোত। এই দলংখনো মিলিটেৰীসকলেই তৈয়াৰ কৰিছিল যাতে এই পথেৰে সিহঁতে পুঞ্জৰাজৌৰি, ‘ঠাণ্ডা পানী তৰি’ ইত্যাদিলৈ যাব পাৰে।

এই অস্থায়ী ৰচিৰ দলঙৰ কাষে কাষে কোম্পানীৰ বাৰটা ম্পানৰ, দলঙৰ কাম আৰম্ভ হৈছিল।

তলৰ ‘ছাব ষ্ট্ৰাকছাৰৰ’ কাম আৰম্ভ হৈছিল। ক্ৰেইনৰ মজবুত হাতোৰাই চন্দ্ৰভাগাৰ বুকু খান্দি উলিয়াই আনিছিল জাবৰ-জোঠৰ আৰু জলফাই বৰগীয়া ক’লা মাটি। কুৱা খন্দা কাম পূৰ্ণ উদ্যমেৰে চলি আছিল।

মাধুৰ বাহুত খামুটি ধৰি মই খুপি খুপি চল্লভাগা পাব হলো । শিলনি এখন পাব হৈ আনটো পাবত ভৰি দিয়াৰ লগে লগে হঠাৎ মোৰ চকুত পৰিল দূৰৈৰ হাবিত জ্বলিব লাগিছে কেইবাকুৰাও জুই । ভাই-ভেটোৰ জেনেৰেটোৰৰ শব্দৰ বাহিৰে ক’তো আৰু একোৰে শব্দ নাই । কিন্তু সেই জুইৰ পৰা যেন ধপ্-ধপ্-ফট্-ফট্- শব্দ ভাঁহি উঠিছে । শ্ৰমিক সকলে এক নিৰ্দিষ্ট স্থানলৈ গতি কৰিছে আৰু উভতি আহিছে ।

চাটাইৰে কৰা তিনিকোঠালীয়া ঘৰৰ দুৱাৰ মুখত থিয় হৈ মই মাধুক প্ৰশ্ন কৰিলো—“কিহৰ জুই সেইবোৰ ?”

তেওঁ ইতিমধ্যে এবাৰ তলৰ অফিচৰ পৰা আহিছিল । সেইবোৰ কিহৰ জুই তেওঁ ভালদৰে জানিছিল । কিন্তু মোৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি তেওঁ ঘৰৰ ভিতৰত বস্তুবাহানিবোৰ পৰিপাটিকৈ থব ধৰিলে । তেওঁৰ মুখৰ ভাৱ দেখি মই অনুমান কৰিলো কিবা কাৰণে তেওঁ অসন্তুষ্ট হৈ আছে ।

গধূলি সময়ত মই গম পালো ‘ৱেল চিফিং’ চলি থকাৰ সময়ত হঠাৎ পানীৰ লেভেলৰ তলত নাদ এটা বহি গ’ল । লগে লগে বাহিৰৰ পৰা পানী তলৰ নাদলৈ সোমাই গ’ল । নাদৰ তলত কাম কৰি থকা মানুহ কেইটা আৰু ওলাই আহিব নোৱাৰিলে ।

বিস্ময়কৰ ! বিস্ময়কৰ !!

ইমান ডাঙৰ দুৰ্ঘটনা ঘটিল—হয়তো মেনেজমেণ্টৰ গাফিলতিৰ বাবেই...কিন্তু নাই ইউনিয়নৰ প্লোগান নাই (ক’ৰ পৰা থাকিব ? আগেয়ে উল্লেখ কৰিছো ১৯৬৬ চনত হেজাৰ হেজাৰ শ্ৰমিকে কাম কৰা এনেকুৱা প্ৰাইভেট কোম্পানীবোৰৰ ইউনিয়নেই নাছিল । ইউনিয়ন আৰম্ভ হয় ১৯৭০ খ্ৰীষ্টাব্দত । এই ইউনিয়নৰ এক শক্তিশালী ৰূপ আৰু এই ইউনিয়নক খুলি খুলি খোৱা দুৰ্নীতিৰ এক নাঙঠ ৰূপো মই পিছলৈ দেখা পাইছিলো ।)

...মাধুৱে অলপো বিশ্ৰাম নোলোৱাকৈ চাইটলৈ ওলাই গ’ল । কামৰ ক্ষেত্ৰত সেই সময়ত ইঞ্জিনীয়াৰ আৰু শ্ৰমিকৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য

নাছিল। 'ৱেল চিকিৎসা' এই সময়ত মাধুৱে তিনিটা তিনিটা চিকিৎসা-কাম কৰিব লাগিছিল।

...মাধু কামলৈ যোৱাৰ পাছত মই বাহিৰলৈ ওলাই আহিলো। চাটাইবৈ কৰা এই ঘৰবোৰৰ পাছফালে শাৰী শাৰী বেৰেক আছিল। শ্ৰমিকৰ ইমানবোৰ বেৰেক মই আগে পিচে দেখা নাছিলো। মাধুৱে কোৱামতে এই শ্ৰমিকবোৰৰ বেছি ভাগেই উৰিষ্যাৰ গাজ্জাম জিলা আৰু মধ্যপ্ৰদেশৰ ছন্তীছগড়ৰ মানুহ আছিল। কোম্পানীৰ বিভাগীয় খালচীবোৰ পাজ্জাৱৰ পৰা আহিছিল।

...বিস্ময়কৰ! বিস্ময়কৰ! ছয়টা শ্ৰমিকৰ মৃতদেহ সোৱা তিনিশ গজ দূৰৈত জলিব লাগিছে অথচ কোনো হাই উকমি নাই। ইঞ্জিনীয়াৰ ইনচাৰ্জৰ গাফিলতিৰ বাবে কোনেও তেওঁক বুকুত খামুটি ধৰি বাহিৰলৈ টানি অনা নাই।...চব মানি লৈছে নিৰ্বিবাদে! এৰা ১৯৬৬ চনৰ চম্ভাগাৰ শ্ৰমিকে চব মানি লৈছে।

॥ দুই ॥

চম্ভাগাৰ ৱাৰ্ক ছাইটত শ্ৰমিকসকলক লৈ মই উপস্থান লিখিবলৈ চেষ্টা কৰিলো। কামৰ হেঁচাত, মাধুৱে দিনৰ দিনটো ৱাৰ্ক ছাইটতে থাকিব লাগে। একাউণ্টেণ্ট, ছুপাৰভাইজাৰ, টাইমকিপাৰ আৰু ইঞ্জিনীয়াৰৰ পৰিবাৰসকলৰ লগত মোৰ বন্ধুত্ব ঘটিল। ওচৰে-পাজৰে থকা বজাৰ হাট ইত্যাদিত আমি প্ৰায়ে ঘূৰি ফুৰিব আৰম্ভ কৰিলো। বাজোৰিলৈ যোৱা আলিৰ ঘন জংঘলতো আমি কেতিয়াবা ফুৰিবলৈ গলো। চাৰিওফালে মাথো জংঘল কটাৰ গোন্ধ আছিল। এক প্ৰকাৰৰ বিচিত্ৰ হালধীয়া লতাৰে এইবোৰ হাবি জাতিকাৰ হৈ আছিল। তৰমুজৰ খেতিও আছিল। ওচৰৰ গাঁৱৰ মানুহে আহি এই খেতি কৰিছিল।

বাজোৰিলৈ যোৱা আলিত পেট্ৰলৰ গোন্ধ এটা অহৰহ উৰি ফুৰিছিল।

জংঘলত এটা শহীদ বেদী থকাৰ কথা সকলোৰে মুখে মুখে শুনা গ'ল। এই বেদীত বৃটিছৰ গুলীত নিহত হোৱা বিদগ্ধী এটাৰ হেনো সমাধি আছিল। সমাধিটোক মুছলমান পীৰ এগৰাকীয়ে সাৰি মটি পৰিষ্কাৰ কৰি ৰাখিছিল। শুনা গ'ল এই পীৰগৰাকীয়ে মানুহৰ কপাল চায়ে ভবিষ্যতৰ কথা ক'ব পাৰে। স্বাধীনতাৰ যুদ্ধত প্ৰাণ দিয়া খোৱাজপুৰৰ গৰ্ভৱতী মহিলা জানবেগম আৰু মোহল্লা জালাল চাহিবৰ বেগম বৃহাকৈ বৃটিছ অফিচৰ এটাৰ মুখলৈ এটা কাৰি (কাম্‌শ্বীৰীসকলে কাপোৰৰ তলত লৈ ফুৰোৱা মাটি আৰু বেডৰ বাছকেট। এই বাছকেটত অঙঠা ৰখা হয় যাতে ই প্ৰচণ্ড শীততো শৰীৰ গৰম কৰি ৰাখিব পাৰে।) মাৰি পঠোৱা বাবে গুলীয়াই হত্যা কৰা শুনিছিলো। জীনগৰৰ মুছলিম বজাৰৰ ফাজিল নামৰ মহিলা এগৰাকীকো গুলীয়াই হত্যা কৰা শুনিছিলো—কিন্তু ৰিয়াছীৰ হাবিৰ এয়া কোন শহীদ আছিল নেজানিছিলো। কিয় জানো এই শহীদ বেদীলৈ গৈ পীৰ গৰাকীৰ ওচৰত বহি মোৰ ভবিষ্যতৰ কথা শুনিবৰ মন গ'ল। মাধুৰে তিনিটা ছিফটত কাম কৰিছিল তদুপৰি চাইটৰ মেনেজাৰে অহৰহ কাম পৰিদৰ্শন কৰিছিল, যুদ্ধৰ ভাবুকিৰ বাবে সতৰ্ক হৈ থাকিবলৈ চন্দ্ৰভাগাৰ এই দলং বৰ প্ৰয়োজন আছিল। গতিকে তেওঁক এই পীৰ গৰাকীৰ ওচৰলৈ লৈ যাবলৈ ক'বৰ মোৰ সত নগ'ল। ছাইটৰ ইঞ্জিনীয়াৰসকলে ৰবিবাৰেও কাম কৰিব লাগিছিল। মোৰ নতুন বন্ধুসকলক সুধিলো, কিন্তু তেওঁলোকৰ কোনেও পীৰক চাবলৈ যাব নোখোজে। জংঘলৰ মাজত যাবলৈ ভয় কৰে।

শেষত নাকৈয়া নামৰ তেলেগু শ্ৰমিক এটা আৰু মোৰ বনকৰা উৰীয়া বৃটি এজনীয়ে মোৰ লগত পীৰক চাবলৈ যাব সাজু হ'ল।

মাধুৰ পৰা অনুমতি ললে বাধা আহিব বুলি আমি তিনিও মাধুৰে দুপৰীয়াৰ 'ৱাৰ্ক ছাইটলৈ' ওলাই যোৱাৰ লগে লগে কোবাকুবিকৈ মুছলমান পীৰৰ শহীদ বেদীলৈ গমন কৰিলো। পুখু আৰু বাৰ্জোৰিলৈ সৈন্ত বাহিনীয়ে অহা-যোৱা কৰিবলৈ এইপিনেই নতুন আলি কৰি দিয়া হৈছিল। পেট্ৰল আৰু নতুন মাটিৰ গোন্ধ চাৰিওফালে

উৰি ফুৰিছিল। আমি এই নতুন বাস্তা এৰি জংঘলৰ ভিতৰ
সোমালো। ৰাতিপুৱাৰ পৰা বতৰ গোম্ভা আছিল, সেইপিনে আমাৰ
বৰ বেছি ক্ৰম্পে নছিল। লেংপেঙকৈ ওখ এডাৰতকৈয়ো ক'লা বৰণৰ
প্ৰায় চল্লিছ বছৰ বয়সীয়া নাকৈয়াই হাতত ছাতি এটা লৈ আগে আগে
গৈ আছিল। মোৰ পিছে পিছে পদ্মাবাদি। তাই বুঢ়ী আৰু কুজা
অন্ধৰ মানুহ। বৰণ বগা যদিও সমগ্ৰ মুখমণ্ডলত ক'লা ক'লা টেটো
চিহ্নৰে ভৰা আছিল। আকাশত ভালকৈয়ে ডাৱৰ গোট খোৱা বাবে
আমি বৰ কোবাকুবিকৈ আগবাঢ়িছিলো।

এই জংঘল যে বৰ জয়াল আছিল এনে নহয়। পাইন, ৰালনাট
আৰু ছুই এডাল ওখ ওখ চেগুনৰ গছ আছিল। (যদিও কাশ্মীৰ উপ-
ত্যকাৰ ওপৰৰ পিনে চেগুনৰ গছ একপ্ৰকাৰ নাছিলেই।) হালধীয়া লতাই
আৱৰি ধৰা সেই অচিনাকি জোপোহাও আছিল। এই জোপোহাবোৰ
যিবোৰ ঠাইত আছিল সেইবোৰ ঠাইহে বৰ জয়াল যেন ভাব হৈছিল।
লুংলুঙীয়া পথ এটাৰে আমি আগুৱাই গলো। এই পথেৰেই উভতি অহা
গুজৰ গোৱাল কিছুমানক লগ পালো। (সাধাৰণতে ইহঁতে পৰ্বতত বাস
কৰে, শীতৰ আগে আগে তললৈ নামি আহে। ওখ, পৰিষ্কাৰ বৰণৰ,
বৰ মজবুত মানুহ সিহঁত।) নাকৈয়াই তাৰ বিচিত্ৰ হিন্দীৰে সিহঁতক প্ৰশ্ন
কৰিলে—“পীৰ বাবা কা দেৱা কাহা?”

সিহঁতে ইটোৱে সিটোৰ মুখলৈ চালে আৰু কোনো উত্তৰ নিদিয়াকৈ
কোবাকুবিকৈ আগুৱাই গ'ল। আকাশত ডাৱৰ গোট খাইছিল বাবেই
হয়তো সিহঁতে বৰ খৰখেদাকৈ আগুৱাই গ'ল।...আমিও আগুৱাই যাব
ধৰিলো। পথ ঠিকেই আছিল। পদ্মাবায়ে আগেয়ে হেনো এবাৰ
আহিও গৈছে। এইবাৰ তাই কোকোৱাই আগুৱাই গ'ল। নাকৈয়া
আৰু মই তাইৰ পিছে পিছে আগবাঢ়ি গলো।

...হঠাৎ এটা ডাঙৰ জোপোহা খৰমবাই উঠিল। লগে লগে
জোপোহাটোৰ আঁৰৰ পৰা এটি নাৰী মূৰ্তি ওলাই আহিল।...মোৰ
বিস্ময়ৰ সীমা নেথাকিল। তাই একেৰাৰে নাভৰ্ত্ত হৈয়ে আমাৰ সন্মুখত

থিয় হ'ল। তাৰ পাছত জপিয়াই যোৱাৰ দৰে গৈ ওচৰতে খুলি থোৱা শতচ্ছিন্ন কাপোৰ এদমৰ ওপৰত হামখুৰি খাই পৰিল। লগে লগে ওলোটো পিনে ছুটা মিলিটেৰীয়ে দপদপাই লৰি গ'ল। তিবোতাজনীয়ে কাপোৰ-কানিখিনি খচমচকৈ পিন্ধি আমাৰ আগেৰেই লৰ মাৰিলে।

আমি তিনিও একে ঠাইতে কিছু সময় স্তব্ধ হৈ থাকিলো। পদ্মাবায়ে তাইৰ অদ্ভুত উচ্চাৰণেৰে ক'লে—“তাই কোম্পানীৰ মানুহ। সাৰেংখাৰাৰ দলঙৰ কুঁৱাত পৰি গিৰিয়েক মৰিছে। আমাৰ ঠিকাদাৰৰ লগত অহা মানুহ। তাইৰ ল'ৰা-ছোৱালী তিনিটাই খালাচীহঁতৰ লঙ্গৰে লঙ্গৰে ভিক্ষা কৰি ফুৰে।

মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো : “কিন্তু এই জংঘলত মিলিটেৰী কেইটাৰ লগত ?”

“বেশ্যা।”

“বেশ্যা ?”...মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো। (সেইবাৰেই জীৱনত প্ৰথমবাৰৰ বাবে মই মোৰ চকুৰ আগত এজনী বেশ্যা দেখিলো। হাড়-ছাল ওলোৱা দেহত ট-টকৈ জিলিকি আছিল ছুটা মাংসৰ লদা—সেয়া তাইৰ উন্মুক্ত স্তন। এৰা জেং খৰিৰ দম এটাৰ ওপৰত কুণ্ডলী পকাই থকা ছুটা সাপ। তাইৰ স্তন।

...আমি আগুৱাই গলো। আকাশ ডাৱৰে ছাটি ধৰিলে। মই ইমান দূৰ বুলি জনা নাছিলো। লাহে লাহে মন আশঙ্কাৰে ভৰি আহিল। মাথুক কৈ নাহি যে বৰ বেয়া কৰিলো ঠিক এনে এটা ভাৱ মনলৈ আহিব ধৰিলে।...কঁঠালৰ পাতৰ দৰে বহল পাতৰ ৱালনাট গছৰ সৰু-সুৰা অৰণ্য এখনো আমি পাৰ হলো। বাৰে বাৰে বেশ্যাৰ সেই দেহ আৰু জেংখৰি এদমৰ ওপৰত কুণ্ডলী পকাই থকা সাপৰ দৰে লগা তাইৰ স্তনৰ কথা মনত পৰিল। আৰু এটা সময়ত আমি সঁচাকৈয়ে গৈ মুছলমান পীৰগৰাকীৰ আৱাসস্থানত উপস্থিত হলো। মই শ্বহীদৰ ‘মাজাৰ’ এটা দেখিলো। কিন্তু শ্বহীদ গৰাকীৰ নাম ঠিকনা একো নাই। যুদ্ধৰ খাৰ-বাকদ বখা ঘৰৰ দৰে লগা এটা পৰিত্যক্ত

ঘৰৰ ভেটিত পীৰগৰাকীয়ে ত্ৰিপাল ইত্যাদি দি অস্থায়ী বাসস্থান কৰি লৈছে।

পীৰগৰাকীক আমি পদ্মাসন কৰি বহি থকা অৱস্থাত দেখা পালো। তেওঁ এটা ‘ফিনা’ জাতীয় মলিয়ন পাজাৰী শিকি আছিল। ডাঁড়ি-চুলি দীঘল আৰু পকা, ভৰি দুখন একেবাৰে উদং। হাড়-ছাল ওলোৱা চেহেৰা। ডিঙিৰ ছাল কোঁচ খাই কেইবা তৰপো বান্ধিছে। তত্পৰি পীৰৰ গাল দুখনো একেবাৰে ভিতৰলৈ সোমাই গৈছে। তেওঁ এবাৰ চকু মেলি আমাৰ মুখলৈ মূৰ তুলি চালে। তাৰ পাছত আকৌ চকু মুদিলে। তেওঁৰ ওচৰত আঁঠু কাঢ়ি মই যেন ক’ব খুজিলো—‘কোৱা, মাধু ভালে থাকিব নে?’

‘কোৱা সৌ শ্ৰমিকবোৰ—সিহঁতক দাহ কৰা জুই মই যাতে আৰু কেতিয়াও চাব লগা নহয়। মাধুৰ লগত ব্ৰালে ব্ৰালে ঘূৰি ফুৰিলেও মই যাতে এই জুই চাব লগা নহয়।’

‘—কোৱা মোৰ মনলৈ আত্ম-হত্যাৰ ভাৱ যাতে আৰু কেতিয়াও নাহে।’

—‘মাধু?’

...নাই নাই তেওঁ মোৰ মুখলৈ চকু মেলি পৰ্যন্ত নেচালে। উঃ কি কৰা যায়?...কি কৰা যায়? তেওঁ মূৰ তুলি নেচায়?

পদ্মাৰাঙ্গি আৰু নাকৈয়া দুয়ো চেষ্টা কৰিলে। পীৰৰ সন্মুখত মূৰ দোৱাই নাকৈয়াই একপ্ৰকাৰ দীঘল দিয়ে পৰিল।

নাই পীৰে মুখ মুখুলিলে।

লাহে লাহে আকাশ একেবাৰেই ডাৱৰে ছাটি ধৰিলে। দুই এটোপাল বৰষুণৰ পানী আমাৰ শৰীৰত পৰিব ধৰিলে। ভাৱ হ’ল পীৰ বাবাই সমাধিত বহিছে। এতিয়া মই মূৰ আফলিয়াই থাকিলেও বাবাই হয়তো মূৰ তুলি নেচাব।

নাকৈয়াই চিঞৰিব ধৰিলে, “জববদস্ত বাৰিষ আয়েগী। জবব-দস্ত বাৰিষ আয়েগী!”

...আমি যেনেদৰে আহিছিলো তেনেদৰে কোবাকুৰিকৈ ছাইটৰ পথ ধৰিলো।

...ছবছৰকৈ বৰষুণ পৰিবলৈ ধৰিলে। নাকৈয়াই ছাতিটো মেলি ধৰিলে যদিও সি কোনোমতেই ছাতিটো থিৰেৰে ৰাখিব নোৱাৰিলে। আমি তিনিও তিতি একেবাৰে জুকলি জুপৰি হলো। তত্পৰি হঠাতে একেবাৰে অন্ধকাৰ হৈ অহা বাবে পদ্মাবাঈয়ে চকুৰে ভালদৰে দেখা নেপাইছিল। তাইৰ দৃষ্টিশক্তি একেবাৰে দুৰ্বল আছিল। তাই উজুটি খাই কেইবাবাৰো উফৰিয়ে পৰিব খুজিলে। অন্ধকাৰত লাহে লাহে আমাৰ সন্মুখৰ কোনো বস্তু নেদেখা হৈ আছিল।

গ্ৰানি আৰু ভয়ত মই থক-থককৈ কঁপিবলৈ ধৰিলো। আমি তিনিও এটিয়ে আনটিক সাৱটি ধৰি খুপি খুপি আগুৱাই গলো।

ঠিক এনে সময়তে সন্মুখৰ পৰা এদল মানুহ আগুৱাই অহাৰ শব্দ শুনা গ'ল।

ছব ছব গপ গপ শব্দ কৰি টাঙোন ইত্যাদি লৈ এদল শ্ৰমিকৰ লগত হাতত টৰ্চ লৈ এটা মানুহ আগে আগে কোকোৱাই আগবাঢ়ি অহা স্পষ্ট দেখা পালো। মোৰ বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল সেয়া মাধু।...হয় হয় সেয়া হাতত টৰ্চ লৈ মাধু আগুৱাই আহিছে।

○ ○ ○ ○

কেম্পলৈ নিৰ্বিল্পে উভতি আহিলো যদিও পিছদিনা মোৰ তীবৰকঁপে জ্বৰ উঠিল। বৰষুণ আৰু এই নতুন বতৰে মোৰ শৰীৰৰ ওপৰত এক অদ্ভুত প্ৰতিক্ৰিয়া কৰিবলৈ যেন আৰম্ভ কৰিলে।

নাকৈয়া আৰু বুঢ়ী পদ্মাবাঈৰ কিন্তু একো নহ'ল। ধূলি-বালি, ব'দ-বৰষুণ সহ্য কৰা সিহঁতৰ শৰীৰ আৰু মোৰ শৰীৰৰ প্ৰভেদ মই স্পষ্ট দেখা পালো।

দিনৰ দিনটো মাধুৱে গাধৰ দৰে পৰিশ্ৰম কৰে। ৰাতি আহি তেওঁ মোক বিছনাতে পৰি থকা দেখে।

এই সময়তে এদিন দোভাগ ৰাতি হঠাৎ সাৰ পাই দেখিলো মোৰ

ভৰিৰ শিতানৰ পিনে মাধু বহি আছে। মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো—
—“তুমি শোৱা নাই?”

মাধু নিকন্তৰ হৈ থাকিল।

—“মোৰ এই সাধাৰণ জৰৰ বাবে তুমি এনেদৰে বহি আছা?”

এইবাৰো মাধু নিকন্তৰ হৈ থাকিল। তেওঁৰ মুখ আৰু কপালৰ
ৰেখা দেখি মোৰ চকু ভৰি আহিল। মই তেওঁৰ হাত এখনত ধৰি কলোঁ

—“মই কেতিয়াও আৰু তোমাক নোসোধাকৈ ঘৰৰ বাহিৰ নহও।
কোনোবাই যদি মোক স্বৰ্গৰ দুৱাৰ খোলা থকা বুলিও কয়, মই সেই
দুৱাৰেদি তোমাক নোসোধাকৈ কেতিয়াও নেযাওঁ।”

অন্ধকাৰৰ মাজতো মই অনুভৱ কৰিলো মাধুৱে যেন হাঁহিবলৈ চেষ্টা
কৰিছে।

○ ○ ○ ○

কাশ্মীৰৰ ৰিগাছীৰ চন্দ্ৰভাগা নদীৰ এই ব্ৰাহ্মত তিনি হেজাৰ শ্ৰমিকে
একেবাৰে নিৰ্বিবাদে কাম কৰা দেখিলো। ৱাৰ্ক চাইটৰ কোৱাৰী,
চাৰ্চাৰিং প্লেটৰ দ'ম, বালিৰ স্তূপত, ক্ৰেইনৰ হাকোটা...নাই নাই ক'তো
বঙা পতাকাৰ ভিৰ নাই। শ্ৰমিকৰ বেৰেক, অফিচ, ইঞ্জিনীয়াৰ,
অভাৰচিয়াৰ, ব্ৰাংস-মেনেজাৰৰ কোৱাৰ্টাৰ?...নাই নাই ক'তো একো
নাই। কোনেও কাৰো বিপক্ষে ক'তো শ্লোগান লিখি থোৱা নাই।

আনহাতে উৰিষ্যাৰ গাঞ্জামৰ আৰু মধ্যপ্ৰদেশৰ ছত্তীছগড়ৰ
‘পিচৰাকাৰ’ (ঠিকাদাৰৰ) লগত অহা শ্ৰমিকৰ দুৰ্দশাৰ ছবি মোৰ চকুৰ
আগত দিনে দিনে স্পষ্ট হৈ আহিল। মই গম পালো কাশ্মীৰত সেই
সময়ত ‘ডেইলী পেইড’ৰ ৰেট আছিল তিনিটকা পঞ্চাছ পইচা কিন্তু
শ্ৰমিকক দিয়া হৈছিল দুটকা পঞ্চাশ পইচা।

কোনেও মুখ খুলিব নোৱাৰিছিল। কোনোবাই মুখ খুলিলেও
ঠিকাদাৰে একেবাৰে নাঙঠ কৰি কোম্পানীৰ পৰা খেদি দিয়াৰ ভাবুকি
দিছিল। যিবোৰ গাঁৱৰ পৰা এই শ্ৰমিকহঁতক অনা হয় সেই গাঁৱৰ
মুখীয়াল আৰু ঠিকাদাৰৰ মাজত গোপন জনা বুজা হৈছিল। কিছু টকা

আগতীয়াকৈ দিয়া হৈছিল। ঠিকাদাৰে আশাও দিছিল বেট বাঢ়িব বুলি। কিন্তু বেট কোনোদিনে নেবাঢ়িছিল। ঠিকাদাৰৰ সেই একেই কথা—কোম্পানীয়ে বেট বঢ়োৱা নাই। কিন্তু কোম্পানীৰ প্ৰকৃত কথা সিহঁতে জানিছিল নে? নাঙঠ হৈ কোম্পানীৰ পৰা খেদা খোৱাৰ ভয়ত সিহঁতে কাৰো পিনে যেন ভালদৰে মূৰেই তুলি চাব নোৱাৰিছিল। সিহঁতক সঁচা কথাৰ উমান দিবলৈ লোকেল লীডাৰ পৰ্যন্ত নাছিল। নিজৰ নিজৰ কাৰ্ডত কি লিখা আছিল এই কথা কোনেও নেজানিছিল।

এয়া ১৯৬৫ চনৰ ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাইভেট কনষ্ট্ৰাক্টশ্যন কোম্পানী সকলৰ এটা নাঙঠ ৰূপ আছিল। ইউনিয়ন নোহোৱাকৈ কাম কৰা তিনি হেজাবৰো অধিক শ্ৰমিকৰ কয়েদীৰ দৰে একে অৱস্থা আছিল। যি কয়েদীৰ কণ্ঠৰ পৰা প্ৰতিৰোধৰ কোনো শব্দই ফুটি নুঠিছিল। সিহঁতে ঠিকাদাৰৰ গোলামীৰ বাহিৰে আন একো নেজানিছিল।

○ ○ ○ ○

... ১৯৬৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ অক্টোবৰ মাহত মাধুক কাশ্মীৰৰ মোঘলাৰ 'ঠাণ্ডা পানী তাবিৰ' দলঙৰ ব্ৰাল মেনেজাৰ কৰি চম্ভ্ৰভাগাৰ পৰা 'ঠাণ্ডা পানী তাবি' নদীলৈ পঠিয়াই দিলে। একেবাৰে অকলশৰে এটা ব্ৰালৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰা মাধুক সেয়ে প্ৰথম অভিজ্ঞতা।

... কাশ্মীৰৰ এই মোঘলা অৱণ্য আৰু প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰাজিৰ মাজৰ এখন তেনেই সৰু স্থান। 'ঠাণ্ডা পানী তাবি' নদীটিৰ স্ৰোত কম। কিন্তু এনেকুৱা পৰিষ্কাৰ পানী মই আগে পিচে দেখা নাছিলো। শুনিছিলো জাপানৰ সুমিদা নদীৰ পানীত জাপানৰ সুন্দৰী গাইছাসকলে নিজৰ মুখ চাইছিল আৰু প্ৰসাধন কৰিছিল। কাশ্মীৰৰ 'ঠাণ্ডা পানী তাবি' নদীৰ পানীত মুখ চাই মই সেই কথা মানি লৈছিলো।

'ৱাক' ছাইটৰ' চাৰিওফালে পাক দি এই নদীয়ে পুষ্কৰ পিনে গতি কৰিছে। নদীৰ বুকুত ডুব গৈ থকা মুগা বৰণীয়া, বগা, ছাইবৰণীয়া, বেগুনীয়া ইত্যাদি অনেক বৰণৰ অনেক আকৃতিৰ শিলৰ মাজে মাজে একো একোটি পানীৰ চোৰ দৰে ট্ৰাউট মাছে ঘূৰি ফুৰে। সৰু বো আৰু

কুটি মাছৰ পোৱালীৰ দৰে লগা ট্ৰাউট মাছবোৰে এক নৃত্যৰ লগেৰেহে যেন শিলৰ ওপৰেৰে অহা-যোৱা কৰে। পানীৰ কল কল আৱাজ আকাশেৰে উৰি যোৱা এজাক মৌমাখিৰ আৱাজৰ দৰে শুনা যায়। ইমান নিশ্চিন্তভাৱে ঘূৰি ফুৰে এই মাছবোৰে। পানীত কেতিয়াবা মই এনেয়ে হাত পাতি থওঁ, মোৰ হাতৰ ওপৰেৰে মাছবোৰে অহা-যোৱা কৰি থাকে।

‘তাবী’ৰ আনটো পাৰত ‘গ্ৰীফ’ অৰ্থাৎ জেনেৰেল ইঞ্জিনীয়াৰিং ফৰ্চৰ বেটেলিয়ান এটা থাকে। বেটেলীয়ানটোৰ অধিকাৰী মেজৰ সিংহ নামৰ এজন অত্যন্ত সুদৰ্শন বিহাৰী যুৱক। তেওঁৰ তলত আছিল কেপ্তাইন, লেফটানান্টকে আদি কৰি কেইবাজনো অফিচাৰ। এইটো তেওঁলোকৰ ‘নন ফেমিলি ষ্টেশ্যন’। নিজৰ পৰিয়ালবৰ্গক তেওঁলোকে লগত ৰাখিব নোৱাৰিছিল। সেইবাবে আমি যেতিয়াই সময় উলিয়াই তেওঁলোকৰ ওচৰত উপস্থিত হৈছিলো নাইবা তেওঁলোকে যেতিয়া আমাৰ ওচৰলৈ আহিছিল তেওঁলোক আনন্দত উকলীকৃত হৈ পৰিছিল।

মেজৰ সিংহই ইউনিটৰ ভিতৰত এখন বেডমিণ্টনৰ কৰ্টো কাটি থৈছিল। তাত কিন্তু সাধাৰণ মানুহক খেলিবলৈ দিয়া নহৈছিল। এদিন মেজৰ সিংহই বৰ আগ্ৰহেৰে মোক নিমন্ত্ৰণ কৰিলে তেওঁৰ কৰ্টখনত খেলিবলৈ। মাথুৱে মোৰ মনৰ ভাৱ জানি হাঁহি হাঁহিয়ে ক’লে—

“She will play if you allow the wives of junior engineer, overseer, foremen, and crane drivers to play in the same court.”

...কৰ্টখন সকলোৰে বাবে খুলি দিয়া হ’ল যদিও খেলিবলৈ এগৰাকী জুনিয়ৰ ইঞ্জিনীয়াৰৰ ঘৈণীয়েকৰ বাহিৰে কোনো নাছিল। ফ্লাশ্ লাইটৰ বন্দোৱস্ত হ’ল। আমি বহু ৰাতিলৈকে খেলিবলৈ আৰম্ভ কৰিলো।...

...মেজৰ সিংহই এদিন মাধু আৰু মোক সেই ঠাই দেখুৱাই আনিলে যি ঠাইৰ পৰা পাকিস্থানী সেনাই অহা-যোৱা কৰা ট্ৰাকবোৰ একেবাৰে স্পষ্ট দেখা পোৱা যায়। ৱালনাট আৰু এবিধ সোণাক জাতীয় গছেৰে সৰ-পূৰ এই পাহাৰ। গ্ৰীফৰ কেম্প ইয়ালৈ অহাৰ আগেয়ে বনৰীয়া ছাগলীৰ

পাল এটাই ইয়াত ঘূৰাফিৰা কৰিছিল। কিন্তু গ্ৰীফৰ ‘জোঙ্গাৰ’ হৰহৰণিৰ লগে লগে বনৰীয়া ছাগলীৰ খুৰাৰ শব্দও শেষ হৈ গ’ল। শুনা যায় এই বনৰীয়া ছাগলীৰ গতিৰ লগত হেনো ফেৰ মাৰিব পৰা কোনো পশুপক্ষী এই খণ্ডত নাই।

...এদিন মেজৰ সিংহই শত্ৰু সেনাৰ পৰা অধিকাৰ কৰি লোৱা এটা ক্ষত-বিক্ষত টেক্স আমাক দেখুৱালে। আখনুৰৰ পথত পৰি আছিল এই টেক্স। বৰ গৌৰৱেৰে মেজৰে কৈছিল—

“এইখিনিতে মোৰ গুলীত তিনিটা সৈন্য মৰিছিল। মই মোৰ এই ছুটা হাতেৰে সিহঁতৰ লাচ জুঙ্গাত তুলিছিলো।

এই কথা কওঁতে গৌৰৱত তেওঁৰ চকু তিৰবিৰাই উঠিছিল। কিয় ক’ব নোৱাৰো, এই মৃত সৈনিক কেইটাৰ প্ৰতি একধৰণৰ অনুকম্পাত মোৰ মন ভৰি আহিছিল...মোৰ প্ৰিয় কবি খলিল জিব্ৰানৰ কবিতাৰ শাৰী এটা কোনোবাই যেন গুণগুণাই কাণৰ ওচৰত গাই আছিল—

“Why do you invade my
country and try to
subjugate me for the
sake of pleasing those
who are seeking glory and
authority? Why do you leave
your wife and children
and follow to the distant land
for the sake of those
who buy glory with your
blood and high honour’s with
your mother’s tears? Is it an
honour for a man to kill
his brother?”

...মেজৰ সিংহই কৈছিল—“কিছুমান লোকেল মোল্লাৰ অনু-
প্ৰেৰণাত পাকিস্থানে আক্ৰমণ কৰিছিল সঁচা কথা কিন্তু আচৰিত কথা
কি জানানে অনুপ্ৰবেশকাৰীসকলক লোকেল মুছলমানসকলে সমৰ্থন
কিন্তু নকৰিলে। এইসকল লোকে শুদ্ধ হৃদয়েৰে ভাৰত চৰকাৰকো
সমৰ্থন নকৰে। অনুপ্ৰবেশকাৰীসকল হতভম্ব হোৱা স্বাভাৱিক। যুদ্ধৰ
সময়ত বেছিভাগ অনুপ্ৰবেশকাৰীয়ে কাশ্মিৰী সাজপোছাক পিন্ধি
আহিছিল।

মাধুৱে কৈছিল : “ভাৰতীয় সেনাক বিপাকত পেলোৱাৰ ষড়যন্ত্ৰ
আছিল চাগৈ সেইবোৰ।”

: “হয়! হয়! আমি বৰ বিবুদ্ধিত পৰিছিলো। তদুপৰি সিহঁতে
কাশ্মিৰী ভাষাও শিকি আহিছিল। লোকেল কাশ্মিৰীসকলে সিহঁতক
উচ্চাৰণত ধৰা পেলাব পাৰিছিল। নহলে উপায় নাছিল। ইয়াৰ ফলত
কিছুমান সং আৰু প্ৰাচীন কাশ্মিৰীয়েও গুলী খাই মৰিব লগীয়া
হৈছিল।”

মানুহৰ জীৱনৰ ক্ষণভঙ্গুৰতা, ত্ৰুৰতা ধূলিসাং হোৱা মানুহৰ গোৰ-
ৱৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰি আমাৰ মাজত পৰি আছিল বনৰীয়া হাতীৰ
অস্থিপুঞ্জৰ দৰে এই টেক্ক। আমেৰিকাৰ মোহৰ থকা পেটন টেক্ক।
আকৌ কৈছিল মেজৰ সিংহই : “আমি থিয় হৈ থকা এই পুঞ্চ ৰাজ্যিক
পাকিস্থানী সেনাই অধিকাৰ কৰি লোৱাৰ সময়তে এই খাণ্ডৰ পৰা
পয়সন্তৰ হেজাৰ পুৰণি মুছলমান বাসিন্দাই হিলদল ভাঙি পলাই
গৈছিল। সেইদৰে একলাখৰো অধিক হিন্দুৱে ‘চাফ জুৰিয়ান’ ক্ষেত্ৰৰ পৰা
পলাই যাব লগীয়া হৈছিল।”

আকৌ এবাৰ মই টেক্কটোলৈ মূৰ তুলি চালো।

ইঠাং মেজৰ সিংহই মোক হাতত ধৰি টিলা এটাৰ পিনে লৈ গ’ল।
আমাৰ পিছে পিছে মাধু আহি থাকিল। এই বীৰ পুৰুষ মেজৰ সিংহৰ
স্পৰ্শত মই এক ধৰণৰ উত্তেজনা অনুভৱ কৰিলো।

টিলাটোৰ ওপৰত থিয় হৈ মেজৰ সিংহই দূৰৈৰ পাকিস্থানীৰ

সীমালৈ আঙুলিয়াই দেখুৱালে। আমি পাকিস্থানী সেনাৰ কনভয় এটা
মহুৰ গতিৰে আঙুৱাই যোৱা দেখা পালো।

...মেজৰ সিংহৰ লগত আমাৰ ছয়োৰে একপ্ৰকাৰ আত্মীয়তাই
ঘটিছিল। বাজোৰি পুঞ্চ আৰু আখনুৰৰ বিভিন্ন স্থান সমূহত সময়
পালেই আমি তেওঁৰ 'জুজুত' উঠি ঘূৰি ফুৰিলো। মেজৰৰ অসীম বীৰত্ব,
পুৰুষত্ব আৰু তেওঁ মোৰ প্ৰতি দেখুওৱা অনুৰাগে সেই সময়ত মনৰ
মাজত ক্ষতুকীয়া উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰিছিল যদিও মনৰ ভাৱধাৰাৰ
শ্ৰোতে আকৌ কুচি মুচি গৈ মাধুৰ হৃদয়ত স্থান লৈছিল। মাধুৰে মোৰ
সমস্ত মানসিক জগত অধিকাৰ কৰি বহি আছিল। মোৰ বাবে তেওঁৰ
হৃদয় পৃথিৱীৰ এটাইতকৈ নিৰাপদ স্থান আছিল। শিশুৰ বাবে মাতৃৰ
কোলা যেনে নিৰাপদ, ঠিক তেনে ধৰণেই নিৰাপদ আছিল।

○ ○ ○ ○

মোঘলাৰ 'ঠাণ্ডা পানী তাবি'ৰ দলং বান্ধি থকাৰ সময়তে মাধুক
কোম্পানীয়ে বাৰামূলা জিলাৰ সাপানৰ দলং এখনৰ ইনভেষ্টিগেশ্যনৰ
কাম কৰিবলৈ পঠিয়ালে। এই ইনভেষ্টিগেশ্যন এসপ্তাহৰ ভিতৰত
সমাপ্ত হ'ব। ময়ো মাধুৰ লগত বাৰামূলালৈ গলো। এই 'ইন-
ভেষ্টিগেশ্যন'ত দলং এখন বন্ধাৰ উপযুক্ত পৰিবেশ আছে নে নাই তাক
পৰীক্ষা কৰা হয়। বালি, শিল, লোকেল ডেইলী পেইডৱাকাবৰ ৰেট,
কাঠ, ডিজেল, ইলেকট্ৰিচিটি ইত্যাদি অনেকৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি ইয়াৰ
এটা বিপৰ্ট জোনাল ডেপুটি জেনেৰেল মেনেজাৰলৈ পঠোৱা হয়।

...শীতৰ দিন আছিল। পুখুৰী নদী সকলো চৰ জমি বৰফ হৈ
আছিল। ঘৰৰ চালত আইনাৰ টুকুৰাৰ দৰে বৰফ জমা হৈ আহিছিল।
সৰু সৰু ধাবাবোৰৰ পৰা মাংসৰ কাবাবৰ গোন্ধ ভাঁহি আহিছিল।

...তেনেই সৰু গাঁও সাপান। চৰাইঘৰ এটাত বস্ত্ৰবাৰি থৈ আমি
ছয়ো 'ইনভেষ্টিগেশ্যন'ৰ বাবে সাজু হলো। একেবাৰে মলিয়ন পাইজামা
কিনি আৰু টুৰ্কি টুপি পিন্ধা মুছলমান চকিদাৰ ছটাই আমাৰ কোঠাটো

গৰম কৰি ৰাখিবলৈ কয়লাৰ বোখাৰি এটা থৈ গ'ল। ছয়োকো ছটা 'কাৰি'ও আনি দিলে।

প্ৰচণ্ড শীত। তথাপিও মাধুৰে কাৰিটো তুলি নললে। মই 'কাৰি'টো লৈ বৰফৰ মাজেৰে মাধুৰ পিছে পিছে আগবাঢ়ি গলো। শীতত তেনেদৰে খুপি খুপি আগবাঢ়ি যোৱা বাবে মাধুৰে কিছু ভিৰংকাৰ কৰিয়ে ক'লে—“এই ঠাণ্ডাত তুমি ৰাজৌৰিতে থাকিব পাৰিলাহেঁতেন। মেজৰ সিংহহঁতে তোমাৰ খবৰ লৈ থাকিব বুলিও মোক কৈছিল। তদুপৰি এই 'ইনভেষ্টিগেশ্যন'ৰ কামত তিৰোতা মানুহ এনেদৰে নাহে। অলপ ঠাণ্ডা কমিলেই মই তোমাক শ্ৰীনগৰলৈ লৈ গলোহেঁতেন। এতিয়া তোমাৰ কষ্ট হৈছে—মই ধৰিব পাৰিছো।”

মই উত্তৰ নিদিলো। হাতত নোটবহী আৰু কলম লৈ মই মাধুৰ পিছে পিছে আগুৱাই গলো। ফিৰ্নি আৰু টুৰ্কি টুপি পিন্ধা চকি-দাৰটোৱে ক'লে—“কিছুদিনৰ আগেয়ে আৰু এটা চাহাব আহিছিল 'ইনভেষ্টিগেশ্যন' কৰিবলৈ। বাহিৰত বৰফ দেখি বেচাৰাই ওলায়ে নগ'ল। বোখাৰীৰ ওচৰত বহি বহি হাত মুখ একেবাৰে ক'লা কৰি টালি-টোপোলা বান্ধি গুছি গ'ল। তিৰোতা মানুহে এই চৰাইখানাত ভৰিয়ে দিয়া নাই।”

...মাধুৰে হনহনাই আগবাঢ়ি গৈছিল। মই তেওঁৰ পিছে পিছে আগুৱাই গৈছিলো।

উভতি অহাৰ পথত আমি শেঘনাগ, পাহেলগ্ৰাম, শ্ৰীনগৰ ৰাম-বান্ধত সোমাই আহিলো। আন্ধৰুৱত আমাৰ বাবে অপেক্ষা কৰি আছিল মেজৰ সিংহই।

...মাধুক কথা দিয়া মতে মই ৰাজৌৰিত যুদ্ধৰ বিভীষিকাই ধ্বংস কৰা গাঁওবোৰত অকলশৰে ঘূৰুটিয়াই ফুৰিব আৰু যোৱা নাছিলো।

১৯৬৭ চনৰ জানুৱাৰী মাহত মই প্ৰথম বাৰৰ বাবে মাধুৰ পূৰ্ণ-

পুৰুষসকলৰ বাঙ্গালোৰৰ ঘৰলৈ যাত্ৰা কৰিলো। মালেশ্বৰমত প্ৰকাণ্ড কম্পাউণ্ড এটাৰ সৈতে আছিল সেই ঘৰ। ইটাৰ চালৰ এই প্ৰাচীন ঘৰ একপ্ৰকাৰ জহি খহিয়েই গৈছিল। মাধুৰ বৃদ্ধ ককায়েক এগৰাকীয়ে অৱসৰ লোৱাৰ পাছত ইয়াত বাস কৰিছিল। মাধু সকলোতকৈ সৰু আছিল, মাক-দেউতাক নাছিল। সকলোৰে বৰ আদৰৰ আছিল। মোক চাবলৈ ককায়েক-বোয়েক-বায়েক সকলো আহিছিল। উৎসৱ-মুখৰ হৈ পৰিছিল ঘৰ। বৰ পছন্দ কৰিছিল সিহঁতে মোক। ঘৰৰ নীতি নিয়মো বৰ কাঢ়া আছিল। আকৌ এবাৰ বিবাহৰ মন্ত্ৰমতা অনুষ্ঠান এটাৰ পাছতহে মই তেওঁলোকৰ পাকঘৰত সোমাব পাৰিছিলো। থকা মেলাত তেওঁলোকৰ কোনো আড়ম্বৰ নাছিল যদিও সকলোৱে ৰূপৰ কাঁহিতহে খোৱা-বোৱা কৰিছিল। ইমানবোৰ ৰূপৰ কাঁহী-বাটি মই আগে পিছে দেখা নাছিলো। আবেলি ঘৰৰ তিৰোতা বোৰে ফুলৰ মালা পিন্ধি মন্দিৰলৈ গৈছিল। নাকত সকলোৱে পূৰ্ব-পুৰুষসকলে এৰি যোৱা হীৰাৰ নথ পিন্ধিছিল। মোকো এটা হীৰাৰ আঙুঠি উপহাৰ দিছিল। আফ্ৰিকাৰ পৰা অনা এই মহামূল্যবান হীৰা টুকুৰা পিছলৈ দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ত মই হেৰুৱাইছিলো। পট্টিকত মাধুৰ দেউতাকৰ এখন পুৰণা বিবৰ্ণ ছবি আছিল। মূৰত ডাঙৰ পাগুৰি। পিন্ধা উৰাত প্ৰাচীন মহীশূৰৰ সম্ভাস্ত পৰিয়ালৰ চিহ্ন। দেখিলে সন্মানত মূৰ দো খাই পৰা চেহেৰা। মাধুৱে কৈছিল এবাৰ লগুন ভ্ৰমণৰ সময়ত দেউতাকক দেখি অনেকেই হেনো ভাৰতৰ কোনো ৰাজপুত্ৰ বুলি ভুল কৰিছিল।

...অনেক স্থান ভ্ৰমণ কৰিলো। হৈসলা ৰজাসকলৰ স্মৃতিৰে ৰঞ্জিত বেলেৰ আৰু হাবেলী। অন্ধৰ কনক দুৰ্গা মন্দিৰ। তিৰুমালাই পৰ্বতৰ তিৰুপতিৰ মন্দিৰ। মাধুৰ শৰীৰৰ ছাঁ হৈ মই মন্দিৰে মন্দিৰে ঘূৰি ফুৰিলো। মাধু য'তেই গৈছিল ত'তেই তেওঁ সেই সৰু শ্ৰীমন্তাগৰত গীতাখনো লগত লৈ গৈছিল।

চতুৰ্থ অধ্যায়

১৯৬৭ চনৰ মাৰ্চ মাহত আমি আকৌ কাশ্মীৰলৈ উভতি আহিলো। এইবাৰ কোম্পানীয়ে মাধুক চুইনা একোৱেডাকটৰ মেনে-জাৰ কৰি পঠিয়ালে। কোম্পানীয়ে মাধুক এই দায়িত্ব দি একপ্ৰকাৰ যেন নিশ্চিত্তই হ'ল। এই স্থান আছিল বৰ ভয়ঙ্কৰ। শিলৰ পাহাৰ কাটি কৰা বাট পথবোৰো বৰ বিপদ-সঙ্কুল আছিল। চুইনা 'একোৱেডাকটৰ' ওচৰত এটা টানেলৰ কামো হৈ আছিল বাবে অহৰহ ব্লাষ্টিঙৰ হিৰাহিৰি লাগি আছিল। ব্লাষ্টিঙৰ ফলত ওচৰৰ গাঁও ভূঁইৰ সৰু সৰু মাটিৰ ঘৰবোৰ একপ্ৰকাৰ ক্ষত-বিক্ষতেই হৈ পৰিছিল। দুই এটা মানুহৰ হাত ভৰিও ভাগিছিল।

...পাঠানকোটৰ পৰা জম্মু, জম্মুৰ পৰা উধামপুৰলৈ যোৱা এই পথছোৱাত আমি অনেক মিলিটেৰী কনভয় পাৰ হৈ আহিব লগীয়া হ'ল। 'চান্স জুৰীয়া' ক্ষেত্ৰত বোধহয় আকৌ গুলীয়াগুলী হৈছিল।

১৯৬৭ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহৰ এক তাৰিখে আমি উধামপুৰৰ পুৰণা চৰাইঘৰটোৰ পৰা চুইনা অভিযুখে ৰাওনা হলো।

...ক'ব নোৱাৰো কি কাৰণে জানো মোৰ চুইনালৈ অহাৰ আগ্ৰহ নোহোৱা হৈছিল। এই পথছোৱাৰ দৃশ্যও চকুত লগা নাছিল। নতুন আলি। কোনো কোনো ঠাইত বোকা আৰু শিলৰ এনে কিছুমান স্তূপ থিয় হৈ আছে যে আমি জীপৰ পৰা নামিহে সেইবোৰ পাৰ হ'ব লগা হৈছিল। তদুপৰি আলিৰ সোঁহাতে চাবই নোৱাৰিছিলো। প্ৰায় চাৰি পাঁচশ ফিট দ খাৱৈ। তলেদি খৰস্ৰোতা চুইনা নদী বৈ গৈছে। নতুনকৈ কটা এই আলিৰ এফালে গছ-গছনি একো নাই, মাথো সেই ভয়ঙ্কৰ খাৱৈ। আনটো ফালে কাঁইটীয়া জোপোহাৰে ভৰা লঠঙা-পৰ্বত।

জীপৰ সম্মুখৰ ছিটত মাধুৰ সৈতে চুপচাপ বহি আহিছিলো। মনে মনে চিন্তা কৰিছিলো এই ভয়ানক আলিটোৰে মাধুৰে দিনত ছুই তিনিবাৰ অহা যোৱা কৰিব লাগিব।...ইঠাং মোৰ শৰীৰ স্পৰ্শ কৰি কিবা এটা উৰি যোৱা যেন অনুভৱ কৰিলো। চকু খাই বাহিৰলৈ চাওঁতে দেখিলো এটা প্ৰকাণ্ড ফেঁচা জাতীয় চৰাই দুৰ্গম পথেৰে মন্থৰ গতিৰে যোৱা জীপৰ লগে লগে উৰি আহিছে। মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো—“সোঁটো প্ৰকাণ্ড ফেঁচা চোৱা চোৱা আমাৰ লগে লগে আহি আছে।”

এটা জোপোহাৰ পৰা আন এটা জোপোহাত পৰি আহি থকা চৰাইটোক মাধুৰে দেখা পালে।

মই কলো—“এইটো ফেঁচা নহয় হুহুহে। বৰ অমঙ্গলীয়া চৰাই।...উঃ আমাৰ লগে লগে আহি আছে।”

মাধুৰে ক’লে—“তুমি শিক্ষিতা ছোৱালী; এনে ধৰণৰ কথা নকবা।”

সঁচা কথা ক’বলৈ গলে এনে ধৰণৰ অমঙ্গলীয়া কথা মই চিন্তা নকৰিছিলো। কিন্তু সোৱা চকুৰ সম্মুখত এটা প্ৰকাণ্ড চৰায়ে জীপৰ গতিৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰি আগবাঢ়ি গৈছে। বিস্ময়কৰ। বিস্ময়কৰ।

○ ○ ○ ○

অচৰিত কথা এয়ে যে চুইনাৰ একেবাৰে ‘ৱাৰ্ক ছাইট’লৈ এই চৰাইটো আমাৰ লগে লগে আহি থাকিল।

...ছুটা পৰ্বতৰ মাজত আছিল আমাৰ ‘চাটাইৰ কোৱাৰ্টাৰ’। পৰ্বতৰ ওপৰত এখন ডোৱী গাঁও আছিল। থিৰিকি খুলিলেই এই ডোৱী গাঁৱৰ লহপহাই থকা খেতি চকুত পৰিছিল। পাহাৰৰ তলত শ্ৰমিকসকলৰ বেৰেক। কোৱাৰ্টাৰৰ সম্মুখত কোম্পানীৰ গেষ্ট হাউছ। গেষ্ট হাউছৰ তলতেই আছিল ‘ৱাৰ্ক ছাইট’। আৰু চুইনা নদী? ঘৰৰ পাছফালৰ পাহাৰৰ গাৰে যোৱা এটি সৰু লুংলুঙীয়া পথেৰে গৈ আমি চুইনা নদীৰ পানী স্পৰ্শ কৰিব পাৰিছিলো।

কোম্পানীৰ খালাচীহঁতে জিলেগনাইট ষ্টিকত ডিটাৰনেটৰ লগাই পানীৰ মাজত ব্লাষ্টিং কৰি মাছ ধৰিছিল। বিস্ফোৰণত ‘অচেতন’ হৈ ভাঁহি উঠা মাছবোৰ বাণ্টিঙে বাণ্টিঙে সিহঁতে বাহিৰলৈ তুলি আনিছিল। মাধুৰে কৈছিল—“অচেতন হৈ ভাঁহি উঠা মাছবোৰ এনেকৈ ধৰা বৰ পাশৱিক কাম।”

ময়ো ভাবিছিলো—হয় এয়া অস্ত্ৰ নোহোৱা সৈনিকৰ লগত যুদ্ধ কৰাৰ দৰে কাম।

মাধুক সহায় কৰিবলৈ ইয়াত কোনো ইঞ্জিনীয়াৰ নাছিল। চুইনা ‘একোৱেডাক্টৰ’ সমস্ত দায়িত্ব তেওঁৰ মূৰৰ ওপৰত আছিল।

○ ○ ○ ○

‘গাৰ্ডাৰ কনক্ৰিট’ৰ কাম আৰম্ভ হ’ল। কিন্তু দুৰ্ভাগ্য ক্ৰমে এই সময়তে সেই অবতৰীয়া বৰষুণে অৰম্ভ হ’ল।

কনক্ৰিটৰ প্ৰত্যেকটো প্ৰগ্ৰেমেই মাধুৰ নষ্ট হৈ যাব ধৰিলে।

মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখন চাই থকা মাধুৰ যেন অভ্যাসতেই পৰিণত হ’ল।

...চতুৰ্থবাৰ গাৰ্ডাৰ কনক্ৰিটৰ কাম বৰষুণৰ বাবে বন্ধ কৰিবলগীয়া হোৱাত মাধু চিন্তিত হৈ উঠিল। ছাৰ্টাৰিং লগোৱা হৈ গ’ল, ৰিংফৰ্ট-মেণ্টো বন্ধা হৈ গ’ল; স্কাফল্ডিং তৈয়াৰ কৰি ৰখা হ’ল। কনক্ৰিটৰ বাবে বালি, শিল, চিমেন্ট চব তৈয়াৰ কৰি ৰখা হ’ল। কনক্ৰিটৰ মিস্ত্ৰাৰ, জেনেৰেটৰ, কনক্ৰিট ভাইব্ৰেটৰ চব সাজু কৰি ৰখা হ’ল... কিন্তু দুঘণ্টা আগৰ পৰা আকৌ বৰষুণ আৰম্ভ হ’ল। কনক্ৰিটৰ বাবে ছটাৰিঙত লগোৱা তেলৰ পানী চাবোনৰ বৃদ্ধবৃদ্ধৰ দৰে তললৈ বৈ পৰিব ধৰিলে। চিমেন্ট আৰু বালিৰ অৱস্থাও চাব নোৱাৰা হ’ল। ...শ্ৰমিক-সকলে অ’ত ত’ত জুপুকা মাৰি বহি থাকিবলগীয়া হ’ল।

...কোম্পানীৰ ইঞ্জিনীয়াৰ আৰু শ্ৰমিকৰ মাজত ব্যৱধান বৰ কম। তত্ক্ষণেই কোম্পানীয়ে চৰকাৰক এই ‘একোৱেডাক্ট’ হেণ্ড অভাৱ কৰাৰ

সময় বান্ধি দিছিল। সময়ৰ ইফাল সিফাল হোৱা মানেই কোম্পানীয়ে লোকচান ভৰা।

গতিকে ইঞ্জিনীয়াৰ আৰু শ্ৰমিকে গাধৰ দৰে খাটি সময়মতে কাম উলিয়াবই লাগিব। ব'দ-বতাহ-বৰষুণ? নাই নাই এইবোৰৰ অজুহাত যেন কোম্পানীয়ে মানিব নোখোজে।

...আমি দুয়ো পুৱাই উঠিয়েই বাহিৰৰ আকাশখনলৈ চাওঁ। ডাৱৰে ভৰি থকা আকাশ। বৰষুণ কমে। লগে লগে পাহাৰৰ ডাঙৰ ডাঙৰ বন্দাৰবোৰৰ ওপৰত নাইপীয়া জাতীয় সাপবোৰে আহি ডিঙি মেলি মেলি যেন ওপৰৰ আকাশখনহে চাব আৰম্ভ কৰে।...কিন্তু আকাশ গোমা হৈ থাকে। গাৰ্ডাৰ কনক্ৰিটৰ বাবে সাজু হ'বলৈও মাধুৰ সাহস নহয়। বৰষুণ আহে। আকৌ বৰষুণ আহে।

কি কৰা যায়?

...উধামপুৰৰ অফিচলৈ মাধুৱে অহা-যোৱা কৰিব ধৰিলে।...কিন্তু যিমানবাৰেই মাধু চুইনাৰ পৰা উধাম পুৰলৈ গ'ল—সিমানবাৰেই বৰষুণৰ পানীয়ে একেবাৰে পিচল কৰি বখা সেই ভয়ঙ্কৰ কেঁচা আলি আৰু সীমা দি নৰখা চাৰি পাঁচশ ফিট দ গড় খাৱৈৰ কথা ভাবি মোৰ বুকু কঁপি উঠিল।

o

o

o

o

...এদিন দুপৰীয়া মাধু আকৌ উধামপুৰলৈ গ'ল। চেনাবৰ শ্ৰোত নামৰ কিতাপখনৰ শেষ অধ্যায়টো লিখিবলৈ মই বাহিৰৰ বাৰাণ্ডাতে কাগজ কলম লৈ বহিলো।...হঠাৎ দেখিলো পৰ্বতৰ ওপৰৰ ডোৱা গাঁৱৰ পৰা গেৰুৱা কাপোৰ পিন্ধা এগৰাকী সন্ন্যাসী তললৈ নামি আহিছে। দীঘল চুলি, দীঘল ডাটি। হাতত ফুলৰ কৰণী।

সন্ন্যাসীগৰাকী আহি মোৰ বাৰাণ্ডাত থিয় হ'ল। আধাভঙা হিন্দী ভাষাত তেওঁ ক'লে—“আই। শুনিছো তোমাৰ স্বামীয়ে গাৰ্ডাৰ কনক্ৰীট কৰিব নোৱাৰি বৰ বিপদত পৰিছে। মো পৰ্বতৰ ওপৰত মুকলীধৰৰ মন্দিৰ আছে। তুমি পূজা দি আহা চব ঠিক হৈ যাব।”

—“মুকলীধৰৰ মন্দিৰ ?”

সন্মাসীগৰাকীয়ে আঙুলিয়াই দেখুৱালে—“চোৱা দুখোজ দূৰৈত সোঁটো মন্দিৰ। মন্দিৰৰ বগা পতাকাখন সোৱা উৰি আছে চোৱা।” মই মূৰ তুলি চালো। হয় এটা ভেটিৰ ওপৰত এখন বগা পতাকা উৰি আছে।

মই ভিতৰলৈ সোমাই আহিলো। গাৰুৰ তলৰ পৰা পইচাৰ বেগটো লব খুজি দেখিলো সেই সৰু ভাগৱত খন নাই। কিন্তু সেইখনতো মাথুৱে কামৰ সময়ত লগত লৈ নুফুৰে—আজি সেইখন কিয় তেওঁ লগত লৈ গ’ল।...পূজা-পাতলত যে মোৰ বৰ গভীৰ বিশ্বাস আছিল এনে নহয়। কিন্তু এইবোৰ এনে কিছুমান মুহূৰ্ত আছিল—যি মুহূৰ্তত যেয়ে যি কৈছিল তাকে কৰিবৰ মন গৈছিল।

o o o o

...মন্দিৰৰ পৰা উভতি আহোতে হঠাৎ মোৰ চকুত পৰিল এজাক মানুহ কোৱাটাৰৰ বাৰাণ্ডাত থিয় হৈ আছে। একেবাৰে অৰ্ধৈৰ্ষ হৈয়ে থিয় হৈ আছে। মই আগুৱাই আহিলো। মোৰ বুকু ঢপঢপাবলৈ ধৰিলে...কিয় থিয় তৈ আছে সিহঁত ?

কোম্পানীৰ পাঞ্জাবী ফৰমেন এটাই আগুৱাই আহি ক’লে—“এটা দুৰ্ঘটনা ঘটিছে—আপুনি এতিয়াই উধামপুৰৰ হস্পিতালত যাব লাগে। বাতি থাকিব লগাও হ’ব পাৰে—আপুনি কানি-কাপোৰো লগত লওক—তলত গাড়ী ৰৈ আছে।”

কোবাকুবিকৈ মই ভিতৰলৈ সোমাই গলো। খপজপকৈ কি কানি-কাপোৰ ললো মোৰ মনত নাই।...জীপত উঠিলো। লগত আক কেইবাটাও মানুহ উঠিল।

গোটেই পথছোৱা কোনেও কথা পতা নাছিল। হঠাৎ মই আটাই পাৰি উঠিলো—“কি দুৰ্ঘটনা ?”

জীপ ড্ৰাইভাৰে ক’লে—“টানেলৰ ওচৰত জীপ একচিডেণ্ট। চাহাব জীয়াই আছে, ড্ৰাইভাৰটো মৰিছে—”

‘...কিয় আহিছিলো আমি ইয়াত ? নাই নাই চুইনাত আমি আৰু নেথাকো । মাধু হস্পিতালৰ পৰা ওলোৱাৰ লগে লগে আমি কোনো বেলেগ স্থানত যোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব ।’ মই নিজকেই যেন এই কথা বাৰে বাৰে কলো ।

কোনেও কথা কোৱা নাই । এনে অদ্ভুতভাৱে নীৰৱ হৈ আহিছে সকলো । এটা কথা পৰ্যন্ত পতা নাই ছুৰ্ঘটনাৰ ? কিয় এনে কৰিছে সিহঁতে ? নাই নাই ইয়াত আৰু নেথাকো ? ক’ত যাম ? দাক্ষিণাত্য ? অসম ?

অসমেই ভাল হ’ব । মাধুৱেও অসম ভাল পায় । মেজৰ সিংহই প্ৰশ্ন কৰিছিল এদিন—“কি নাম ৰাখিবা তোমাৰ পুত্ৰৰ ?”

—“প্ৰাগজ্যোতিষ ! প্ৰাগজ্যোতিষ !!” উত্তৰ দিছিল মাধুৱে ।

...এইবাৰ বাওঁহাতে মই ভূমুকিয়াই চালো । ভয়ানক খাৱৈ । তলৰ চুইনা নদীৰ সামান্য জিলমিলনিহে দেখা গৈছে ।

হঠাৎ মোৰ দৃষ্টি সমুখৰ আলিৰ দাঁতিৰ জোপোহা এটাত পৰিল । বুকুত কোনোবাই যেন হাতুৰীবেহে কোবাই দিলে—জোপোহা এটাত বহি গাড়ীৰ পিনে ট টকৈ চাই আছে সৌজনী চৰাই—ফেঁচা নে শুহু ? আহিবৰ দিনা গাড়ীৰ পিছে পিছে আহিছিল ।...নাই নাই, আজি চৰাইজনী পিছে পিছে অহা নাই । তাই জোপোহাত বহি আছে ।

○ ○ ○ ○

উধামপুৰৰ চৰকাৰী হস্পিতাল লোকে লোকাৰণ্য হৈ আছিল । সকলোৱে মই অহালৈ যেন অপেক্ষা কৰি আছিল ।

নাই নাই, ইয়াতো কোনেও এটা শব্দ পৰ্যন্ত কৰা নাই । কিন্তু এনেদৰে নীৰৱ হৈ আছে সকলো । ডাক্তৰগৰাকী আগবাঢ়ি আহিল । ক’লে—“আপুনি মোৰ পিছে পিছে আহি থাকক ।”

...হঠাৎ ইমাৰজেলি ৱাৰ্ডৰ দুৱাৰমুখলৈ গৈ তেওঁ থমকি ব’ল ।

মই একো বুজিব নোৱাৰিলো । তেওঁ যেন মোক ভিতৰলৈ সোমাবলৈ দিবলৈ বিব্ৰত হৈছে এনে ভাৱ দেখুৱালে ।

মই আগুৱাই গলো। এইবাৰ মই কাৰো বাধা নেমানি আগুৱাই-
গলো। বিছনাৰ ওচৰলৈ আহি মই একেবাৰেই স্তব্ধ হৈ গলো...
আৰু যেন আগুৱাই যোৱা নেযায় আৰু যেন আগুৱাই যোৱা নেযায়
তেজ্জ! তেজ্জ!!

...তেজেৰে প্লাবিত বিছনাত মাধু শুই আছে...মূৰত তেজ্জ, বুকুত
তেজ্জ...তেওঁৰ হাতখন মুঠি মাৰি ধৰিবলৈ মই আগুৱাই গলো।...
হাতখন স্পৰ্শ কৰাৰ লগে লগে মই চিঞৰি উঠিলো। বৰফৰ দৰে
চোঁচা হাত।...

...মাধুৰ মৃত্যু হৈছে !

...মাধুৰ মৃত্যু হৈছে !!

○ ○ ○ ○

ৰুত যুগ যেন মূৰৰ ওপৰেদি বাগৰি গ'ল, জীৱনৰ স্থিতিয়েই যেন
ছাৰখাৰ হৈ গ'ল।

মাধুক দাহ কৰাৰ সময়ত মই উধামপুৰৰ শ্মশানঘাটত উপস্থিত
আছিলো।

পিছদিনা পুৱাও কোনোবাই মোক সেই ঠাইলৈ লৈ আহিছিল।
মাধুৰ দেহ পুৰি ছাই হৈ গৈছিল। তেতিয়াও জ্বলি থকা অঙঠা কিছু-
মানত পানী ছটিয়াই দি কোনোবাই মোক তেওঁৰ অস্থি বুটলিবলৈ
দিছিল।...ছাইবোৰ খেপিয়াই খেপিয়াই উধামপুৰৰ শ্মশানত মই মাধুৰ
অস্থি বুটলিছিলো।

○ ○ ○ ○

আজি কুৰি বছৰ পাছতো মাধুৰ অস্থিৰ ৰং একেই আছে। মই
মাত্ৰ এই অস্থি ৰখা বাকচ কেইবাটাও সলনি কৰিছো।

— — — —

৮

মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত অনেক দিন মই অ'ত ত'ত ঘূৰি ফুৰিছিলো।
গোৱালপাৰাৰ সৈনিক স্কুলতো কিছুদিন কাম কৰিছিলো।

আমাৰ ঘৰৰ মানুহবোৰ সহানুভূতিশীল আছিল। মাধুৰ
ককায়েকহঁতো প্ৰতিষ্ঠিত লোক আছিল। মহীশূৰৰ মালেশ্বৰমত
থাকিবলৈ তেওঁলোকে মোক মাতি পঠিয়াইছিল। তদুপৰি মালেশ্বৰমত
মোৰ নিজৰো কিছু মাটি-বাৰী আছিল যিবোৰ পিছলৈ মই বেচি
দিছিলো।

মনত এক অদ্ভুত প্ৰতিক্ৰিয়া আৰম্ভ হৈছিল। মাধু থাকোতে যি
ভেনিটি বেগত সুগন্ধি আতৰৰ বটল আছিল এতিয়া সেই বেগত
নিদ্ৰাৰ বড়ি এটা ছুটাকৈ গোট খালে। এনে এক মানসিক
অৱস্থালৈ মঁচাকৈয়ে জঁয়াই থকা যায় নে?

গোৱালপাৰাৰ সৈনিক স্কুলৰ অধ্যক্ষ কৰ্ণেল চাহানীয়ে মোৰ বাবে
যেন চাকৰিটো সৃষ্টি কৰিছিল এনেকুৱাই ভাৱ হৈছিল। তেওঁৰ পৰি-
বাৰেও আহি মোক সোঁৱৰাই দিছিল—

“কেনে সুন্দৰ চেহেৰা? কিয় এনে হ'ল? হোষ্টেলত খোৱা-
বোৱা ভাল নেলাগে যদি মোৰ তাতেই খোৱা-লোৱা কৰিবা!”

‘জুনিয়ৰ উইংছ’ৰ সৰু সৰু সৈনিকসকল থকা হোষ্টেলৰ একেবাৰে
মূৰৰ কোঠা এটাত মই আছিলো। সোঁহাতে আছিল এখন শাল কাঠৰ
প্ৰকাণ্ড অৰণ্য। এটা সেউজীয়া বঙৰে যে এনেকুৱা অনেক ভাগ
থাকিব পাৰে মই এই অৰণ্য দেখাৰ আগেয়ে গম পোৱা নাছিলো।

দিনৰ দিনটো এই সৰু সৰু সৈনিকবোৰৰ লগত থাকি ৰাতি
যেতিয়া হোষ্টেলৰ একেবাৰে মূৰৰ কোঠাটোত শুবলৈ গৈছিলো—মোৰ
মনলৈ এটা অদ্ভুত ভাৱ আহিছিল—মাধুৰ ক'ণ কিজানি মই শুনা পাওঁ?

পাৰ্থিব শৰীৰ ছাঁই হৈ গলেও কিজানি মই তেওঁৰ আত্মাৰ কিবা এটা সন্বেত শুনা পাওঁ? কেতিয়াবা মই উঠি আহি থিৰিকিৰ ওচৰত থিয় হৈছিলো। বাতি অন্ধকাৰত জিলিকা জোনাকী পৰুৱাৰ মাজত মই মাধুৰ কিবা এক অস্তিত্ব চকুৰে দেখো বুলি ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা বৈ আছিলো।

নাই নাই একো বাকী নেথাকে। মৃত্যুৰ পাছত আৰু একো বাকী নেথাকে। বুকু ফালি ছিৰাছিৰ কৰিলেও, মৃতকে এই হৃদয়ৰ খবৰ লবলৈ আৰু উভতি নাহে। একে বাতিৰ ভিতৰত সলনি হৈ যোৱা জীৱন-যাত্ৰাৰ প্ৰচণ্ড গতিপথ এটাৰ কাহিনী বৰ নিৰ্মম কাহিনী।

একেবাৰেই আচম্বিতে এনে অৱস্থাত পৰা মাগুহ এজনীৰ মানসিক অৱস্থা কেনে হ'ব পাৰে? তেওঁৰ সুস্থ 'চেকচিউয়াল' জীৱনৰ এনে আচম্বিত সমাপ্তিয়ে তেওঁৰ মানসিক জগতক কেনেদৰে প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে এয়া বৰ বিঘম বহস্যৰ জাল। অনেক সময় এক নিৰ্মম বেদনাবোধে যৌন চেতনাক দবাই হেচুকি এক অন্ধকাৰ বহস্যৰ গহ্বৰলৈ ঠেলি পঠিয়াইছিল। এইবাবেই হয়তো মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত এই সৈনিক স্কলৰ একক কোঠা! নাইবা বৃন্দাবনৰ ভগ্ন মন্দিৰৰ তলৰ একক খুপৰিত! বোশানাৰা ৰোডৰ নিঃসঙ্গ 'বৰসাতী' আৰু মোৰ অজস্ৰ নিঃসঙ্গ যাত্ৰাত অনেক প্ৰেমিকক লগ পাইছিলো যদিও তেওঁলোকৰ লগত মই বাতি কটাৰ নোৱাৰিছিলো! এই সংক্ৰান্তত কেনেদৰে এবাৰ দিল্লীৰ পাৰ্লামেণ্ট হাউচৰ ওচৰত মোৰ কান্দিবলগীয়া অৱস্থা হৈছিল সেয়া এক নিদাক্ষণ অভিজ্ঞতাৰ কাহিনী আছিল।

...পিছলৈ মই নেকান্দো বুলি এক প্ৰকাৰ প্ৰতিজ্ঞাই কৰিছিলো। —মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখন চোৱাৰ ভয়ত মই বাহিৰলৈ ওলাব নোৱাৰিছিলো। এই শূন্যতাৰ কাহিনীক কলমেৰে ঠিক বৰ্ণাব নোৱাৰি।

...সক কোঠাটোত সোমাই সোমাই কাশ্মীৰৰ ৱাক ছাইটত আধা লেখি থোৱা উপন্যাসবোৰ লেখিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলো। এয়ে যেন

মনৰ লগত একপ্ৰকাৰ যুদ্ধই আছিল। চকুৰ পানী, আৰু বুকুৰ অদৃশ্য অংশেৰে বোৱা বক্তৃতা ফোৱাৰাৰ যুদ্ধ!

বহু বছৰৰ পাছত ভাৰতৰ সুপ্ৰসিদ্ধ লেখিকা শ্ৰীমতী অমৃতী প্ৰীতমক তেওঁৰ হাউছ খাছৰ ঘৰত এটা প্ৰশ্ন কৰিছিলো—“মৃত্যুৰ পাছত এই একেটা জীৱন যদি তুমি আকৌ পোৱা, সুখী হবানে?”

চিগাৰেট এটা জ্বলাই অমৃতাই উত্তৰ দিছিল—“সুখী হোৱা নোহোৱাৰ কথা একো নেজানো; কিন্তু মোৰ হাতত কলম থাকিব লাগিব। তেতিয়া চব ঠিক হৈ যাব!” অমৃতাই তেওঁৰ জীৱন কাহিনী ‘The Revenue Stamp’-ত লেখিছিল—“The one thing that did not let me down during the most depressing times was my pen. Whether I wrote my own thoughts down or wrote about partition, my pen was as much a poet of me as the limbs of my body. The pen was the decisive factor in my life. [পৃষ্ঠা ১৩৩]

অমৃতীৰ সেই উত্তৰ শুনি মোৰ নিজৰ কথা মনত পৰিছিল, কলম নথকাহেঁতেন মই কি কৰিলোহেঁতেন? অদৃশ্য হৈ থকা বক্তৃতা ফোৱাৰাৰ লগত কি অস্ত্ৰেৰে যুদ্ধ কৰিলোহেঁতেন?

...মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছতো একেদৰেই মই লেখি থাকিলো। ‘চেনাবৰ স্ৰোত’ নামৰ চন্দ্ৰভাগা নদীৰ দলঙৰ ৱাক ছাইটত লেখিবলৈ লোৱা উপায়াসখন মই সৈনিক স্কুলৰ এই জুনিঅ’ৰ উইংছৰ সৰু কোঠাটোত শেষ কৰিলো। ‘চেনাবৰ স্ৰোতৰ’ কাহিনী ভাগৰ গাঠনি শক্তিশালী নহয়। মনৰ এক ভগ্ন বিশৃংখল অৱস্থাত এই কাহিনী শেষ কৰিছিলো। কিন্তু এই উপায়াসৰ পটভূমি মই হুবহু একেদৰে ৰাখিছিলো। শ্ৰমিকৰ বেৰেক, চাটাৰিং প্লেট, ভাইব্ৰেটাৰ সকলোবোৰৰ ছবি চেনাবৰ অৰ্থাৎ চন্দ্ৰভাগা নদীৰ দলঙৰ ‘ৱাক ছাইট’ৰ হুবহু ছবি আছিল।

১৯৬৮ চনত মনৰ অৱস্থা একেবাৰেই অদ্ভুত আছিল। কেতিয়াবা ভাৱ হৈছিল এই সৈনিক স্কুলত মই কাম কৰি থাকিব পাৰিম আৰু কেতিয়াবা ভাৱ হৈছিল মই ইয়াত এক মুহূৰ্তও থাকিব নোৱাৰিম।

শুভাকাংক্ষীসকলে দুৱাৰমুখলৈ আহি কৈ থৈ গ'ল।

“এই পৃথিৱীত তোমাতকৈ দুখী মানুহ অনেক আছে। দুখী জনৰ সেৱাত জীৱন উৎসৰ্গা কৰা!”

“পঢ়া! আৰু পঢ়া!!”

“এতিয়া তুমি মুক্ত! অনেক পথ খোলা আছে...!”

...এই সকলোবোৰ প্ৰশ্ন মই নীৰৱে শুনিছিলো। মানুহৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ মই এৰিয়ে দিছিলো। এক ধৰণৰ ক্ষোভৰ অগ্নি বুকুৰ মাজত উমি উমি জ্বলি আছিল। এবাৰ গুৱাহাটীৰ ঘৰত এক মাঙ্গলিক উৎসৱত এগৰাকী বিধৱাৰ লগত মোক একেলগে খোৱা দিওঁতে, মই সেই খোৱা এৰি থৈ আহিছিলো।

এবাৰ এগৰাকী ব্ৰহ্মচাৰী সন্ন্যাসীক মায়ে মোক আশীৰ্বাদ দিয়াৰ আশাত ঘৰলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি মাতি আনিছিল। মই অৱশ্যে এই সন্ন্যাসীগৰাকীৰ মুখলৈ মূৰ তুলিয়ে চাব নোৱাৰিলো। পদধূলি লোৱা দুৰৰ কথা আছিল।

মা বৰ ধৰ্মভীক আছিল। পুৰাণৰ মহাসতীসকলৰ কাহিনী মই যাতে পঢ়ো আৰু শুনো তাৰ বাবেও তেওঁ মনে মনে চেষ্টা কৰিছিল।

হৃদয়ৰ পৰিচ্ছন্নতাৰ বাহিৰে বাহ্যিক কঠোৰ আচাৰ নীতিত মই বিশ্বাস নেৰাখিছিলো। এই আচাৰ নীতিৰ বান্ধোনত ঢুকুহ জীৱন যাপন কৰা কেইবাগৰাকীও ব্ৰাহ্মণ বিধৱাৰ জীৱনৰ ছবি মই শৈশৱত দেখা পাইছিলো। যোদ্ধা সোতৰ বছৰ বয়সত বিধৱা হোৱা মোৰ পেহী এগৰাকীৰ এশাৰী কথা সদায়ে মোৰ কাণত বাজি আছিল। তেওঁ যিদিনা বিধৱা হৈছিল সেইদিনা হেনো খবৰ কৰিবলৈ যোৱা আন

আন ব্ৰাহ্মণ মহিলাসকলে নিজৰ জীয়েকহঁতক আঁতৰি যাবলৈ চিঞৰি উঠিছিল।

“মুচুবি’মুচুবি লগতে (এতিয়াই) বিধৱা হৱা মানুহ! মুচুবি তাইক!!”

প্ৰথম অৱস্থাত আমতিৰ সময়ত তেওঁ উৰিয়াম কাঠৰ খাট এখনত উঠি তিনিদিন কটাইছিল। তত্পৰি তেওঁৰ উপবাসৰ অন্ত নাছিল। তেওঁ বিধুতিৰ সময়ত পালন কৰা নীতি নিয়মবোৰো অকল যে নিষ্ঠুৰেই আছিল এনে নহয়, সেইবোৰ অস্বাস্থ্যকৰো আছিল। চাহ তামোলৰ কথাই নাই গোটেই দিনটোত তেওঁ মাত্ৰ এসাজ্জহে ভাত খাইছিল। তেওঁ আছিল মোৰ বাবে নিজ চকুৰে দেখা বৈধৱ্য জীৱনৰ এক ভয়ঙ্কৰ নমুনা।

○ ○ ○ ○

হোষ্টেলত কেইবাগৰাকীও যুৱক অধ্যাপক আছিল। মই লক্ষ কৰিছিলো ইৰাজী পঢ়ুওৱা অধ্যাপক এগৰাকীৰ মোৰ প্ৰতি অনুকম্পাৰ শেষ নাছিল।

তেওঁ ওখ, পাতল চেহেৰাৰ শিখ মানুহ। ডাঢ়ি চুলি দীঘল। জোঙা নাক, চকুৰ দৃষ্টি গভীৰ। সাজ-পোছাকো পৰিচ্ছন্ন।

○ ○ ○ ○

আগষ্টৰ মাহ। পুৱাৰ পৰাই বৰষুণ দি আছিল। কিছু সময় মই লেখা-পঢ়া কৰি আছিলো। তাৰ পাছত ডাইনিং হললৈ গৈ ছাত্ৰসকলৰ লগত খোৱা-বোৱাও কৰি আছিলো। প্ৰকাণ্ড ডাইনিং টেবুলখনৰ এটা মূৰত শিখ অধ্যাপক গৰাকীয়ে মোৰ পিনে থৰ লাগি চাই থকা দেখিলো। অকল সিয়েই নে? ছিনিয়ৰ উইংছৰ ইংৰাজীৰ অধ্যাপক সিং?

ডাইনিং হলৰ পৰা অহাৰ পাছত আকৌ মনৰ সেই যন্ত্ৰণা আৰম্ভ হ’ল। অতীষ্ঠ হৈ মই আকৌ ‘গাৰ্ডিনেলৰ’ চাৰিটামান বড়ি একেলগে গিলি থলো। মাদক দ্ৰব্য সেৱন কৰা মানুহৰ দৰে অৱস্থা হ’ল। টোপনি তথাপিও নাছিল। এনে এক অৱস্থাত মই এই জুনিয়ৰ উইংছৰ পাছ-কালে থকা তাঁৰৰ বেৰ দিয়া কৰিডৰৰ ওচৰলৈ উঠি আহিলো। মোৰ

মূৰৰ চুলি অবিচ্ছিন্ন আছিল। শৰীৰৰ কাপোৰ-কানিও অসংলগ্ন। মাথুৰ
মৃত্যুৰ পাছত মোৰ চকুৰ তলত বৰ গভীৰভাৱে এটা দাগ বহি গৈছিল।

তাঁৰৰ বেবৰ ওচৰত থিয় হৈ কিমান সময় আছিলো মনত নাই।
হঠাৎ পুৰুষ কণ্ঠৰ আৱাজ এটাত উভতি চালো।

: “ম্যাডাম ক্লাছ লবলৈ নাযায় ?”

মই ক’লো “নেযাও !”

মানুহগৰাকী মোৰ একেবাৰে ওচৰলৈ আহিল। গাৰ্ডিনেলৰ বড়িৰ
নিচাত মই একেবাৰেই আড়ষ্ট হৈ আছিলো। ভালদৰে চকু মেলি চাই
দেখিলো সেয়া শিখ অধ্যাপক।

“ম্যাডাম ! মই এটা কথা ক’ব খুজিছিলো !”

মই ক’লো—“কোৱা !”

“আপোনাৰ কষ্ট মোৰ দ্বাৰা আৰু সহ্য হোৱা নাই। মই আপোনাক
এক নতুন জীৱন দিব খোজো !”

(মাথুৰ মৃত্যুৰ পাছত মোক নতুন জীৱন দিব খোজা লোকসকলৰ
ভিতৰত তেৱেঁই প্ৰথম ব্যক্তি আছিল।)

...চব কথা সহজ কৰি এই মানুহটোক গ্ৰহণ কৰি মই মোৰ সাহিত্য
সাধনাত ব্ৰতী থকা—এৰা এই কথাই হোৱা উচিত—এই কথাই হোৱা
উচিত ! সোৱা মোৰ পৰা চাৰিহাত দূৰৈত থিয় হৈ থকা মানুহটোক
মই মোৰ হাত এখন আগবঢ়াই দিয়া উচিত !

‘গাৰ্ডিনেলৰ’ নিচাত মগ্ন হৈ থকা মই এই মানুহজনীয়ে সেইদিনা
অধ্যাপকক কি উত্তৰ দিছিলো মনত নাই।

o o o o

‘জুনিয়ৰ উইংছ’ আৰু ‘ছিনিয়ৰ উইংছ’ৰ মাজত এখন অৰণ্য
আছিল। কেতিয়াবা আবেলিৰ ব’দ অৰণ্যৰ মাজত ফুটুকাফুটুকি হৈ
বাগৰি পৰে। ভাৱ হয় ওখ ওখ গছবোৰে তেতিয়া একোখন বাঘৰ ছাল
শৰীৰত লৈ জগমগাই থাকে।

‘জুনিয়ৰ উইংছ’ৰ পৰা ‘ছিনিয়ৰ উইংছ’ৰ সভালৈ মই প্ৰায়ে

গৈছিলো। তাতেই মই অনেক অধ্যাপকক লগ পাইছিলো। এইসকল অধ্যাপক চৰিত্ৰৱান আৰু উচ্চশিক্ষিত আছিল।

○ ○ ○ ○

পুৱা সৰু সৰু সৈনিকসকলে বগা সাজ-পোছাক পিন্ধি ‘কুচকাৱাজ’ কৰিছিল। তাৰ পাছত শাৰী পাতি ডাইনিং হলত বহিছিল। নীৰৱে ‘ব্ৰেকফাষ্ট’ কৰিছিল আৰু শাৰীপাতি স্কুললৈ গৈছিল। পুৱাৰ সভাৰ পাছত সকলোৱে নিজৰ নিজৰ ক্লাছ কৰ্মলৈ গৈছিল। পুৱাৰ সভা পৰিচালনা কৰিবলৈ কেতিয়াবা মোকো দিয়া হৈছিল। বৰ আড়ষ্ট হৈ আছিলো।

...আবেলি এই সৰু সৰু সৈনিকসকলে খেলা-ধূলা কৰিছিল। অধ্যক্ষ কৰ্ণেল চাহানীৰ অনুৰোধক্ৰমে ময়ো এই সৰু সৰু সৈনিকসকলৰ লগত খেলা-ধূলা কৰিছিলো।

স্কুলৰ উৎসৱবোৰত ?

চেৰিমনিয়েল পেবেডসমূহৰ সময়ত ইষ্টাৰ্ণ কমাণ্ডৰ লেফটানান্ট জেনেৰেল স্বাগত সিঙৰ উপস্থিতিৰ উৎসৱ সমূহত আমি ভাগ লব লগা হৈছিল।

এদিন স্কুল পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ আহি লেফটানান্ট জেনেৰেল স্বাগত সিঙে হঠাতে মই লৈ থকা ক্লাছ কৰ্মটোত সোমাই কেনেদৰে মোক বিব্ৰত কৰি তুলিছিল এই কথা এতিয়াও মনত আছে। ১৯৭২ চনৰ পাকিস্থানৰ সৈতে হোৱা যুদ্ধত জেনেৰেল স্বাগত সিঙে বৰ পৰাক্ৰমেৰে যুদ্ধ কৰাৰ কথা শুনিছিলো। ১৯৮৬ চনত তেওঁৰ মৃত্যুৰ কথা শুনি মই বৰ কষ্ট অনুভৱ কৰিছিলো।

স্বাভাৱিকভাৱে সকলোৰে লগত মিলিছিলো যদিও ‘জুনিয়ৰ উইংছ’ৰ হোষ্টেলৰ এই মূৰৰ কোঠাটোত সোমোৱাৰ লগে লগে আকৌ মই অন্ধকাৰৰ বুকুত ডুব গৈছিলো। কুককি কুককি এই মন সোমাই গৈছিল সেই বহুশব্দ নৈৰাশ্যৰ বুকুলৈ।

সঁচাকৈয়ে মই মাধুৰ অবিহনে এনেদৰে জীয়াই থাকিব পাৰিম নে ?

কেইবামাহো পাব হৈ গৈছে, কিন্তু এতিয়াও মই মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখনলৈ;
মূৰ তুলি চাব পৰা নাই।

মোৰ টেবুলত ধৰ্ম সম্বন্ধীয় কিতাপবোৰ সজাই থোৱা আছিল। মোৰ
অনেক শুভকাংক্ষীয়ে মোক ধৰ্ম সম্বন্ধীয় কিতাপ পঢ়িবলৈ দিছিল।
তেওঁলোকৰ দৃঢ় বিশ্বাস আছিল ধৰ্মৰ পৰাই মই মনত সাস্থ্য লাভ
কৰিব পাৰিম। মোৰ এই সৰু কোঠাটোৰ প্ৰাচীৰত কোনো ধৰ্মনায়কৰ
চিত্ৰ পোৱা নাই কাৰণে বহুতে আক্ষেপো কৰিছিল।

এইখিনি সময়ত মই অনুধৱণৰ গ্ৰন্থ কিছুমান পঢ়িছিলো। হেমিংৱেৰ
কিতাপবোৰ আগেয়েও পঢ়িছিলো, এতিয়াও আকৌ এবাৰ উলিয়াই
লৈছিলো। মই মোৰ পিতাৰ পুৰণি ডায়েৰী কিছুমানো এই সময়ত
পঢ়িছিলো। এইবোৰ যাঠি বছৰ আগেয়ে লেখা আছিল।

মোৰ পিতা ৩০ উমাকান্ত গোস্বামী বৰ মেধাৱী আৰু চৰিত্ৰৱান পুৰুষ
আছিল। পিতাই অজস্ৰ স্বৰ্ণ আৰু বৌপ্যপদক লাভ কৰিছিল।
মেট্ৰিকত অসমত প্ৰথম স্থান লাভ কৰা বাবে দত্তদেৱ গোস্বামী স্বৰ্ণপদক,
খগেন্দ্ৰ নাৰায়ণ স্বৰ্ণ পদক, হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা বৌপ্য পদক আৰু হেমধৰ বৰুৱা
বৌপ্য পদক লাভ কৰিছিল। আই. এ. পৰীক্ষাত ছাত্ৰবৃত্তি আৰু ডিপাক
মেধী বৌপ্য পদক লাভ কৰিছিল। কলিকতাৰ প্ৰেচিডেন্সি কলেজৰ
পৰা পাছ কৰা এম. এ. পৰীক্ষাত প্ৰথম শ্ৰেণীৰ প্ৰথম স্থান লাভ কৰোঁতে
কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুৰস্কাৰ আৰু স্বৰ্ণ পদক লাভ কৰিছিল।
শিক্ষাধিকাৰ হোৱাৰ আগেয়ে পিতাই কিছুদিন কটন কলেজৰ অধ্যক্ষৰ
পদো লাভ কৰিছিল। গোটেই জীৱনছোৱা পিতাই মানুহৰ পৰা অনন্ত
শ্ৰদ্ধা লাভ কৰিছিল।

...পিতা কেনে ধৰণৰ নিৰ্মল চৰিত্ৰৰ আছিল এই কথা মই তেওঁ
জীয়াই থাকোঁতে নহয় তেওঁৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ ডায়েৰী পঢ়ি বৰ গভীৰ
ভাৱে হৃদয়ঙ্গম কৰিছিলো।

...সৈনিক স্কুলৰ জুনিয়ৰ উইংছৰ ছোৱাটোৰ একেবাৰে মূৰৰ কোঠা-
টোত জীৱনৰ আটাইতকৈ যত্নগাময় দিনবোৰ অতিবাহিত কৰোঁতে মই

নিজৰ মন অস্থাপিনে ধাবিত কৰিবৰ বাবে পিতাৰ পুৰণি ডায়েৰীবোৰ পঢ়িছিলো। এনেয়ে মোৰ মন অহৰহ অতীতৰ বুকুতে ঘূৰি ফুৰিছিল। পিতাৰ দিন-পঞ্জীসমূহে মোক আকৃষ্ট কৰি দিবলৈ লৈ গৈছিল। মই আকৌ উভতি গৈছিলো পিতাৰ লগত সত্ৰত ঘূৰি ফুৰা দিনবোৰলৈ।

বয়স পাঁচ ছয় বছৰৰ বেছি নাছিল। পিতাই লতাশিল স্কুলত নাম লগাই দিছিল। মোৰ দাদাও একেখন স্কুলতে পঢ়িছিল। কিন্তু বিজ্ঞান-বুদ্ধিত মোতকৈ মোৰ দাদা বেছি ভাল আছিল। ক'লা চেপেটা মুখৰ আঠু লেটিয়াই ধুতি পিন্ধা বাঁহীৰাম দাস নামৰ কামৰূপৰ শিক্ষক এগৰাকী মোৰ ঘৰুৱা শিক্ষক আছিল। তেওঁ স্কুলতো মোক পঢ়ুৱাইছিল। পাৰিতোষিক হিচাপে তেওঁ পিতাৰ পৰা কি লৈছিল মই নেজানো। দুপৰীয়াৰ ভাতসাজ তেওঁ আমাৰ লগত খাইছিল। কৃষ্ণকান্ত ভাগৱতী বোলা কামৰূপৰ গুইমাৰাৰ ব্ৰাহ্মণ গৰাকীয়ে খৰিৰ চৌকাত ভাত ৰান্ধিছিল। ঘৰত অনেক মানুহ আছিল যদিও দাদা, মই আৰু বাঁহীৰাম দাসে মজিয়াত পীৰা পাৰি ভাত খাইছিলো। এদিন ভাতৰ লগত বাঁহীৰাম মাষ্টৰে এটা সিকি পাইছিল। এদিন দাইলৰ লগত লোমোলৰ বাকলি। ইয়াৰ বাবে ৰান্ধনি বাপুৱে পিতাৰ পৰা কি গালি খাবলগীয়া হৈছিল সেই কথা মোৰ মনত নাই।

লতাশিল স্কুলত কি পঢ়িছিলো ?

নাই নাই সেইবোৰ একো মনত নাই। কিন্তু পঢ়াশালিৰ ক্লাছৰুমত বাঁহীৰাম মাষ্টৰে অনা শকত কিতাপ এখনৰ কথা কিন্তু একেবাৰে ফটফটীয়াকৈ মনত আছে। তেওঁ সেইখনৰ পৰা সাধু কিছুমান পঢ়ি শুনাইছিল। এক ৰাজপুত্ৰই কেনেকৈ এটা সন্দেহ খাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল আৰু সেই সন্দেহটো কেনেদৰে পিপৰাই খাই শেষ কৰি তেওঁৰ আশা চূৰমাৰ কৰিছিল এই কাহিনীটো মোৰ মনত শিলৰ বেখাৰ দৰেই বহি গৈছিল। সেইটোৱেই হয়তো মই জীৱনত শুনা প্ৰথম সাধুকথা আছিল। সেই সময়ত মোৰ দাদাৰ লগত সুখ্যাতি সমালোচক অধ্যাপক ডক্টৰ হীৰেণ গোহাঁইদেৱেও পঢ়িছিল। সেই শিশু অৱস্থাতে হীৰেণ

গোহাঁয়ে ইংৰাজী কাগজ এখন ফটফটীয়াকৈ পঢ়ি মোৰ খুৰা ৩ৰত্ৰকান্ত গোস্থামী আৰু ৩চন্দ্ৰকান্ত গোস্থামীক বিশ্বয়ত অভিভূত কৰি তোলাৰ কথা মোৰ স্পষ্ট মনত আছে।

লতাশিলৰ পাছত মই পাইন-মাউণ্টত পঢ়িছিলো। ছয়োখন স্কুলৰ পাৰ্থক্য আছিল সীমাহীন। লতাশিললৈ আহিছিল শতচ্ছিন্ন সাজ-পোছাক পিন্ধা ডাল দৰিদ্ৰ মানুহৰ ল'ৰা-ছোৱালী। অৱস্থাপন্ন মানুহৰ ল'ৰা-ছোৱালীও যে নাহিছিল এনে নহয়। কিন্তু ইয়াত ডালদৰিদ্ৰ আৰু অৱস্থাপন্ন মানুহৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজত কোনো বিশেষ প্ৰভেদ নাছিল।

সৰু সৰু চৰিত্ৰবোৰৰ সৰু সৰু মুখৰ ছবিবোৰ একেবাৰেই স্পষ্ট হৈ আছে মানস পটত। আচৰিত কথা এয়ে যে সেই বয়সতো মোৰ এটা প্ৰেমিক আছিল। তাৰ নাকেৰে অহৰহ এটা সেঙুনৰ স্মৃতি বৈছিল। শৰীৰৰ বৰণ এঙাৰৰ দৰে ক'লা আছিল। ট ট কৈ অহৰহ সি মুখৰ পিনে চাই আছিল। আনবোৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে হাত-চাপৰি বজাই খিলখিলকৈ হাঁহিছিল। কেতিয়াবা চৰতীয়া এটা হাতত গোজা মাৰি দি সি কৈছিল—“যোৱা নকুলদানা খোৱাগৈ!”

শিক্ষকসকল? হয় হয়, ওখ পাখ মজবুত চেহেৰাৰ, পৰিষ্কাৰ বৰণৰ প্ৰধান শিক্ষক চৌধুৰীদেৱৰ কথাও মোৰ স্পষ্ট মনত আছে।

পাইন মাউণ্টৰ মিছ নীলৰ দৰে তেৱঁ অপৰাধ কৰা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক বেতেৰে কোবাইছিল। ছয়োৰে মাজত পাৰ্থক্য আছিল এয়ে যে পাইন মাউণ্টৰ মিছ নীলে পঢ়া নোৱাৰাৰ বাবে বেতেৰে নোকোবাইছিল অথু ডাঙৰ অপৰাধতহে কোবাইছিল। কিন্তু লতাশিলৰ চৌধুৰীদেৱে পঢ়া নোৱাৰিলে বেতেৰে কোবাইছিল।

মই কোব খাইছিলো নে?

নাই নাই এই কথা মনত নাই। বোধহয় বেতৰ কোব খাব পৰা বয়সো হোৱা নাছিল। বানপানীৰ সময়ত এগৰাকী শিক্ষকে নিজৰ সংসাৰখন তুলি আনি শ্ৰেণী এটা অধিকাৰ কৰি কিছুদিন থকাৰ কথাও মনত পৰে।

শিক্ষা আৰম্ভ কৰা এই প্ৰাইমেৰী স্কুলত মই এদিন এটা ভয়ানক দৃশ্য দেখিছিলো। দুটা ল'ৰাৰ মাজত দুৰ্বাদল কাজিয়া লাগিল। এটাই কাঠৰ ফ্ৰেম নোহোৱা ফ্লেট এখন আন এটাৰ মূৰলৈ মাৰি পঠিয়ালে। লগে লগে ল'ৰাটোৰ মূৰৰ পৰা ধাৰাসাৰে তেজ ববলৈ খৰিলে। অলপ সময়ৰ ভিতৰতে তাৰ কামিজটো একেবাৰে ষাঙলী হৈ পৰিল। এই দৃশ্য মই চাই থাকিব নোৱাৰিলো। শ্ৰেণীৰ পৰা কোন তলকত বাহিৰ হৈ তৰা-নৰা ছিঙি ঘৰ পালোগৈ ক'ব নোৱাৰো।

...সৈনিক স্কুলৰ 'জুনিয়ৰ উইংছ'ৰ এমূৰৰ কোঠাটোত পিতাৰ ডায়েৰী পঢ়ি থকা সময়ত মোৰ এই স্কুলৰ কথা মনত পৰিছিল। কাৰণ এই স্কুলত পিতাই মোক কেতিয়াবা থবলৈ গৈছিল। তেওঁ নিজেই মোৰ মূৰ ফণীয়াই দিছিল। জোতাৰ ফিটাও তেওঁ নিজেই বান্ধি দিছিল।

...হুদিনমান গাঁৱৰ জুপুৰী ঘৰ এটাত বহা স্কুল এখনলৈও আমি গৈছিলো। কি স্কুল আছিল সেইখন? তাৰ শিক্ষকসকল কোন আছিল? এই কথা মোৰ মনত নাই। শ্ৰেণীৰ ভিতৰত সকলোৱে চাৰি-পাচি লৈ বহিছিল। দাদা আৰু মোক দুটা লগুৱাই লৈ গৈছিল। আমি দুয়ো বহিবৰ বাবে সিহঁতে সৰু সৰু চাৰি দুখনো লগতে লৈ গৈছিল। এই বিচিত্ৰ পঢ়াশালিৰ অৰ্ধনগ্ন আৰু একেবাৰে সম্পূৰ্ণ নগ্ন ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ ভিৰৰ মাজত এই লগুৱা দুটাই আটাই পাৰি উঠিছিল—
“লুচুবি! লুচুবি! গুচ হেলৈ গুচ গহাইৰ বাপু আৰু মাইচান্না আহিছি
লুচুবি! লুচুবি!” সত্ৰৰ এই স্কুলখনলৈ পিতাই বোধহয় আমাক এনেয়ে
মাজে সময়ে সত্ৰলৈ গলে পঠিয়াইছিল।

সৈনিক স্কুলৰ 'জুনিয়ৰ উইংছ'ৰ এই মূৰৰ কোঠাটোত পিতাৰ পঞ্চাশ-ষাঠি বছৰ আগৰ ডায়েৰী পঢ়ি, সেই সময়ৰ এক অনন্য পৰিবেশৰ লগত মই মুখামুখি হৈছিলো।

পিতাই লিখিছিল—

—“১, ১, ১০

পুৱা সাত বজাত উঠি মুখ-হাত ধুই ফুৰি আহো। তাৰ পাছত 'অমৰাৰ্থ চল্লিকা আৰু কোমুদী পঢ়ি মিঠাৰ (?) লগত পাগ কৰিব যাওঁ। '১২ বজাত ভাত খাই উঠি কাগজ কিনি বহী বান্ধো! পাছত দেব আহোনাৰ লগত ফাঁসি বজাবলৈ গৈ ৮১০ দি এখন আৰু ১৮০ আন এখন ধুতি কিনি আনো। আজি ১০ দি এক দিস্তা double fullscape কাগজ আনি কাৰ্জন হলৰ দপ্তৰীক ডায়েৰী বহী কৰিবৰ নিমিত্তে এটা বহী বান্ধিব দি আহো।

৩-১-১৩ শনিবাৰ

আজি পুৱা উঠি নিতু নৈমিত্তিক কাম কৰি 'অমৰ কোমুদী' পঢ়ি ঘৰলৈ দি পঠাবলৈ কাপোৰ কানি আনি বান্ধো। আজি আমাৰ অসমীয়া ল'ৰাবোৰ হেডমাষ্টাৰৰ উপাধি প্ৰাপ্তি উপলক্ষে মেঘনাদ বধ অভিনয় কৰিব ঠিক কৰিলো। কিন্তু শেষত 'পাৰ্থ পৰাজয়'হে কৰাৰ ঠিক কৰে। মোক শ্ৰীকৃষ্ণৰ পাৰ্ট দিয়ে। মনে মনে লবৰো ইচ্ছা। নোৱাৰিম বুলি মনতো সন্দেহ।...

৫-১-১৩ ৰবিবাৰ

...অমৰ কোমুদী পঢ়ো। পাছত মোৰ পাঠটো লিখি থওঁ। ভাটি-বেলা কিছুমান পাঠ মুখস্থ কৰো। পাছত কাৰ্জন হলৰ পৰা উভতি আহি দেখো যে চব কথা 'উলটি' আছে। পাৰ্থ পৰাজয়ৰ সলনি পুনৰায় মেঘনাদ বধ কৰাৰ ঠিক কৰে। মোৰ মূৰৰ পৰা এটা বোজা যায়। তথাপিও পাঠ লৈ বাহাছুৰি কৰাৰহে ইচ্ছা। ঈশ্বৰে যি কৰে ভালৰ নিমিত্তেহে কৰে। হে দয়াময় সদায়ে নিজৰ অৱস্থাত সন্তুষ্ট থাকিবলৈ শক্তিমান কৰা।...আজি খুৰাই প্ৰমোচন পোৱা খবৰ পাই বৰ আনন্দ লাগে। বোৰ্ডিঙৰ ল'ৰাহঁতক ২৥০ অনাৰ মিঠাই খুৱাওঁ!

১০-১-১৩

...গধূলি আতা হাতীয়েদি আহে। তেওঁ মিৰ্জাপুৰৰ পৰা আহে। কুঁহিয়াৰ আৰু কমলা টেঙা আনে।

১১-১-১৩

হাতী আহি পায়। আমাৰ পুখুৰীৰ পাৰত মৰা বাঘটোৰ ছালখন শিৰোই দেখাব লৈ আহে। নাহৰফুটকি, মজলিয়া ধৰণৰ বাঘ।...গধূলি ঘৰলৈ যাবলৈ জাহাজ ঘাটলৈ যাত্ৰা কৰো। আজি জাহাজ নাহে। খোজ কাঢ়ি ঘৰলৈ (গুৱাহাটীৰ পৰা আমৰাঙ্গালৈ) যোৱা মজিল।...

১০-৫-১৩

আজি পুৱা ৫৥ বজা মানত ফুৰি আহি The Toad to Success পঢ়ি সকলোৰে লগত গল্প কৰিলো। আজি স্কুলত সকলোৱে গান গায়। স্কুল সজায়। আহিবৰ সময়ত হেড্ মাষ্টৰে উপদেশ দিয়ে। আৰু পঢ়ি আহিব কয়।...খেলি আহি দেখো যে আমাক নিবলৈ ঘৰৰ পৰা হাতী পঠিয়াই দিছে।...হাতীটোক বৰগছৰ ঠানি খাব দিওঁ আৰু পেহী আহোনাৰ তাৰ পৰা ছুডালমান কল আনি দিওঁ।...ৰাতি এঘাৰ বজাত ঘৰ (আমৰাঙ্গা) বুলি যাওঁ। বাটত হাতীটোৱে অলপ 'দাঁতি' কৰে খুব লাহে লাহে যায়। বাটত গাদী সোলকাওঁ। দুবাৰমান নামি বান্ধো। চহৰলৈ হাতী আনিলে তৰুণ ফুকনে অলপ বেয়া পাই বুলি আতাৰ মুখত শুনো।”.....

...আমাৰ সত্ৰৰ ঘৰৰ হাতীটোৰ নাম ৰাজেন্দ্ৰ আছিল। লতাশিল স্কুলত পঢ়ি থাকোতে কেতিয়াবা আমৰাঙ্গা সত্ৰৰ পৰা এই হাতী আমাৰ উজানবজাৰৰ ঘৰলৈ আহিছিল। হাতী চাবলৈ অহা ল'ৰা-ছোৱালীৰে ঘৰ ভৰি পৰিছিল।

শৈশৱত মই ৰাজেন্দ্ৰৰ ছুটা ভোটী দীঘল দাঁতহে দেখিছিলো। অথচ মানুহে কয় আতাই এনে এঘোৰ দাঁত থকা হাতীৰ ওপৰত উঠি আহিছিল যাৰ কাহিনী শুনিলে সাধুকথাৰ দৰেহে ভাৱ হয়। এই হাতীৰ দাঁত-যোৰত হেনো বুলনাৰ দৰে এখন পীৰা বন্ধা আছিল। এই পীৰাত বহি আতাই আমৰাঙ্গাৰ পৰা গুৱাহাটী চহৰলৈ আহিছিল। পিতাৰ দিন-পঞ্জীত মই কিন্তু এনে কোনো বৰ্ণনা পোৱা নাছিলো। এয়া আনৰ মুখত শুনা কথা। ৰাজেন্দ্ৰক গা-ধুৱাবলৈ নিলে কেতিয়াবা মই তাৰ পিঠিত উঠি জগলীয়ালৈ গৈছিলো। গা-ধুই উঠি আহোতে তাৰ পিঠিত

লাগি ধৰা ডাঙৰ ডাঙৰ জোকবোৰ কান্ট্ৰু মাউতে টানি উলিয়াইছিল।
মই বৰ কোঁতুহলেৰে এই জোকবোৰ নীৰিক্ষণ কৰিছিলো।

ৰাজেন্দ্ৰক কেতিয়াবা নতুন হাতী ধৰাবলৈ কুনকি কৰি গাৰো পাহাৰৰ
অটব্য অৰণ্যলৈ পঠোৱা হৈছিল। ৰাণীত হাতীৰ মহল আছিল।
নতুনকৈ ধৰা হাতীক কেনেদৰে শিক্ষা দিয়ে দেখুৱাবলৈ পিতাই আমাক
ৰাণীলৈ লৈ গৈছিল। পাঁচ ছয় বছৰ বয়সতে মই বনৰীয়া হাতীক কেনে
এক পাশৰিক ক্ৰিয়াৰে ঘৰচীয়া কৰা হয় এই দৃশ্য চাইছিলো। মোৰ
একেবাৰে ফটফটীয়াকৈ মনত আছে বনৰীয়া জুৰি এটাৰ দাঁতিৰ জাৰ্মান
বনৰ জোপোহাৰ আঁৰত থিয় হৈ মই সেই দৃশ্য চাইছিলো।

কাঠৰ ৰেলিং দিয়া বাৰাণ্ডাত থিয় হৈ থাকোতে এদিন মই তেনেই
ওচৰৰ পৰা ৰাজেন্দ্ৰৰ বিৰাট পেটটোৰ আশে পাশে থকা কিছুমান ঠৰঙা
ঠৰঙা নোম দেখা পাইছিলো। হাতীয়ে এই সৰু সৰু নোমবোৰ টানিলে
যন্ত্ৰণা পাব নে বাক? যদি যন্ত্ৰণা পায় কেনে ধৰণৰ যন্ত্ৰণা হ'ব এয়া?

এডাল ছুড়ালকৈ মই তাৰ পেটৰ নোম টানিবলৈ ধৰিলো। কিন্তু
ক্ষণেকলৈহে। এক প্ৰচণ্ড শব্দ কৰি সি কাঠৰ খুটাটোত খুন্দা মাৰি
দিলে। ভূমিকম্পৰ দৰে মই এটা কঁপনি অনুভৱ কৰিলো। তাৰ পাছত
সেই ঠাইৰ পৰা পলাই পত্ৰং দিলো।...নাদৰ পাৰৰ উৰিয়াম গছে ছাঁ দি
থকা কোঠাত পিতা আৰু খুৰাই এদিন সাজ-পোছাক পিন্ধিছিল।
[কাপোৰ কানিৰ প্ৰতি পিতা আৰু খুৰাক কোনোদিনে মই সজাগ দেখা
নাছিলো। তেওঁলোকৰ বোধহয় ছায়েন্সমানহে কাপোৰ আছিল।] মেধি-
পাৰাৰ কোনোবা মহাজনৰ ঘৰৰ ধিয়ালৈ যাবলৈ তেওঁলোক সাজু হৈছিল।
অনেক মানুহে লগলগ জলাই কোঠাটোত কোঢ়াল কৰি আছিল। পাচ
চোতালত ৰাজেন্দ্ৰ থিয় হৈ আছিল। তাকো সজাইছিল নে? নাই নাই
এই কথা মনত নাই। বৰ সৰু আছিলো। বয়স চাৰি-পাঁচ বছৰৰ
নিশ্চয় বেছি নাছিল।

পিতাৰ মুখত শুনিছিলো সত্ৰখনৰ আধা মানুহ কানিৰ গ্ৰীষ্মত লিপ্ত
হৈ আছিল। পিতাইঁতৰ চেষ্ঠাত হেৰামদোত কানিয়াসকলৰ চিকিৎসা।

কেম্প সজা হৈছিল। হাতীৰ মাউত কান্টু কানিয়া আছিল। সত্ৰত সি আমাৰ অত্যন্ত প্ৰিয় চৰিত্ৰ আছিল। কানি সেৱন কৰি থকা সময়ত মই কেতিয়াবা তাৰ ওচৰত উপস্থিত হৈছিলো। বৰ যত্নেৰে সি পাণ কিছুমান মিহি মিহিকৈ কাটি লৈ খোলাত ভাজিছিল। এই পাণৰ লগত কানিৰ বড়ি পেলাই দি সি শলা এডালেৰে বহু সময় ভাজিছিল। তাৰ পাছত এইবোৰৰ সৰু সৰু টকিৰা কৰি মাটিৰ ধোঁৱা ধোঁৱা এটাত লৈ ছপিছিল। কানি ভজা পাণৰ ধোঁৱা আৰু জুইৰ ধোঁৱাই এক অদ্ভুত দৃশ্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল। মাজে মাজে হোপা মৰাৰ পাছত সি হাতেৰে কিবা এটা বস্তু খেপিয়াই চাইছিল। কি খেপিয়াইছিল? নিগনিৰ দৰে পুৰি থোৱা সেয়া পেটা কচু আছিল নে? নে আন কিবা আছিল? কানি হোপাৰ পাছত অলপ সময় সি জলকা লগা মানুহৰ দৰে ইফালে সিফালে চাইছিল। তাৰ পাছত পুৰি থোৱা সেই বস্তুটোত একামোৰ মাৰিছিল। তাৰ মুখলৈ মই বৰ হেপাহেৰে চাই আছিলো। কেতিয়াবাহে সি মোৰ মুখলৈ মূৰ তুলি চাইছিল। তাৰ পাছত অনুকম্পাত গদ গদ হৈ কৈছিল—“খাবি নেকি মাইচান?”

মই তাৰ সেই বিচিত্ৰ চিলিমত হোপা মাৰিছিলো নে? কাহি কাহি আখ্যা হোৱাৰ কথা মনত আছে...তেতিয়াহলে মই নিশ্চয় হোপা মাৰিছিলো?

অকল কান্টুৱেই কানি খাইছিল নে? সেই সময়ত দক্ষিণ পাৰৰ হাতী মহলৰ প্ৰায় সকলোবোৰ কানিয়াই সম্ভৱ কানি খাইছিল। ১৯২৭ চনতে ৰেজিষ্টাৰভুক্ত কানিয়াৰ সংখ্যা হেনো আঠানব্বৈ হাজাৰ আছিল। ৰেজিষ্টাৰভুক্ত নোহোৱাৰ সীমা-সংখ্যা নাছিল। সত্ৰৰ কাষৰে গাৰো-পাহাৰত চোৰাং কানিৰ দহৰম চলিছিল। কান্টুৱে ‘কুন্কি’ চলাব পাৰে বুলিও শুনিছিলো। মেলা চিকাৰত যোৱা হাতী সম্বন্ধীয় পুৰণা চৰকাৰী কাগজ-পত্ৰবোৰৰ মাজত ডেপুটি কনজাৰভেটৰ অব ফৰেষ্টৰ উক্তি লাইচেন্সৰ লগতে লেখা আছিল—“কুন্কিদাৰ বিলাকে চেপ্তেম্বৰ মাহৰ পহিলা তাৰিখে সিহঁতৰ কুন্কি বিলাকৰ এখন লিষ্টি, বৰ্ণনা আৰু সিহঁতৰ

মানুহবিলাকৰ নাম মোক দিব লাগিব। যদি কোনো কানিয়া মানুহ থাকে, সিহঁতক মাহে কিমান কানি লাগে তাক লিখিব লাগিব, আৰু কানিয়াবিলাকে সিহঁতৰ লগত গভৰ্ণমেণ্টৰ লাইচেন্স আনিব লাগিব। লাইচেন্স নহ'লে সিহঁতে কানি নেপাব।”

অকল এয়ে নে? আৰু অনেক বিচিত্ৰ কথা লেখা আছিল।

“গড়ৰ পাঁচ অনীয়া এটা অংশ যাৰ মহলত বা যাৰ হাতীয়েই বনৰীয়া হাতী ধৰক তাৰ বিচাৰ নকৰি অংশ অহুসৰি সকলো কুনকিদাৰবিলাকৰ ভিতৰত ভাগ হ'ব।”

“যিবিলাক কুনকি বেমাৰত পৰে সেইবিলাক পৰ্যবেক্ষণ কৰিবৰ কাৰণে মোৰ আগত হাজিৰ কৰিব লাগিব আৰু মই দেখিম যে কুনকিৰ চিকিৎসা কৰাটো লাগিবনে নে পশু চিকিৎসকে চিকিৎসা কৰিব লাগিব।”

ঐশ্বৰ্য্যপুত্ৰৰ দক্ষিণ পাৰত থকা কুনকিদাৰবিলাকে সিহঁতৰ হাতী-বিলাক সানোহাট পাৰ কৰোঁতে গোৱালপাৰাতহে সুবিধা হ'ব।”

“গভৰ্ণমেণ্টৰ পৰা অলপতে পলাই যোৱা হাতী জাহাঙ্গীৰ আৰু বনৰীয়া যদি গড়ত পৰে তেন্তিহা হ'লে বিনা খৰছত গভৰ্ণমেণ্টলৈ যাব।”

○ ○ ○ ○

...হাতীত উঠি ওচৰে-পাজৰে থকা গাঁওবোৰতো কেতিয়াবা মই আৰু মোৰ দাদা ফুৰিব গৈছিলো। বাজেন্দ্ৰৰ কান্ধত খুপীয়ে কৰা ঘাৰ গোল্ফ এতিয়াও যেন মোৰ নাকত লাগে। বাগীৰ হাতীৰ মহলৰ ওচৰত নতুনকৈ ঘৰচীয়া হ'বলৈ শিকোৱা বনৰীয়া হাতীবোৰৰ শৰীৰৰ পৰা অহা এক নিষ্ঠুৰতাৰ গোল্ফ মই শৈশৱতে পাইছিলো।

...শুনা যায় সৈমান হ'ব নোথোজা বনৰীয়া হাতীক শিক্ষা দিয়াৰ সময়ত অসহনীয় যন্ত্ৰণা বহন কৰি কেতিয়াবা দুই এটা হাতীয়ে দেহত্যাগ কৰিছিল। উত্তৰ কামৰূপৰ মহলবোৰৰ আশে পাশে মাটি খান্দি লৈ নিশয় এনেকৈ মৰা হাতীৰ অস্থিপুঞ্জ পোৱা যাব। অথচ সেই সময়তো মোক চিকাৰ কৰিবলৈ দিয়া লাইচেন্সত স্পষ্টভাৱে লেখা আছিল—

“...nothing in this license shall be deemed to

exempt you, if any, your servants, agents, and employees from the consequences, of breach of any law under Prevention of Cruelty to Animals Act 1890 (x of 1890). The wild Birds and Animals protection Act 1912 (VIII of 1912). The Assam Forest Regulation 1891 (VII of 1891) or any other law in force in the area under this license and this license may, at the descretion of the Deputy Commi-ssioner be cancelled for breach of any of the above laws.

আমাৰ হাতী ৰাজেন্দ্ৰক বশ কৰা অৱশ্যে কষ্টসাধ্যই আছিল। অলপ খঙাল প্ৰকৃতিৰে আছিল। এবাৰ সন্মুখেৰে যোৱা পোহাৰী কিছুমানৰ পিনে চোচা লব খোজা দৃশ্য মই নিজেই দেখিছিলো।

o o o o

কি হৈছিল ৰাজেন্দ্ৰৰ শেষলৈ? এৰা শেষলৈ ভয়ঙ্কৰ কাণ্ড ঘটিল। এদিন সি ভৰিৰ শিকলি ছিঙি উত্তৰ কামৰূপৰ কোনোবা এখন গাঁৱত সোমাই ধানৰ খেতি তচনচ কৰি পেলালে। গৰুৰ গাড়ীৰে সেইপিনে যোৱা খেতিয়ক এটাকো ভৰিৰে গছকি একেবাৰে নেফানেফ কৰি পেলালে। চাৰিওফালে আতঙ্কৰ ছায়া বিয়পি পৰিল। চৰকাৰৰ পৰা ইস্তাহাৰ আহিল। মদমন্ত হৈ মানুহ হত্যা কৰা হাতীক গুলীয়াই মাৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া হ'ল।

ৰাজেন্দ্ৰক গুলীয়াই মৰা দিনাৰ কথা মোৰ বৰ ভালদৰে মনত আছে। সেইদিনা গুৱাহাটীৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে কিবা এখন থিয়েটাৰ কৰিছিল। ময়ো এটা ভাও লৈছিলো। গধূলি ঘৰলৈ উভতি আহিছিলো। মোৰ মুখত ৰং, ওঠত ৰং আৰু চুলিত শুকাই যোৱা ফুলৰ মালা তেতিয়াও বন্ধা আছিল। আমাৰ চেনিকুঠিৰ ঘৰৰ ছিৰিৰ শুচৰত মোৰ পেহাৰ বৰপুত্ৰ—আমাৰ প্ৰিয় দাদা নিশিকান্ত গোস্বামী

থিয় হৈ আছিল। মোক দেখি তেওঁ ক'লে, “তহঁতৰ হাতী ৰাজেন্দ্ৰক আজি ছপৰীয়া গুলীয়াই মাৰিলে।”

...থিয়েটাৰ কৰি অহা ৰংচঙীয়া সাজ-পোছাকেৰে পিতা আৰু খুৰা চম্ৰকাস্ত গোস্বামীৰ ওচৰত থিয় হ'ব পৰা নাছিলো। তেওঁলোক দুয়ো পিতাৰ শোৱনি কোঠাত বহি আছিল।

ৰাজাপুখুৰীৰ পুৰণা মাউত এটাই কৈছিল—“একেবাৰে শেষলৈকে পিতাৰে হাতীটো বচাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। মদমন্ত হোৱা হাতীক আমাৰ উত্তৰ পাৰৰ অনেক ফান্দীয়ে বশলৈ অনাৰ কথা পিতাৰে জানিছিল।”

মই বোধহয় কৈছিলো—“তেতিয়াহলে কিয় বচাব নোৱাৰিলে?”

ৰাইজ! এৰা ৰাইজ!! ৰাইজে একেবাৰে বেৰি ধৰিলে। ক'লে—হাতী যদি মাৰিব নিদিয় আপোনাৰ গাড়ী ভাঙি ছাৰখাৰ কৰি পেলাম। কিছুমানে শিল দলিয়াবলৈ হেনো আৰম্ভই কৰি দিলে।

(সেই সময়ত পিতাৰ এখন সুন্দৰ প্লাইমাউথ গাড়ী আছিল। যুদ্ধৰ সময়তো পিতাৰ পুৰণা মডেলৰ ফৰ্ড গাড়ী এখন আছিল। বাৰিষা গাঁৱলৈ গলে সেইখনক আধা ৰাস্তা ৰাজেন্দ্ৰই টানি নিছিল।)

ৰাইজৰ ভয় স্বাভাৱিক আছিল। মদমন্ত হৈ পৰা হাতীয়ে ইতিমধ্যে এটা মানুহ মাৰি খেতি-পথাৰ তচনচ কৰি ফুৰিছে আৰু এশটা মানুহ মৰাত কিমান সময়?

বহুদিনলৈকে মৰা হাতীটোৰ এটা দাঁত মায়ে আনি মোৰ বিছনাৰ তলত থৈ দিছিল।

○ ○ ○ ○

সৈনিক স্কুলৰ ছোষ্টেলৰ বিছনাত পৰি পৰি অতীতৰ ৰহস্যময় গভীৰ গহ্বৰলৈ যেন কুককি কুককি সোমাই গৈছিলো। সময়ে সময়ে যেন মৃতকসকলৰ সাত্ৰাজ্যলৈ আগুৱাইহে গৈছিলো। তাম বৰণীয়া, ৰহস্যময় অতীতৰ বুকুত মৃতকসকলৰ লগত যেন ঘূৰা-ফিৰা কৰিছিলো।

পিতাৰ ডায়েৰী পঢ়িছিলো আৰু তেওঁৰ লগত দক্ষিণ কামৰূপৰ

সত্ৰৰ বাটে-ঘাটে যেন ঘূৰি ফুৰিছিলো। ধূলি লগা চুলি, চুটি ফ্ৰক। বোকাতে লাগি ধৰা পুৰণা ফৰ্ড গাড়ীক হাতী ৰাজেন্দ্ৰই টানি নিছিল। এৰা তেতিয়া মোৰ এই প্ৰিয় চৰিত্ৰবোৰ জীয়াই আছিল।

আতাৰ শ্ৰাদ্ধ আৰু সভা হৈছিল। খুৰাই খটিয়ামাৰি, ৰাজা-পুখুৰী, ঝাৰোবাৰি, পলাশবাৰি ইত্যাদিত থকা ‘ভাগি’সকলক এই উৎসৱত চামিল হ’বৰ বাবে মতাই আনিছিল। ঘৰৰ কোঠা, আগ-চোতাল, পাছচোতাল সকলোতে মানুহে গিজগিজাইছিল। পাতল চেহেৰাৰ অহৰহ তামোল মুখত লৈ থকা চিৰপ্ৰফুল্লিত কবিৰাজ বাবুৱে ‘কাজৰ’ ভোজৰ তদাৰক কৰিছিল। কবিৰাজ বাবু বৰিহাটৰ মানুহ। আমাৰ পৰিয়ালৰ সদস্যৰ দৰেই আছিল। তেওঁ ৰসিক ব্যক্তি আছিল। উৎসৱত কাম কৰা ৰান্ধনি বামুণৰ পৰা আৰম্ভ কৰি লগুৱাহুঁতলৈ সকলোকে তেওঁ আনন্দত ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। মানুহ, মানুহ, চাৰিওফালে অসংখ্য মানুহ। ‘খবম থোৱা কোঠাত’ দৈৰ কাটাৰ গোল্ফ, কলহে কলহে আনি থোৱা জুলীয়া মিঠৈৰ গোল্ফ চৌদিশ মলমলাই আছিল।

...তুলসীৰ ঢাপৰ ওচৰত শ্ৰাদ্ধৰ যা-যোগাৰ কৰা ভাগৱতী পাৰাৰ পুৰোহিতসকলৰ ওচৰতো মই থিয় হৈছিলো। সূৰ্য পুৰোহিত পাতল শৰীৰৰ ওখ মানুহ আছিল। পাতল চুলিৰ মাজত এডাল টিকনিও আছিল। টিকনিত ঘণ্টাকৰ্ণ ফুল এটা মাজে সময়ে গাঠি থৈছিল। দোনা, চাউল, ফুল তুলসীৰ ওচৰত থিয় হলেই তেওঁ আটাই পাৰি উঠিছিল—“মাইচানা গাও পাও ধুই আহিছা নে? ভৰিত সেইমথা দেখো পেক!”

সেই ঠাইৰ পৰা আঁতৰি বাৰীৰ পাছৰ ৰবাব টেঙাজোপাৰ তলত ভিৰ পতা মানুহবোৰৰ ওচৰলৈ গৈছিলো। সিহঁতে পাঠা মাৰিবলৈ গাত খান্দিছিল। তিনি চাৰিটা মানুহে ধৰি এই গাতৰ ভিতৰত পাঠাৰ মূৰটো স্তমুৱাই দিছিল। তাৰ পাছত মাটি জাপি মূৰটো একেবাৰেই পুতি পেলাইছিল। এই দৃশ্য মাইতে, ল’ৰা-ছোৱালীবোৰক

চাবলৈ নিদিছিল। তথাপিও মই এটা সময়ত ববাব টেঙাৰ তলত উপস্থিত হৈছিলো।

বিস্ময়ত অভিভূত হৈ সেই মাৰাত্মক যন্ত্ৰণাৰ দৃশ্য চাইছিলো। হৃদয়ৰ মাজত এই যন্ত্ৰণাৰ ছবি শিলৰ বেখাৰ দৰে অঙ্কিত হৈ বৈছিল।

...তিনি চাৰিটা বান্ধনি বামুণে ভোজ্য বান্ধিছিল। সিহঁতৰ পিঠিয়ে ঘামৰ জ্বোল বৈছিল। মাটি খান্দি কলৰ চটিয়া বান্ধি দি কৰা সেই প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড ভাতৰ খোৰোংবোৰ ভৰপূৰ হৈ পৰিছিল...খৰিকা-জাই ফুলৰ দৰে আছিল এই ভাতৰ বং।

দুপৰীয়া এটা সময়ত পিতাহঁতে জগলীয়াত পিণ্ড দিবলৈ গৈছিল। খুৰা আৰু পিতাৰ মূৰৰ ওপৰত চাটিনৰ কাপোৰৰ প্ৰকাণ্ড ছাতিটো কোনোবা এটা 'বান্ধাই' মেলি ধৰিছিল। সত্ৰৰ তিৰোতাবোৰেও গীত গাই গাই পিছে পিছে গৈছিল, গোসাঁইৰ তিৰোতাসকলো গৈছিল। চাৰিটামান বান্ধাই এখন প্ৰকাণ্ড কাপোৰ চক্ৰাকাৰ কৰি টানি ধৰিছিল। ওখ তিৰোতাবোৰৰ মূৰবোৰ এই কাপোৰে ঢাকি ৰাখিব নোৱাৰিছিল। বৰ বিচিত্ৰ ভঙ্গীৰে খোজ কাঢ়ি কাপোৰৰ বেছৰ মাজৰ গোসাঁই ব্ৰাহ্মণৰ তিৰোতাবোৰ আগুৱাই গৈছিল। পিছে পিছে কাউৰীয়া বুঢ়াই কালি বজাই আগুৱাই গৈছিল। তাৰ উদং গা। কান্ধত নতুন 'মুকচা'।

...গধূলি পিতা আৰু খুৰা বাৰাণ্ডাত বহিছিল। দুয়োৰো সন্মুখত দুখন ডাঙৰ ঠগী। শিশুসকলে তেওঁলোকৰ ভৰি চুই আঁতৰি গৈছিল। যাবৰ সময়ত তেওঁলোকে সাধ্য অনুসাৰে যেয়ে যি পাৰে ৰাখি থৈ গৈছিল। এটা সময়ত তেওঁলোকৰ সন্মুখৰ বটা ভঙা পইচাৰে ভৰি পৰিছিল। মাজে সময়ে চিলনিয়ে থাপ মাৰি নিয়াৰ দৰে আহি বটাৰ ভঙা পইচা মুঠামাৰি লৈ মই সেই ঠাইৰ পৰা আঁতৰি গৈছিলো। ৰাতিপুৱা ববাব টেঙাৰ তলত উপস্থিত হৈছিলো। আগদিনা মৰা পাঠাৰ ছালখন কোনোবাই তাত শুকুৱাবলৈ গুলোমাই থৈছিল। তামোলৰ ঢকুৱাৰ দৰে বৰণ লোৱা ছালখনত তেতিয়াও তেজৰ ছিটিকনি লাগি

আছিল। ছালখন বতাহত ঢুলিছিল। ববাব টেঙাজোপাৰ তললৈ হাউলি অহা ঠানি এটাত মাজে মাজে বাজি মুহু শব্দ কৰিছিল।

○ ○ ○ ○

খুৰাৰ লগত চাইকেলত উঠি বৰিহাটলৈ গৈছিলো। উভতি আহোতে আলিকেকুৰি মূবত গাঁৱৰ পৰা বিতৰিত কুঠৰোগী এটাক লগ পাইছিলো। শতচ্ছিন্ন কাপোৰ এদমৰ মাজত জৰ্জৰিত অৱস্থাত সি পৰি আছিল। মোৰ বাবে এই দৃশ্য বৰ বিষয়কৰ আছিল। মানুহে মানুহক এনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰে? গছৰ তললৈ আঁতৰাই পঠিয়ায়? বেমাৰ হোৱা বাবে? মাত্ৰ বেমাৰ হোৱা বাবে? অসহায় হোৱা বাবে!.....

কি প্ৰশ্ন কৰিছিলো মই খুৰাক? নাই নাই একো মনত নাই! তেনেই কম বয়স আছিল।

○ ○ ○ ○

ক'ত আছে সিহঁত? যশোদা, জয়ন্তী, দেহ, সতৰী! জীৱন যুদ্ধই শৰীৰৰ কাপোৰ-কানি পৰ্যন্ত আজুৰি সৰ্বহাৰা কৰা সতৰীক মাজে সময়ে মই লগ পাতঁ। তাই কয়? “আজিকালি শিক্ষা কৰি খাওঁ! ‘ফিছাৰি’ৰ বিষয়া এটাই কেনেকৈ বুকুত কামোৰ মাৰি খালে জানা নে? মোৰ মানুহটো মৰাৰ পাছত মাটিবাৰী সোপাও শগুণহঁতে লগুভগু কৰি খালে!” ফাটি চিৰাচিৰ হোৱা ভৰি এখন তাই মোৰ চকুৰ আগত মেলি থৰিছিল। এইখন মানুহৰ ভৰি নে?

আৰু যশোদা? কোনোবাই কৈছিল তাইৰ গিৰিয়েক যক্ষ্মা হৈ মৰিল। বেমাৰী পাটীত পৰি থকা এই মানুহজনক মই লগ ধৰিব পাৰিছিলো নে? আতাৰ দিনত অনেক বান্দী-বেটী আছিল। [পিচলৈ ‘উয়ে খোৱা হাওদা’ নামৰ উপন্যাসখন লেখাৰ সময়ত পিতাৰ আতাকৰ উইল এখনৰ কপি এটা মোৰ হাতত পৰিছিল। এই উইলত—

(“Admissible under the act XVI of 1903, exempted from stamp duty under Government of India’s

notification No. 707 dated 24th January 1870.)

সা-সম্পত্তি ইত্যাদিৰ মূল্যৰ কথাও লেখা আছিল। যেনে পিতলৰ দৰ্জা এক যোৰাৰ দাম কুৰি টকা, হাতীত লৈ ফুৰোৱা বৰঘণ্টা চাৰিটাৰ দাম পঞ্চাশ টকা, ৰূপৰ দহৰ চাৰিটাৰ দাম বাৰ টকা আৰু জানেকী, মহিমাকে ধৰি প্ৰত্যেকজনী বান্দীৰ বাৰ টকা দহ অনা হিচাপে ধৰা হৈছিল।]

আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলৰ দৰে আৰু এক গোসাঁই পৰিয়ালত এনে ধৰণৰ চাৰিকুৰিৰ দেওনা পাৰ কৰা এক বুঢ়ী বান্দীক ঘৰৰ এচুকত বেমাৰী শগুণৰ দৰে পৰি থকা দেখিছিলো। কোনোবাই মন গলে তাইক কলৰ পাৰলৈ নি গা-ধুৱাই দিছিল।

. ০ ০ ০ ০

ধৰ্ম গ্ৰন্থ পঢ়া নাছিলো। কোনো ধৰ্ম নায়কৰ ছবিও মোৰ কোঠাৰ প্ৰাচীৰত নাছিল।...পিতাৰ পুৰণি ডায়েৰী পঢ়িছিলো আৰু অতীতৰ ধূলিৰে ধূসৰিত চোতালেৰে যেন অহা-যোৱা কৰিছিলো। অহৰহ।

যাত্ৰা পাৰ্টিৰ ৰজাই অভিনয় কৰি গুছি যায়। আন্ধাৰে পোহৰে উঠি আগ চোতালত সিহঁতৰ সাজ-পোছাকৰ পৰা খহি পৰা মণি বিচৰা সেইবোৰ দিন ? এৰা সেই চোতাল য'ত আতাই নিজ হাতেৰে বাহকাৰ ঠানি খাৰ বাকদৰে পুৰাই কৰা আতচবাজিৰ শব্দত সত্ৰৰ অন্ধকাৰ বাতিৰ নীৰৱতা এদিন ভঙ্গ হৈছিল। সেই চোতাল য'ত যাঠিৰে খুচি অনা জালপেহীয়া সাপ চাবলৈ ৰাইজ ভৰি পৰিছিল। সেই চোতাল য'ৰ এচুকত জুই পুৱাই বহি থাকোতে বিধৱা পেহী গৰাকীৰ কাপোৰ চুই কুকুৰনেচীয়া বাঘ পাৰ হৈ গৈছিল। সেই চোতাল য'ত 'গোলোকধাম' লৈ টনা আজোৰা কৰোতে.....

...হয় হয় পিতাৰ ডায়েৰী পঢ়ি মই এই চোতালখনত ঘূৰি ফুৰিছিলো। শৈশৱৰ পৰা এখেজ আঁতৰ হ'ব খোজা নাছিলো।

কিয় এনে হৈছিল। যি সময়ত ধৰ্মগ্ৰন্থ পঢ়ি মনত সান্তনা লোৱাৰ সময় আছিল সেই সময়ত পিতাৰ ডায়েৰী পঢ়িছিলো ? মাধুৰ মৃত্যুৰ

শোক পাহৰিবলৈ অতীতৰ সেই পুৰণা চোতালত যেন অহা-যোৱা কৰিছিলো।

○ ○ ○ ○

ইতিমধ্যে কেইবাটাও মাহ বাগৰি গৈছিল। কিবা কাৰণে গোৱালপাৰাৰ সৈনিক স্কুলৰ অধ্যক্ষ কৰ্ণেল চাহানী গোৱালপাৰা স্থানীয় মানুহ-বোৰৰ অপ্ৰিয়ভাজন হৈ পৰিছিল। স্কুলৰ প্ৰাচীৰসমূহ এইগৰাকী মানুহৰ কুৎসা বৰ্তনাবে ভৰি পৰিছিল।

শেষত তেওঁ এদিন গোৱালপাৰা এৰি যাবলৈ সাজু হৈছিল। কৰ্ম-যোগী যেন লগা চৰিত্ৰৱান এইগৰাকী লোকক এনেদৰে হেৰুৱাব লগীয়া হোৱা বাবে মই একপ্ৰকাৰ কষ্টই অনুভৱ কৰিছিলো। গোৱালপাৰাৰ এই সৈনিক স্কুলখন প্ৰথম স্থাপন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত এইগৰাকী লোকৰ কিমানখিনি বৰঙণি আছিল মই বৰ ভালদৰে বুজি পাইছিলো। এনে এজন মানুহ একেবাৰে যোৱাৰ পাছতহে মানুহে তেওঁৰ প্ৰকৃত গুণৰ কথা জানিব পাৰিছিল। শেষলৈ তেওঁৰ শত্ৰুৱেও তেওঁক প্ৰশংসা কৰাৰ কাহিনী মই শুনিছিলো।

প্ৰশংসা আৰু সমবেদনাই যেন হাতত ধৰাধৰিকৈ থাকে।

○ ○ ○ ○

মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত যি সময়ত অতীতৰ সেই চোতালখনত এদল মৃত মানুহৰ লগত অহবহ বিচৰণ কৰি ফুৰিছিলো ঠিক এই সময়তে সৈনিক স্কুলৰ অধ্যক্ষৰ পদ শোভিত কৰিবলৈ নৌ বিভাগৰ পৰা এগৰাকী নতুন বিষয়া আহি উপস্থিত হয়। এইগৰাকী মানুহৰ কিছুমান অদ্ভুত গুণ আছিল। অকল ছাত্ৰসকলেই নহয় নিম্ন স্তৰৰ কৰ্মচাৰী সকলৰ সুখ-সুবিধাৰ প্ৰতিও তেওঁ অহবহ চকু ৰাখিছিল। ভাৰতৰ আদিবাসী কিছুমানৰ লগত থাকি আহি তেওঁলোকৰ বিষয়ে গ্ৰন্থ লেখিছিল। এই ব্যক্তিগৰাকীক মই এদিন একেবাৰেই নিকিন বৃদ্ধ কৰ্মচাৰী এগৰাকীৰ জুপুৰিৰ পৰা ওলাই অহা দেখিলো। পিছত জানিব পাৰিছিলো কৰ্ম-

ছাবী গৰাকী অনুষ্ঠ আছিল। সেয়ে ব্যক্তিগতভাৱে তেওঁ খবৰ কৰিবলৈ গৈছিল।

○ ○ ○ ○

যি সময়ত মূৰৰ ওপৰৰ আকাশলৈ মূৰ তুলি চাব নোৱাৰিছিলো, সেই সময়ত স্কুলৰ কামত সম্পূৰ্ণৰূপে গা-ঢালি দিয়া সম্ভৱ নাছিল।

পুৱা শুই উঠি অনুভৱ কৰা কঠোৰ নৈৰাশ্যত এনে ধৰণে মন ভাগি পৰিছিল যে মাথুক লগ পোৱাৰ পাছত মনৰ পৰা সম্পূৰ্ণৰূপে আঁতৰি যোৱা আত্মহত্যাৰ ইচ্ছাই আকৌ মনৰ গোপন কক্ষত ফেটীসাপৰ দৰে যেন ফণা তুলি উঠিল।

মাথুৰ গৃহ্যৰ পাছত এয়া সঁচাকৈয়ে মই জীয়াই থাকিব পাৰিম নে ?

আবেলি প্ৰায়ে মই বিজ্ঞা এখনত উঠি বজাৰলৈ গৈছিলো। বিহৰ দৰে কাম কৰা 'গাৰ্ডিনেল'ৰ বড়িবোৰ বৰ আটোম-টোকৰি মই গোটাই থৈছিলো। যাতে একেলগে এইবোৰ বড়ি খাই এই জীৱন শেষ কৰিব পাৰো।

বিজ্ঞাত উঠি বজাৰলৈ যোৱা, আৰু এই গাৰ্ডিনেলৰ বড়িবোৰ জমা কৰা এয়ে হৈছিল মোৰ কাম। যি ভেনিটি বেগত মাথু জীয়াই থকা সময়ত লিপষ্টিক, কমাল আৰু আতৰৰ বটল আছিল সেই ভেনিটি বেগত লাহে লাহে এই নিদ্ৰাৰ ভয়ানক বড়িবোৰ এটা ছুটাকৈ গোটি খালে। এই নিদ্ৰাৰ বড়িবোৰৰ তলত অৱশ্যে মোৰ সৰু নোটবহীখন একে ভাজে আছিল। এই নোট বহীত মই অনেক কথা টুকি ৰাখিছিলো। গোটেই জীৱন মই নোটবহী কঢ়িয়াই লৈ ফুৰিছিলো, আৰু যেতিয়াই সুযোগ পাইছিলো তেতিয়াই নতুন নতুন অভিজ্ঞতাৰ কথা এই নোটবুকত টুকি ৰাখিছিলো। ছই এটা শাৰীৰে কথাবোৰ এনে ধৰণে টুকি ৰাখিছিলো যাতে মোৰ বাহিৰে এই কথা আৰু কোনেও বুজি নোপায়। এৰা, যি সময়ত মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখন ভালদৰে চাব নোৱাৰিছিলো, যি সময়ত পিতাৰ পুৰণা ফৰ্ভে উৰোৱা ধূলিৰ স্মৃতিয়ে সন্মুখৰ জীৱনৰ আলিৰ নাম

নচান পৰ্যন্ত ধূসৰিত কৰি ফুৰিছিল সেই সময়তো এই নোটবুকত কথা:
টুকি ৰাখিবলৈ নেপাহৰিছিলো।

○ ○ ○ ○

...এবাৰ 'ছিনিয়ৰ উইংছ'ৰ পৰা 'জুনিয়ৰ উইংছ'লৈ অহা পথছোৱাত
মই ইংৰাজীৰ অধ্যাপক সিঙৰ লগত আহিছিলো। শালগছ, বনচোম
আৰু জাৰ্মান বনৰ হাবিৰে একেবাৰে ঘন জংগলৰ দৰে আছিল এইছোৱা
পথ। বনৰীয়া ফুলৰ সুবাসেৰে এই পথ সকলো সময়তে মলমলাই
আছিল। এবিধ দীঘল বিষাক্ত চেলা জাতীয় কীটে আলিৰ মাজত
ঘূৰাফিৰা কৰি ফুৰিছিল। তদুপৰি এই থগু নানা ধৰণৰ সাপৰ স্বৰ্গৰাজ্যও
আছিল।

আলিটোৰ বুকুৰে অধ্যাপক সিঙৰ লগত মই আগুৱাই
গৈছিলো।

হঠাৎ হাত এখন আগুৱাই দি অধ্যাপক সিঙে ক'লে—“মানুহে
মাথো কবৰ খান্দি জীয়াই নেথাকে। তুমি কিয় এক নতুন জীৱন আৰম্ভ
কৰিব নোৱাৰিবা!”

মই তেওঁৰ প্ৰাণৰ কথা বুজি পাইছিলো। কিন্তু তেওঁক স্পষ্ট উত্তৰ
দিব নোৱাৰিছিলো।

তেওঁৰ এক অতীত আছিল। সেই বাবেই নে?

কিন্তু সকলো বিপদসঙ্কুল পথ অতিক্ৰম কৰি তেওঁ মোক এক নতুন
জীৱন দিবলৈ সাজু হৈছিল।

মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত প্ৰথমবাৰৰ বাবে মই তেনে এক নিঃসঙ্গ পথত
এক অগ্ৰ পুৰুষৰ লগত খোজকাটি আহিছিলো। এই নিঃসঙ্গ অন্ধকাৰময়
পথত অতি সহজেই তেওঁ মোক আলিঙ্গন কৰিব পাৰিলেহেঁতেন, নাইবা
ময়ো হয়তো সেই তৰুণ বয়সত শেষ হৈ যোৱা সুস্থ বৈৱাহিক জীৱনৰ
দুখ আৰু গ্লানিৰ জুইত ব্যভিচাৰ কৰিব পাৰিলোহেঁতেন।

হয় হয় এই শাল, বনচোম আৰু জাৰ্মান বনে বহুসময় কৰি ৰখা
নিঃসঙ্গ পথছোৱা যি কোনো ব্যভিচাৰেই সম্ভৱ হ'লহেঁতেন। কাৰণ সেই-

সময়ত কামনা বাসনা যে মই জয় কৰিছিলো এই কথাও সত্য নহয়।
দেহৰ ভিতৰত এইবোৰ জীয়াই আছিল।

সেইদিনা সিং চাহাবৰ পিনে মই হাত আগবঢ়াই দিয়া নাছিলো।
সিং চাহাবেও আৰু দ্বিতীয় প্ৰশ্ন কৰিবলৈ সাহ কৰিব নোৱাৰিলে।

‘জুনিয়ৰ উইংছ’ৰ এই পূবফালে থকা সৰু কোঠাটোলৈ উভতি
আহি মই মুখ হাত ধুইছিলো। বিছনাৰ মূৰ শিতানত থকা থিৰিকি
খুলি আকাশত মই অজস্ৰ তৰা দেখা পাইছিলো। কিন্তু ক্ষম্তকলৈহে।
আকাশ যেন হৰিণা পছৰ ছাল হৈ পৰিল আৰু সেই তৰাবোৰ? এয়া
যেন যাঠিৰ খোচ! তৰা নহয় এইবোৰ হৰিণা পছৰ ছালত যাঠিৰ খোচ।
মোৰ এক অণু দেহ যেন সেইদিনা শালনিৰ মাজৰ এক নিঃসঙ্গ আলিত
এৰি থৈ আহিছিলো।

মূৰৰ ওপৰৰ আকাশ চাব নোৱাৰা অৱস্থা কেতিয়াবা কাৰোবাৰ
হৈছে নে?

ভেনিটি বেগত গোট খোৱা নিদ্ৰাৰ বড়িবোৰ মই এটা ছুটাকৈ হিচাপ
কৰিছিলো—‘আহ কেনে অদ্ভুত দিন আছিল সেইবোৰ!’ যি সময়ত
মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখনলৈ মূৰ তুলি চাব নোৱাৰিছিলো...পিচলৈয়ো
পাৰিছিলো নে?

বহু বছৰ পাছত?

অকল ভাৰতবৰ্ষত কিয়? ভাৰতৰ বাহিৰত? দক্ষিণ পূব এছিয়াৰ
দেশসমূহত...

পেনাঙ্গৰ সৰ্প মন্দিৰৰ ওপৰত ওলমি থকা গভীৰ নীলা আকাশখন
চাব পাৰিছিলো নে?

হঙকঙৰ সেই প্ৰখ্যাত চীনা বজাৰৰ ওপৰত চন্দ্ৰতাপৰ দৰে ওলমি
থকা আকাশ চাব পাৰিছিলো নে?

ছিঙ্গাপুৰৰ বৃহত্তম পোতাশ্ৰয়ৰ আশে পাশে ভ্ৰমণ কৰাৰ সময়ত আৰু
এসময়ত জলদস্যুৱে মৰা মানুহৰ লাওখোলা প্ৰদৰ্শন কৰি থোৱা বিচিত্ৰ

দ্বীপ ‘ছেনটচাৰ’ ওপৰত দেখা সদ্যজাত সন্তানৰ চকুৰ নীলাভ বঙৰ দৰে।
লগা সেই কোমল আকাশ চাব পাৰিছিলো নে ?

সুমিদা নদীত মুখ চাই চুলি বন্ধা সুন্দৰী গাইচাৰ ধ্বংসপ্ৰাপ্ত স্মৃতি
বহন কৰা টকীঅ’ৰ মাটচুবায়া ‘গাইচা হাউছত’ থিয় হৈ মেপল গছৰ
শাখা-প্ৰশাখাৰে লুকাভাকু খেলা সেই আকাশ চাব পাৰিছিলো নে ?

থেমছ নদীৰ পাৰৰ ৱাটাৰলু ব্ৰীজৰ পৰা মই ধোঁৱাৰে ধূসৰিত আকাশ
চাব পাৰিছিলো নে ?

ফ্লবিন্সৰ বহুশ্রম আকাশ ? ৰোমৰ বিচিত্ৰ আকাশ ?...নাই নাই
অকল ভাৰততে নহয় বিদেশলৈ যোৱাৰ সময়তো মনৰ অৱস্থা একেই
আছিল।

অহৰহ হৃদয়ত এক সংজ্ঞাহীন বোজা কঢ়িয়াই কঢ়িয়াই এনে এক
অৱস্থা হৈছিল যে বহু বছৰ পাছতো কিবা এক আনন্দৰ খবৰ আহিলেও
মই হৃদয় ভৰা আনন্দেৰে সেই খবৰ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰিছিলো।

○ ○ ○ ○

‘জুনিয়ৰ উইংছ’ৰ পূব দিশৰ সেই অকণমানি কোঠাটোত বহি মই
কিছুমান চুটি গল্পও লেখিছিলো। সেইবোৰ গল্পৰ সাহিত্যিক মূল্য
হয়তো বৰ বেছি নাছিল। অসমীয়া ভাষাত সেইবোৰ প্ৰকাশ হোৱাৰ
পাছত সেইবোৰৰ এটা বেকৰ্ড ৰাখি থোৱাৰ জোখাৰে মোৰ উৎসাহ
পৰ্যন্ত নাছিল।

[দিল্লীলৈ অহাৰ পাছত মই অৱশ্যে আকৌ চুটি গল্প লেখিবলৈ
আৰম্ভ কৰিছিলো। মোৰ দুটা গল্প ইংৰাজী ভাষালৈ অনুবাদ হোৱাৰ
পাছত ভাৰতৰ বিভিন্ন ভাষাৰ কিছুমান মুৰব্বী লেখকে লিখা চিঠি কিছু-
মানে মোক কিছু সজাগ কৰি দিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে গুজৰাটৰ
প্ৰখ্যাত লেখক গোলাব দাস ব্ৰোকাৰে ‘Indian Literature’ত প্ৰকাশ
হোৱা Offspring নামৰ গল্পটো পঢ়ি বম্বেৰ পৰা লেখিছিল—23
May 1986—“I have gone through the story—‘The
Offspring’ very carefully, and I have felt the power

compressed in it. The last part is devastating in its effect. It is a story one cannot forget for years. You are a bold woman and a bold writer.”

পাঞ্জাবৰ প্ৰখ্যাত লেখক ডক্টৰ হৰভজন সিঙে লেখিছিল—

18.4.86—“It is an eminently readable narrative with profusion of lovely images weaved in. I have enjoyed both the story and the poetry. You have a sensitive mind and a competent pen... You will contribute handsomely to Indian literature.”

ভাৰতৰ বিখ্যাত সংস্কৃত পণ্ডিত ডক্টৰ কমলা বসুমৰ চিঠিয়ে অভিভূত কৰিছিল। তেওঁৰ লেখা যথেষ্ট দীঘলীয়া আছিল।

ভাৰতৰ প্ৰখ্যাত লেখিকা অমৃতা প্ৰীতমে মোৰ শেহতীয়া গ্ৰন্থ—
“Shadow of the Dark God’ and the Sin” ১৯৮৬ চনত তেওঁ পঢ়া এখন শ্ৰেষ্ঠ কিতাপ বুলি প্ৰকাশ কৰিছিল (Gentleman, December—1986)

...জীৱন আৰু নিজৰ লেখাৰ বিষয়ে কটু সমালোচনা শুনাত অভ্যস্ত মই মানুহজনীয়ে এনেবোৰ কথা শুনি কিছু অভিভূত হৈছিলো।]

o o o o

শিখ অধ্যাপক গৰাকীয়ে ‘জুনিয়ৰ উইংছ’ত ইংৰাজী পঢ়ুৱাইছিল। মোৰ প্ৰতি অনুকম্পাৰ শেষ নাছিল। এদিন মই ধেমালি কৰি স্মৃতি-ছিলো—“মোৰ প্ৰতি তোমাৰ ইমান আগ্ৰহ। মোৰ বাবে তুমি তোমাৰ ধৰ্মও ত্যাগ কৰিব পাৰিবা নে?”

বহু সময় তলমূৰ কৰি সি সন্মুখৰ কাঠৰ চকি এখনত বহি আছিল। মোৰ চকুলৈ মূৰ তুলি নোচোৱাকৈয়ে কৈছিল—“আমি ধৰ্মক সকলোতকৈ উচ্চত স্থান দিওঁ।”

১৯৬৯ চনত মই বৃন্দাবনলৈ যোৱাৰ পাছত পাঞ্জাবৰ কপূৰখলাৰ পৰা বাটকুৰি বাই আহি বৃন্দাবনৰ গোপীনাথ বজাৰৰ দশৰথ আখাৰাৰ কাষত

থকা আমাৰ মন্দিৰত সি উপস্থিত হৈছিল। ক'ৰ নোৱাৰো কি কাৰণে মন্দিৰৰ তলৰ অন্ধকাৰ পুৰণা খুপৰিটোত মোক দেখি তাৰ ছয়ো নয়ন ভৰি আহিছিল। এই ওখ মজবুত মানুহটোৰ পাতল পৰিষ্কাৰ চাৰ্ট ঘামেৰে তিতি গৈছিল।

সি হয়তো মোক কপূৰখলালৈ নিব আহিছিল। কি উত্তৰ দিছিলো মই? হয় হয় মন্দিৰৰ এই খুপৰিটো ইমান সৰু আছিল যে মই তাক ভিতৰলৈ মাতি আনি বহুৱাবলৈও সঙ্কোচ কৰিছিলো। তছপৰি মোৰ গুৰু-স্বৰূপ অধ্যাপক লেখকদেৱে মন্দিৰৰ ওপৰৰ কোঠাৰ কাঠৰ দুৱাৰ খুলি তললৈ ভুমুকিয়াই চাইছিল। এক ধবণৰ সঙ্কোচৰ ভাৱে মোক একেবাৰেই বিব্রত কৰি তুলিছিল। কিয় আহিল সি মোক বিচাৰি?

...বহিবলৈ দিয়া দূৰৈৰ কথা সেইদিনা মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখৰ পৰা তাক ওভতাই পঠিয়াইছিলো। বামায়েণৰ সেই পুৰণা ভূজপত্ৰ আৰু সাঁচিপাত-বোৰৰ মাজত নিজকে হেৰুৱাই পেলাবলৈ একপ্ৰকাৰ সাধনাতেই যেন ব্ৰতী হৈ পৰিছিলো।

○ ○ ○ ○

‘জুনিয়ৰ উইংছ’ৰ এই কোঠাটোত মোক লগ পাবলৈ অনেক শুভবাংক্ষী মানুহৰ সমাগম হৈছিল। কাশ্মীৰৰ ৰামবান্ধু ব্ৰীজৰ মুৰব্বী ইঞ্জিনীয়াৰ কাইকাউছ বৰ্জে’ৰ সতাবাৱালাও আহিছিল। তেওঁ পাছী ধৰ্মাৱলম্বী লোক আছিল। মাধুৰ অস্ত্যোষ্টিক্ৰিয়াৰ সকলো কামৰ তদাৰক তেওঁ কৰিছিল। তেওঁ মোলৈ অজস্ৰ চিঠি লেখিছিল আৰু ব্যক্তিগত-ভাৱে দেখা কৰিবলৈ আহিছিল। কাশ্মীৰৰ পৰা গোৱালপাৰালৈ এই সুদীৰ্ঘ পথ অতিক্ৰম কৰি তেওঁ আহিছিল।

গোৱালপাৰাত এইদৰে অকলশৰে থাকোতে মই কিছুমান বৰ বিচ্ছিন্ন ধবণৰ মানুহক লগ পাইছিলো। এইবোৰ পুৰুষ আছিল। অকলশৰীয়া তিবোতাৰ লগত সময় কটোৱাৰ সুযোগ তেওঁলোকে বিচাৰি ফুৰিছিল। শুভাকাংক্ষী বুলি নিজকে পৰিচয় দিয়া এনে এগৰাকী পুৰুষে এদিন মোৰ পঢ়া টেবুলৰ ওপৰত এনে কিছুমান উলঙ্গ ছবি আনি সিঁচৰতি কৰি থলে

যিবোৰত দৃষ্টি পৰাৰ লগে লগে সমস্ত পুৰুষ চৰিত্ৰৰ প্ৰতি মোৰ এক ঘৃণাৰ ভাৱ মনলৈ আহিছিল। অৱশ্যে এটা বা দুটা এনে ধৰণৰ উদাহৰণৰ পৰা সমস্ত পুৰুষ চৰিত্ৰৰ বিষয়ে মতামত দিয়া মুৰ্খামী; কিন্তু পুৰুষ চৰিত্ৰৰ মাজত যে নাৰী চৰিত্ৰতকৈ পশু প্ৰকৃতি সৰহ এই বিষয়ে মোৰ এক বন্ধমূল ধাৰণা হৈছিল। জ্ঞানী গুণী পুৰুষে এই প্ৰকৃতিৰ ৰূপান্তৰ ঘটাব পাৰে এই বিষয়েও যেন সন্দেহ নাছিল।

○ ○ ○ ○

এদিন মই লেখক ছাৰৰ পৰা বৃন্দাবনলৈ যাবলৈ চিঠি পালো। সৈনিক স্কুল এৰি যাবলৈ সাজু হলো। চিঠি পোৱাৰ লগে লগে টালি-টোপোলা একপ্ৰকাৰ বান্ধি ইস্তফা পত্ৰও লেখিলো। ...দীঘল বাৰাণ্ডাখন পাৰ হৈ 'ডৰমিষ্ট্ৰি'বোৰলৈ গৈ মই সৰু সৰু সৈনিকবোৰক চাই আহিলো। একেবাৰে নতুনকৈ চোৱাৰ দৰে। হৃদয়ত এক আঘাত অনুভৱ কৰিলো।

সৈনিক স্কুলত মই প্ৰায় এবছৰ আছিলো। এই সৰু সৰু সৈনিক-বোৰৰ লগত মোৰ অজানিতে একপ্ৰকাৰ যেন আন্তৰিক সম্বন্ধই স্থাপিত হৈছিল। এই কথা ইমান দিনে মোৰ অজ্ঞাত আছিল। এতিয়া এৰি থৈ যোৱাৰ কথা চিন্তা কৰাৰ লগে লগে সিহঁতৰ সুন্দৰ সুন্দৰ ছবিয়ে যেন হৃদয়ৰ মাজত লুকাভাকু খেলিবলৈ ধৰিলে। সোৱা তৌফিক, বকুল, অশ্বিনী, অতুল, যুগল? স্কুল এৰাৰ সঙ্কল্পৰ কথা শুনি তৌফিক ভাগিয়েই পৰিল। তাৰ ছয়ো নয়নেৰে ধাৰাসাৰে লোতক বাগৰি আহিবলৈ ধৰিলে?

আৰু বকুল-অশ্বিনী-যুগলহঁত?

(সেই সময়ত একেলগে থকা এই ছাত্ৰসকলৰ এক অনন্য মানসিক জগতৰ ছবি মই দেখা পাইছিলো। সিহঁতৰ কিছুমানে গল্প কবিতা লেখিছিল। মোৰ টেবুলত সিহঁতৰ কোমল হাতৰ গল্প কবিতাই ভৰি পৰিছিল। সেই সময়ত প্ৰকাশ হোৱা 'অদম বাতৰি' নামৰ কাগজখনত মাজে সময়ে মই সিহঁতৰ এই কবিতাবোৰ প্ৰকাশ কৰোৱাইছিলো। সেই

সময়ৰ এই কাগজৰ সম্পাদক শ্ৰীমহন্ত মোৰ শুভাকাংক্ষী বন্ধু আছিল।
সকলক ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ লগত বাতি দিন আছিলো কাৰণেই হয়তো
কেতিয়াবা উঠি অহা ল'ৰাবোৰৰ মনত একোটা অদ্ভুত প্ৰতিক্ৰিয়া জাগি-
ছিল। সেইবাবেই হয়তো যোদ্ধা, সোতৰ বছৰ পাছত হঠাৎ কেতিয়াবা
এই ছাত্রৰ মাজৰ দৃষ্টি একোটাই মোৰ দিল্লীৰ বাসস্থানত আৱিৰ্ভাৱ হৈ
কিছুমান আচৰিত প্ৰশ্ন সুধিছিল।)

○ ○ ○ ○

ইস্তফাৰ চিঠিখন মোৰ হাতত আছিল। বনচোম আৰু জাৰ্মান-
বনেৰে ভৰপূৰ হাবিখনৰ কাষেৰে যোৱা আলিটোৰে মই আগুৱাই
গৈছিলো।

ইমান দিনে মই মৰা মানুহবোৰৰ লগত অতীতত দিন কটাইছো।

মাধুৰ যুতুৰ এই এবছৰ মৰা মানুহৰ লগতেই মই কল্পনাত সবহ
সময় অতিবাহিত কৰিছো। অহৰহ দেখি থকা এই অৰণ্যখনৰ
পিনেও মই যেন ভালদৰে যুৱ তুলি চোৱা নাছিলো।

সোবোৰ সেউজীয়া ৰঙা আৰু হালধীয়া পাতৰ সমাবোহ? ভাব
হয় এই অৰণ্যই এখন নাহৰ-ফুটুকী বাঘৰ ছালহে যেন পিন্ধি আছে।

নাহৰ-ফুটুকী বাঘৰ ছাল?

গছৰ গুৰি সাৱটি ওলমি পৰা লতাবোৰৰ ফাকেৰে দেখা এই
অৰণ্যৰ এক নতুন শোভা মই যেন আৱিষ্কাৰ কৰিলো।

কুঁৱলীয়ে ঢাকি থোৱা নদীৰ বুকুত ধীৰে ধীৰে উদ্ভাসিত হোৱা
জাহাজৰ মাণ্ডলৰ দৰে ভাৱ হ'ল এই হাবিৰ বহুশয়ন প্ৰাচীন গছৰ
গুৰিসমূহ!

অহৰহ মৰা মানুহবোৰৰ লগত এক বহুশয়ন কল্পনা ৰাজ্যত ঘূৰি
ফুৰা কাৰণে আশে পাশে থকা প্ৰকৃতিৰ এই অনন্ত শোভাৰ পিনে
মই যেন এবাৰো ভালদৰে নিৰীক্ষণেই কৰা নাছিলো।

অধ্যাপক সিঙৰ সৈতে এই পিনে আহোঁতে নাইবা গুৰুচৰণহঁতৰ
সৈতে আহোঁতে? নাইবা চেৰিমনিয়েল পেৰেডত বেণুমাষ্টাৰ সকলৰ

সৈতে আহোঁতে ? নাইবা মুষ্টিবুদ্ধ শিকাবলৈ অহা থাপা চাহাবৰ পৰিয়ালৰ লগত আহোঁতে ? এৰা কেতিয়াও মই এই সৌন্দৰ্যৰ পিনে মূৰ তুলি চোৱা নাছিলো। মোৰ হাতত ইস্তফাৰ পত্ৰখনে যেন ধোঁচা-বিক্কা কৰিব ধৰিলে।

তত্পৰি বৃন্দাবন ?

সেই স্থানৰ বিষয়ে মোৰ কোনো সুস্থ ধাৰণা নাই। ভয়, শঙ্কা আৰু এক ধৰণৰ অনিশ্চয়তাৰ ভাৱে হৃদয়ৰ মাজত মেৰ খাই থকা এখন নতুন বিবৰ্ণ দস্তাবেজ যেন মুকলি কৰি দিলে।...বৃন্দাবন মুকলীধৰ ত্ৰীকৃষ্ণৰ বন্মাতৃমি। ভাগৱতৰ মণি-মাণিক্য-খচিত শব্দ সমূহৰ লগত মোৰ শৈশৱৰ পৰা সম্বন্ধ আছে। পণ্ডিতসকলে দৃঢ় কঠোৰে কৈ গৈছিল “কুক্ৰক্ষেত্ৰৰ পাৰ্থসাৰথি কৃষ্ণক ধূলিৰে ধূসৰিত কৰা বাধা আৰু গোপাঙ্গনা পৰিবৃত্ত বৃন্দাবনৰ মুকলীধৰ কৃষ্ণই ভাৰতীয় চিত্ত অধিকাৰ কৰি বহি আছে।”

কিন্তু মোৰ চিত্ত অধিকাৰ কৰি বহি আছে নে ? এই প্ৰশ্নৰ স্পষ্ট উত্তৰ মোৰ হৃদয়ত নাই। কিন্তু আঢ়ৈ হাজাৰ বছৰৰ অধিক কাল ভাৰতীৰ সাহিত্যৰ বুকুত নানা ৰূপেৰে উদ্ভাসিত হোৱা ত্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ চৰিত্ৰই মোক পিচলৈ প্ৰভাৱিত কৰিছিল। (পিচলৈ ৰামায়ণৰ ওপৰত গৱেষণা কৰি থকাৰ সময়ত ফাকুহাৰ, গ্ৰাউছ, ফাদাৰ কামিল বুদ্ধে, হিন্দী পণ্ডিত ত্ৰীৰামচন্দ্ৰ শুক্ল, পণ্ডিত মাতাপ্ৰসাদ শুক্ল, ডক্টৰ ৰামদত্ত ভৰদ্বাজ, শঙ্কৰ বাজু নাইডু ইত্যাদি অনেক পণ্ডিতৰ ৰামায়ণৰ সম্বন্ধে লিখা কিতাপ মই পঢ়িছিলো। ৰামায়ণ সাহিত্যৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত বেলজিয়ামৰ ফাদাৰ কামিল বুদ্ধেৰ লগত মোৰ সহৃদয়তা গঢ়ি উঠিছিল। বাঁটা আৰু দিল্লীত মই কেইবাবাৰো তেওঁক লগ পাইছিলো। দস্তাবেজৰ তৃতীয় অধ্যায়ত এইগৰাকী পণ্ডিতে মোৰ মানসিক জগতত কৰা প্ৰভাৱৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

বেলজিয়ামৰ এই জেছুইট ফাদাৰ কামিল বুদ্ধেৰ গ্ৰন্থৰ পৰা

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ পৰম পবিত্ৰ চৰিত্ৰৰ বিষয়ে মোৰ মনত জগা অনেক শব্দা
 দ্বৰ হৈছিল। কাৰণ তেওঁ চালি জাবি এই চৰিত্ৰত ঢেকা লগাব পৰা
 কিছুমান ঘটনা সম্পূৰ্ণ প্ৰক্ষেপ আছিল বুলি প্ৰমাণৰ সৈতে
 আঙুলিয়াই দিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে শম্ভুক বধ প্ৰসঙ্গ প্ৰধান
 আছিল। যত ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰ এগৰাকীৰ মৃত্যুৰ কাৰণ হৈছিল এগৰাকী
 শূদ্ৰৰ তপস্তা। শূদ্ৰৰ তপস্তাৰ অধিকাৰ নাই। সেয়ে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই
 তেওঁক বধ কৰিছিল। পদ্মপুৰাণ, ৰঘুবংশ, আনন্দ ৰামায়ণ, ভাৰত
 ৰামায়ণ, জাভাৰ সেৰত-কাণ্ড, শ্যাম দেশৰ ‘ৰামকিয়েন’ ইত্যাদিত এই
 কাহিনীয়ে কেনে ৰূপ লৈছে আৰু এই কাহিনী কিয় প্ৰক্ষিপ্ত
 ইত্যাদি বিষয়ে বৃদ্ধে চাহাবে বহলাই আলোচনা কৰিছিল। অকল
 শম্ভুক বধৰ প্ৰসঙ্গই নহয়, সমস্ত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰাকাণ্ড সীতাৰ
 অগ্নিপৰীক্ষা, কনক মৃগ ইত্যাদিৰ প্ৰসঙ্গ কেনেদৰে প্ৰক্ষিপ্ত এই কথা
 তেওঁ আলোচনা কৰিছে।

নানা ব্যক্তি নানা সম্প্ৰদায়ে এই অনন্ত চৰিত্ৰ ৰামচন্দ্ৰক কেনে-
 দৰে নিজৰ মনৰ সংকীৰ্ণ ভাৱ প্ৰকাশৰ বাহন কৰিব পাৰিছিল সেই
 কথা মই ভালদৰে অনুভৱ কৰিব পাৰিছিলো। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই বিভিন্ন
 যুগত পিন্ধা অৱতাৰবাদৰ বিভিন্ন পোছাক আজুৰি আজুৰি খুলি মই
 সূৰ্য বংশী ৰজাৰ মানৱ পুত্ৰ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰক চাব বিচাৰিছিলো।

ফাৰ্ছী কবি ‘ফিৰদৌচি’য়ে লেখা বুলি প্ৰচলিত পংক্তিসমূহে অহৰহ
 যেন কাণৰ ওচৰত গুণগুণাই আছিল :

“ওসকে মৰনে পৰ হোঠ ৱহ বাত

কহ নহী সকতে।

ওসকা বতানা তব হোতা হো জব

ৱহ জল জাতী হোয়।

কহনে কো জ্বী হায়, লেকিন বড়ে

বড়ে বাহাছুবোন সে বঢ় কব হায়।

। তেওঁৰ (সীতাৰ) মৃত্যুৰ পাছতো ওঁঠত সেই শব্দ ফুটি মুঠে।

অলি ছাই হৈ গলেহে গুঠে সেই কথা কয় । নামত জী, কিন্তু
ডাঙৰ ডাঙৰ বীৰ বাহাদুৰকো পিচ পেলাই থৈ যায়] ।

“সীতাজী কে শৰীৰ কো কিসী

নে বস্ত্ৰহীন নহী দেখা,

জৈসে আত্মা শৰীৰ কে অন্তৰ বহতী হয় ।

পবন্তু আত্মা কো কিসীনে নহী দেখা ।”

(সীতাৰ শৰীৰকতো কোনেও কেতিয়াও বস্ত্ৰহীন হোৱা দেখা নাই ।
যেনেদৰে আত্মা শৰীৰৰ ভিতৰত থাকে, কিন্তু আত্মাক কোনেও
কেতিয়াও দেখা নাই) ।

বৃন্দাবনত থাকোতেহে এই ৰামচন্দ্ৰক নিজ ৰূপেৰে আৱিষ্কাৰ
কৰিছিলো । সকলো পুৰুষৰ মাজত এই শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ ছায়া বিচাৰি-
বলৈ যোৱা একপ্ৰকাৰ মূৰ্খামি বুলি মই ভাবিবলৈ লৈছিলো । এই ৰাম-
চন্দ্ৰই একক আৰু স্বাশ্বত হৈ মনৰ এক গোপন কক্ষত পিছলৈ
অহৰহ বাস কৰিছিল ।

○ ○ ○ ○

মোৰ হাতৰ ইস্তফাৰ পত্ৰখন লাহে লাহে ঘামেৰে তিতি গ’ল ।
মোৰ অন্তৰআত্মা কঁপি উঠিল এই ভাবিয়েই যে বৃন্দাবনতো যদি মই
থাকিব নোৱাৰো আৰু ইয়াতো যদি মোৰ ইস্তফা পত্ৰ গ্ৰহণ কৰি লয়
তেতিয়াহলে কি কৰিম ? গুৱাহাটী ? আকৌ গুৱাহাটী ? ভেনিটি
বেগ খুলি কমাল উলিৱাই কপালৰ ঘাম মচি ললো । নিজা বড়িবোৰে
খৰখৰাই উঠিল । এই হাবিতলীয়া বাটটোৰে একেবাৰে অকলশৰে
আগুৱাই গৈছিলো । ছাঁ আৰু পোহৰে আলিবাটত এখন বিচিত্ৰ
বহুস্তময় জালৰ সৃষ্টি কৰিছিল ! ছাঁ আৰু পোহৰৰ টুকুৰাবোৰ
শৰীৰতো আহি পৰিছিল, আৰু মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখন ? মাধুৰ মৃত্যুৰ
পাছত মূৰ তুলি চাব নোৱাৰা এই আকাশখন ?

কিবা ক’ব নে মাথুৱে । এয়া মই একেবাৰে অকলশৰে আহিছো ।
এই মুহূৰ্তত ? হয় হয় এই মুহূৰ্তত মাথুৱে মোক কিবা ক’ব নে ?

মাধুৰ আত্মাই ? এয়া মই একেবাৰে অকলশৰে আহিছো ! মোৰ হাতত এয়া ইস্তফা পত্ৰ । কিবা ইজিত দিব নে ? মই এই ইস্তফা পত্ৰখন অধ্যক্ষৰ হাতত দিয়া নিদিয়াৰ বিষয়ে ? জীৱনকালত মোৰ প্ৰতি ইমান বেছি টান থকা এই মানুহটোৱে মৃত্যুৰ পাছত মোক কোনো ইজিতেই নিদিব নে ?

o o o o

হাবিতলীয়া পথ পাৰ হৈ মই মুকলিত ভৰি দিলো । ‘ছিনিঅ’ৰ উইংছ’ৰ ওচৰ পোৱাৰ লগে লগে অধ্যক্ষৰ চেহেৰা মানস পটত ভাস্কৰ হৈ উঠিল । তেওঁ মোৰ ইস্তফা গ্ৰহণ কৰিবনে ? নিশ্চয় নকৰে । কৰ্ণেল চাহানীৰ দৰে সহানুভূতিশীল হৈ তেওঁ নিশ্চয় ক’ব “বৃন্দাৱনত থাকিব পাৰিবা নে নোৱাৰা আগেয়ে চাই লোৱা ? যদি পাৰা তেতিয়াহে এই ইস্তফা পত্ৰ দিবা ।”

শৰীৰ আৰু মন সেই সময়ত সম্পূৰ্ণৰূপে ভাৰাক্ৰান্ত হৈ আছিল । এবাৰ মাল-পত্ৰ লৈ যোৱাৰ পাছত আকৌ উভতি অহাৰ জোখাৰে কোনো প্ৰকাৰৰ উৎসাহ হয়তো আৰু নেথাকিব ।

কিন্তু দেহ আৰু মনৰ এক গভীৰ বহুসময় গম্ভীৰত পোত গৈ থকা এক অনন্ত দস্তাবেজৰ কাহিনী এই মূহূৰ্তত যেন নিজেই পঢ়িবলৈ পালো ।

মই এই স্থানৰ পৰা সঁচাকৈয়ে যাব খুজিছো নে ? হৃদয়ত এক বন্ধমূল ধাৰণা হ’ল “এই ইস্তফা-পত্ৰ দিব খুজিলেও অধ্যক্ষ নো বিভাগৰ কমাণ্ডাৰ চাহাবে নিশ্চয় এই ইস্তফা-পত্ৰ গ্ৰহণ নকৰিব ।”

o o o o

তেওঁৰ লগত মোৰ ভালদৰে পৰিচয়ে হোৱা নাছিল ।

মুখামুখিকৈ বহি মই কোনো দিনে তেওঁৰ লগত কথা পতা নাছিলো ।

অফিচ কৰ্মৰ দুৱাৰমুখত থিয় হৈ দেখিলো তেওঁ ব্যস্ত হৈ কাগজ-

পত্ৰ চাই আছে। স্কুলৰ চেহেৰা। এনেকুৱা ব্যক্তিসম্পন্ন পুৰুষ
সৈতে কেতিয়াবাহে মুখামুখি হোৱা যায়।

কিছু সময় একেবাৰে দোধোৰ-মোধোৰ অৱস্থাত পৰি মই দুৱাৰ
মুখত থিয় হৈ থাকিলো। তাৰ পাছত দুৱাৰত টুকুৰিয়াই মই
ভিতৰলৈ সোমাই গলো। তেওঁক অভিবাদন কৰি মই তেওঁৰ সন্মুখত
থিয় হলো।

এৰা এইবোৰেই সেই দিন আছিল যি সময়ত অতীতৰ কল্পনাৰে
ধূসৰিত দিনৰ এজাক মৃত লোকৰ সৈতে ঘূৰা ফিৰা কৰিছিলো।
মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত মই অতীতৰ সেই অদ্ভুত ৰাজ্যত বিচৰণ কৰি
ফুৰিছিলো। এই আঘাতৰ ঘাবোৰ তেতিয়াও তেনেই কেঁচা আছিল;
সময়ে সময়ে সেই ঘাৰে যেন বক্তৃতা ফোৱাবাহে বৈছিল! এয়া ঠিক
তেনে এক সময় আছিল।

অধ্যক্ষ কমাণ্ডাৰ চাহাবে, তেওঁৰ সন্মুখত থকা চকি এখন আগবঢ়াই
দিলে।

কিছু সন্ধেচ অল্পভৱ কৰি কিছু সময় মই বহি থাকিলো। তাৰ
পাছত ইস্তফাৰ পত্ৰখন মই তেওঁৰ পিনে আগবঢ়াই দিলো।

লগে লগে ভাৱ হ'ল মোৰ শৰীৰৰ ওপৰেৰে এছাটি গৰম বতাহ
পাৰ হৈ গৈছে। কোনোবা কবৰ স্থানৰ অস্থিপুঞ্জত চুই আহিছে যেন
এই বতাহে!

কমাণ্ডাৰ চাহাবৰ কপালত কিছুমান বিচিত্ৰ ৰেখা ফুটি উঠিল।
এই ৰেখা খঙৰেই নে অসন্তুষ্টিৰে মই ধৰিব নোৱাৰিলো। কিন্তু এই
ইস্তফা পত্ৰখনে যে তেওঁক যথেষ্ট চিন্তাত পেলালে এই কথা মই গম
পালো। মোৰ মুখৰ পিনে চাই যন্ত্ৰচালিত মানুহৰ দৰে তেওঁ ক'লে—
“এটা ছুটাকৈ শিক্ষকবোৰে স্কুলখন এৰি যাব ধৰিছে। তোমাৰ ঠাইত
হ'ঠাতে এগৰাকী অভিজ্ঞ শিক্ষয়িত্ৰী পোৱা টান হ'ব। কিন্তু এক
'স্পেচাল কেছ' হিচাপেই তোমাৰ দৰ্শাস্ত্ৰ মই মঞ্জুৰ কৰিছো।
তোমাৰ যি প্ৰাপ্য পাওনা ইত্যাদি আছে তুমি লৈ যাব পাৰা।”

কিছু সময় বৈ আকৌ ক'লে তেওঁ—“এই স্কুলত তোমাৰ ‘জিগনি-কাইড ছাৰ্ভিচ’ কথা সকলোৱে মনত ৰাখিব।”

...এক মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰত যেন এটা মাৰাত্মক ঘটনা ঘটি গ'ল। কবৰস্থানৰ হাড় মূৰ চুই অহা সেই বতাহে মোৰ অন্তৰাত্মা আকৌ এবাৰ কঁপাই তুলিলে। কোনো প্ৰশ্ন নাই এয়া মোৰ সম্মুখত বহি থকা এই মানুহটোৰ।

কিয় তুমি যাব ওলালা ?

কি ছুখ তোমাৰ ?

ক'ত তোমাৰ ঘৰ ?

নাই নাই কোনো প্ৰশ্নয়ে নাই। এয়াতো বৃদ্ধ কৰ্ণেল চাহানী নহয় ? আন শিক্ষক সকলৰ অনেকেই হয়তো এই গৰাকী মানুহৰ লগত চিনাকি হৈ গ'ল। মই কিন্তু ‘জুনিঅ’ৰ উইংছৰ’ সেই সকল কোঠাটোত মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখন চাবলৈ ভয় কৰিয়েই যেন সোমাই থাকিলো। কোনোদিনে অনুভৱ নকৰা এক ধৰণৰ গ্লানিত মন ভৰি পৰিল। সঁচাকৈয়ে মই বৃন্দাবনলৈ যাবলৈ সাজু হৈছিলো নে ?

অলপ আগেয়ে পৰম বহুশ্ৰম যেন লগা সেই অবগ্যৰ জনশৃংখা পথেৰে আকৌ উভতি আহিলো। এক কঠোৰ বাস্তৱৰ লগত মুখামুখি হৈ প্ৰথমবাৰৰ বাবে মোৰ ধাৰণা হ'ল আকৌ যেন জীৱনৰ পথ অচিনাকি হৈ আহিছে। অলপ আগেয়ে শালকাঠ জাৰ্মান বন ইত্যাদিৰ যিখন অবগ্যই মোৰ মনলৈ এক বহুশ্ৰম সংবাদ কঢ়িয়াই আনিছিল এতিয়া এই মুহূৰ্ত্তত ভাৱ হ'ল এই অবগ্য পুৰি ছাই হৈ গৈছে। মই এই ছাইৰ ওপৰেৰে খোজ কাঢ়িছো।

উভতি আহি মই অধ্যক্ষক এবাৰ ফোন কৰিও চালো কিবা কাৰণে যদি মই আকৌ উভতি আহো আকৌ কামত জ্বীন কৰিব পাৰিম নে ? তেওঁ স্পষ্ট উত্তৰ দিলে—“উভতি অহাৰ প্ৰয়োজন নাই।”

ৰাতি ডিনাৰৰ পাছত মোক বিদায় দিবৰ বাবে স্কুলৰ মজিয়াত এখন সভা বহিছিল। হিন্দীৰ অধ্যাপক দীক্ষিতে ভাষণ দি কৈছিল “তেওঁ ধুমুহাৰ দৰে আহিছিল আৰু ধুমুহাৰ দৰে যাবগৈ।” পাজ্জাবী ছাত্ৰ হৰপালে (এই ছাত্ৰটোক গুৱাহাটীত মই মোৰ মাৰ ওচৰত কিছুদিন ৰাখিছিলো) আধাভঙা অসমীয়াত এটা শুৱলা বক্তৃতা দিছিল। প্ৰিয় ছাত্ৰ অতুলেও এটা বক্তৃতা দিছিল।

বাছত তুলি দিবলৈ মোৰ চাইকেল বিজ্ঞাৰ পাছে পাছে পাজ্জাবী শিল্পী মনমীতে চাইকেল চলাই আহিছিল। (সেই সময়ত মনমীত এক প্ৰকাৰ অঘৰী শিল্পী আছিল। তাৰ পখিলাৰ দৰে ‘মোছ’ আৰু কাপোৰ কানি সকলোৱেই বিচিত্ৰ আছিল। মোক সহায় কৰি দিবলৈ সি আন্ধাৰে পোহৰে উঠি আহিছিল। বেচেৰা বৰ সহানুভূতিশীল আছিল। স্কুল এৰি যোৱাৰ ষোল্ল বছৰ পাছতো এবাৰ হঠাতে সি মোৰ গুৱাহাটীৰ শৰণীয়াৰ ঘৰত আহি দেখা কৰিছিল আৰু অভিভূত হৈ পৰিছিল।)

o o o o

শাল কাঠৰ অৰণ্যৰ মাজেৰে যোৱা পথেৰে বাছ চলিছিল। পুৱাৰ কুঁৱলীয়ে অৰণ্যৰ বুকু অন্ধকাৰ কৰি ৰাখিছিল। আলিৰ একেবাৰে দাঁতিত এটি সুগৰী পহুৱে ঘাঁহ খাই থকা দেখিলো। অনেক মুখ মানস-পটত জিলিকি উঠিল। মাখুৰ মৃত্যুৰ পাছতেই মই ইয়ালৈ আহিছিলো। বহু সময় মানসিক বিকাৰগ্ৰস্ত বোগীৰ দৰে হয়তো মানুহৰ লগত ব্যৱহাৰ কৰিছিলো।

দ্বিতীয় অধ্যায়

জীৱনত ঘটি যোৱা অনেক নাটকীয় ঘটনাৰ দৰে বহু বছৰৰ পাছত দিল্লীত কমাণ্ডাৰ চাহাবক লগ পোৱাও এক নাটকীয় ঘটনা আছিল।

বৃন্দাৱনৰ পৰা গৱেষণা সমাপ্ত কৰি মই দিল্লীলৈ উভতি আহিছিলো। (সুদীৰ্ঘ কাল বৃন্দাবনত থাকি মোৰ কেনে ধৰণৰ এক অভিজ্ঞতা হৈছিল সেই কথা মই ‘দস্তাবেজ’ৰ অগ্ৰ এক অধ্যায়ত বৰ্ণনা কৰিছো)।

১৯৭১ চনৰ পৰা মই দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা বিভাগত অধ্যাপনাৰ কাম কৰিছিলো। সেই সময়ত মই দিল্লীৰ প্ৰাচীন ধ্বংস স্তূপবোৰ চাই একপ্ৰকাৰ ঘুমুটিয়াই ফুৰিছিলো। বোশানাৰা বোডৰ ‘বৰসাতী’ এটাত অকলশৰে বাস কৰিছিলো। দিল্লীৰ আধুনিক স্থান-সমূহে মোক তেনেদৰে আকৰ্ষণ কৰা নাছিল যেনেদৰে কৰিছিল ইতিহাসক বুকুত লৈ শুই থকা এই স্থানসমূহে।

বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ওচৰতে আছিল পুৰণা দিল্লীৰ সেই প্ৰখ্যাত Ridge বগুভূমি। হালধীয়া ফুলেৰে সৈতে থকা কাঁইটীয়া জোপোহাই অনেক স্থান আগুৰি আছিল। বগৰীৰ জোপোহা আৰু অচিনাকি গছ কিছুমানৰ তলত শুই আছিল এখন অগ্ৰ দিল্লী। অনেকে কয় এই Ridge আৰাবলী পৰ্বতৰে নেজ স্বৰূপ। ইয়াতেই আৰাবলী পৰ্বত শেষ হৈছে। এই স্থানতে গোড়া মতাৱালস্বী ফিৰোজ শ্বাহে মিৰাটৰ পৰা এক প্ৰকাণ্ড অশোক স্তম্ভ আনি তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ আৰু এখন বন্ধ দুৱাৰ মুকলি কৰি দিছিল। মোৰ এই অকলশৰীয়া ‘বৰসাতী’টোৰ তেনেই ওচৰতে আছিল এই অনগ্ৰ ভূমি। ফিৰোজ শ্বাহ চুলতানৰ নাহৰ-ফুটুকী বাঘ আৰু হৰিণা চিকাৰৰ ভূমি। দিল্লীৰ তিনিওখন দৰবাৰ এই স্থানতেই সম্পন্ন হৈছিল। সাম্ৰাজ্যবাদীসকলৰ এক নগ্ন বীৰত্বৰে যেন উলঙ্গ প্ৰকাশ আছিল এই

দৰবাৰসমূহ। মহাৰাণী ভিক্টোৰীয়াক “কাইজাৰ ই হিন্দ” অৰ্থাৎ ‘ভাৰতৰ সাদ্ৰাজ্ঞী’ পতা ১৮৭৭ ৰ দৰবাৰো হেনো বৰ বিচিত্ৰ আছিল (লণ্ডনৰ বাকিংহাম পেলচৰ সন্মুখত থকা ভিক্টোৰীয়াৰ অনন্ত মূৰ্তি এটা দেখি মোৰ ভাৱ হৈছিল সেই সময়ৰ ভাৰতৰ যদি প্ৰকৃত অৱস্থাৰ কথা জানিলেহেতেন তেতিয়াহলে হয়তো এই দৰবাৰবোৰত তেনেদৰে নিৰ্মমভাৱে অৰ্থ ব্যয় কৰা কাৰণে মহাৰাণী ভিক্টোৰীয়াই বিষয়াইতক চৰম দণ্ড দিলেহেঁতেন)

[“Imperial Policy of British India” (1876-1880) বোলা গ্ৰন্থত অসমৰ পৰা অহা লোকৰ বাবে হোৱা খৰচৰ খতিয়ান পঢ়িছিলো।

“Assam Imperial Assemblage 822 পাউণ্ড, Assam rejoicing and Durbar’s ১১৮৪ পাউণ্ড আৰু Assam Durbar Presentsত ৩২২ পাউণ্ড খৰচ হৈছিল বুলি লিখা আছিল। বঙ্গ, নৰ্থৱেষ্ট প্ৰভিন্স ইত্যাদিত এই খৰচ আৰু বেছি আছিল। ভাৰতৰ ৰজা-মহাৰজা সকলৰ বাহিৰেও ১৪ হেজাৰ বুটিছ ফোজ আৰু আঠঘণ্টা হেজাৰ দৰ্শক এই স্থানলৈ আহিছিল। বিভিন্ন কাগজে বিভিন্ন মতামত দিছিল। এই গ্ৰন্থখনিতে পঢ়িছিলো দি পায়োনিয়াৰ, দি কোৱাৰ্টাৰলি ৰিভিউ’ ইত্যাদিয়ে হেনো নিজৰ নিজৰ বিচিত্ৰ মতামত দিছিল? লিটনৰ দৰবাৰ বক্তৃতাৰ প্ৰচণ্ড সমালোচনা কৰি ‘তা ফ্ৰেণ্ডছ অফ ইণ্ডিয়াই’ লেখিছিল—“He gives false promises and hopes to Indians and by such promises it was held, the Government of India played the part of sweetlipped, honey-tongued mistress, throwing caressing arms round the neck of India and murmuring love speeches and transcendental promises ...It had been mainly associated with sentiments and fireworks, and not with the problems of the people.” (12th January 1977)

হিন্দুস্থানৰ ৰজা-মহাৰজাসকলৰ ঐশ্বৰ্য আৰু আত্মগত্যা প্ৰকাশৰ লজ্জাজনক প্ৰদৰ্শন হৈছিল। লেডী বালফৰ বেটীয়ে ইন্দোৰৰ ৰজা হোলকৰে কোৱা কথা উদ্ধৃতি দিছিল তেওঁৰ গ্ৰন্থ Lytton’s Indian administrationত—। হোলকৰে হেনো কৈছিল—

“India has been till now a vast heap of stones. Some of them big, some of them small. Now the house is built, and from roof to basement each stone of it is in its right place ” (p. 123)

...কত কথা শুনিছিলো আৰু পঢ়িছিলো এই দৰবাৰবোৰৰ! ৬০০ টা.

ইতিহাসৰ এই ধূলিৰে ধূসৰিত সাজ-পোছাক পিন্ধা স্থানসমূহ মোৰ
ঘৰৰ ওচৰতে আছিল।

ফিৰোজ শ্বাহ টোংলকে স্থাপিত কৰা অশোক স্তম্ভ ! দৰবাৰৰ
স্মৃতি স্তম্ভ,

ফ্লেগষ্টাফ টাৱাৰ

কিংছৱে কেম্প !

আনকি কৰনেশ্বন পীলাৰো ওচৰতে আছিল। ইতিহাসৰ এই প্ৰাচীন
খণ্ডহৰসমূহৰ প্ৰতি মোৰ এক কোঁতুহল আছিল। গতিকে দিল্লীলৈ
আহি মই এই ‘খণ্ডহৰবোৰ’ বিচাৰি ফুৰিছিলো। অকলশৰীয়া সময়খিনি
তেতিয়াও মই এজাক মৃত লোকৰে সৈতে অতিবাহিত কৰিছিলো।

○ ○ ○ ○

এদিন Ridgeৰ এনে এক ‘খণ্ডহৰ’ ওচৰত থিয় হৈ থাকোতে
দেখিলো মোৰ সন্মুখেৰে এখন জীপত কমাণ্ডাৰ চাহাব পাৰ হৈ গৈছে।
ইতিমধ্যে কেইবাবছৰো পাৰ হৈ গৈছিল। তথাপিও মই স্পষ্টভাৱে ধৰিব
পাৰিলো সেয়া কমাণ্ডাৰ চাহাবেই আছিল।

পূৰণা ছাত্ৰবোৰৰ মুখে শুনিলো তেওঁ ‘কোটা হাউছ’ত থাকে। মাজে
সময়ে তেওঁ সিহঁতক মোৰ কথা সোধে। কেনেদৰে থাকো মই ?
ক’ত থাকো মই ?

○ ○ ○ ○

এদিন মই ‘কোটা হাউছ’ৰ খটখটী বগাই এখন মজবুত আৰু কাৰু-
কাৰ্য খচিত কাঠৰ ছৱাৰৰ ওচৰত থিয় হৈছিলো। এই কোটা হাউছ
এসময়ত কোটাৰ বজাবাহাতুৰে সম্ভৱ সজাইছিল। দিল্লীৰ ওচৰে-পাজৰে
থকা প্ৰাচীন বজা-মহাবজাৰ অনেক প্ৰাসাদ আছে। কিছুমান প্ৰাসাদ

কমেমোৰেটিভ মেডেল দিয়ালৈ লগা দৰবাৰবৰি ! কাশ্মীৰ মহাৰাজৰ কনিষ্ঠ পুত্ৰক
লিটনৰ আলধৰা লগুৱা কৰোতে ভাৰতীয়সকলে পোৱা অপমান ! ইত্যাদি অনেক
বিচিত্ৰ কথা শুনিছিলো। পঢ়িছিলো। একেবাৰে ভাঙি পৰা মানসিক অৱস্থাৰ
পৰা নিজেৰে ৰক্ষা কৰিবলৈ মই নানা ধৰণৰ গ্ৰন্থ পঢ়িছিলো। Imperial
Policy of British India, নামৰ গ্ৰন্থখন মই সেই সময়তে পঢ়িছিলো।]

এতিয়া জ্বাকজ্বমক হোটেললৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। কিছুমানে আদালতৰ মেৰপাকত ধ্বংসস্তুপলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে।

বাটলাৰ ষ্ট্ৰীটত !

মজ্জুটিলাৰ আশে পাশে !

বাংলো বোডৰ দাঁতিত। মহৰোলিত ?

ৰামকিশোৰ বোডৰ একাষে আৰু শ্যামনাথ মাৰ্গত এনেধৰণৰ অনেক ভগ্ন প্ৰাসাদ দেখিছিলো। মাৰ্বলৰ মজিয়া ছিৰাছিৰ হৈ পৰি আছে, ‘শ্যানডেলিয়া’ৰ আইনাৰ টুকুৰা একোণত দম হৈ পৰি আছে আৰু সেই গম্বুজসমূহ ? হয় এই গম্বুজবোৰত মই আবেলিৰ ৰ’দ পৰা দেখিছিলো আৰু বৰষুণত সিহঁতৰ শৰীৰেৰে গলি পৰা ধূলি দেখিছিলো। ‘কোটা হাউছ’ অৱশ্যে এনেকুৱা নাছিল। ইয়াৰ কাঠৰ ছিৰিবোৰত পলিচ লগোৱা আছিল। ডাঙৰ ডাঙৰ হলবোৰ পৰিষ্কাৰ পৰিচ্ছন্ন আছিল। বেৰত ওলোমাই থোৱা ছবিবোৰৰ আইনাও পৰিষ্কাৰ আছিল।

কাঠৰ দুৱাৰখনৰ ওচৰত মই কিছু সময় থিয় হৈ আছিলো। তেওঁ ঘৰত নাছিল। মই এখন চিঠি লেখিলো—

“আজিকালি মই দিল্লীতে থাকোঁ। তলত মোৰ ঠিকনা দিলো। সময় পালে এবাৰ আহি যাব।”

...‘কোটা হাউছ’ৰ পৰা উভতি আহি বৰ অনুতপ্ত হৈ পৰিলো। কিয় সেই চিঠি দি আছিলো। তেওঁৰ সেই নিৰ্মম ব্যৱহাৰৰ কথা তেতিয়াও মোৰ হৃদয়ত অঙ্কিত হৈ আছিল। কি বাবে এনে কাম কৰিলো ? মানুহক জনাৰ বিষয়ে ? মানুহৰ শৰীৰ আৰু মনৰ গোপন বহিস্থ জনাৰ বিষয়ে ? মোৰ মনৰ মাজত সেইদিনা কোনো সঠিক উত্তৰ মজুত নাছিল। তেতিয়াও মই মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখনলৈ মূৰ তুলি চাব পৰা নাছিলো। কব নোৱাৰো—? মই হয়তো সকলো মানুহৰ মাজত মাধুক বিচাৰিছিলো.....।

○ ○ ○ ○

কমাণ্ডাৰ চাহাব আহিল। পিচদিনাই আহিল। মোৰ বিশ্বাসৰ

সীমা নাছিল। ক'ত তেওঁৰ সেই সুন্দৰ স্বাস্থ্য ? মূৰৰ সেই ঘন সুন্দৰ চুলি ক'ত ? ঠৰঙা ঠৰঙা চুলিবোৰ। পৰিপাটিকৈ কটা আছে। যিগৰাকী মানুহে অতদিন একেলগে থকা সত্ত্বেও মোৰ সৈতে মুখামুখিকৈ বহি এষাৰ কথা পৰ্যন্ত পতা নাছিল—আজি সেইগৰাকী মানুহে মোৰ পৰা এটা ইঙ্গিত পোৱাৰ লগে লগে দুৱাৰমুখত আহি হাজিৰ হৈছে। বিচিত্ৰ চৰিত্ৰ মানুহৰ। সাগৰৰ অতল গৰ্ভলৈ মানুহ গৈছে; কিন্তু মানুহৰ চৰিত্ৰৰ অন্ধকাৰ আৰু বহুশয় গৰ্ভলৈ কেতিয়াবা কোনোবাই যাব পাৰিছেনে ? চেষ্টা কৰাও যেন বৃথা ?

কমাণ্ডাৰ চাহাবৰ পদোন্নতি হৈছিল। তেওঁ ১৯৭৫ চনত উচ্চ পদত অধিষ্ঠিত আছিল। এই সময়তে ভাৰত চৰকাৰে নিস্বার্থ সেৱাৰ বাবে ‘পৰম বিশিষ্ট’ সেৱা পদকেৰে তেওঁক সন্মানিত কৰিছিল। এই সন্মান পোৱাৰ কিছুদিন পাছতেই তেওঁ ‘বিজয় চৌক’ত হোৱা ‘বিটিং ছা বিট্ৰি’ত চাবলৈ মোক নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। মই তেওঁৰ ওচৰত বহি সেইদিনা ভাৰতৰ প্ৰখ্যাত বেণুবাদক সকলৰ অনুপম প্ৰদৰ্শন চাইছিলো। ...লাহে লাহে পৰম আত্মীয় মিত্ৰৰ দৰে তেওঁ মোৰ ঘৰলৈ আহিছিল। ময়ো ‘কোটা হাউছ’লৈ গৈছিলো।

কোটা হাউছৰ ওপৰ মহলাৰ খোলা খিৰিকিৰ ওচৰত মই বহিছিলো। তেওঁ মোৰ ওচৰত থিয় হৈ কথা পাতিছিল। এইখিনিৰ পৰা তলৰ গুলমোহৰৰ গছবোৰ মই দেখিছিলো। বঙা গুলমোহৰৰ বগে ওপৰৰ আকাশখনো যেন বঙা কৰি পেলাইছিল। মই এই আকাশ তেতিয়াও চাব পাৰিছিলোনে ? নাই নাই তেতিয়াও মনৰ কোনো পৰিৱৰ্তন হোৱা নাছিল।

তেওঁ মোৰ ওচৰত থিয় হৈ অনেক কথা কৈছিল। মই অনুভৱ কৰিছিলো ব্যক্তিগত জীৱনত সেই সময়ত কমাণ্ডাৰ চাহাব বৰ নিঃসঙ্গ ব্যক্তি আছিল।

এই কমাণ্ডাৰজনৰ লগত মই মোৰ জীৱনৰ বাকীছোৱা কটাব পাৰিমনে ? এই অলপ দিনৰ ভিতৰতে তেওঁ পৰম আগ্ৰহ দেখুৱাইছে,

মোৰো এনে ধৰণৰ আগ্ৰহ আছে বুলি তেওঁৰ এক বন্ধমূল ধাৰণা হৈছে।
তেওঁ পুৰণা প্ৰেমিকৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে।

পুৱা শুই উঠি তেতিয়াও এনে এক নৈবাশ্বৰ যত্নণা ভোগ কৰিছিলো
যি যত্নণাক ব্যাখ্যা কৰা মোৰ বাবে সহজ নাছিল। মই ঠিক তেনে
ধৰণৰ শক্তিশালী লেখিকা নাছিলো। এই নৈবাশ্বৰ কুঁৱলী ফালি এক
সুস্থিৰ জীৱন পথ তৈয়াৰ কৰা সহজ কথা নাছিল। মানুহৰ প্ৰতি মোৰ
ব্যৱহাৰ কেতিয়াবা কক্ষ হৈ পৰিছিল। অসংখ্য বন্ধু-বান্ধৱ আছিল যদিও
মনৰ এই অশাস্তিৰ কথা কেতিয়াও কাৰো আগত প্ৰকাশ কৰিব
নোৱাৰিছিলো। এই ক্ষেত্ৰত মই...একেবাৰে নিঃসঙ্গ ব্যক্তি আছিলো।

...এনে এক অশাস্তিকৰ মানসিক অৱস্থাত পৰি থাকোতে নিজৰ
সকলোঁ কাম-কাজ এৰি এদিন হঠাৎ কমাণ্ডাৰ চাহাব হাজিৰ হ'ল। মই
শুই আছিলো। উঠি দুৱাৰ খুলি দিলো। মনৰ এই অশাস্তিময় অৱস্থাত
আক এনে এক মুহূৰ্তত তেওঁক দেখি মই মুঠেই ভাল নেপালো। সেই-
দিনা তেওঁৰ প্ৰতি মোৰ ব্যৱহাৰ বেয়া হল। এনে ব্যৱহাৰ তেওঁৰ
বোধহয় কল্পনাৰ অতীত আছিল। কাৰণ মোৰ ঘৰলৈ অহাৰ পথ মই
তেওঁক নিজেই দেখুৱাই দিছিলো। তেওঁ হয়তো আচৰিত হৈছিল।
পিচদিনা ৰবিবাৰ মাৰ্চ ১৯৭৮ত কোটা হাউছৰ পৰা লেখিলে তেওঁ :

"I hurried all the way just to give you a surprise.

**But then you gave me greater surprise. What I
had gone there for to tell you remained in my
pocket. On return, the whole of this evening I
have suffered. It seems you had already made up
your mind.**

**...May God bless you. I know you have already
suffered much in life. I would never like to be the
cause of any suffering or unhappiness to you."**

তেওঁক তেনেই ওচৰৰ পৰা লগ পোৱাৰ পাছত ভাৱ হৈছিল—এই

মানুহজন মাধু হব নোৱাৰে। মাধুৰ লগত যেন সকলো আনন্দ অনুভূতি শেষ হৈ গৈছে। প্ৰিয় লোকসকলৰ লগত অহৰহ বিচ্ছেদ হবলগীয়া হোৱা বাবেই হয়তো বিশ্বাসৰ ভেটি যেন দুৰ্বল হৈ আহিছিল। এই মানুহজনক মই বৃন্দাৱনৰ পৰা আহিহে ভালদৰে লগ পাইছিলো। বৃন্দাৱনত মই সুদীৰ্ঘ কাল কটাইছিলো। দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ত কাম কৰাৰ পাছতো সুযোগ পালেই মই বৃন্দাৱনলৈ গৈছিলো। অধ্যাপক লেখাৰ লগত মই গোপীনাথ বজাৰৰ মন্দিৰ এটাত বাস কৰিছিলো। বৃন্দাৱনত থকাৰ সময়ত হোৱা মোৰ বিচিত্ৰ অভিজ্ঞতাৰ কথা দস্তাবেজৰ তৃতীয় অধ্যায়ত বৰ্ণনা কৰা হ'ল।

ঈশ্বৰ নগৰীত

প্ৰথম অধ্যায়

॥ এক ॥

১৯৬৯ চনৰ আগষ্ট মাহত মই বৃন্দাবনলৈ ওলালো। ইতিমধ্যে মোৰ শিক্ষাগত স্বৰ্গীয় অধ্যাপক উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখকদেৱে বৃন্দাবনৰ পৰা কেইবাখনো চিঠি আৰু টেলিগ্ৰাম দিছিল—তেওঁৰ তলত গৱেষণা কৰিবলৈ আমন্ত্ৰণ জনাই। মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত মনৰ এক অদ্ভুত অৱস্থা হৈছিল। কাণৰ কাষত কোনোবাই অহৰহ যেন গুণগুণাই আছিল—এনেদৰে বহি থাকিলে জীৱন বৰফৰ দৰে গোট মাৰি যাব। যুদ্ধ কৰা আৰু আগুৱাই যোৱা। যুদ্ধ কৰা আৰু আগুৱাই যোৱা।...

বৃন্দাবনৰ নাম শুনি পৰিয়ালৰ মানুহবোৰ বৰ সুখী হোৱা নাছিল। শ্ৰীযুতা মায়ে মোৰ বান্ধৱী এগৰাকীৰ লগত কিছু যোগাযোগ কৰি মই লণ্ডনলৈ যোৱাৰহে ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁৰ হয়তো ভাৱ হৈছিল লণ্ডনত মই পঢ়াশুনা কৰাৰ বাহিৰেও অজস্ৰ মানুহ লগ পাম। নষ্ট হৈ যোৱা জীৱনৰ শ্ৰোত মই আকৌ বিচাৰি ল'ব পাৰিম। [বহু বছৰ পাছত অৰ্থাৎ ১৯৮৬ চনৰ অক্টোবৰ মাহতহে কিছুদিন থকাটো মই লণ্ডনলৈ গৈছিলো।

এই ঐতিহাসময় বৃটেইনলৈ মই অৱশ্যে প্ৰায় কুৰি বছৰ আগেয়ে যোৱাৰ কথা আছিল। কিন্তু সেইবাৰ বৃটেইনলৈ নগৈ হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ বৃন্দাবনলৈহে গৈছিলো।]

০

০

০

গোৱালপাৰাৰ সৈনিক স্কুলৰ কাম ইস্তফা দি অহাৰ পাছত মনৰ অৱস্থা একেবাৰেই বেয়া আছিল। তত্পৰে লেখক ছাৰৰ চিঠিৰ কথা

জানি ছুই এগবাকী ব্যক্তিয়ে ঘৰলৈ আহি মাক জনালে—“বৃন্দাবনত থকা ঠিক নহ’ব। তুহপৰি এদিন ছুদিনো নহয়, সুদীৰ্ঘ কাল অৰ্থাৎ তাত গৱেষণা নোহোৱালৈকে থকা একেবাৰে অসম্ভৱ কথা।”

ছুই এগবাকীয়ে ঠাট্টা কৰিও ক’লে, “পকা মজিয়াত থকা মানুহে ভঙা মন্দিৰত এনেদৰে সুদীৰ্ঘকাল থাকিব পাৰিব নে?”

[পিতাহঁত কিছু অৱস্থাপন্ন মানুহ আছিল যদিও আমি যে তেনেই সাধাৰণভাৱে জীৱন যাপন কৰিছিলো, এই কথা অনেকেই নেজানিছিল। আমি লাহ-বিলাহত উঠা মানুহ বুলিয়েই অনেকেই ভুল কৰিছিল।]

এইবোৰ কথাই মাৰ মন একেবাৰে ভাঙি পেলাইছিল।

আগষ্টৰ মাহ। মই বস্তুবাৰি বান্ধি সাজু হলো। তাত কোনো ছাত্ৰীবাস নাই। নিজেই বান্ধি-বাটি খাব লাগিব বুলিও জানিলো। সেইবাবে “মালপত্ৰ যথেষ্ট হ’ল। মই যোৱাৰ দিনা পুৱাই গুৱাহাটীৰ বাহিৰত কাম কৰা দাদাই আহি মালপত্ৰৰ টোপোলাটোৰ পৰা প্ৰায় আধামান বস্তু উলিয়াই ক’লে, “একেবাৰে অকলশৰে যোৱা হ’ব যেতিয়া এইবোৰ বস্তু কঢ়িয়াই নিয়া বৰ কষ্টকৰ হ’ব।”

এঘোৰ কাঁহী-বাটি আৰু বন্ধা-বঢ়া কৰা কিছু সবজীম দাদাই নিজে বান্ধি দিলে।

এক অনিশ্চয় ভৱিষ্যতৰ বুকুলৈ যে আগবাঢ়ি গৈছো এই কথা যেন সকলোৱে জানিছিল। সেয়ে পৰিবাৰৰ সকলোৱে এক গধুৰ হৃদয়েৰে মোক ৰিদায় দিবলৈ সাজু হৈছিল।

গুৱাহাটী ষ্টেশ্যনত মই অনেক চিনাকি মুখ দেখিছিলো। বৰ বিবৰ্ণ আছিল সকলোৰে মুখ।

○ ○ ○ ○

প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কম্পাৰ্টমেণ্ট এটাত একেবাৰে অকলশৰে গৈছিলো। কিছুমান মানুহ কিছু সময়লৈ সহযাত্ৰী হৈছিল যদিও সেইবোৰ এটা সময়ত নামি গৈছিল। ...পুৱা শুই উঠি এটা সময়ত মই আকৌ নিজকে একেবাৰে অকলশবীয়াভাৱে আৱিষ্কাৰ কৰিলো। কুৰি বছৰ আগেয়ে

প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কম্পাৰ্টমেন্টবোৰত আজিকালিৰ দৰে সিমান ভিৰ নহৈছিল। খিৰিকি খুলি আধা আন্ধাৰ আধা পোহৰত মই কিছুমান ডালপাতহীন লঠঙা গছ দেখিলো। আমি বোধহয় শিলিগুড়িৰ ওচৰ পাইছিলো।

এক দুৰ্দমনীয় বেদনাত বুকুখন ফালি যেন ঢুফাল হৈ আহিব ধৰিলে। নিয়ন্ত্ৰিত তিতি থকা এই লঠঙা গছবোৰ একো একোডাল চোকা অস্ত্ৰ হৈ যেন বুকুৰ ভিতৰত সোমাই যাব ধৰিলে। কোনোমতেই যেন মই মোৰ মনক সাম্বনা দিব নোৱাৰিলো। ...এৰা ক'লৈ আহিছো মই? মাথুৱে কিয় মোক এনেকৈ এৰি থৈ গ'ল!

কি কৰিম মই? পঢ়া-শুনা কৰিবলৈ মোৰ মনক মই সংযত কৰি ল'ব পাৰিম নে?

যিসকলৰ অৱস্থা মোৰ দৰে হৈছে—সেইসকলে আত্মহত্যা কৰিছে নে? সকলো জীয়াই আছে। কাঁইটৰ আঁচোৰ খায়ো, ক্ষত-বিক্ষত হৈয়ো জীয়াই আছে। তুংখ নকৰো বুলি যি সিদ্ধান্ত লৈছিলো—সেই সিদ্ধান্ত ধূলিসাৎ হৈ গ'ল। মোৰ ছয়ো নয়নেৰে ধাবাসাবে লোতক বাগৰি আহিব ধৰিলে। বৃন্দাবনলৈ অহা এই পথছোৱা কোনোমতেই মই মোৰ অন্তৰাত্মক সাম্বনা দিব পৰা নাছিলো।

বহু দূৰলৈকে কম্পাৰ্টমেন্টটোত একেবাৰে অকলশৰেই আহিছিলো। কোনোবা এটা পৰিয়াল যাতে মোৰ কম্পাৰ্টমেন্টটোলৈ আহে তাৰ বাবে মই বৰ আশা কৰি আছিলো। কিন্তু গধূলিলৈকে কোনো নাছিল। গধূলি লাহে লাহে মোৰ ভয় লাগি আহিব ধৰিলে। পিছলৈ মই দেশ-বিদেশলৈ অজস্ৰ নিঃসঙ্গ যাত্ৰা কৰিছো যদিও গুৱাহাটীৰ পৰা বৃন্দাবনলৈ যোৱা সেই যাত্ৰাই আছিল মোৰ প্ৰথম অকলশৰীয়া যাত্ৰা। গতিকে ভয় আৰু শঙ্কা থকা বোধহয় একেবাৰে স্বাভাৱিক কথা আছিল। ...হঠাৎ কোনোবা এটা ষ্টেশ্বনত ট্ৰেইনখন ব'ল। মোৰ এই কম্পাৰ্টমেন্টটোলৈ ধহমহকৈ সোমাই আহিল এক মিলিটেৰী যুৱক। কোনোপিনে নোচোৱাকৈ সি তাৰ মালবস্তুবোৰ পাৰিপাটিকৈ থ'লে।

সকলোবোৰ বস্তুবাৰি ঠিকঠাককৈ লোৱাৰ পাছতহে সন্মুখলৈ চাই সি মোক দেখা পালে। ময়ো তাক সন্মুখৰ পৰা ভালদৰে দেখা পালো। ওঁঠৰ তলত চুটিকৈ কটা গোফ। পেশীবহুল মজবুত শৰীৰ। সি মিলিটেৰীৰ কেনে ধৰণৰ বিষয়া এই বিষয়েও মই একো গম নেপালো। যিহেতু নিজেই সি মোৰ কোনো পৰিচয় নুসুধিলে—সেইবাবে ময়ো পৰিচয় দিবলৈ সঙ্কোচ প্ৰকাশ কৰিলো। বয়স কম আছিল। তছপৰি দুখ গ্লানি আৰু এক ধৰণৰ ভয়ত মই কুচি মুচি বহি আছিলো। এইবাৰ বাস্তৱত পঢ়িবলৈ নিয়া কিতাপ এখন মেলি ল'লে। এক ধৰণৰ অসন্তুষ্টিৰ ভাৱো মনলৈ আহিল। এই মানুহটোৰ লগত যদি তাৰ পৰিয়ালটো আহিলহেঁতেন!...নাই নাই বিয়া চাগৈ কবোৱাই নাই। একেবাৰে তৰুণ যুৱক।...মাজতে এবাৰ মই বাহিৰৰ কৰিড'ৰটোৰ ওচৰলৈ গৈ আকৌ উৰ্ভতি আছিলো। তিনিটামান কম্পাৰ্টমেণ্ট খালী হৈ আছে বাকীকেইটা। মিলিটেৰীয়ে ভৰি গৈছে। ত্ৰিৰোতা মানুহ ক'তো নাই।...লাহে লাহে বাতি হৈ আহিল। মই 'টি-টি'লৈ বাট চালো যাতে পৰিয়াল থকা কম্পাৰ্টমেণ্ট এটাত মোৰ বাতি শোৱাৰ বন্দোৱস্ত কৰি দিব পাৰে। নাই টি-টিৰ কোনো খবৰ নাই।

মিলিটেৰী অফিচাৰটিয়ে ইতিমধ্যে বিছনা-পত্ৰ ঠিক কৰি ল'লে। বিয়েবাৰে তেওঁক ভাত-পানী আনি দিলে।

...লাহে লাহে বাতি হৈ আহিল। মই একে ভঙ্গীৰে কিতাপ পঢ়ি বহি থাকিলো আৰু মিলিটেৰী অফিচাৰে মোৰ পৰা দুহাত দূৰৈত গুৱাৰ ভঙ্গী কৰি বহি থাকিল।

কি কৰা যায়? খালী হৈ পৰি থকা কম্পাৰ্টমেণ্টটোলৈ বিছনা-পত্ৰ লৈ উঠি যাওঁ নেকি? দুহাত দূৰৈত থকা সৌ মাত-বোল নকৰা মিলিটেৰীটোৰ লগত এনেদৰেতো মই একে কম্পাৰ্টমেণ্টত থাকিব নোৱাৰো! হয় হয় কি পৰিস্থিতি এয়া? নিজৰ অৱস্থাক ধিক্কাৰ দি মই কিতাপখন লৈ পঢ়িয়ে থাকিলো।

এয়া বাৰটা বাজিল।...আৰু এয়া বাতি এটা বাজিল।

--ইঠাং সন্মুখৰ মানুহটো উঠি বহিল। গলগলীয়া কঠেৰে সি ক'লে,
 "আজি আপুনি মুণ্ডৰ যেনেই পাইছো! আৰু কি কাৰণে শুব পৰা নাই
 সেই কথাও মই বুজি পাইছো।" তাৰপাছত দমদমকৈ সি বিছনাখন
 মেৰুৱাই ললে। মোৰ পিনে কেৰাহিকৈ চাই সি এটা অদ্ভুত কথা ক'লে
 —“আমি মাইকী মানুহবোৰ কোন কেনেকুৱা চিনি পাওঁ। সকলো
 মানুহকে গুণ্ডা মানুহ বুলি ভবা ভাল কথা নহয়।”

তাৰ পাছত বিছনাখন লৈ সি কোকোৱাই গুচৰ খালী হৈ পৰি
 থকা কম্পাৰ্টমেণ্টটোলৈ চাপলি মেলিলে। যাবৰ সময়ত মোক লাজত
 একেবাৰে ত্ৰিয়মান কৰি আৰু এষাৰ কথা কৈ গ'ল “ভিতৰৰ পৰা দুৱাৰৰ
 খিলিটো ভালকৈ মাৰি ল'ব। মই বাতিপুৱা উঠি বস্তু-বাৰিবোৰ লৈ
 যাম। মই লক্ষ্যত নামিম।”

মই কিবা উত্তৰ দিয়াৰ আগেয়ে সি বিছনাখন লৈ কম্পাৰ্টমেণ্টৰ পৰা
 ওলাই গ'ল।

গোটেই বাতি মোৰ টোপনি নাছিল। নিজৰ ওপৰতে শিক্কাৰ
 জন্মিল। আমি মানুহক চিনি নেপাওঁ। মানুহ চিনি নোপোৱাকৈ আমি
 অনেক সময়ত একোটা সিদ্ধান্ত লৈ বহি থাকো। পৰিস্থিতিয়ে মানুহক
 এনে অৱস্থা কৰে।

...বাতিপুৱা লক্ষ্যত উপস্থিত হোৱাৰ আগেয়ে সি উভতি আহিল।
 এইবাৰ সহজ হৈয়ে কম্পাৰ্টমেণ্টত সোমাল।

আমি দুয়ো পুৱাৰ চাহ-জলপান একেলগে খালো। লক্ষ্যত আমি
 একেলগে নামিলো। মোৰ মথুৰা জ্ঞানলৈ যোৱা ট্ৰেইন যিহেতু বাতি
 আছিল সেইবাবে মই বিশ্বাম গৃহত দিনটো কটোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিলো।
 মোৰ মাল-পত্ৰ ইত্যাদি অফিচৰ গৰাকীয়ে ধৰা-মেলা কৰি নমালে।
 বিদায় লোৱাৰ সময়ত মই অন্তৰেৰে কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিলো।

○ ○ ○ ○

আচৰিত কথা এয়ে যে মথুৰা জ্ঞানৰ অভিমুখে বোন্ধে মেইলত
 উঠোতেও মই আকৌ নিজকে একেবাৰে অকলশৰীয়া ভাৱেই

কম্পাৰ্টমেণ্টটোত আৱিষ্কাৰ কৰিলো। এইবাবো আচৰিত কথা এয়ে যে প্ৰথমশ্ৰেণীৰ গোট্টেই বগীটোতে কাকো দেখা নেপালো। কম্পাৰ্টমেণ্টৰ পৰা বাহিৰলৈ ওলাই আহি দেখিলো কৰিড'ৰৰ মূৰত এটা বুঢ়া গাৰ্ভে টোপনিয়াই টোপনিয়াই বহি আছে। বৰ বিচিত্ৰ চেহেৰা। তেওঁৰ শৰীৰত ভালুকৰ সাঙিৰ দৰে লগা এটা টিলা ক'লা কোট। নাকৰ ওপৰত বজ্জকুৱা পুৰণা ফ্ৰেমৰ চহমাযোৰ বাবে বাবে তলালৈ সৰি পৰিব খুজিছে। কঁকালৰ বগা পেণ্টটো যেন লগাতকৈও বেছি টিলা। কোলাত পৰি আছে এখন বিবৰ্ণ বহী।

মই ওচৰলৈ গৈ মাত লগালো। তেওঁ ধমহকৈ উঠি থিয় হ'ল। এইবাৰ ভালদৰে চাই দেখিলো, তেওঁৰ মুখত বসন্তৰ দাগৰ দৰে কিছুমান দাগ। এটু চকুৰ মণিটোও একেবাৰে বগা পৰি গৈছে।

মই ক'লো, “এই কম্পাৰ্টমেণ্টটোত মই একেবাৰে অকলশৰে আছো। কোনোবা পৰিয়ালৰ লগত যদি আন এঠাইত লগ লগাই দিয়ে বৰ ভাল হয়।”

তেওঁ মোৰ মুখলৈ মূৰ তুলি চালে। তাৰ পাছত “চাই আহো বাক” এনে ধৰণৰ কিবা এটা মুখৰ ভিতৰতে কৈ ষ্টেচন এটাত নামি গ'ল। তেওঁ যি গ'ল গলেই। উভতি নাহিল।

লঙ্কোৰ মহিলাৰ ‘বিশ্ৰাম গৃহটি’ত গোট্টেই দিনটো বিশ্ৰাম লওঁতে কেইগৰাকীমান মহিলাই কৈছিল—লঙ্কোৰ পৰা কাচগঞ্জৰ এইছোৱা পথ অতি ভয়লগা। মাত্ৰ কিছুদিন আগেয়ে বেলৰ ভিতৰতে এটা ভয়ানক হত্যাকাণ্ড ঘটি গৈছে। তুমি কম্পাৰ্টমেণ্টত অকলশৰে নেথাকিবা।

...মোৰ ডিঙি শুকাই কাঠহৈ গ'ল। বাতি গভীৰ হৈ অহাৰ লগে লগে মোৰ মনৰ অৱস্থাও কাহিল হৈ আহিব ধৰিলে।...মই সেই সময়ত এনেকুৱা অকলশবীয়া যাত্ৰাৰ বিষয়ে একেবাৰেই অনভিজ্ঞ আছিলো! সেয়ে ভয়ত অস্থিৰ হৈ ছুৱাবমুখত আহি থিয় হলো। যাতে লম্পট নাইবা ডকাইতৰ দলক দেখিলেই মই চলন্ত বেলৰ পৰা জপিয়াই পৰিব পাৰো। কুৰি বছৰ আগেয়ে ভাৰতৰ কিছুমান স্থানলৈ যোৱা বেলৰ প্ৰথম শ্ৰেণীৰ

ডবাবোৰ কোনো কোনো সময়ত কেনে ধৰণে নিঃসঙ্গ হৈ পৰিছিল এতিয়া ভাবিলে বৰ বিষয়কৰ যেন লাগে ।

...প্ৰায় দুঘণ্টামান মই দুৱাৰৰ ওচৰত তেনেদৰে থিয় হৈ আছিলো ।
তাৰ পাছত ভয়ে ভয়ে মই কম্পাৰ্টমেন্টলৈ উভতি আহিছিলো ।

শেষ বাতি মোৰ চিলমিলকৈ টোপনি আহিছিল । এইখিনি সময়তে মই এটা সপোন দেখিছিলো । সোঁশৰীৰে মাধু মোৰ ওচৰত উপস্থিত হৈছে । তেওঁ কোনো কথা উচ্চাৰণ কৰা নাই । কিন্তু তেওঁৰ ছুয়ো নয়নেৰে দুখাৰী লোতক বাগৰি আহিছে । মৃত্যুৰ পাছত এয়ে প্ৰথম মই মাধুক সপোনত দেখিছিলো ।

o o o o

মথুৰা জংচনতহে মই নামিব লাগিছিল । কাৰণ মোৰ গুৰু শ্ৰীলেখাক মহোদয়ে মোক নিবলৈ অসমৰ তেজপুৰৰ পিনৰ শৰ্মা উপাধিৰ এগৰাকী বৈষ্ণৱ সাধকক পঠিয়াই দিছিল । তেওঁ টাঙ্গা এখন বন্দৱস্ত কৰি মোৰ বাবে অপেক্ষা কৰি বৈ আছিল । মথুৰা জংচনৰ পৰা বৃন্দাবনলৈ দূৰত্ব প্ৰায় সাত মাইল । কিন্তু মই একো উৱাদিহ নেপাই মথুৰা কেণ্টনমেন্টত নামি চাৰিওফালে ঢপলিয়াই ফুৰি দেখিলো নাই; মোক নিবলৈ কোনো অহা নাই । শ্ৰীলেখাক ছাৰে জানে যে মই একেবাৰে অকলে আহিছো । সেইবাবে চিঠি এখনত তেওঁ মোক ষ্টেচনলৈ মানুহ পঠিয়াব বুলিও লেখিছিল । কেণ্টনমেন্ট আৰু ষ্টেচনৰ পাৰ্থক্যৰ কথা নেজানি যে বৰ মুৰ্খামী কৰিলো এই কথা বৰ বেয়াকৈ অনুভৱ কৰিলো ।

মালে-বস্ত্ৰে মোক বিবুদ্ধিত পৰা দেখি কেইবাটাও টাঙ্গাৱালাই বেৰি ধৰিলে । শেষত চৈধ্য টকাত এখন টাঙ্গা বন্দৱস্ত কৰি মই মাল-বস্ত্ৰ লৈ বৃন্দাবন অভিমুখে যাত্ৰা কৰিলো ।

সেই সময়ত বোধহয় ছোৱালী মানুহে এনেদৰে মাল-বস্ত্ৰ লৈ একেবাৰে অকলশৰে বৰ বেছি ঘূৰা পকা নকৰিছিল । সেয়ে টাঙ্গাত মোক তেনেদৰে দেখি বাটত অনেকেই ঘূৰি ঘূৰি চাব ধৰিলে ।

মথুৰা চহৰৰ এক বিচিত্ৰ গলি পাৰ হৈ টাঙ্গা আহি গীতা মন্দিৰৰ

দুৱাৰমুখত থিয় হ'ল। টাঙ্গাৱালাই এইবাৰ ঘোঁৰাক পানী খুৱাই ল'লে। সি মোক ক'লে যে মালপত্ৰ সকলোৰে ওদাৰক সি কৰিব। মই ইতিমধ্যে মন্দিৰ দৰ্শন কৰি আহিব পাৰিম।

মন্দিৰ দৰ্শনত মোৰ কোনো আগ্ৰহ নাছিল। কোনোমতে মই ৩৪৩ নম্বৰ ব্ৰহ্মকুণ্ড অৰ্থাৎ লেখাক মহোদয়ৰ ওচৰ পালেই যেন বক্ষা।

...টাঙ্গাই এইবাৰ বৃন্দাবনৰ সেই অনন্ত সুন্দৰ নিৰিবিলি পথেৰে খট খট শব্দ কৰি গতি কৰিলে। পথৰ দুয়োপিনে কাঁইটীয়া জোপোহা জামু আৰু বাবুল গছ। কিছুমান জোপোহাই এনে ধৰণে পথৰ দুয়ো দিশ ছাটি ধৰিছে যে দিনতেই সেইবোৰ ঠাই অন্ধকাৰ হৈ পৰাৰ দৰে ভাৱ হৈছে। কিছুমান ভগ্ন মন্দিৰৰ খণ্ডৰ অঁত তঁত সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে। কিছুদিন আগেয়ে মই পঢ়িছিলো এই অঞ্চলত বৌদ্ধ বিহাৰ কিছুমানৰ ধ্বংসস্থপ পোৱা গৈছে। ভগৱান বুদ্ধই অবন্তিপুত্ৰৰ ৰাজত্বকালত এবাৰ এই ব্ৰজধামলৈ আহিছিল। মথুৰাৰ নৰেশ বৌদ্ধ ধৰ্মত আশ্ৰয় লৈছিল। বুদ্ধৰ আগমন কালত মথুৰাৰ ভূমি শুকান আৰু উচ্ছন্ন আছিল। কাঁইটৰ অৰণ্যত ৰাংকুকুৰে ঘূৰি ফুৰিছিল। বৌদ্ধ ভিক্ষুসকলে ভিক্ষা নেপাইছিল। ধূলি-বাৰিৰ অত্যাচাৰ ভিক্ষুসকলে সহ্য কৰা কঠিন হৈ পৰিছিল। ক্ষণভঙ্গুৰতা, জীৱনৰ শূন্যতা ইত্যাদিৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰি সেইবোৰ মন্দিৰৰ নহয় যেন মানুহৰহে দেহৰ খণ্ড খণ্ড অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গ অঁত তঁত সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে। ঠিক এনে এক ভাৱ হৈছিল।

মন্দিৰ নে বৌদ্ধ বিহাৰ ? :

—এৰা মন্দিৰ নে বৌদ্ধ বিহাৰ ? পাঁচশ বছৰ আগেয়ে আউৰজজৈৱে ধ্বংস কৰি থৈ যোৱা মন্দিৰসমূহৰ অৱশেষ এতিয়াও আছে নে ?

কোনোবাই কৈছিল খান্দি যোৱা খান্দি যোৱা বৃন্দাবনৰ মাটিৰ তলত মন্দিৰৰ ভগ্ন চূড়া, ভগ্ন স্তম্ভ, নাইবা ভগ্ন গম্বুজৰ কিবা এটা অংশ তোমাৰ হাতত পৰিবই। নৃত্যৰতা গোপিনীৰ ভৰপূৰ বক্ষৰ টুকুৰা এটা, মুকলীধৰ কৃষ্ণৰ হাতৰ বাঁহীৰ টুকুৰা এটা। এৰা কিবা এটা ?

...ঘোঁৰাৰ খুৰাৰ খট্ খট্ শব্দই যেন আশেপাশে থকা সকলো
শব্দকে মহিমূৰ কৰি আঙুৱাই যাব ধৰিলে।

এই পথৰ দুয়ো পিনে এসময়ত অটব্য অৰণ্য আছিল। প্ৰাচীন
গছবোৰৰ ওপৰত বজা, মহাবজা আৰু নয়াবসকলৰ চিকাৰ কৰা
মাচানবোৰ ওলমি আছিল। আৰু এই পথ এবাৰ হেনো মানুহৰ তেজ্জৰে
বাঙলীও হৈছিল। শুনিছিলো আউৰুজ্বৰে জীয়াই জীয়াই পুতি থোৱা
পুৰোহিতৰ অস্থিপুঞ্জও এদিন আৱিষ্কৃত হৈছিল। ১০১৮ খ্ৰীষ্টাব্দৰ
ধ্বংসলীলাৰ কাহিনীৰ কথা হেনো মুখেৰে কোৱা নেযায়।...আৰু
সিকন্দৰ লোডীৰ সময়ৰ কাহিনী? চাৰে চাৰিশ বছৰ আগৰ সিকন্দৰ
লোডীৰ কাহিনী? কি কৰিছিল তেওঁ? মথুৰাৰ সমস্ত মন্দিৰ ধ্বংস
কৰি সেইবোৰৰ ঠাইত কচাইৰ দোকান বহুৱাই দিলে। বিগ্ৰহৰ ভগ্ন-
খণ্ডবোৰ মাংস ওজন কৰা 'দগা' কৰিবলৈ আদেশ দিলে।

মাংস ওজন কৰা দগা?

খট্! খট্! খট্!

খট্! খট্! খট্!

...চাৰিওফালৰ এক অনন্ত দৃশ্যৰাজি চাই মই মোৰ হৃদয়ৰ এক
অসহনীয় যন্ত্ৰণা পাহৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলো। কিন্তু যিমানেই
বুন্দাবন অভিমুখী হৈ টাঙ্গাই গতি কৰিব ধৰিলে সিমানেই যন্ত্ৰণা
বাঢ়ি আছিল।

মই সঁচাকৈয়ে সুদীৰ্ঘকাল ইয়াত থাকিব পাৰিম নে? খট্ খট্
খট্!! খট্! খট্! খট্!!

এইবাৰ ৰাস্তাৰ ওপৰত গেকৱা কাপোৰ পিন্ধা সাধু সন্ন্যাসীৰ ভিৰ
দেখা পালো। সন্তুৰ 'বুলন' উৎসৱৰ বাবে এইসকল লোক ব্ৰজধামলৈ
আহিছে। ক'ৰ পৰা আহিছে সিহঁত?

উত্তৰকাশী? বৰসানা? নন্দগ্ৰাম? অযোধ্যা?

ৰাস্তাৰ মানুহে ডিঙি মেলি মেলি চাইছিল। এনেদৰে অকলশৰে
এবোজা মাল-বস্ত্ৰৰ লগত টাঙ্গাত উঠি যোৱা এই দৃশ্য বছৰ্তৰ বাবে যেন

বৰ কৌতূহলৰ আছিল। সেই সময়ত যিহেতু বুলন উৎসৱ চলি আছিল সেইবাবে ‘অকট্ৰয় পঠ’ত আহি ‘চুজি কৰ’ দিবলৈ টাঙ্গাবোৰ ব’ল। চাৰিওফালে চাই দেখিলো মেট মৰা বোজা লৈ ব্ৰজধামলৈ অহা অনেক ম’হৰ গাড়ী আৰু টাঙ্গা অকট্ৰয় পঠত থিয় হৈ আছে। গেকৰা ধুতি, জকমকীয়া গলাবন্ধ আৰু টিকনিত চামেলি ফুল বান্ধি চিকাৰীৰ দৰে যাত্ৰীক হাত কৰিবলৈ উদগ্ৰীৱ হৈ বহি আছে কিছুমান পাণ্ডা। এটা সুৰুঙা উলিয়াই মোৰ এই চালাক-চতুৰ টাঙ্গাৱালাই কনিষ্ঠবল এটাৰ হাতত কিবা এটি গুজি দি টাঙ্গাখন কায়দা কৰি পাৰ কৰাই লৈ গ’ল। এক মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতেই সি এইফেৰা কাম কৰিলে। মই ভালদৰে একো ধৰিবই নোৱাৰিলো। কনিষ্ঠবলটোৰ হাতত টকা সিকিয়েই বোধহয় সি গুজি দিলে।

ইতিমধ্যে বিহাৰীজী মন্দিৰৰ ফুলে ফুলে ভৰা বাগিচা এখন পাৰ হৈ আহিলো।

মৃদংগ, ঢোলক আৰু বিভিন্ন সুৰৰ ভজনৰ কলৰেৰে মুখৰ হৈ পৰিছে এই সৰু চহৰ। যিমানেই আগবাঢ়ি আহিছো সিমানেই যেন আৰু বেছি কলৰৰ মুখৰ হৈ পৰিছে।

...এইবাৰ শ্ৰীসম্প্ৰদায়ৰ ৰঙ্গজী মন্দিৰৰ স্বৰ্জস্তুৰ চিকমিকনি চকুত পৰিল।...লগে লগে বুকুৰ মাজত যেন পুৰণা কষ্ট এটাই ছটফটাই উঠিল। এই মন্দিৰটি মাধবেনৰ বৰ প্ৰিয় আছিল। ডেৰশ বছৰ পুৰণি এই মন্দিৰলৈ তেওঁ কিশোৰ অৱস্থাতে দেউতাকৰ লগত কেইবাবাৰো আহিছিল। প্ৰায়ে কৈছিল, “তুমি আৰু মই শ্ৰীৰঙ্গজীলৈ একেলগেই যাম। ৰঙ্গজীৰ বাগিচাত থকা ময়ূৰৰ নৃত্য তুমি বৰ ভাল পাবা। বাধাবাগৰ মাটি শৰীৰত ঘঁহিলে...”

অনেক কষ্টই একেলগে হৃদয়ৰ মাজত গুঞ্জায়িত হৈ উঠিল।

মাধবেনৰ মৃত্যু হোৱা ডেৰ বছৰ পাৰ হৈ গৈছে। পিছলৈ শ্ৰীৰঙ্গজীৰ কত স্থানত মই কল্পনাতে তেওঁৰ কষ্টৰ প্ৰতিধ্বনি শুনিছো,—গেটৰ গদুজৰ ওচৰত; স্বৰ্জস্তুৰ মুকলি মজিয়াত, বথগৃহৰ দুৱাৰমুখত...আৰু

মন্দিৰৰ পৰা ৬৯০ গজ দূৰৈত অৱস্থিত শ্ৰীৰঙ্গজীৰ বাগিচাৰ কদমৰ তলত বহি সেই কণ্ঠ শুনিছে। সেই সময়ত এই স্মৃতি ঠিক প্ৰেৰণা হৈ আহিব পৰা নাছিল। স্মৃতি এক অসহনীয় যন্ত্ৰণা আছিল। এই স্মৃতিক নিজৰ প্ৰেৰণা কৰি ল'বলৈ মোৰ সুদীৰ্ঘ চৈধ্য পোন্ধৰ বছৰৰ প্ৰয়োজন হৈছিল।

টান্জা আগুৱাই গ'ল। শ্ৰীৰঙ্গজী আৰু গোবিন্দ মন্দিৰৰ ওচৰত মই এখন বিচিত্ৰ মেলা দেখা পালো। শাৰী শাৰী অস্থায়ী তম্বু। এনে এক অস্থায়ী তম্বুৰ মাজত এটা বৰ অদ্ভুত চিৰিয়াখানা এটা চকুত পৰিল। হৰিণা পছ আৰু ভালুককে আদি কৰি কিছুমান জন্তু গড়ালৰ মাজত বন্ধ কৰি থোৱা দেখিলো। ওচৰতে এক ভেষজ ব্যৱসায়ীয়ে ঘঁৰিয়াল ছাল, সাপৰ মোট, গাহৰীৰ দাঁত, বাঘৰ তেল, শুকাই কৰ্কৰীয়া মৰা নাইপিয়া আৰু গুঁইসাপ ইত্যাদিৰ এখন বিচিত্ৰ পোহাৰ মেলি বহি আছে। বঙ্গজী আৰু গোবিন্দ মন্দিৰৰ দুৱাৰমুখেৰে খট খট শব্দ কৰি টান্জা আগুৱাই গ'ল। লোকে লোকাৰণ্য। খোৱা বস্তু আৰু ফলমূলৰ দোকানৰ সীমা সংখ্যা নাই। অস্থায়ী জলপান গৃহবোৰ নাৰ্জিফুলৰ মালা আৰু চিঁচাপাতেৰে সজোৱা। তিনি চাৰিটা লাউডম্পীকাৰৰ কোলাহলে কাণ তাল মাৰি ধৰিলে।

গোবিন্দ মন্দিৰৰ প্ৰাঙ্গণত আৰু বঙ্গজীৰ দুৱাৰমুখৰ পৰা একেবাৰে ভিতৰৰ গোপূৰমলৈকে শাৰী পাতি বহি থকা এজাক অৰ্ধনগ্ন কুষ্ঠৰোগীকো দেখা পালো। জিৰাফৰ দৰে শৰীৰৰ ছাল। হাড় ছাল ওলোৱা দেহ। ভাৱ হ'ল অলপ আগেয়ে যেন সিহঁতৰ মূৰৰ ওপৰেৰে এটা ধূলিৰ ধুমুহা পাৰ হৈ গৈছে। প্ৰায় ডেৰশ বছৰ আগেয়ে সদাগৰ লক্ষ্মীচন্দ্ৰৰ দুই ভাতৃদ্বয়ে বঙ্গজীৰ মন্দিৰ বন্ধাৰ সময়ত কেতিয়াবা ভাবিছিল নে যে তেওঁলোকৰ এই মানস মন্দিৰৰ বিশাল প্ৰাঙ্গণত অহৰহ এই কুষ্ঠৰোগীহঁতে ভিৰ পাতি থাকিব? গুৱাহাটীৰ পৰা আহিবৰ সময়ত মই বৃন্দাবনৰ বিষয়ে য'তেই যি পাইছিলো পঢ়ি আহিছিলো। এতিয়া সোঁৱা মোৰ চকুৰ আগত বঙ্গজী আৰু গোবিন্দ মন্দিৰৰ দুৱাৰ উন্মুক্ত হৈ পৰিছে

কিন্তু মোৰ নিজৰ আগ্ৰহ ক'ত ? মই গঁচাকৈয়ে এই স্থানত সুদীৰ্ঘ কাল থাকিব পাৰিম নে ?

লাউড স্পীকাৰ আৰু মানুহৰ কোলাহলে কাণ জ্বলা-কলা কৰি পেলালে। ভিৰ ঠেলি ঠেলি আমাৰ এই টাঙ্গা আগুৱাই যোৱা একপ্ৰকাৰ কষ্টকৰেই হৈ পৰিল। তিনি আলি এটিৰ ওচৰত গোটেইবোৰ টাঙ্গা আহি থিয় হ'ল।...ইয়াৰপৰা লাহে লাহে এলানি টাঙ্গা বিহাৰীজী অভিমুখে বাওনা হ'ল আৰু আন এটা লানিয়ে গোপীনাথ বজাৰৰ পিনে গতি কৰিলে। এইবাৰ টাঙ্গা গোপীনাথ বজাৰৰ এক অনন্য ভিৰৰ মাজত সোমাই পৰিল। এইখিনিত মই ভজন আশ্ৰমৰ পৰা অহা সঙ্গীতৰ ধ্বনি শুনা পালো। বৃদ্ধা বিধৱাবোৰৰ ভঙা ভঙা কণ্ঠৰ এয়া। হাতত খঞ্জৰী আৰু তাল। উন্মুক্ত ছুৱাৰেৰে মই সিহঁতৰ মলিয়ন বস্ত্ৰৰ একো একো অংশও দেখা পালো। বৰ যে মনোযোগেৰে সিহঁতে গীত গাই আছে এনেও নহয়, সিহঁতৰ দৃষ্টি মাজে মাজে বৈ আহি তলত শাৰী পাতি ধকা শাক-পাচলিৰ বজাৰত পৰিছে। এই গোপীনাথ বজাৰতেই প্ৰথমবাৰৰ বাবে মই এইজাক ঠেকুছিগা বিধৱাৰ সৈতে মুখামুখি হলো।

ভিৰ ঠেলি ঠেলি আগবাঢ়ি যোৱা টাঙ্গাৰ বাবে অসম্ভৱ কথাই হৈ পৰিল। বুলন উৎসৱৰ বাবে এই সৰু চহৰখন একেবাৰেই উৎসৱমুখৰ হৈ পৰিছে। এই উৎসৱৰ বঙৰ লগত মোৰ প্ৰাণৰ কোনো সম্বন্ধ নাই।

কিয় আহিলো ?

কেৰ কেৰ, ঘেৰ ঘেৰ শব্দ কৰি টাঙ্গা আগুৱাই গৈছে। বজাৰৰ তিনি আলিৰ ওচৰত আকৌ আহি টাঙ্গা বৈ গ'ল। ঠিকনা বিচাৰি উলিয়াওঁতে গাড়োৱানে আকৌ গুণ্ণগোল লগাইছে। লেখক মহোদয়ৰ ঠিকনাটো আছিল ৩৪৩ নম্বৰ গোপীনাথ বজাৰ, ব্ৰহ্মকুণ্ড ! লেখকৰ নামটো মানুহে ধৰিব নোৱাৰিলে, কিন্তু যেতিয়া মই কলো তেওঁ অসমৰ অধ্যাপক, সকলোৱে সমস্বৰে চিঞৰি উঠিল, “অসমকে বাবা ! আগে গলি সে দায়ে মোচকৰ দসৰথ আখাৰাকে পাস...”

টান্কাই সোঁহাতেৰে সোমাই একেবাৰে দশৰথ আখাৰাত উপস্থিত হ'ল। খোলা নৰ্দমাৰ দুৰ্গন্ধ আহি মোৰ নাকত লাগিল।

দশৰথ আখাৰাৰ 'দৰজাৰ' ওচৰৰ পৰা আকৌ টান্কা উভতি আহিল। এই বৃহৎ দৰজাবোৰ একো একোখন তোৰণৰ দৰে। দৰজাৰ ভিতৰৰ খুপৰিতো ছুটামান ভিখাৰী দেখা পালো।

কিছুদূৰ পিছুৱাই আহি দেখিলো আখাৰাৰ গাতে লাগি আছে অসংখ্য মন্দিৰ। ৩৪৩ নম্বৰ ব্ৰহ্মকুণ্ড। এয়া পুৰণি দালান। ইটা আৰু শিলেৰে তৈয়াৰী। চিমেন্টৰ সলনি স্তূৰখিৰেই ব্যৱহাৰ হৈছিল।

মন্দিৰৰ আগফালৰ কাঠৰ দুৱাৰখন বন্ধ হৈ আছে। মই টান্কাৰ পৰা নামি দুৱাৰ ঢকিয়াব ধৰিলো। ওপৰ মহলাৰ কাঠৰ খিৰিকি খুলি লেখাক মহোদয়ৰ পৰিবাৰ শ্ৰীযুতা প্ৰেমদা লেখাকৰে (পিছলৈ মই তেওঁক মাহীদেউ বুলিয়েই মাতিছিলো।) তললৈ ভুমুকিয়াই চালে। তলৰ দুৱাৰ খুলি দিবলৈ খপজপকৈ তললৈ নামি আহিল। তেওঁৰ শৰীৰ ভালে নাছিল। পুৰণা মুগাৰ মেখেলা আৰু বিহাৰ মাজেৰে প্ৰকট হৈ পৰা তেওঁৰ পাতল দেহটো একেবাৰেই দুৰ্বল যেন দেখা গ'ল। টান্কাৰ ওচৰলৈ নামি আহি তেওঁ মোৰ মাল-পত্ৰবোৰ নিজেই নমাবলৈ চেষ্টা কৰিলে। আৰু ক'লে—“আমি টান্কা এখন দি শৰ্মাক পঠিয়াই দিছিলো, তুমি বোধহয় ভুলতে মথুৰা কেণ্টত নামিলা। ইস্ ইস্ বৰ চাগৈ অসুবিধা ভোগ কৰি আহিলা!”

ইতিমধ্যে মোৰ পৰম পূজনীয় গুৰু উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখাকদেৱ তললৈ নামি আহিল। থিয় আৰু ঠেক চিৰিৰে তেওঁ খুপি খুপি নামি আহিল। ছাৰক দেখি মোৰ হৃদয় ভক্তি আৰু শ্ৰদ্ধাত ভৰি পৰিল। কটন কলেজত পঢ়ি থাকোতে মই তেওঁৰ ছাত্ৰী আছিলো। তেতিয়া তেওঁ বেছ বুলন্তৰ পুৰুষ আছিল। এতিয়া পুৰণা চেহেৰাৰ মাথোঁ। স্মৃতিহে যেন বাকী আছে। শৈশৱত গুৱাহাটীৰ উজ্জান বজাৰৰ ঘৰত ছাৰক দুদিনমান দেখাৰ কথা মোৰ মনত আছে। চাইকেলৰ কেৰিয়াৰত পুখি-পাঁজি কিছুমান বোজাই কৰি তেওঁ মোৰ পিতাক দেখা কৰিব আহিছিল।

স্বৰ্গীয় মাধৱ বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই নতুনকৈ প্ৰকাশ কৰা কন্দলীৰ বামায়াণ সম্পাদনা কৰাৰ সময়ত সম্ভৱ ছাবেও কিছু সহায় কৰিছিল। এই বামায়াণৰ এটা দীঘলীয়া পাতনি মোৰ পিতাই লৈছিল।

আশুৱাই গৈ মই তেওঁৰ পদধূলি মূৰত লালো। তেওঁ ক'লে, “মন্দিৰৰ তলতে তোমাৰ বাবে এটা খুপৰিত মই নিজেই এই ছুই হাতেৰে চূণতেল দি থৈছো।” ছাবে হাত দুখন মোৰ সম্মুখত দাঙি ধৰিলে।

আমি সকলোৱে গৈ এইবাৰ কোঠাটোৰ ভিতৰত সোমালো।

কোঠাটোত সোমায়ো মোৰ মূৰটো আচল্লাই কৰাৰ দৰে লাগিল। একেবাৰেই অন্ধকূপ। ওপৰলৈ চাই দেখিলো কাঠৰ উয়ে খোৱা চিলিংখন মূৰত লগাৰ দৰে অৱস্থা। ওপৰেদি পোহৰ নাইবা বতাহ আহিব পৰা কোনো ধৰণৰ ব্যৱস্থা নাই। কাঠৰ সক খিৰিকি এখন আছে, যিখন অহৰহ বন্ধ হৈ থাকে। কাৰণ দশবথ আখাৰাৰ শৌচালয় এলানি তেনেই ওচৰতে আছে। গতিকে খিৰিকিখন অহৰহ বন্ধ কৰিয়ে খোৱা হয়। কোঠাটোত সোমায়ো মই খিৰিকিখন খুলি দিলো। দেখিলো কিছু মুকলি স্থানো আছে। কাঁইটীয়া বাবুল গছৰ জোপোহা আৰু দালিমৰ গছ কিছুমান মোৰ চকুত পৰিল।

এক অনন্য যন্ত্ৰণা আৰু দুঃখত মোৰ হৃদয় ফাটি ছিৰাছিৰ হোৱাৰ উপক্ৰম হ'ল। মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত এই যন্ত্ৰণা আৰু নৈবাশ্যক মই অহৰহ কঢ়িয়াই লৈ ফুৰিছিলো। এতিয়া এই মুহূৰ্তত এই যন্ত্ৰণা আৰু ভয়াবহ হৈ উঠিল। মোৰ গুৰু আৰু গুৰুপত্নীৰ পৰা মোৰ এই অৱস্থাক আঁতৰাই ৰাখিবলৈ মই প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিলো।

ছাবে ক'লে, “তোমাৰ বাবে ঠিক কৰি থোৱা এই কোঠাত মই নিজ হাতেৰে চূণ তেল দিওঁতে দুদিন লগালো।

মই ছাৰক মূৰ দোঁৱাই কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিলো। তথাপিও সকলোৰে পৰা আঁতৰ হৈ এঠাইত বহি মোৰ হুকহুকাই কান্দিবৰ মন গ'ল। নাই নাই ইয়াত মই থাকিব নোৱাৰিম। কোনোপধ্যেই মই

ইয়াত থাকিব নোৱাৰিম। কি কৰা যায়? কি কৰা যায়? মাধুৰ
লগত কটোৱা কান্ধীৰ অল্পম দিনবোৰৰ স্মৃতি বাৰে বাৰে মনলৈ
আহিব ধৰিলে। স্মৃতিয়ে যে এক মাৰাত্মক অস্ত্ৰ হৈ মানুহক এনেদৰে
আঘাত কৰিব পাৰে এই কথা মই নেজানিছিলো।

লেখক মহোদয় আৰু গুৰু-পত্নীয়ে মোক সন্তুষ্ট ৰখাৰ কোনো ক্ৰটি
নকৰিলে। মোৰ হৃদয়ৰ ধুমুহাৰ কথা তেওঁলোকে নেজানিছিল।

ছাৰে ক'লে, “তুমি বহুদূৰ যাত্ৰা কৰি আহিছা—আগেয়ে গা-পা ধুই
লোৱা তাৰ পাছত ওপৰলৈ আহি খোৱা-বোৱা কৰি লবা। তুমি চিঠিত
নিজেই বন্ধা-বঢ়া কৰি খোৱা-লোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিবা বুলি কৈছিল।
সেই ব্যৱস্থা দুদিনমান পাছত কৰাই ভাল হ'ব।”

...মই কানি-কাপোৰ লৈ গা-ধোৱা থুপৰিটোত সোমালো। এই
থুপৰিটোৰ পৰা এটা একেবাৰেই উন্মুক্ত নলা চোতালেৰে গৈ বাহিৰৰ
আৰু এটা খোলা নৰ্দমাত পৰিছে। চহৰৰ প্ৰায়বোৰ আলিয়েদি খোলা
নৰ্দমা বাগৰি গৈছিল। এইবোৰৰ পৰাও অহৰহ প্ৰচণ্ড দুৰ্গন্ধ ভাহি
আহিছিল।

মই কানি-কাপোৰলৈ সোমাই গলো হয়, কিন্তু কানি-কাপোৰ
থ'বলৈ ঠাই নাই। ছুৱাৰখনৰ ওপৰত কাপোৰবোৰ দমাই থলো।
জহি যোৱা আৰু শেলুৱৈয়ে ধৰা চোঁবাচ্চাটোৰ পৰা পানী আনি গা ধুব
ধৰাৰ লগে লগে মোৰ চকুৰেও ধাৰাসাৰে লোতক বব ধৰিলে। মোৰ
অন্তৰ আত্মাই চিঞৰি উঠিল, “নাই নাই, মই ইয়াত থাকিব নোৱাৰিম।
মই ইয়াত কোনোপধ্যেই থাকিব নোৱাৰিম।”

...সেইদিনা ছাৰৰ ঘৰতো বুলনৰ বাবে অনেক যাত্ৰীৰ ভিৰ হৈছিল।
কলিকতাৰ পৰা বঙালী পৰিয়াল এটাও আহিছিল। মোক তেওঁলোকে
নানা প্ৰশ্ন কৰিব ধৰিলে—“ইস্ এই বয়সত বিধৱা! পৰ্বতৰ দৰে
একোটা দিন পাব কৰিবা কেনেকৈ?”

গুৰুপত্নী মাহীদেৱে তেওঁলোকৰ এই কথা বৰ ভাল পোৱা নাছিল।
মানুহবোৰ উঠি যোৱাৰ পাছত তেওঁ মোক ক'লে, “তোমাৰ দুৰ্ঘটনা-

বোবৰ কথা কাকো একো ক'ব নেলাগে। তেনে ধৰণৰ প্ৰশ্ন কোবোঁবাই কৰিলেও এবাই ফুৰিবা। তুমি আমাৰ নিজৰ ছোৱালীৰ হৰেই থাকিবা ?”

...পিছলৈ মই তেওঁৰ কথা মানি চলিছিলো। এনেয়ো মই নিজৰ ব্যক্তিগত কথা কাকো আগত প্ৰকাশ কৰি ভাল নেপাইছিলো। জৰুৰে পৰা নিজৰ মাজত থকা মোৰ একপ্ৰকাৰ স্বভাৱতে পৰিণত হৈছিল।

সেইদিনা ৰাতি ছাৰ আৰু মাহীদেৱে নিজেই ওচৰত থাকি মোৰ খোৱা-বোৱা তদাৰক কৰিলে। ছাৰৰ আনন্দ আৰু আগ্ৰহ যেন সীমা নাছিল আৰু মই মনৰ অস্থিৰতা লুকুৱাবলৈ যেন যুদ্ধেই কৰিছিলো।

ভাত-পানী খাই মই মন্দিৰৰ তলত মোৰ বাবে খোৱা কোঠাটোলৈ নামি আহিলো। ছাৰে আকৌ এবাৰ মোৰ লগত তললৈ নামি আহিল। তেওঁ মোৰ বিছনাপত্ৰ খুলি দিয়াত সহায় কৰিলে।

...এটা সময়ত মই এই অন্ধকূপত একেবাবে অকলশৰীয়া হৈ পৰিলো। বাহিৰত বুলন উৎসৱৰ যি হৰ্তগোল চলি আছিল সেই হৰ্তগোল লাহে লাহে কমি আহিল। বুলনৰ মেলাত বজা লাউড স্পীকাৰৰ শব্দ আৰু মন্দিৰৰ ঘণ্টাৰ শব্দও ক্ষীণ হৈ আহিল। এটা সময়ত কোনো এক ৰামায়ণীৰ কণ্ঠৰ গলগলীয়া শব্দৰ বাহিৰে আৰু একো শব্দ নাগ'ল।

...প্ৰচণ্ড গৰম। 'ফেনৰ' কোনো বন্দোৱস্ত নাই। খুপৰিটোক এইবাৰ মোৰ এটি বন্ধ কফিনৰ দৰে লাগিল। বতাহ আহিবলৈ 'দৰ্শৰথ আখাৰাৰ' পিনে মুখ কৰি থকা খিৰিকিখন খুলি ধ'বলৈও 'মোৰ ভয় লাগিল। প্ৰচণ্ড গৰমত ব'ব নোৱাৰি মই বিছনাৰ পৰা নামি মজিয়াতে গাকটো লৈ কুচি মুচি পৰি বুলো। মজিয়াত এনেদৰে পৰি থাকি মই চিলিঙৰ কাঠৰ সেই কট কট শব্দ শুনিলো। (বহু বছৰ আগেকাৰ এই আমাৰ সত্ৰৰ পুৰণা হাউলিটোত উ'য়ে খোৱা কাঠৰ এনে ধৰণৰ কট কট শব্দ শুনিছিলো। এয়া ঠিক সেই একেধৰণৰে শব্দ। ওপৰলৈ চকু মেলি চাবলৈ মোৰ ভয় লাগিল। ঠিক ওপৰতে মুকলীধৰৰ মন্দিৰ।)

মানসিক যন্ত্ৰণাত মই ছটফটাব ধৰিলো। নাই নাই, মই ইয়াত

খাকিব নোৱাৰিম। সুদীৰ্ঘকাল মই ইয়াত কেতিয়াও খাকিব নোৱাৰিম।

এইবাৰ মজিয়াত বহি মই চকুলো টুকিব ধৰিলো। লগে লগে গুৱাহাটীলৈ উভতি যাবলৈও সাজু হলো। কিন্তু মইতো অকলে উভতি যাব নোৱাৰিম। বৃন্দাবনলৈ অকলে অহাৰ অভিজ্ঞতাও বৰ ভাল নহয়। হঠাৎ মোৰ মনত পৰিল ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত থকা মোৰ এগৰাকী মহালৈ। সৰুৰে পৰা তেওঁ আমাক বৰ মৰম কৰিছিল। মই মাতি পঠিয়ালে তেওঁ নিশ্চয় আহিব, আৰু মোক ইয়াৰ পৰা লৈ যাব। মই একপ্ৰকাৰ এটা সিদ্ধান্ততে আহিলো।

...বৃন্দাবনৰ এই প্ৰথম বাতিৰ যন্ত্ৰণাৰ কথা মই ঠিক কাগজ কলমেৰে লেখি প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিম। কিছুমান ভাৱনাৰ জ্বল প্ৰকাশ কাগজ কলমে কৰিব নোৱাৰে। অনেক বাতিলৈকে মই উদং মজিয়াত বহিয়ে কটালো। সেইদিনা এই পৃথিৱীৰ পৰা মোক এৰিথৈ যোৱা মানুহ-বোৰ যেন এজন এজনকৈ আহি মোৰ সম্মুখত উপস্থিত হৈছিল।— পিতাও আহিছিল—সেই পিতা যেয়ে মই ৰাজআলিটো পৰ্যন্ত ঠিকমতে পাৰ হ'ব পাৰিম নে নোৱাৰিম এই বিষয়েও সন্দেহ কৰিছিল।... খুৰা যেয়ে মই মহাৰাণীৰ দৰে অহৰহ ছমছলীয়া ঘৰৰ খটখটিৰে উঠা নমা কৰি খাকিম বুলি কল্পনা কৰিছিল তেওঁ। যেন মোৰ পিনে স্তব্ধ হৈ চাই আছিল।...আৰু মাধু? মাধু? মই এনেদৰে মজিয়াত পৰি আছো?

...একেবাৰে শেষ বাতি মোৰ বোধহয় চিলমিলকৈ টোপনি আহিছিল। কিন্তু আকৌ মই সাৰ পালোঁ। এই শেষ বাতি কোনোবা এটা মন্দিৰৰ পৰা অহা ঘণ্টাৰ ক্ষীণ ধ্বনি এটা মোৰ কাণত পৰিল। ওচৰৰে ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ মন্দিৰ আছিল চাগৈ।

‘দশৰথ আখাৰা’ পিনে থকা খিৰিকিখন মই খুলি দিলো। লগে লগে অজস্ৰ তৰাৰে ভৰি থকা আকাশখন মোৰ চকুত পৰিল। সাপৰ নেজৰ দৰে লগা ক্ষীণ ধ্বজা এখনো মোৰ চকুত পৰিল। এয়া

শ্ৰীবজ্জী মন্দিৰৰ ধ্বজা। কিছু সময়ৰ পাছত শ্ৰীবজ্জী মন্দিৰৰ
সুপ্ৰভাতৰ সঙ্গীতৰ ধ্বনি মোৰ কাণত পৰিল।

মই বাহিৰলৈ উঠি আহিলো। শৰীৰ আৰু মন একেবাবেই ভাঙি
পৰিছিল। সেই ঘুটমুটীয়া গা ধোৱা ঘৰটোলৈ গৈ মই গা ধূলো। পুৱাই
গা ধোৱা মোৰ অভ্যাস। তাৰ পাছত খটখটিৰে উঠি গৈ মই ছাবৰ
লগত পুৱাৰ চাহ জলপান খালো। মোৰ মনৰ গোপন সংঘৰ্ষৰ কথা
ছাবৰ আগত প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিলো। এৰা কেনেকৈ প্ৰকাশ কৰো যে
মই বৃন্দাবনত ভৰি দিয়েই উভতি যাবলৈ সাজু হৈছো। ছাবে ক'লে,
“আমি ঠিক এঘাৰটা বজাত ভাত-পানী খাই সাজু হ'ম। তুমি আমাৰ
'ইন্সটিটিউট অব অৰিয়েণ্টাল ফিলছফি' চাই আহিবা। এই ইন্সটিটিউটৰ
বেকটৰ স্বামী বনমহাৰাজৰ সাক্ষাত লাভ কৰিব পাৰিবা। তোমাৰ হাতত
মেট্ৰিকৰ পৰা একেবাৰে এম. এ. লৈকে পৰীক্ষা পাছ কৰা চাৰ্টিফিকেট-
বোৰ আছে নহয় সেইবোৰো হাতত লবা। বিধিৰ কেনে ধৰণৰ বিধান
চোৱাচোন! গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষক এগৰাকীয়ে বৃন্দাবনলৈ
এটি বেলেগ ছাত্ৰ আনিব লাগে বুলি বৰ জোৰ দিছিল। আমিও
ভাত্ৰটি লৈ আহিব লাগে বুলি লেখি পঠিয়ালো, সিও আহিব বুলি চিঠি
লেখিলে।—কিন্তু এই শেষ মুহূৰ্তত সি আহিব নোৱাৰিম বুলি চিঠি
লেখিলে। লগে লগে মই তোমালৈ খবৰ দিলো।”

...মই একেবাৰেই বোবা মীম্বুহৰ দৰে হৈ পৰিছো। মনৰ সংঘৰ্ষৰ
কথা ছাবৰ জনাও কেনেকৈ ?

...তললৈ নামি আহি মই মোৰ নথি-পত্ৰবোৰ বিচাৰিব ধৰিলো।
সেইবোৰ যে ক'ত শোট-মোট খাই পৰি আছিল ভালদৰে মনতেই
নাছিল।...কাগজ-পত্ৰ ইত্যাদি ঠিকমতে থোৱাত মই কোনো দিনেই
পৰিপাটি নাছিলো। দুখন মান কাগজ মোৰ হাতত পৰিল। এই
কাগজবোৰৰ ভিতৰত সৈনিক স্কুলত কাম কৰি থাকোতে প্ৰখ্যাত কবি
সমালোচক মহেন্দ্ৰ বৰাদেৱে মোৰ চুটি গল্প কিছুমান পঢ়ি দিয়া
চাৰ্টিফিকেট এখনো আছিল। মই কাগজপত্ৰসমূহ বিচাৰিছিলো যদিও

কোনো কথাৰ বাবে মোৰ আৰু উৎসাহ নাছিল। যন্ত্ৰচালিত মানুহৰ দৰে মই কাগজ-পত্ৰসমূহ খন্দৰৰ বেগ এটাত ভৰাই ললো। 'ইন্সটিটিউট অব্ অৰিয়েণ্টাল ফিলছফি'লৈ যাবলৈ মই এযোৰ পাৰ্টৰ পূৰণা মেখেলা চাদৰ পিন্ধিলো। মই যেন নিজৰ বুকুৰ ঢপঢপনি নিজেই শুনা পালো। ছাৰক কি সতেৰে কওঁ—মই গুৱাহাটীলৈ উভতি যাবলৈহে ওলাইছো। সুৰুঙা পালেই পষ্ট অফিচলৈ গৈ মোৰ মহা শুভচক্ৰ বক্ৰালৈ টেলিগ্ৰাম কৰিম এয়ে মনৰ ভাৱ ! হৰি হৰি কিয় হ'ল মনৰ এনে ভাৱ ? গুৱাহাটীৰ পৰা আহোতেতো মনৰ ভাৱ এনে নাছিল। বাৰে বাৰে চকুৰে লোতক সৰি পৰিব খোজে। কি কৰা যায় ?

...এটা সময়ত খট খট শব্দ কৰি বাহিৰত টাঙ্গা আহি থিয় হ'ল। ধুতি পাঞ্জাবী আৰু হাতত ছাতি লৈ ছাৰো আহি মোৰ দুৱাৰৰ ওচৰত থিয় হ'ল। খুপৰিটোৰ পৰা ওলাই আহি মই ছাৰৰ লগত টাঙ্গাত উঠিলো।

আমাৰ টাঙ্গা ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ 'দশৰথ আখাৰা' পাৰ হৈ গোপীনাথ বজাৰৰ মাজেৰে আগুৱাই গ'ল। বজাৰৰ বাঁওহাতে অনেক ভগ্নপ্ৰায় দালান। প্ৰত্যেকটো দালানত এটা এটা মন্দিৰ। সোঁফালে খুপৰি জাতীয় ঘৰৰ শাৰী আৰু মন্দিৰ। এটা ভজন আশ্ৰমো চকুত পৰিল। এই আশ্ৰমৰ পৰা ঢোলক আৰু সংকীৰ্তনৰ শব্দ ভাঁহি আহিছে। ছাৰে ক'লে, "এয়া হাড়বাড়ি, ইয়াত অজস্ৰ আশ্ৰয়হীনা বিধৱা থাকে। তিনি আলি এটা পাৰ হৈ আমি আৰু এটা ভজন আশ্ৰম পালোঁ।" অসংখ্য বিধৱাই তাত ভজন গাই আছে। হঠাৎ মোৰ দৃষ্টি খোলা নৰ্দমা এটাৰ কাষত মুৰ্খ অৱস্থাত পৰি থকা অৰ্ধনগ্ন মানুহ এটাৰ ওপৰত পৰিল। সি তাৰ অস্থিচৰ্মসাৰ হাত ছুখন ওপৰলৈ তুলি কিবা যেন ক'ব খুজিছে, তাৰ সৰ্বশৰীৰত পৰি ভেনা মাথিয়ে ভেন ভেন কৰি আছে।

মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো, "ইস্ মানুহটোৱে বোধহয় পানী খাব বিচাৰিছে। ইমানবোৰ সেৱা আশ্ৰম ইত্যাদি ইয়াত থকা বুলি শুনিছিলো !"

ছাৰে ক'লে,

“সিহঁতক কোনেও তুলি নি নিয়ে। ব্ৰজধামৰ পবিত্ৰ মাটিত লীন হ'ব খোজা এনেকুৱা মানুহ তুমি অনেক দেখা পাবা। বহুদূৰ বাটকুৰি বাই সিহঁতে ব্ৰজধামৰ মাটিত শেষ নিশ্বাস পেলাব আহিছে !”

মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো, “ছাৰ সি বোধহয় পানী বিচাৰিছে, মই নামি গৈ দি থৈ আহোঁগৈ নে ?”

ছাৰে গাড়োৱানক টাঙ্গা ৰখাব ক'লে, আমি ছয়ো আহি মানুহটোৰ ওচৰত থিয় হলো ; কিন্তু নাই, মানুহটোৱে একো বিচৰা নাই। এয়া বোধহয় তাৰ শেষ অৱস্থা। কাৰণ মুখত পৰা ভেনা মাখিবোৰো সি আঁতৰাবলৈ চেষ্টা কৰা নাই। নৰ্দমাৰ দুৰ্গন্ধ আহি মোৰ নাকত লাগিল। ভজন আশ্ৰমৰ পৰা অহা সংকীৰ্তন আৰু মোৰ বুকুৰ ধপধপনি যেন এক হৈ মোৰ কাণত বাজিব ধৰিলে।

আমি আকৌ উভতি আহি টাঙ্গাত উঠিলো। এইবাৰ টাঙ্গা আহি ঘোঁৰা ৰখা আস্তাৱলৰ দৰে ঠাই এটুকুৰাত উপস্থিত হ'ল। ইয়াত অজস্ৰ টাঙ্গাৰ ভিৰ। ইয়াতেই আছে ঘোঁৰাৰ বাবে দানা-পানীৰ বাৱস্থা। ঝুলন উৎসৱৰ বাবেই হয়তো ঘোঁৰাবোৰক বৰ মনোমোহাকৈ সজোৱা হৈছে। সিহঁতৰ মূৰৰ বিচিত্ৰ শিৰস্ত্ৰাণ।.....এইবাৰ আমি গোপীনাথ বজাৰৰ প্ৰধান আলিৰে আগুৱাই গলো। আলিৰ ছয়োপিনে অজস্ৰ দোকান। অষ্টধাতুৰ মূৰ্তি, গোপী চন্দন, ৰুদ্ৰাক্ষ মালা, কাপোৰৰ দোকান, মিঠাইৰ দোকান, তৰ্মালৰ পাতৰ দোকান ইত্যাদি অজস্ৰ দোকান আৰু অ'ৰ ত'ৰ সেই বহুসময় গলিসমূহ! ক'ত যে আৰম্ভ হৈছে আৰু ক'ত যে শেষ হৈছে এই গলিবোৰ।

.....আকৌ এটা তিনি আলিত উপস্থিত হোৱাৰ পাছত ছাৰে ক'লে, “সোঁহাতে বাঁকে বিহাৰীৰ মন্দিৰ। আজি সেইপিনে বৰ ভিৰ হ'ব। অন্য এটা আলিৰেই বন মহাৰাজৰ কলেজলৈ যোৱা ভাল হব। [ছাৰে ইন্সটিটিউট অব অৰিয়েণ্টেল ফিলছফিক বনমহাৰাজৰ কলেজ, বুলিয়েই কৈছিল]

আমি এইবাৰ এটা অলপ নিবিবিলি ধৰণৰ আলিবে আগবাঢ়িলো। আলিৰ ছল্লোপিনে নিম, জামু, আৰু বাবুল গছৰ জোপোহা ভৰি আছিল। সেইবোৰৰ মাজে মাজে ম'ৰা চৰাই এজাক ঘূৰি ফুৰিছে। মন্দিৰৰ খণ্ডহৰ আৰু জহি খহি যোৱা ছত্ৰী কিছুমানত ভিৰ পাতি থকা সন্ধ্যাসীসকলকো দেখা পালো। হাতত বাত-মস্ত লৈ কিছুমানে গীত গাই আছে। কিছুমানে ধপাত হোপি আছে। কিছুমানে সম্পূৰ্ণ উলজ হৈ শৰীৰত ছাই তন্ত্ৰ সানি ঘূৰি ফুৰিছে। ভেৰাৰ নোমৰ দৰে বৰণ সিহঁতৰ মূৰৰ জঁটাৰ। এই আলিটো মোৰ ভাল লাগিল। ইয়াত দুৰ্গন্ধ নাই। মানুহৰ ভিৰো নাই।

বন মহাবাজৰ এই কলেজ অৰ্থাৎ 'ইন্সটিটিউট অব অৰিয়েণ্টাল ফিলছফি' এটা তেনেই প্ৰাচীন দালানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ইয়াত মুখামুখি আছে দুটা ডাঙৰ ভৱন। সদুখৰ ভৱনটোত সভা-সমিতি বহে। প্ৰায় দহ বিঘা মাটি জুৰি আছে ইন্সটিটিউটৰ কম্পাউণ্ড। মূৰৈত এটি সৰু ছাত্ৰাবাসো অৱস্থিত।

ছাৰে মোক স্বামী বনমহাবাজৰ কোঠালৈ লৈ গ'ল। আহল বহল কোঠা। কাঠৰ চকী এখনত স্বামী বনমহাবাজ বহি আছিল। গিছলৈ শুনিছিলো এইগৰাকী স্বামীয়ে মাটিৰ তলত গাঁত খান্দি সেই গাঁতৰ ভিতৰত বহুদিন ধৰি সাধনা কৰিছিল। জীৱনৰ বেছি ভাগ সময় তেওঁ জাৰ্মান দেশত কটাইছিল। স্বামীজীৰ পিন্ধনত গেৰুৱা ধুতি, চাদৰ আৰু পাঞ্জাবী। মূৰৰ চুলি পাতল। বৰণ মিঠা। হাত-ভৰি আটিল। চকুৰ দৃষ্টি গভীৰ, স্বামীজীৰ বয়স কিমান ধৰা মক্ষিল। মই লগ পোৱাত অৰ্থাৎ ১৯৬৯ চনত স্বামীজীৰ বয়স বোধহয় ষাঠিমানহে আছিল। ছাৰে সোঁৱৰাই দিলে, “যোৱা স্বামীজীৰ পদখুলি মূৰত লোৱা।”

মই আগবাঢ়ি গৈ তেওঁৰ ভৰি স্পৰ্শ কৰিলো।

তেওঁ মূৰ তুলি চালে। এটা মধুৰ হাঁহি তেওঁৰ ওঁঠৰ ওপৰেৰে বাগৰি গ'ল। ক'লে, “এম. এ. পৰীক্ষাত কেনেকুৱা কৰিছিলো?”

মই কলো, “দ্বিতীয় শ্ৰেণীহে পাইছো। [কেনেকৈ স্বামীজীক

কওঁ—পৰীক্ষা ব্যৱস্থাবোৰৰ প্ৰতি মোৰ কোনো সন্দেহ নাই। মোৰ লগৰ যি দুই-এগৰাকীয়ে প্ৰথম শ্ৰেণী পাইছিল সেই কেইগৰাকীজকৈ মই নিজকে কম মেধাৱী বুলি ভাবিব লুখুজিলো। সেয়ে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ ভাগ্য নিৰ্ণয় কৰা ডিগ্ৰী-পত্ৰসমূহ আনিছিলো আৰু বাকচৰ এচুকত পেলাই থৈছিলো। কিন্তু কেতিয়াবা এই পত্ৰসমূহৰ প্ৰয়োজন হয়। এই পত্ৰসমূহক বাদ দি এখোজ আগবঢ়াও মক্ষিল হৈ পৰে।]

স্বামীজী বনমহাৰাজ অৱশ্যে বৰ সন্তুষ্ট হোৱা যেনেই ভাৱ হ'ল। তেওঁ ক'লে, “যোৱা আমাৰ ইন্সটিটিউট চাই লোৱা। পুথি ভঁৰালো চাই লোৱা, অনেক প্ৰাচীন কিতাপ-পত্ৰ পাবা।”

আমি তেওঁৰ পৰা বিদায় লৈ পুথিভঁড়ালৰ পিনে আগুৱাই গলো। এই পুথিভঁড়ালতেই প্ৰথম বাৰৰ বাবে মই দাসগুপ্ত আৰু বাধাকৃষ্ণৰ দৰ্শন সম্বন্ধীয় কিতাপবোৰ দেখা পালো। তেওঁলোকৰ সাধনাৰে সৈতে প্ৰথমবাৰৰ বাবে যেন এয়া মুখামুখিয়েই হলো।

ওপৰ মহলাত ছাৰে কাম কৰা কোঠাটোলৈও লৈ গ'ল। এই কোঠাত একেবাৰেই পুৰণা কাঠৰ চকী মেজ এযোৰ আছে আৰু তাতেকৈ পুৰণা এটা কাঠৰ আলমাৰি আছে। তাত ঠাই খাই আছে কিছুমান পুৰণা কিতাপ। কোঠাটোৰ বন্ধ হৈ থকা খিৰিকি এখন খুলি মই বৃন্দাবনৰ কিছুমান বৰণীয় স্থান দেখা পালো। বিচিত্ৰ কাঁইটীয়া জোপোহা কিছুমানত ভৰি ভৰি লাগি আছে বেগুনীয়া আৰু ৰঙা ফুল। বাবুলৰ কাঁইটীয়া জোপোহাবোৰেও হৰিণা পছৰ শিঙৰ দৰে ৰূপ ধাৰণ কৰি আছে। নৰ্দমাৰ দুৰ্গন্ধ আৰু ভিৰেৰে পৰিপূৰ্ণ সেই স্থানৰ পৰা এই স্থান বহু দূৰৈত। খিৰিকিৰ ওচৰত থিয় হৈ থাকোতেই দেখিলো কেৰ্কেটুৱা কেইটামানে গাৰ কাষেৰে জপিয়াই আহি ছাৰৰ কিতাপ থোৱা টেবুলত উঠিল।

ছাৰে ক'লে—

“মই ইয়াত পঢ়া-শুনা কৰি থাকোঁ বাবে এই কেৰ্কেটুৱাবোৰো মোৰ চিনাকি হৈ গৈছে। আজিকালি কি কৰে জানানে মিহঁতে? মোৰ গাৰ

ওপৰত উঠে...মোৰ মূৰৰ চুলি শেষেই হৈ গৈছে—যি কেইডাল বাকী আছে সেইকেইডাল খুটি খুটি চায়।

বিস্ময়ত মই অভিভূত হলো। প্ৰাচীন ঋষি মুনিৰ লগত বস্ত্ৰ পশু-পক্ষীয়ে মিতিবালি পতাৰ কথা মই শুনিছিলো। ছাৰো বোধহয় তেনেধৰণেৰে মানুহ।

ইন্সটিটিউটত মই অনেক ধৰণৰ পণ্ডিতক লগ পালো। চতুৰ্বেদী বোলা এগৰাকীয়ে সাধাৰণতে সংস্কৃতৰেই কথা-বতৰা পাতে। ইয়াত স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীত পঢ়ি থকা সবহভাগ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে বৃন্দাবনৰ বাসিন্দা। দুই এটি ওচৰৰ গাঁৱৰ পৰাও আহে। ইন্সটিটিউটটি আশ্ৰম বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লগত এফিলিয়েটেড।

ছাৰৰ লগত মন্দিৰলৈ উভতি আহিলো এটা অন্তৰাস্তৰে।

এটা সময়ত আমি আহি ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ তিনিশ তিয়াল্লিশ মন্থৰৰ ভগ্ন দালানৰ সম্মুখত থিয় হলো। দৌঘলীয়া কৰিডৰটো পাৰ হোৱাৰ লগে লগে দেখিলো মাহীদেউ প্ৰেমদা লেখাৰুৱে খপজপকৈ তললৈ নামি আহিছে। তেওঁ আথে-বেথে সুধিলে, “কেনে লাগিল তোমাৰ?”

যদিও মই অলৌকিক ঘটনা ইত্যাদিত বৰ বিশ্বাস নেৰাখো— এইখিনি সময়ত মোৰ মনৰ প্ৰতিক্ৰিয়াক যেন কোনো এক ঐশ্বৰিক শক্তিয়েহে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিলে ঠিক এনে ধৰণৰ এক ভাৱ হ’ল।

ছাৰৰ লগত ‘ইন্সটিটিউট’লৈ যোৱাৰ সময়ত মোৰ মনত কোনো প্ৰকাৰৰ আগ্ৰহ নাছিল। মই গুৱাহাটীলৈ উভতি যোৱাৰ সংকল্প কৰিয়েই ছাৰৰ লগত ‘ইন্সটিটিউটলৈ’ গৈছিলো। কিন্তু বিস্ময়কৰ কথা এয়ে যে এতিয়া মনৰ সেই অৱস্থা নাই। সঁচাকৈয়ে এক ঐশ্বৰিক শক্তিয়েহে যেন মোৰ মনৰ ওপৰত প্ৰতিক্ৰিয়া আৰম্ভ কৰিছে। মই মোৰ মহা শ্ৰীমন্তস্বৰ্গ বৰুৱাক মাতি অনাৰ কথা আৰু তেওঁৰ লগত গুৱাহাটীলৈ উভতি যোৱাৰ কথা সম্পূৰ্ণ ৰূপে পাহৰি গৈছো। [হৃদয়ত পোৱা আঘাত নাইবা যন্ত্ৰণাৰ কথা মই কেতিয়াও নেপাহৰিছিলো। জীৱনত ঘটি ৰোৱা কিছুমান যন্ত্ৰণাৰ কাহিনী গোটেই জীৱন মই যেন মৰাশ ৰুটিয়াই লৈ

কুৰাৰ দৰে কঢ়িয়াই ফুৰিছিলো কিন্তু যোৱা বাতিৰ যন্ত্ৰণাৰ কাহিনী, কি কাৰণে হৃদয়ৰ মাজত শুকাই কাঠ হৈ গ'ল? বহু বছৰ পাছত অনেকেই মোক বৃন্দাবনত থাকোতে আধ্যাত্মিক অভিজ্ঞতাৰ সৈতে কেতিয়াবা মুখামুখি হৈছিলো নে নাই সেই প্ৰশ্ন কৰিছিল। আনকি এবাৰ স্প্ৰেন্সিঙ লেখিকা শ্ৰীমতী অমৃতা শ্ৰীতমেও এই প্ৰশ্ন সুধিছিল মই তেওঁলোকক বৃন্দাবনৰ অভিজ্ঞতাৰ কাহিনী কৈছিলো। কি কাৰণে মই গুৱাহাটীলৈ উভতি যোৱাৰ কথা পাহৰি গলো এই কথা মোৰ মনত পাছলৈ সদায়ে এক প্ৰশ্ন হৈয়ে বৈছিল।]

এটা ছুটাকৈ দিন বাগৰি যাব ধৰিলে।

○ ○ ○ ○

মন্দিৰৰ তলৰ এই খুপৰিটোত মই নিজেই বন্ধা-বঢ়া কৰিছিলো। ললিতা দাসী নামৰ বুঢ়ী এজনীয়ে বাচন-বৰ্তন ধুই খুপৰিটো পৰিষ্কাৰ কৰি থৈ গৈছিল।

মোৰ এই খুপৰিটোৰ সন্মুখত আৰু এটা কোঠা আছিল। তাত মই মোৰ পঢ়া টেবুল আৰু কাঠৰ চকী মেজ এযোৰ থৈছিলো, যাতে কোনোবা আহিলে বহিব পাৰে।

লাহে লাহে সকলো কথা অভ্যস্ত হৈ আহিল। গ্ৰীষ্মৰ দিনত ব্যৱহাৰৰ বাবে ফেন ইত্যাদিৰ কোনো ব্যৱস্থা নাছিল বাবে গৰমত ব'ব নোৱাৰি বিছনাৰ অভ্যাস এৰি মই উদং পকা মজিয়াত শোৱাৰ অভ্যাস আৰম্ভ কৰিছিলো।

○ ○ ○ ○

অসমীয়া ৰামায়ণ সাহিত্যৰ বিষয়ে লেখক ছাৰৰ যথেষ্ট জ্ঞান আছিল। মোৰ বোখেৰে মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণৰ সৌন্দৰ্য আৰু ইয়াৰ গুৰুত্ব পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে লেখক ছাৰেই আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। তেওঁৰ 'ৰামায়ণ সাহিত্য' নামৰ পুথিখনে অসমীয়া ৰামায়ণ সাহিত্যৰ বিষয়ে অধ্যয়নৰ ছৱাৰ সকলোৰে বাবে যেন মুকলি কৰিছিল। কেইবাগৰাকীও বিদেশী পণ্ডিতে এই কিতাপখনৰ কথা উল্লেখ কৰাৰ কথা মই জানিব

পাৰিছিলো। পিছলৈ মই যেতিয়া বাৰ্মাণ সাহিত্যৰ মৰ্য্যাপণিত কাদাৰ কামিল বুলকেৰে প্ৰথমবাৰৰ বাবে বাঁচী চহৰত লগ পাইছিলো তেওঁ এই কিতাপৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল।

॥ দুই ॥

বাধেশ্যামী সকলক মই যেনদৰে জানিছিলো :

...লাহে লাহে বৃন্দাবনত মোৰ সকলো কথা অভ্যস্ত হৈ আহিল। আমাৰ এই মন্দিৰৰ আশে পাশে অনেক বাধেশ্যামীয়ে অৰ্থাৎ তজ্জন কৰি খোৱা বিধৱাই বাস কৰিছিল। সৰু সৰু খুপবিজাতীয় ঘৰ কিছুমানত তেওঁলোকে দিন অতিবাহিত কৰিছিল। সবহভাগেই পূৰ্ববঙ্গৰ দিনাজপুৰ, ৰাজসাহী ইত্যাদিৰ মানুহ। কিছুমানে ভক্তিভাৱত গদ গদ হৈ এই স্থানলৈ আহিছিল যদিও বেছিভাগেই পাৰিবাৰিক অশাস্তিত থাকিব নোৱাৰি ব্ৰজধামত আশ্ৰয় লৈছিল। সবহভাগৰ কাহিনী বৰ নিৰ্মম আৰু যন্ত্ৰণাদায়ক আছিল। মোৰ লগত পিছলৈ একপ্ৰকাৰ আন্তৰিকতাই স্থাপন কৰা ৰাজসাহীৰ বৃদ্ধা বাধেশ্যামী এগৰাকীয়ে কেনেদৰে ঔষধ আৰু চিকিৎসাৰ অভাৱত অন্ধকাৰ খুপৰি এটাত তিলতিলকৈ মৃত্যুবৰণ কৰিছিল সেই দৃশ্য মই দেখিছিলো। তাই ভাল অৱস্থাত ‘দশৰথ আখাৰাৰ’ নাদ এটালৈ পানী নিবলৈ খৰক-বৰককৈ আহিছিল। কেতিয়াবা মই পানীৰ কলহটো তাইৰ হাতৰ পৰা কাঢ়ি লৈ অন্ধকূপটোত থৈ আহিছিলো। মাজে মাজে মই তাইক খোৱাবস্তু দিব খুজিছিলো। এই পানীত হাঁহ নচৰা অৱস্থাতো তাই আত্মসম্মানৰ কথা ভাবিছিল; আৰু মই দিব খোজা খোৱা বস্তু ল’বলৈ কিছু সন্কোচ প্ৰকাশ কৰিছিল। মৰমৰ মীনা বজাৰ, মৰমৰ মীনা বজাৰ এনে ধৰণৰ শব্দ এটা তাই অহৰহ উচ্চাৰণ কৰিছিল। মৃত্যুৰ দুদিন আগেয়ে তাই মোক মাতি আনি ক’লে, “তোমাৰ হাতেৰে মই গোবিন্দজী মন্দিৰৰ সম্মুখৰ ব্ৰজবাসীহঁতে ভজা আলুৰ বড় খাব খোজো!”

গধূলি মই তাইলৈ ‘আলুৰ বড়’ লৈ খুপৰিটোত উপস্থিত হলো।

তাই মৃত্যু শয্যাত পৰি আছে। কেবাচিনৰ চাকি এটা টিমিক ঢামাককৈ জ্বলি আছে। বমি আৰু শৌচ প্ৰস্ৰাৱৰ দুৰ্গন্ধ মোৰ নাকত লাগিল। তাই মূৰ দাঙি মোৰ পৰা তমালৰ পাতৰে মেৰুৱা বড়ৰ ঠোঙাটো গ্ৰহণ কৰিলে। ওচৰে পাজৰে থকা বাধেশ্যামীহঁতে আহি দুৱাৰমুখত ভিৰ পাতিলেহি। সিহঁতে ক'লে, “এতিয়া আৰু উঠিব নোৱাৰিব, কাপোৰে কানিয়ে শৌচ-প্ৰস্ৰাৱ কৰিব ধৰিছে। এতিয়া আৰু উঠিব নোৱাৰিব!” দুদিনৰ পাছত তাইৰ মৃত্যু হৈছিল।

○ ○ ○ ○

১৮৭৬ চনত কুন্দল লাল শাহে সজা বিহাৰীৰ মাৰ্বলৰ মন্দিৰৰ দুৱাৰমুখত মই অহৰহ এজাক কুষ্ঠৰোগীক বহি থকা দেখিছিলো। সিহঁতৰ ওচৰে পাজৰে ছায়াৰ দৰে থিয় হৈ থাকে এই ‘বাধেশ্যামী’ সকল। ভক্তসকলে কুষ্ঠৰোগীহঁতলৈ দলিয়াই দিয়া দুই এটা মুদ্ৰা কিজানি সিহঁতৰ আঁচলতো আহি পৰে? বজাৰৰ একোণে থকা শাহজী মন্দিৰৰ ওপৰ মহলাৰ কক্ষৰ নৃত্যৰতা সখীসকলৰ মাৰ্বলৰ মূৰ্তিসমূহ চাব যাওঁতে এই মন্দিৰৰ কাষেৰে একেবাৰে যমুনালৈ যোৱা গলিটোত লাংখা লিংখি বস্ত্ৰ আৰু ফাটি ছিৰি জলৌলৌৱা হোৱা বিছনা এখন সাৱটি বহি থকা আন এগৰাকী বৃদ্ধা ‘বাধেশ্যামী’ৰ লগত এদিন সাক্ষাত ঘটিল। সুধিছিলো,

“কি হৈছে? কিয় ইয়াত পৰি আছা?”

লাংখা লিংখি বস্ত্ৰ আৰু ফাটা কাপোৰ দ’মৰ মাজত একেৰাৰেই পাখি ভঙা শগুনৰ দৰে পৰি থকা বৃদ্ধাই মুখৰ ভিতৰত কিবা এটা ভোৰভোৰালে মই ভালদৰে একো ধৰিব নোৱাৰিলো।

যমুনাত গা ধুবলৈ যোৱা আৰু এদল ‘বাধেশ্যামী’ আহি বুঢ়ীৰ ওচৰত গোট খালে। তাৰে এগৰাকীয়ে বঙালী ভাষাৰে মোক বৃদ্ধাই দিলে,

“কাৰোবাৰ লগত আছিল। বহুদিনৰ পৰা যাব লাগে যাব লাগে

বুলি কৈ আছিল। আজি টানি আনি টালি টোপোলাৰ সৈতে বাস্তাত থৈ গৈছে।”

: “কিয় এনে কৰিলে?”

: “ওদ্ধ দৈহিকৰ বাবে পইচা নাই। বুঢ়ীৰ ভৰি ফুলি ভিঙাকাৰ হৈ গৈছে। মধুমেহকে ধৰি এশ এটা বেমাৰ !! সেয়ে আজি বাস্তাত পেলাই থৈ গৈছে।”

বিস্ময়ত বাঞ্ছয় হৈ মই একে ঠাইতে কিছু সময় থিয় হৈ আছিলো।

পিছলৈ মই অনেকৰ মুখত শুনিছিলো ‘ওদ্ধ দৈহিক’ৰ বাবে পইচা নেথাকিলে অনেকেই এই বুঢ়ীবোবক খুপাৰ দিব নোখোজে। সকলোৰে ভয় মৃত্যু হলে সিহঁতৰ দাহক্ৰিয়াৰ বাবে কোনে খৰচ বহন কৰিব? অনেকবাৰ প্ৰাথৰ বঁদত লামলাকটু লৈ আলিবাটত বহি থকা বিধৱা মোৰ চকুত পৰিছিল আৰু অনেকবাৰ বৰষুণত তিতি-বুৰি জুৰুলি জুপুৰি হৈও আলিবাটত পৰি থকা বৃদ্ধা বিধৱাৰ সৈতেও মই মুখামুখি হৈছিলো।

○ ○ ○ ○

অন্নকূট উৎসৱত মই সমগ্ৰ বৃন্দাবন মুখৰিত হৈ উঠা দেখিছিলো। এই উৎসৱত মন্দিৰৰ বিগ্ৰহৰ সন্মুখত নানা ধৰণৰ ব্যঞ্জন ৰখা হৈছিল। বৃন্দাবনৰ মন্দিৰসমূহে যেন প্ৰতিযোগিতাহে কৰিছিল। সুন্দৰ চাউলৰ ভাত পৰ্বতসদৃশ কৰি সজাই থৈছিল। সেই ভাত পেস্তা, বাদাম ইত্যাদিৰে অলঙ্কৃত কৰা হৈছিল। ক্ষীৰ আৰু বেচনেৰে কৰা মিঠাই আৰু নানা ধৰণৰ পৰমান্নই মুকলীধৰ শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু বত্ৰিছ অলঙ্কাৰেৰে শোভিত বাধাৰ সন্মুখত লোভ লগাকৈ জাতিষ্কাৰ হৈ পৰিছিল। ১৬৪৭ চনত ৰজা মান সিঙে তৈয়াৰ কৰা ভব্য মন্দিৰ গোবিন্দজী। গোড়ীয় গোস্বামীসকলে কালীয়দহ হৃদৰ ওপৰত সজা শ্ৰীমদনমোহন মন্দিৰ নিধুবনত মানস প্ৰতিমাক পাই বাঁকে বিহাৰী মন্দিৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৰিদাস স্বামীৰ মন্দিৰ বাঁকে বিহাৰী, আৰু ১৮০৮ চনত ৰামাচুৰ্জ সন্ত্ৰদ্বায়ে সজোৱা ভব্য মন্দিৰ ৰঙ্গজীৰ সন্মুখত খাত্তব্য্য ভৰি পৰিছিল।

শতচ্ছিন্ন সাজ-পোছাকেৰে গৈ বাধেশ্যামী বৃদ্ধাই ত থিয় হৈছিল এই
খাদ্য সম্ভাৰৰ সম্মুখত ।

সিহঁতে বিগ্ৰহৰ সম্মুখৰ এই সুস্বাদু খাদ্য সম্ভাৰৰ তালিকাখন
আঙুলিৰ মূৰত গণিবৰ চেষ্টা কৰিছিল । যিবোৰ বাধেশ্যামীয়ে নিজে
আহিব নোৱাৰিছিল, সেইবোৰক দুই তিনিজনীয়ে ধৰি মেলি এই উৎসৱ
দেখুৱাবলৈ লৈ আহিছিল । বিগ্ৰহৰ ওচৰত পাহাৰৰ দৰে দম হৈ পৰি
থকা খাদ্য সম্ভাৰক সিহঁতে অত্যন্ত লোভনীয় দৃষ্টিৰে চাইছিল । এই
লোভ ভক্তি মিশ্ৰিত আছিল নে ? মই ধৰিব নোৱাৰিছিলো । মোৰ
মনত অৱশ্যে এটা অদ্ভুত ধাৰণা হৈছিল । সুযোগ পালেই যেন এই
আধাপেটাকৈ থকা বাধেশ্যামীহঁতে বিগ্ৰহৰ সম্মুখৰে এই খাদ্য সম্ভাৰৰ
ওপৰত জুপিয়াই পৰিব । এক মুহূৰ্তৰ ভিতৰত যেন সকলো লগু ভগু
হৈ পৰিব । ঠিক এনে ধৰণৰ এটা ভাৱ হৈছিল ।

○ ○ ○ ○

বাধেশ্যামী সকলৰ দলৰে ললিতা দাসীয়ে মোৰ বজাৰ-হাট কৰি
দিছিল । লেখাক ছাৰৰ ঘৰতো তাই কাম কৰিছিল । দিনৰ দিনটো
টাকুৰি ঘূৰাদি ঘূৰিছিল । সময় পালে গোপীনাথ বজাৰৰ ভজনাশ্ৰমত
বহি গীত গাই আধাদিনৰ হিচাপ মতে আঠ অনা পইচা সংগ্ৰহ কৰিছিল ।
তাই ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ দিনতে সজা লালাবাবুৰ মন্দিৰৰ প্ৰাক্ৰণত
ভিক্ষা কৰাও দেখিছিলো । মোৰ ওচৰলৈ আহি কেতিয়াবা তাই
'বাধেশ্যামী'সকলৰ জীৱনৰ কিছুমান অদ্ভুত কাহিনীৰ কথা কৈছিল ।
এদিন তাই আহি ক'লে ।

: “যোৱা ৰাতি গোপীনাথ বজাৰৰ 'সোৱা' (সঙ্গীত সভা) চাবলৈ
মধুবন, গৌৰধন, বৰসানা, নন্দগাঁও আৰু মথুৰাৰ ভক্ত এসোপাৰ লগত
গুণ্ডা কিছুমানো আহিছিল । ৰাতি ছটামানে ভাং আৰু মদ খাই
মন্দিৰৰ পৰা উভতি যোৱা দুগৰাকী বুঢ়ী বাধেশ্যামীৰ ওপৰত জুপিয়াই
পৰিল । সিহঁতৰ কাপোৰ-কানি আজুৰি আজুৰি খুলিলে । সিহঁতৰ
হাড়হাল ওলোৱা দেহক নগ্নৰ নাগতি কৰি বোল বহুৱীয়া ছোৱালীৰ

তেজৰ উদ্ভাপ বিচাৰিব ধৰিলে। ছয়োজনীৰ পকা চুলিৰ বান্ধ বুলি
পৰিল। কানি-কাপোৰ দুবলৈ ছিটিকি পৰিল।...

...বিশ্বয়কৰ! বিশ্বয়কৰ!! ললিতা দাসীৰ পৰা মই আৰু শ্বিৰোৰ
কথা শুনিিলো সেইবোৰ ঠিক লেখি বৰ্ণাব নোৱাৰা কথা।

○ ○ ○ ○

গোপীনাথ বজাৰৰ ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ আমি থকা মন্দিৰৰ সম্মুখত আৰু
এটা মন্দিৰ আছিল। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ দিনতে কোনোবা বঙালী
ভক্তই এই মন্দিৰটোৰ নামেৰে এটা ট্ৰাষ্ট খুলি দিছিল। এগৰাকী ওখ,
হটুঙা, পৰিষ্কাৰ বৰণৰ বঙালী পূজাৰীয়ে মন্দিৰৰ পূজা পৰ্ব চলাইছিল।
পূজাৰীৰ লগত একেটা কোঠাতে আৰু এগৰাকী বাধেশ্বামী থাকে।
তাই বয়সীয়া তিৰোতা। পূজাৰীক ভাত-পানী বান্ধি দিয়ে। বিগ্ৰহৰ
ভোগো বান্ধে। পিছলৈ জানিছিলো ছয়োৰে বিয়া বাক হোৱা নাই।
তেনেদৰে অনেকেই থাকে। তাই মোক এদিন বৰ যত্নেৰে মন্দিৰৰ
মজিয়াত পীৰা পাৰি এসাজ ভাত খুৱাইছিল। ক'ব নোৱাৰো কি
কাৰণে মোৰ ভাৱ হৈছিল বিয়া বাক নোহোৱাকৈ এনেকৈ থকাত যেন
কোনো পাপ নাই। এই বয়সত এটিয়ে আনটোৰ এনে ধৰণৰ সহায়
হোৱা যেন বৰ পুণ্যৰ কাম!...ঠিক এনে ধৰণৰ এটা ভাৱ মোৰ মনলৈ
আহিছিল। খোলা দুৱাৰেৰে মই ফটা কাপোৰেৰে মেৰুৱাই ৰোৱা
ছয়োৰে বিছনা দুখন দেখিছিলো। মোৰ এই ধাৰণা লাহে লাহে বন্ধ
হৈ আহিছিল।

○ ○ ○ ○

বৃন্দাবনলৈ অহা তিনিমাহ পাৰ হ'ল।

শ্ৰীৰঙ্গজী মন্দিৰৰ 'সুপ্ৰভাতৰ' সঙ্গীত আৰম্ভ হোৱাৰ আন্ধে
আৰু বাধাবল্লভ, বাধাদামোদৰ মন্দিৰৰ পুৱাৰ আৰতিৰ ঘণ্টাৰ শব্দ শুৱাব
আগেয়ে মই শুই উঠিছিলো। শীতৰ দিনো আৰম্ভ হ'ল। মন্দিৰৰ
চুড়াবোৰক কুঁৱলীয়ে সাৱটি ধৰিলে। যমুনাৰ ঘাটবোৰলৈ তেতিয়া
মই অকলশৰে যাব পৰা হোৱা নাছিলো। এদিন লালাবাবুৰ মন্দিৰ

সন্মুখৰ প্ৰকাণ্ড গছ এজোপাৰ পকাৰে বন্ধোৱা গুড়িটোত লাংখাই পৰি থকা মানুহ এটা দেখিলো। দুগৰাকীমান তিবোতাই মূৰে গায়ে কাপোৰ লৈ মানুহটোৰ শৰীৰত কিবাকিবি খেপিয়াই আছিল। আচৰিত কথা এয়ে যে মই সেই ঠাইত উপস্থিত হোৱাৰ লগে লগে ফৰিং ফুটাদি সিহঁতে তাৰ পৰা ছিটিকি পৰিল। কি নিব আহিছিল? আধা মৰা মানুহৰ শৰীৰৰ মাজত সিহঁতে কি বিচাৰিছিল?...এই ধৰ্মক্ষেত্ৰত এনে দৃশ্য দেখি বিস্ময়ত অভিভূত হৈ একে ঠাইতে মই কিছু সময় স্তম্ভিত হৈ থিয় হৈ আছিলো।

লাহে লাহে শীতৰ প্ৰকোপ বাঢ়ি আহিল। মন্দিৰৰ চূড়াবোৰ যেন কুঁৱলীৰ আঁচলৰ তলত সম্পূৰ্ণৰূপে ডুব যাব ধৰিলে। যমুনাৰ পৰা যেন এক শীতল বতাহ এই জনপদলৈ উঠি আহিছিল। এই বতাহৰ আঘাতত অস্থিচৰ্মসাব ৰাধেশ্যামীহঁতৰ শৰীৰৰ হাড়বোৰে কট কট শব্দ কৰিছিল। ধৰমশালাবোৰৰ বিনামূলীয়া চিকিৎসালয়বোৰত, গোপীনাথ বজাৰ আৰু বিহাৰীজীলৈ যোৱাৰ পথত থকা কবিবাজী দোকানবোৰত এই বিধৰাবোৰে ভিৰ পাতিছিল। সিহঁতৰ ভৰিবোৰ উথহি ভিণ্ডাকাৰ হৈছিল। শীতৰ দিনত বেছিভাগ ৰাধেশ্যামীৰে এই ভৰি উথহা বেমাৰ মই দেখিছিলো। এটা ছটাকৈ নিজৰ ঔদ্ধদৈহিকৰ বাবে জমা কৰা পইচা সিহঁতে ঔষধৰ বাবে খৰচ কৰিব লুথুজিছিল। ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা ধৰি বিনামূলীয়াকৈ দিয়া ঔষধৰ আশাত সিহঁতে চিকিৎসালয়ৰ চিৰিত বহি অপেক্ষা কৰিছিল।

এই কথা সঁচা আছিল যে এচাম ৰাধেশ্যামীক এই ব্ৰজভূমিলৈ গঢ়িয়াই পঠোৱা হৈছিল। কিন্তু এচামে ভক্তি ভাৱনাত অধীৰ হৈ আছিল। এয়া আছিল কৃষ্ণ ভক্তি। কোন আছিল এই কৃষ্ণ?

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব বাৰশ শতিকাত এই ঠাইত কৃষ্ণৰ জন্ম হৈছিল এই কথা সঁচা নে? এই কৃষ্ণ সঁচাকৈয়ে এশ বছৰ জীয়াই আছিল নে? প্ৰৱল প্ৰত্নতাত্ত্বিক কংস আৰু জৰাসন্ধৰ হাতৰ পৰা তেওঁ হেনো জন্মভূমিক বজা

কৰিছিল। জবাসন্ধৰ লগত অহা এক বিদেশী শক্তিব লগতো হেনো
তেওঁ মোকাবিলা কৰিছিল। জবাসন্ধৰ লগত অসমৰ ভগদত্তইও আহি
মথুৰাৰ দুৱাৰমুখত ছত্কাৰ দিছিল...কুকক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ সময়ত হাড়ভঙা
পৰিশ্ৰম কৰি এই মানৱ কৃষ্ণ ভাগৰি পৰিছিল। শেষলৈ গৃহ কন্দলত
তেওঁৰ বংশ কুটুম্ব সকলে এটিয়ে আনটিৰ বক্তৃতা পান কৰিবলৈ উত্তত
হৈছিল।...বাৰ্ধক্য আৰু মানসিক অশান্তিত জৰ্জৰিত শ্ৰীকৃষ্ণই আন
আন মানুহৰ দৰে মৃত্যুবৰণ কৰিছিল।

○ ○ ○ ○

এই সময়ত বৃন্দাবনৰ ভক্তসকলক যেন সেই ঐতিহাসিক কৃষ্ণৰ
প্ৰয়োজন নাই। কুকক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত হাড়ভঙা পৰিশ্ৰম কৰি ভাৰাক্ৰান্ত
হোৱা কৃষ্ণক ইয়াত যেন কোনেও চিনি নেপায়। দিনাজপুৰ, ৰাজসাহী,
বৰসানৰ অজস্ৰ ৰাধেশ্যামীৰ হৃদয়ৰ মণিকোঠত এই কৃষ্ণই এক অভিনব
ৰূপ লৈ বহি আছে।...এই শ্ৰীকৃষ্ণই চীৰ হৰণ ঘাটত যেন প্ৰেমিক হৈ
দেখা দিছে। কেশীঘাটত দানৱৰ তেৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰি যেন
এইচাম ৰাধেশ্যামীক পিতৃ হৈ আশ্ৰয় দান কৰিছে, আৰু 'শৃঙ্গাৰ
কুঞ্জত' ?...

...এক অদৃশ্য বহুসময় শক্তিৰ ওচৰত এইচাম ৰাধেশ্যামীয়ে আত্ম-
সমৰ্পণ কৰিছে।

সেই ঐতিহাসিক কৃষ্ণ ধূলিৰে ধূসৰিত হৈ গৈছে। পিতৃ প্ৰেমিক
আৰু বন্ধু হৈ অভিনব কৃষ্ণই এইচাম ৰাধেশ্যামীৰ হৃদয় জয় কৰি
বহি আছে।

○ ○ ○ ○

বৃন্দাবনত সুদীৰ্ঘকাল বাস কৰি এই বহুসময় শ্ৰীকৃষ্ণৰ অস্তিত্বৰ
সম্ভেদ ক'ৰবাত পাওঁ নেকি জানিবলৈ মোৰ মন সজাগ হৈ আছিল।
কিন্তু বাবে বাবে মোৰ হৃদয়ে ঐতিহাসিক কৃষ্ণৰ আত্মাৰ ওচৰতহে মূৰ
দোঁৱাইছিল। এনেয়েও মই মৃত মঙ্গলময় ব্যক্তিসকলৰ আত্মাকহে পূজা

কৈৰিছিলো। আত্মাৰ বিষয়েও অনেক সন্দেহ আছিল—কিন্তু এই
সন্দেহেৰে পূৰ্ণ বহুশত বছৰত মই মূৰ দোঁৱাইছিলো।

শিক্ষাগুৰু উপেন্দ্ৰচন্দ্ৰ লেখকদেৱৰ লগত অহৰহ পঢ়াশুনা কৰিয়েই
কটাইছিলো। বৃন্দাবনৰ বাটে-পথে ঘূৰি ফুৰিছিলো। মাধুৰ স্মৃতিৰ
পৰা কোনো মতেই মুক্ত হ'ব পৰা নাছিলো।

মাধুৰ মৃত্যু হোৱা দুবছৰ পাৰ হৈছিল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

মই খিৰিকিৰ ওচৰত আঠকাটি বহি বৃন্দাবনৰ আকাশলৈ চোৱাৰ চেষ্টা কৰিছিলো। মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত মূৰৰ ওপৰৰ আকাশ চাব নোৱাৰিছিলো। মাধুৰ সৈতে মোৰ বিয়া হোৱাৰ তিনিবছৰ পাৰ হৈ গৈছিল।

অন্ধকাৰ খুপৰিটোৰে কেতিয়াবা কেতিয়াবা মই বৰ বিচিত্ৰ আকাশ দেখিছিলো। মন্দিৰৰ ওপৰৰ এই আকাশত কেতিয়াবা ধোৱা বৰণীয়া আৰু বঙা মেঘে ভৰি পৰিছিল। ভাৱ হৈছিল সেইবোৰ যেন ধোৱা বৰণীয়া মেঘ নহয়, সিকন্দৰ লোভী আৰু ঔৰঙ্গজেৱে ধ্বংস কৰি যোৱা ব্ৰজৰ মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ। সিঁচৰতি হৈ পৰি থকা ক'লা মেঘৰ টুকুৰাবোৰ খণ্ড খণ্ড হৈ ভাঙি পৰা মূৰ্তিৰ দেহৰ টুকুৰা, আৰু বঙা মেঘবোৰ? মন্দিৰৰ ভগ্ন ছুৱাৰেদি বৈ অহা পূজাৰীৰ কেঁচা তেজৰ স্ৰোত।

...কেতিয়াবা আকৌ ভাব হৈছিল মন্দিৰৰ ওপৰৰ এই আকাশ এখন গুলীবিদ্ধ পছৰ ছাল। বঙা মেঘবোৰ গুলীবিদ্ধ পশুৰ তেজৰ স্ৰোত। বৰ বিচিত্ৰ ভাব হৈছিল সেই সময়ত। কেতিয়াবা ডাৱৰৰ মাজত লুকুতাকু খেলা আকাশৰ চন্দ্ৰকে দেখিছিলো। কছাইৰ দোকানত ওলমাই থোৱা মঙহ এটুকুৰাৰ দৰে মন্দিৰৰ ওপৰত ওলমি আছিল।

ৰামায়ণ সাহিত্যত গৱেষণা কৰাৰ সময়ত মই হিন্দী ভাষা শিকিবলগীয়া হৈছিল। কাৰণ মোৰ গৱেষণাৰ বিষয়বস্তু আছিল তুলসী দাস আৰু মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন। শ্বিলঙৰ পাইন মাউণ্টত পঢ়োতে মই কিছু হিন্দী শিকিছিলো।

লাহে লাহে মই ৰামচৰিত মানস পঢ়িব পৰা হ'লো। এই ৰামায়ণৰ

ভাষাৰ সৌন্দৰ্য দেখি মই অভিভূত হ'লো। হৃদয়ৰ গভীৰ ভক্তিৰ ভাৱে যে এনেদৰে অনন্ত সাহিত্য সৃষ্টি কৰিব পাৰে এই বিষয়ে মোৰ ধাৰণা নাছিল। তুলসীৰ উপমা আৰু ৰূপকবোৰে অনন্ত আছিল। এঠাইত আক্ৰেপ কৰি এই মহাকাব্য গৰাকীয়ে কৈছিল—“কি উপমাৰে সীতাৰ ৰূপ বৰ্ণনা কৰো ? সকলো উপমাই যে বাহী হৈ গৈছে।”

তুলসী দাসৰ জীৱনৰ চৰম ছুঁদৰ্শাৰ কাহিনীৰ বিষয়ে মই পঢ়িছিলো। এই মহান কবি গৰাকীয়ে শৈশৱত মানুহৰ ঘৰে ঘৰে ভিক্ষা কৰি ফুৰিছিল। তেওঁ নিজেই লেখি গৈছিল যে মানুহে তেওঁক সেই সময়ত নানা কৰ্কথনা কৰিছিল। মোৰ নিজস্ব বিচাৰেৰে তেওঁ এগৰাকী বিঘল প্ৰেমিক আছিল। নিজৰ পত্নীয়েও তেওঁ বিচৰা প্ৰেম তেওঁক দিব নোৱাৰিছিল। পিতৃয়ে তেওঁক ত্যাগ কৰিছিল এই বাবেই যে তেওঁ এক অশুভ নক্ষত্ৰত জন্ম লাভ কৰিছিল। প্ৰেয়সৰ বিষয়ে তেওঁৰ যি গোপন কল্পনা আছিল তাক তেওঁ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ আৰু সীতাৰ পূৰ্ববাগৰ বৰ্ণনাৰ মাজেৰে প্ৰকাশ কৰাৰ কথা অনেক পণ্ডিতে লেখি গৈছে।

তুলসী দাসে ৰামচৰিত মানসত নাবীৰ চৰিত্ৰক খোলাখুলি ভাবেই নিন্দা কৰিছিল। অনেক হিন্দী ভাষী পণ্ডিতে এই নিন্দাৰ অনেক কাৰণ উলিয়াইছিল যদিও মোৰ বন্ধমূল ধাৰণা হৈছিল, নাবীৰ বিষয়ে উৎসাহ আৰু প্ৰেৰণাপূৰ্ণ কথা লেখিবলৈ নিজৰ জীৱন অভিজ্ঞতাৰ পৰা বুটলি ল'ব পৰা সমল তেওঁৰ বৰ কম আছিল। ...সঁচা কথা লেখিবলৈ গ'লে এই মহান কবি গৰাকীৰ বচনাতকৈও তেওঁৰ জীৱন কাহিনীয়ে মোক সেই সময়ত বৰকৈ অভিভূত কৰিছিল। তেওঁৰ জীৱন কাহিনীৰ পৰা মই এক ধৰণৰ প্ৰেৰণা লাভ কৰিছিলো।

সবয়ু নদীৰ পাৰত এবাৰ তুলসী দাসে ৰঘুবংশী বীৰ শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰৰ সাক্ষাত লাভ কৰা বুলিও এক বিস্ময়ন্তি শুনিছিলো। এই সাক্ষাত তুলসী দাসৰ ভক্তিয়ে কৰা এক কাল্পনিক সাক্ষাত আছিল যদিও এই সাক্ষাতৰ কল্পনা কৰি মোৰ বৰ ভাল লাগিছিল। মৃত্যু হোৱাৰ মহান পুৰুষ সকলৰ আত্মাৰ ওচৰত মই মূৰ দোৱাইছিলো।

নৈৰাশ্ৰৱ ভয়াবহ যন্ত্ৰণাৰ পৰা পলাই সাৰিবলৈ সৰহভাগ সময় মই পঢ়াশুনা কৰিছিলো। লাহে লাহে এনেদৰে পঢ়াশুনা কৰা মোৰ অভ্যাসত পৰিণত হৈছিল।

ৰাতিপুৱা শুই উঠি কেতিয়াবা মই জঠৰ হৈ একে ঠাইতে বহি আছিলো। চকুৰে সৰসৰকৈ পানী সৰি পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এনেদৰে সঁচাকৈয়ে জীয়াই থাকিম নে? কি আছে ভবিষ্যতৰ বুকুত? আৰু মাধুৰ এই স্মৃতি এক ধৰণৰ কষ্টকৰ যন্ত্ৰণা হৈ দেহ মন ছাটি ধৰি আছে। এই যন্ত্ৰণাৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ কৰা হেজাৰ যুদ্ধ খোলাকটিৰ তাললৈ ৰূপান্তৰিত হৈ পৰিছে। কি কৰা যায় এনে এক মন লৈ? দোভাগ ৰাতি সাৰ পাই কেতিয়াবা এই অন্তত যন্ত্ৰণাত ৰব নোৱাৰি মই ছুৱাৰ খুলি বাহিৰলৈ ওলাই আহিছিলো। মন্দিৰৰ তলত কোনো নাছিল। অন্ধকাৰ খুপৰিসমূহত যেন অন্ধকাৰেহে ঠাই খাই আছিল। প্লাষ্টাৰ খহি যোৱা বেৰবোৰৰ ইটাবোৰ মৰা জন্তুৰ অস্থিপুঞ্জৰ দৰে পৰি আছিল।

...আৰু মূৰৰ ওপৰত মৌ ৰাতিৰ আকাশখনে যেন মোক এখন শ্যশানৰ মাজত থিয় কৰাই দিছে, ঠিক এনে এক ধাৰণা হৈছিল।

এক দোভাগ ৰাতি সাৰ পাই মই ঘূমুটিয়াই এটা খুপৰিৰ পৰা আন এটা খুপৰিলৈ গৈছিলো। শেষত ছাৰৰ কোঠালৈ উঠি যোৱা ওখ চিৰিৰ ওপৰত আহি থিয় হৈছিলো। মানসিক যন্ত্ৰণাত ৰ'ব নোৱাৰি মোৰ ভাব হৈছিল মই ছাৰৰ ভৰিৰ ওচৰত গৈ পৰি থাকিম। তেতিয়া কি জানি মোৰ ভাল লাগিব? তেতিয়া কি জানি মোৰ মনে শাস্তি লাভ কৰিব?...নাই নাই ছাৰৰ ভৰিৰ ওচৰলৈ মই যাব পৰা নাছিলো। মই আকৌ মোৰ খুপৰিলৈ উভতি আহিছিলো।

দেবৰিয়া সন্ন্যাসীৰ দৰ্শন :

ৰাতিপুৱা মই কিতাপ পত্ৰ লৈ বহিছিলো। ৰাতি ঘটি যোৱা মনৰ ধুমুহাৰ কথা মোৰ নিজৰ মাজত লুকুৱাই ৰাখিবলৈ চেষ্টা

কৰিছিলো। যেন দেহৰ মাজত গোপন ঘা এটুকুৰাহে কোনেও
নেদেখাকৈ লুকুৱাই থবলৈ চেষ্টা কৰিছিলো।

লেখক মহোদয়ে মোৰ মানসিক অৱস্থা গোপনে লক্ষ কৰিছিল।
বুলি পিছলৈ মই গম পাইছিলো। তেওঁ এদিন মোৰ পঢ়া টেবুলৰ
ওচৰলৈ আহিল, আৰু মোৰ চুলিৰ মাজেৰে হাতখন বুলাই ক'লে—
“অনবৰত পঢ়ি থাকিব নেলাগে; মাজে মাজে সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ
লগত খেলা-ধূলাও কৰিব লাগে। আজি তুমি পঢ়িব নেলাগে। আমি
দেবৰিয়া বাবাৰ দৰ্শন লাভ কৰিবলৈ যমুনাৰ আনটো পাৰলৈ যাম।”

খৰমেৰে খট্‌খট্‌ শব্দ কৰি ছাৰ বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল। মোৰ
পৰা তেওঁ আৰু কোনো উত্তৰ শুনিব খোজা নাছিল।

ময়ো “চটৰ ওপৰলৈ উঠি গলো। আকাশৰ অ'ত ত'ত দুই
এটুকুৰা বগা মেঘ সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে। এই আকাশক বংশীবটৰ
তলত মৃত্যুৰ বাবে অপেক্ষা কৰি পৰি থকা এটি কুষ্ঠ ৰোগীৰ দৰে
লাগিল। এই আকাশৰ মোক দিবলৈ যেন একো নাছিল। মন্দিৰৰ
ওপৰত লাংখাই পৰি আছিল এই আকাশ। সময়ত দেবৰিয়া সন্ন্যাসী
মাচান অভিমুখে আমি অৰ্থাৎ লেখক মহোদয়, তেওঁৰ পৰিবাস
প্ৰেমদা লেখকৰ সৈতে মই আগবাঢ়িলো।

আমাৰ বাসস্থান এই মন্দিৰ-ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ প্ৰাচীন সৰোবৰৰ ওচৰতে
অৱস্থিত। সেয়ে বংশীবট হৈ যমুনালৈ যোৱাৰ সময়ত আমি ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ
ওচৰত আহি কিছু সময় থিয় হ'লো। ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ পানী একেবাৰেই
লেতেৰা। কোনোবা এসময়ত এই পানী পৰিষ্কাৰ আছিল নে নাই
ক'ব নোৱাৰো; এতিয়া এই পানী সেউজীয়া হৈ গৈছে। কুণ্ডটোৰ
পাৰ ঘাঁহ আৰু কাঁইটীয়া বগৰীৰ জোপোহাৰে ভৰি গৈছে। এই
জোপোহাবোৰত টোকোৰা চৰাইৰ বাঁহ ওলমি আছে। ছাৰে ক'লে
—“কিন্তুদন্তি মতে ইয়াত ব্ৰহ্মই শ্ৰীকৃষ্ণ মহাপ্ৰভুৰ সখীসকল আৰু
গো বংশসমূহ হৰণ কৰিছিল। এসময়ত এই স্থান ইমান বেছি
জঙ্ঘলেৰে পূৰ্ণ আছিল যে দিন ছপৰতে বাঘৰ মাত শুনা গৈছিল।

চিকাৰীয়ে এই ঠাইত মাচান সাজি চিকাৰ কৰিছিল।” কুণ্ডটোৰ পাৰত ভগ্নপ্ৰায় এটা উদং দালান দেখা পালো।

প্ৰেমদা লেখাক মাহীদেৱে ক’লে —“এই দালানটো পাঁচ হেজাৰ টকাত বিক্ৰী হ’ব। তুমি ইচ্ছা কৰিলে কিনিব পাৰিবা। (মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত মোক হিন্দুস্থান কনষ্টাষ্টেশ্বন কোম্পানীয়ে কিছু টকা ক্ষতিপূৰণ হিচাপে দিছিল। তত্পৰে মাধুৰ জীৱন বীমাৰ পৰাও মই কিছু সংখ্যক টকা পাইছিলো।)

আমি তিনিও এই ভগ্ন দালানটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈ চালো। ওপৰৰ চট চিৰি আৰু ছুৱাবৰ কাককাৰ্য সুন্দৰ। কোনে বান্ধিছিল এই দালান? ১৮৭২ চনৰ মথুৰাৰ জিলাধীশ হিন্দু ধৰ্মৰ ভক্ত এফ্., এছ্. ব্ৰাণ্ডসৰ দিনৰে আছিল নে এই ঘৰ? ১০৩৪ খ্ৰীষ্টাব্দত মহম্মদ গজনীয়ে যেতিয়া হিন্দুৰ মন্দিৰবোৰ ধ্বংস কৰি বাধা-কৃষ্ণৰ খাতুৰ দেহৰ অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গসমূহ কছাইৰ দোকানৰ মাংস বেচা দগা পাল্লাৰে ওজন কৰি বিক্ৰী কৰিছিল সেই সময়ত এই স্থান কেনে আছিল?

১২১২ খ্ৰীষ্টাব্দত ফীৰোজ তোগলকৰ সময়ত নাইবা কৃষ্ণৰ জন্মভূমি খুলিয়াও কৰি পেলোৱা সিকন্দৰ লোডীৰ সময়ত? গো-বধ আৰু জিজিয়া কৰ বন্ধ কৰা মহামতি আকবৰৰ সময়ত এই স্থান কেনে আছিল।...অনেক কল্পনা মোৰ মনলৈ আহিছিল।

...আমি তিনিও ওপৰলৈ উঠি গৈ ঘৰটো চাই আহিলো। ইটাৰ চিৰিবোৰ একেবাৰেই জহি খহি গৈছে। আমি খুপি খুপিহে ওপৰলৈ উঠি গ’লো। ওপৰৰ চটৰ পৰা ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ সেউজীয়া পানী আৰু কাঁইটীয়া বগৰীৰ জোপোহাত ওলমি থকা টোকোৰা চৰাইৰ বাঁহবোৰ স্পষ্টকৈ দেখা গ’ল। কুণ্ডৰ পানী যদি লেতেৰা নহ’লহেঁতেন, তেতিয়া হয়তো এই দালানৰ চটৰ পৰাই মই মোৰ নিজৰ প্ৰতিবিম্ব দেখিলোহেঁতেন। ছাৰে ক’লে—

: “দেখিছা নে সৌ—সন্ধ্যাসী কেইটাই এই ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ পাৰতে ব্ৰহ্মাৰ কিলুত কিম্বাকাৰ মূৰ্তি কিছুমান লৈ বহি আছে। চোৱা

সেৱা চোৱা। মাথুহে দুই একপইচা দি সেৱাও কৰি গৈছে। দিনে দিনে পাবত গজা মন্দিৰ কিছুমান বাঢ়ি আহিছে। আগেয়ে হেনো বুল্জাবনত পাঁচ হেজাৰ মন্দিৰ আছিল। এতিয়া বাঢ়ি আহি দহ হেজাৰমান মন্দিৰ হৈছে চাগৈ।”

মোৰ মন অৱশ্যে দালানটো কিনা নিকিনাৰ ভাবনাত কিছু সময় মহগল হৈ আছিল। এই ধ্বংসপ্ৰায় দালানটোক কেন্দ্ৰ কৰি মোৰ মনে যেন এক বহুশৃংখৰ পৃথিবীত ভৰি দিছিল। কোনে সাজিছিল এই দালান? মই গুৰুপত্নীক প্ৰশ্ন কৰিলো। তেওঁ ক’লে কোনেও ভালকৈ ক’ব নোৱাৰে। এই ব্ৰজ ধামতে বেছাই সজা অনেক মন্দিৰো আছে। এই ব্ৰহ্মকুণ্ডতে হেনো কৰমৈতী বাঈ নামৰ এগৰাকী ভক্তিমতী তিৰোতাই অহৰহ ভজন কৰিছিল। এই কৰমৈতী বাঈ কোন আছিল আমি কোনেও নেজানো।”

পিচলৈ মই কেইবা গৰাকীও ভক্তিমতী তিৰোতাই গীত গাই ব্ৰজৰ চৌদিশ মুখৰিত কৰা শুনিছিলো। তাৰ ভিতৰত সুদৰ্শনা শকুন্তলা ৰামায়ণীও আছিল। এক দুৰ্বটনাত তেনেই কম বয়সত নিজৰ স্বামীৰ মৃত্যু হোৱাত তেওঁ ভিক্ষুণীৰ জীৱন বাপন কৰিছিল। ডিঙিত হাৰমনিয়াম এটা বান্ধি সুললিত সুৰেৰে গীত গোৱা বাকুৰা জিলাৰ ৰাধেশ্যামী এগৰাকীকো লগ পাইছিলো। তাই মোৰ থুপৰিটোলৈকে সোমাই আহি মোক কৃষ্ণৰ বিবহত ব্যাকুল ৰাধাৰ গীত শুনাইছিল।

বাঁকে বিহাৰীৰ প্ৰাংগনত, নাইবা সেৱা কুণ্ডৰ ছুৱাৰ মুখত নাইবা যমুনা নদীয়ে নিজৰ দেহেৰে সূশোভিত কৰি ৰখা কেশী ঘটি, চিৰ হৰণঘাট ইত্যাদিত গীত গাই থকা ভক্তিমতী তিৰোতাবোৰৰ মাজত দুই এগৰাকী বয়সীয়া বেছাও আছিল। বৰ নিসঙ্কোচেৰে এই বেছাইহঁতে নিজৰ কাহিনীৰ কথা কৈছিল।...অদ্ভুত কথা এই যে জহি যোৱা মন্দিৰৰ দৰে লগা সিহঁতৰ দেহত এক ধ্বংস লাৱণ্যও আছিল। বাঁহ আৰু কাঁইটীয়া জোপোহাৰ ফাঁকেৰে আহি পৰা ৰঙা ৰ’দে শুকান

পৃথিবীৰো সৌন্দৰ্য বঢ়োৱাৰ দৰে এই ভাটি বয়সীয়া তিৰোতাবোৰকো এই লাৱণ্যই পোহৰ কৰি তুলিছিল।

...আমি তিনিও এইবাৰ বংশীবটেৰে যমুনা লৈ আগবাঢ়িলো। বংশীবটৰ ওচৰ পোৱাৰ লগে লগে ছাৰে ক'লে—“এই বটতেই উঠি শবৎ পূৰ্ণিমাৰ দিনা ত্ৰীকৃষ্ণই মধুৰ বাঁহীৰে সখীসকলক মন্ত্ৰমুগ্ধ কৰিছিল। কৃষ্ণৰ বহুশ্ৰমৰ বাস ক্ৰোড়া ইয়াতেই সংঘটিত হৈছিল। কিন্তু কোনো কোনোৱে বয় গোপীসকলৰ সৈতে কৃষ্ণই কটোৱা সেই স্থান যমুনাৰ বুকুত জাহ গ'ল। পিছলৈ হিত হৰিবংশইহে এই স্থান প্ৰসিদ্ধ কৰোৱালে...”

আমি আগুৱাই গলো। মোৰ মনত প্ৰশ্ন জাগিল—গোপীক মানৱী প্ৰেমোৰ বান্ধি কথা ঐতিহাসিক কৃষ্ণ সঁচাকৈয়ে আছিল নে? আৰু আমি যে এয়া দেবৰিয়া বাবাৰ ওচৰলৈ আহিছো তেওঁ সঁচাকৈয়ে মোক এক পথ দেখুৱাব পাৰিবনে? মনৰ এই অসীম যন্ত্ৰণাৰ পৰা মুক্তি পোৱাৰ কিবা এক উপায় দিব পাৰিবনে? (ইতিমধ্যে মই আকৌ নিদ্ৰাবড়িবোৰ এটা ছটাকৈ গোটাবলৈ আৰম্ভ কৰিছিলো। বাকৈ বিহাৰী মন্দিৰলৈ যোৱা পথত থকা এগৰাকী সিদ্ধি চিকিৎসকৰ দোকানৰ পৰা মই এই বড়িবোৰ গোটাইছিলো। এই চিকিৎসক গৰাকী এসময়ত চৰকাৰী চিকিৎসক আছিল। অৱসৰ পোৱাৰ পাছত বৃন্দাবনলৈ আহি ব্যৱসায় কৰিছিল। মই যে মনত এক ভয়ানক সংকল্প লৈ এই নিদ্ৰাৰ বড়িবোৰ গোটাইছিলো সেই কথা ডাক্তৰ গৰাকীয়ে একেবাবে নেজানিছিল।)

...আমি তিনিও আহি যমুনাৰ বালিত উপস্থিত হ'লো। যমুনাৰ দেহ যুৱতীৰ দেহৰ দৰে তলমল কৰি আছিল। আৰু এই বালি? বালি নহয় যেন কোনো এক বৃদ্ধ ব্যক্তিৰ দেহ। যমুনাক সাৱটি পৰি আছে। এই বৃদ্ধৰ কক্ষ কৰ্কশ দেহ।

জেঠ মাহ। পানীৰ তলৰ পৰা ওলাই আহি প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড কাছবোৰে বালিৰ মাজত পি পিয়াই ফুৰিছে। পুৱাই যমুনালৈ গা

ধুবলৈ অহা বামেশ্বামী কেইগৰাকীমানৰ ভৰিৰ আঙুলি কাছই খুটিয়াই ছিঙি নিয়াৰ কাহিনী শুনিছিলো। আমি তিনিও আগবাঢ়িছিলো। ছাৰে ক'লে : কিছুদিনৰ আগেয়ে মিলিটেৰী ট্ৰাক আহি যমুনাৰ বালিৰ পৰা এই কাছবোৰ মথুৰাৰ কেম্পলৈ লৈ গৈছিল। শুনিছিলো এই প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড কাছবোৰ মাৰি থোৱাৰ এটা অদ্ভুত আৰু নিৰ্মম নিয়ম এই মিলিটেৰীহঁতে আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। যাৰ ফলত কাছৰ লোহাৰ দৰে চীন খোলাবোৰো হেনো সহজে চৌদিশে ছিটিকি পৰিছিল।

আমি পিপাৰে কৰা দলং অৰ্থাৎ “পিপাৰ পুলত” উপস্থিত হ'লো। এই পিপাৰ পুলেৰে অহা যোৱা কৰা বাহনে টল টেক্স দিব লাগে। আমি আগুৱাই গ'লো। যমুনাৰ দুয়োপাৰে কিছুমান দীঘল দীঘল ঘাঁহ জাতীয় গছ দেখিলো। গ্ৰাণ্ড চাহাবকে আদি কৰি প্ৰাচীন লেখকসকলে লেখি যোৱা ব্ৰজৰ পৌপল, কৰীল, কটিয়াৰী, বহেড়া, মন্তুৱা, বীঠা, সীসম, হিঙ্গোট ইত্যাদি গছৰ সমাৰোহ মই অৱশ্যে যমুনাৰ পাৰত দেখা নাছিলো। চিৰ হৰণঘাটৰ ওচৰত এজোপা প্ৰাচীন বটগছ দেখিলো। ঘাটৰ কিছুমান গছ দুই তিনিশ বছৰ পুৰণি আছিল। কিম্বদন্তিৰ কৃষ্ণই যি ঠাইত লীলা কৰিছিল সেই ঠাইতে একো একো জোপা বটবৃক্ষই মূৰ তুলি উঠিছিল।

আমি এক প্ৰকাৰ মৌন হৈয়ে আগবাঢ়ি যাব ধৰিলো।

এতিয়া যমুনাৰ দুয়োপাৰে ভক্ত সকলৰ ভিৰ হৈছে। প্ৰায় চাৰে চাৰিশ বছৰ আগেয়ে সিকন্দৰ লোডীয়ে যমুনাৰ পাৰত বক্তৰ খেলা খেলি ভক্তসকলৰ জীৱনলৈ ভয়াবহ অন্ধকাৰ নমাই আনিছিল। যমুনাত স্নান কৰাৰ পৰা হিন্দু ভক্তক বঞ্চিত কৰিছিল। যমুনাৰ পাৰৰ পৰা নাপিত সকলক বিতাৰিত কৰিছিল যাতে হিন্দু ভক্তৰ চুলি কটা, ক্ষৌৰ কৰ্ম কৰা ইত্যাদিৰ পৰা বঞ্চিত হয়। মথুৰাৰ কাজীয়ে বিশ্ৰামঘাটত নিজৰ সৈন্য সামন্তক লৈ হস্ত দস্ত হৈ চিঞৰিছিল—ঐ ভক্তগণ ছিঙি পেলা তহঁতৰ কণ্ঠৰ কণ্ঠিমালা। হ মুছলমান। ছিঙি পেলা তহঁতৰ কণ্ঠমালা।

...সিকন্দৰ লোডীৰ অত্যাচাৰক ভ্ৰক্ষেপ নকৰি বল্লভ সম্প্ৰদায়ী বল্লভাচাৰ্য্যই ব্ৰজৰ গিৰিৰাজ পাহাৰত ত্ৰীনাথ মন্দিৰ সজাইছিল।

.. কিতাপত পঢ়া অনেক কথা মোৰ মনত পৰিল। আমি তিনিও চুপচাপ আগুৱাই যাব ধৰিলো। ইটা-বঙ বৰণীয়া হাঁহবোৰে জোপোহাৰ মাজত কক্‌বক্ কৰি থকা দেখিলো।

সেৱা কেশীঘাট পাৰ হৈ আহিলো...নাই নাই সদায়ে ব্ৰজই তেজ আৰু তৰোৱালেৰে গা ধোৱা নাই। ব্ৰজলৈ ভাল দিনো আহিছিল। হয় আকবৰৰ দিনত ভালদিনো আহিছিল। মানুহে কয় চিৰহৰণ ঘাট আকবৰে মণি মানিক্যৰে বন্ধাই দিছিল। গো-হত্যা বন্ধ কৰিছিল। অপৰাধীক মৃত্যুদণ্ড দিয়া হৈছিল। জিৰ্জিয়া কৰ আৰু তীৰ্থকৰ উঠাই দিছিল। বৃন্দাবনৰ সৰ্বস্ব ত্যাগী ভক্ত হৰিদাস স্বামীক ভাৰত সম্ৰাটে স্বয়ং লগ পাব আহিছিল। সংসাৰ ত্যাগী স্বামী হৰিদাসে অৱশ্যে সম্ৰাটক লগ পোৱাৰ কোনো আগ্ৰহ নেদেখুৱাইছিল।... হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰতি মহামতি আকবৰৰ শিৰ এনেদৰে দো খাইছিল যে প্ৰভু দয়ালৰ দৰে পণ্ডিতসকলে কব খোজে যে যদি হিন্দু সকলে আগ্ৰহ আৰু বুদ্ধিমত্তা দেখুৱালেহেঁতেন তেতিয়া হয়তো তেওঁ সম্পূৰ্ণ ৰূপে হিন্দুৱেই হৈ গ'লেহেঁতেন আৰু হিন্দুস্থানৰ ইতিহাসে এক অগ্নি ৰূপ ল'লেহেঁতেন।

...ছাৰৰ লগত তিনিও চুপচাপ আগবাঢ়ি গৈছিলো। চকুৰ আগত এইবাৰ আমাৰ বিস্তৃত হৈ পৰিল যমুনাৰ দুয়োপাৰ। জহি খহি যোৱা পৰিত্যক্ত দালান কিছুমানো চকুত পৰিল। প্ৰাচীন মন্দিৰ কিছুমানো দেখিলো। মৃত জন্তুৰ অস্থিপুঞ্জৰ দৰে প্লাষ্টাৰ খহি যোৱাৰ লগে লগে প্ৰাচীৰৰ ৰঙা ৰঙা ইটাবোৰ প্ৰকট হৈ পৰিছে।

...কিছুদিনৰ পৰা মোৰ অহৰহ ধাৰণা হৈছে এই প্ৰাচীন ইটাৰ প্ৰাচীৰবোৰ মই ক'ৰবাত দেখিছিলো। মই বৃন্দাবনলৈ অহাৰ আগেয়ে এই জহি খহি পৰা বেৰ, আৰু প্ৰাচীন মন্দিৰবোৰ সঁচাকৈয়ে ক'ৰবাত দেখিছিলো। কিন্তু ক'ত দেখিছিলো? মাধুৰ লগত মই

দক্ষিণৰ কণক দুৰ্গাৰ মন্দিৰ আৰু হৈসলা বজাসকলে সজা বেলুৰ আৰু হাবেলিৰ মন্দিৰলৈকে গৈছিলো। “...তাতে দেখিছিলোনে? মাধুৰ লগত কাংবেৰী নদীৰ পাৰে পাৰে ফুৰোতে অনেক মন্দিৰৰ ভগ্নস্থাপ দেখিছিলো।...নাই নাই বৃন্দাবনৰ এনে দৃশ্য মই ক’তো দেখা নাই; যমুনাৰ পাৰৰ ভগ্ন মন্দিৰৰ আৰু ভগ্ন প্ৰাচীৰৰ এনে ছবি মই কেতিয়াও ক’তো দেখা নাছিলো...। তেতিয়াহলে বাৰে বাৰে কিয় এনেকুৱা ভাব হয়? অহৰহ ভাব হয় মই এইবোৰ দৃশ্য আগেয়ে ক’বাত যেন দেখিছিলো।

কিছুদিনৰ পাছত বৰ আচৰিত, আৰু অবিশ্বাস্ত যেন লাগিলেও এই কথা আৱিষ্কাৰ কৰিছিলো যে মই মাধুৰ লগত কচ্ছৰ ৰাণ মৰুভূমি আৰু কবৰ বেদৰ ৱাৰ্ক চাইটত থাকোতে এটা অদ্ভুত সপোন দেখিছিলো। এই সপোনতে মই জহি খহি যোৱা ইটাৰ বেৰ কিছুমান দেখিছিলো। (বহুদিনৰ পাছত এবাৰ প্ৰখ্যাত পাঞ্জাবী লেখিকা শ্ৰীমতী অমৃতা শ্ৰীতমে কিছুমান সপোনৰ কথা আলোচনা কৰিবলৈ কেইবা গৰাকীও ব্যক্তিক দিল্লী হাউছ খাহত অৱস্থিত তেওঁৰ বাস ভবনলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। আমাৰ মাজত ৰাৱত নামৰ এগৰাকী ব্যক্তিও সেইদিনা অমৃতাৰ ঘৰত মজুত আছিল। পৰজন্মত বটা এটা ঘটনাৰ কথা তেওঁৰ মনত আছিল। তেওঁক হেনো এখন গাঁওত এক দলঙৰ কাষত ম’হে খুন্দিয়াই মাৰিছিল। ৰাৱতৰ পিতাকে সেই গাঁও চাবলৈ গৈছিল। গাঁওৰ মানুহে তেওঁক বহুবছৰ আগেয়ে ম’হে খুন্দিয়াই দলঙৰ ওচৰত মৰা সেই গাঁওৰ ল’ৰা এটাৰ কাহিনী কৈছিল যি কাহিনী শ্ৰীৰাৱতৰ সৈতে একে আছিল।.....বৃন্দাবনলৈ নেযাওঁতেই সপোনত দেখা বৃন্দাবনৰ এই প্ৰাচীৰ আৰু ভগ্ন মন্দিৰ সমূহৰ বিৱৰণ দেখাৰ কাহিনী অমৃতাই বৰ আগ্ৰহেৰে শুনিছিল। মোৰ আৰু কেইটামান অলৌকিক অভিজ্ঞতাৰ কাহিনী মই অমৃতাক সেইদিনা কৈছিলো।)

...আমি এইবাৰ যমুনাৰ আনটো পাৰলৈ যাবলৈ ঘাটত বৈ থকা

নাওত উঠিলো। এই ঘাটতে হালধি কুমকুম লৈ পূজাৰী এগৰাকী বহি আছিল। পূজাৰীয়ে মোৰ কপালত হালধি কুমকুমৰ ফোট দিয়াৰ আগেয়ে গুৰুপত্নীয়ে ক'লে : “তুমি যোৱা নাৱত উঠা।”...মোৰ দৰে মানুহক হালধি কুমকুমৰ ফোট নিদিয়ৈ। গুৰু-পত্নীয়ে মোক সদায়ে এনেধৰণৰ পৰিস্থিতিৰ পৰা সৰুৱাই ৰাখিবৰ চেষ্টা কৰিছিল, যাতে মই মনত কোনো প্ৰকাৰৰ কষ্ট অনুভৱ নকৰো।

এটা সময়ত বঠাৰ চপ্‌চপ্‌ শব্দৰ লগত মন্দিৰৰ ঘণ্টাৰ শব্দ একাকাৰ হৈ গ'ল। ডিঙি মেলি মেলি পাৰত ৰ'দলৈ থকা কাছবোৰে আকৌ আহি জপং জপংকৈ পানীত পৰিল। আমি যমুনাৰ ইটো পাৰৰ পৰাই দেবৰিয়া বাবাৰ মাচান দেখা পাইছিলো। এতিয়া এই মাচান একেবাৰেই স্পষ্ট হৈ পৰিল। মাচানৰ তলত ভক্ত সকলৰ ভিৰ দেখা গ'ল। বাবাৰ আলখৰা লিগিৰাহঁতে ভক্তসকলে বাবালৈ নিয়া বলমূল সংগ্ৰহ কৰাত ব্যস্ত হৈ পৰিছে।

আমি কোবাকুবিকৈ গৈ ব্ৰজৰ ভক্ত সকলৰ লগত মাচানৰ সম্মুখৰ বালিত লেপেটা কাঢ়ি বহিলো। চাংখনৰ ভিতৰৰ অন্ধকাৰ খুপৰি এটাত সন্ন্যাসী গৰাকী বহি আছিল। ছুটামান ভক্তই আৰ্তনাদ কৰি উঠিল : “দেবৰিয়া বাবাৰ জয় হওঁক।”

মোৰ ওচৰত বহি থকা ভক্ত এটাই ফেকুৰি ফেকুৰি কান্দিব ধৰিলে। মোৰ হৃদয়ে যেন খোলাখুলি ভাৱে সুবিব খুজিলে : “কি হৈছে কি হৈছে ?”

আমি অৱশ্যে বেছি সময় অপেক্ষা কৰিবলগীয়া নহ'ল। ভিতৰৰ পৰা সন্ন্যাসী গৰাকী ওলাই আহিল। পছৰ ছাল এখন হাততলৈ তেওঁ একেবাৰে নাঙঠ হৈয়ে ওলাই আহিল। তেওঁ সদায়ে নাঙঠ হৈয়ে থাকে। পুহ মাহৰ প্ৰচণ্ড শীততো, নাইবা জেঠ মাহৰ প্ৰচণ্ড গৰমতো তেওঁ একেদৰেই থাকে। নদীৰ এককাল পানীত থিয় হৈ তেওঁ কেইবা ঘণ্টাও সাধনা কৰে। এই সাধনাৰ সময়ত ছুপিনে ছুখন নাও মজুত থাকে।

দেবৰিয়া বাবা যথেষ্ট শক্ত-আৱত ব্যক্তি। মূৰৰ জটা আৰু দাড়িত সেইবোৰ ভঙ্গাই আছিল নে যমুনাৰ বালিয়ে আছিল মই ধৰিব পৰা নাছিলো। বাবাৰ বয়সৰ বিষয়ে বৃন্দাবনত নানা ধৰণৰ কিম্বদন্তি প্ৰচলিত আছিল। বাবা কাকিপুৰমৰ স্বামী ৰামানুচাৰ্যৰ শিষ্য আছিল। স্বৰ্গীয় ৰাষ্ট্ৰপতি বাবু ৰাজেন্দ্ৰ প্ৰসাদে হেনো এবাৰ বাটকুৰি বাই বাবাক চাবলৈ বৃন্দাবনলৈ আহিছিল। তেওঁ লেখি যোৱা মতে তেতিয়াই হেনো বাবাৰ বয়স ১৩০ বছৰ আছিল, এগৰাকী বিদেশী ভক্তই তেওঁৰ নথ আৰু চুলি গৱেষণাগাৰত পৰীক্ষা কৰি তেওঁৰ বয়স ৩০০ বছৰ বুলি প্ৰমাণ কৰিছিল। অকল ৰাজেন্দ্ৰ প্ৰসাদেই কিয় ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায়বোৰ নামজলা ৰাজনীতিজ্ঞই, ব্ৰজ মণ্ডলৰ প্ৰৌঢ় বাৰবনিতা, ধৰ্মিতা ৰাধেশ্যামী, কোমল বয়সীয়া বিধৱা সকলোৱেই আহি বাবাৰ মাচানৰ তলত উবুৰি হৈ পৰিছিল। ব্ৰজৰ ভক্তই এক মুখে চিঞৰিছিল : “বাবাৰ বয়স পাঁচশ বছৰ পাৰ হৈ গৈছে। এতিয়ালৈ বাচি থকা পতঞ্জলীৰ যোগসূত্ৰৰ তেঁৱেই একমাত্ৰ প্ৰবচক।”

...ক’ব নোৱাৰো কি কাৰণে বাবাক সম্মুখত তেনেদৰে দেখি মোৰ বুকু ঢপঢপাব ধৰিলে। মোৰ ভাৱ হ’ল তেওঁ মানুহৰ মুখ চাই সকলো কথা কৈ দিব পাৰে। মাচানৰ ওপৰৰ পৰাও যেন বাবাই মোলৈ আঙুলিয়াই চিঞৰি ক’ব—

: “সো ছোৱালীজনীয়ে স্নানহত্যা কৰিব খোজে। তেওঁ হাতত লৈ ফুৰোৱা বেগটো খুলি চালে তোমালোকে বিহৰ বড়ি দেখা পাব।”

ছাৰৰ ওচৰত মই কুচি মুচি বহি থাকিলো যাতে বাবাই মোক আৰু দেখা নেপাই।

...এটা এটাকৈ ভক্তবোৰে থিয় হৈ বাবাক নিজৰ নিজৰ যজ্ঞা আৰু কষ্টৰ কাহিনী ক’বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। বাবাই আকাশৰ পিনে আঙুলি টোৱাই ক’লে—

: “সো ওপৰৰ জনত বিশ্বাস ৰাখা, তেওঁ পথ দেখুৱাব। মই আশীৰ্বাদ দিছো। তাৰ পাছত তেওঁ বনৰীয়া বগৰী কিছুমান প্ৰসাদ স্বৰূপে ওপৰৰ

পৰা তললৈ মাৰি পঠিয়ালে। ভক্তসকলে এই ফল ল'বলৈ হেঁতা
ওপৰা লগালে।

ছাৰে বহু সময়লৈ ধ্যানত মগ্ন হোৱা মানুহৰ দৰে বাবাৰ মাচানৰ
পিনে মুখ কৰি বহি থাকল। কিছু সময়ৰ পাছত মই ছাৰক সোঁৱৰাই
দিলো। “আমাৰ উভতি যোৱাৰ সময় হ’ল ছাৰ।” মোৰ ভাব হ’ল
এই গৰাকী সন্ন্যাসীৰ সম্পূৰ্ণ ভক্ত হৈ নদী আৰু মাচানত ঘূৰি ফুৰা
সম্ভৱ নহয়। কোনো তিৰোতাক তেওঁ শিষ্ট কৰি ৰখা নাই।...আমি
তিনিও বালিত মূৰ থৈ বাবাক প্ৰণাম কৰিলো। ছাৰে এইবাৰ ধৰ্মমহকৈ
উঠি থিয় হ’ল। আমি যমুনাৰ পাৰে পাৰে আকৌ উভতি আহিলো।
দেবৰিয়া বাবাক এষাৰ কথা সুধিব নোৱাৰি যন্ত্ৰণাত ছাটি ফুটি কৰিব
ধৰিলো। তেওঁ ভক্তৰ ওচৰলৈ নামি নাহে। ময়ো চিঞৰি চিঞৰি
হৃদয়ৰ কথা তেওঁক জনাব নোৱাৰো।

মোৰ হৃদয়ত বাবাক সুধিবলৈ অহৰহ এটা প্ৰশ্নই গুজৰি গুমৰি
আছিল :

...“মই সঁচাকৈয়ে এটা ৰাস্তা বিচাৰি পাম নে? বুকুৰ মাজত
অহৰহ যন্ত্ৰণা হৈ থকা মাধুৰ স্মৃতিয়ে কেতিয়াবা মোৰ হৃদয়ত মাত্ৰ স্মৃতি,
যি স্মৃতিৰ ছায়াত ৰক্তাক্ত হোৱাৰ ভয় নাই।...নাই নাই তেওঁৰ ওচৰলৈ
গৈ কোনো কথা কোৱা নহ’ল।...

...আমি সেই একেটা পথেৰেই উভতি আহিলো। যমুনাৰ পানী
যুৱলিত আকৌ আমি মোৱা আৰু দৰিকণা মাছৰ লুটি বাগৰ দেখিলো।
এখন পুৰণা নাও বালিৰ বুকুত মুখ গুজি পৰি আছে। এজাক বনৰীয়া
হাঁহে এই পৰিত্যক্ত নাওত বাহি খিচিৰ মিচিৰ কৰি আছে। বঠাৰে
চপচপ শব্দ কৰি দুখন নাও আগবাঢ়ি আহিছে। সম্ভৱ মথুৰাৰ পৰা
বাবাক দৰ্শন কৰিবৰ বাবে আকৌ কোনোবা ভক্ত আহিছে। আমি
তিনিও মৌন হৈ আগুৱাই গৈছিলো। বঠাৰ চপচপ শব্দ স্পষ্ট হৈ
আহিছে। ভক্তসকলৰ কলৰব এই শব্দৰ লগত একাকাৰ হৈ গৈছে।

আমাৰ বাবে নাৱখীয়াই অপেক্ষা কৰি আছিল। আমি তিনিও নাওত উঠিলো।

কেসীঘাট অভিমুখে নাও আগুৱাই গ'ল। লগে লগে আকৌ পাৰৰ কাণ্ড বনবোৰৰ মাজত লুকাই থকা কাছবোৰে ধপং ধপং কৰি পানীত ডুব মাৰিল।

মোক অনেকেই কৈছিল বৃন্দাবনত গৈছা যেতিয়া পবিত্ৰ যমুনা নদীত স্বামীৰ অস্থি বিসৰ্জন দিবা।

দেবৰিয়া বাবাক দেখা কৰি অহাৰ পাছত মই মোৰ খুপৰিত সোমাই বিছনাৰ তলৰ পৰা কাপোৰৰ ট্ৰাঙ্ক এটা বাহিৰলৈ টানি আনিলো। মাধুৰ পুৰণা চাৰ্ট এটাৰে মেৰুৱাই থোৱা সৰু বাকছ এটাত মই মাধুৰ অস্থি থৈছিলো।...মাধুৰ এই পুৰণা চাৰ্টটোত হাত লগাৰ লগে লগে মোৰ ধাৰণা হ'ল এয়া মাধুৰ অস্থি মোৰ শৰীৰৰ লগত একাকৰ হৈ আছে।...নাই নাই অস্থি বিসৰ্জন দিয়াৰ হিন্দুৰ নীতি নিয়ম মই নেজানো। ক্ষুদ্ৰ বাকছটি মই আকৌ বন্ধ কৰি থলো।

...মোৰ চকুৰে ধাৰাসাৰে লোতক বাগৰি আহিব ধৰিলে। চেপ্টা কৰিও মই নিজকে সংযত কৰিব নোৱাৰিলো। দেবৰিয়া সন্ন্যাসীৰ সাক্ষাতে মোৰ মনৰ ভাৱ পৰিৱৰ্তন কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁৰ লগত দ্বিতীয়বাৰ গৈ কথা পতাৰ জোখাৰে মোৰ আক কোনো আগ্ৰহ বাকী নেথাকিল।

মৌন সন্ন্যাসীৰ সৈতে সাক্ষাৎ :

আহাৰ মাহ। বাধাবৰ্গ শৃঙ্গাৰ বট, নিধুবন, সেৱাকুঞ্জত আনকি পৰিত্যক্ত ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ চৌপাশৰ গছ-গছনিয়ৈ এক নতুন ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। ব্ৰজৰ কদম ফুলবোৰ জাতিষ্কাৰ হৈ পৰিল। বঙা, হালধীয়া, বগা আদি অনেক ধৰণৰ কদম ফুল ফুলিছিল।

এবিধ ত্ৰোণা কদম্বও আছিল। এই ফুলৰ পাহিবোৰে দোনাৰ দৰে ভাজ লৈছিল।...গ্ৰাওস চাহাব মথুৰাৰ জিলাধীশ হৈ থকাৰ সময়ত তেওঁ

হেনো ব্ৰজত অনেক ফল-ফুলৰ গছ-গছনিৰ শমাৰোহ দেখিছিল। এইবোৰৰ ভিতৰত পাৰ্শিয়ান পীপল বোলা গছে মথুৰাৰ ক্ৰবটীলা আৰু খেলন বনত ভৰি ভৰি থকাৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল।

...মোৰ গৱেষণাৰ কাম কিছুদূৰ আগবাঢ়িছিল। বেছি ভাগ সময় মই কিতাপ-পত্ৰ লৈয়ে ব্যস্ত হৈ আছিলো। ইতিমধ্যে “নীলকণ্ঠী ব্ৰজ” বোলা কিতাপখনৰ কামো আৰম্ভ কৰিছিলো। এই উপন্যাসখনৰ নায়িকা সৌদামিনীৰ মনৰ বেদনা আৰু যন্ত্ৰণাৰ কথাখিনি মই হুবহু মোৰ নিজৰ মনৰ মাজত হোৱা ভয়ানক ধুমুহাৰ অনুকৰণ কৰি অঙ্কিত কৰিছিলো। সৌদামিনীৰ প্ৰথম অৱস্থাত হোৱা যন্ত্ৰণা মোৰ নিজৰেই যন্ত্ৰণা আছিল।

সেইবাৰ এই আহাৰৰ মাহত ব্ৰজবাসিনী এগৰাকীৰ মুখত শুনিলা; মৌনী বাবাই মানস সৰোবৰৰ পৰা আহি বাধাবাৰ্গৰ পূব দিশৰ বনত আশ্ৰয় লৈছে। এই কথা মই মোৰ গুৰু-পত্নীক জনালো। চাৰেও ক'লে...

: “তোমালোক ছয়ো গৈ তেওঁক দেখা কৰি আহ। আৰু শুনা। তুমি অহৰহ সেই অন্ধ কূপটোত বহি পঢ়াশুনা কৰি থাকিব নেলাগে। মাজে সময়ে উঠি আহিবা আৰু ব্ৰজৰ সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ লগত খেলা-ধুলা কৰিবা। এই কথা মই তোমাক কেইবাবাৰো সোঁৱৰাই দিছো।”

দুগৰাকী ব্ৰজবাসিনী আৰু শ্বিলঙৰ পৰা অহা এগৰাকী বঙালী ভক্তিমতী তিৰোতাৰ সৈতে আমি মৌনী বাবাৰ দৰ্শনৰ বাবে বাধাবাৰ্গৰ পিনে আগবাঢ়িলো। আকাশৰ সূৰ্যই আমাৰ মূৰৰ ওপৰত দপদপাইছিল, গোপীনাথ বজাৰ আৰু বজ্জীলৈ যোৱা পথত ভক্তৰ ভিৰ হৈছিল। সেইদিনা অনেক সভাৰে গঠিত এটা ভক্তৰ দলৰ লগত মুখামুখি হ'লো। সিহঁতৰ কানি-কাপোৰ মলিয়ন। একেবাৰে অৰ্ধহাৰী মানুহৰ দৰে চেহেৰা। কপালত বিভিন্ন মন্দিৰৰ সেন্দূৰ আৰু হালধিৰ কোঁট। সিহঁতৰ আগে আগে এটা জবৰজং পাণ্ডা। কিছুদূৰ আগুৱাই গৈ পাণ্ডাই

বজাৰৰ দোকান এখনৰ চিৰিত বহিল। আৰু যাত্ৰীসকলৰ পৰা টকা-পইচাৰ হিচাব ল'ব ধৰিলে।

ভাৱ হ'ল, সিহঁতৰ হাতত টকা সিকি আৰু একো বাকী নাছিল। দুটামানে গৈ বাস্তাৰ দাঁতিত থকা কলৰ পানীকে ঘোটঘোটকৈ পিব ধৰিলে। পাণ্ডাই বোধহয় লুটি পুটি সকলো শেষেই কৰিছিল। ভোক পলুৱাই খাবলৈ একো নাছিল। দলটোৰ গোটেইবোৰেই মৌন হৈ আছিল। যেন কিবা মুখ মেলিলেই ভাগ্যৰ দেৱতা গৰাকীয়ে সিহঁতক নবকৰ দুৱাৰলৈ টানি লৈ যাব। এনেধৰণে সৰ্বস্বাস্থ হোৱা ভক্তৰ দল পিচলৈয়ো মই অনেক দেখিছিলো। সিহঁতৰ যেন শৰীৰৰ ছালখনহে উৎসৰ্গা কৰি যাবলৈ বাকী আছিল। পাণ্ডাক দান দি থৈ যাব নোৱাৰা ভক্তৰ নাম বহীত লেখি থোৱা হৈছিল। এই নামৰ বহিস্ত কি আছিল নেজানিছিলো। এই অৰ্ধহাৰি ভক্তসকলে যে সুদা পেটেৰে উভতি যাব লগা হৈছিল এই কথা অৱশ্যে ভালদৰে গম পাইছিলো।

মই বৃন্দাবনৰ পাণ্ডা কিছুমানৰ দুখী দৰিদ্ৰক কৰা অমানৱীয় ব্যৱহাৰ নিজ চকুৰে দেখি কিছু কষ্ট হৈ আছিলো। কিছুমান মন্দিৰত জাকজমক কাপোৰ পিন্ধি প্ৰাচীৰত ভৰি ওলমাই বহি থকা পাণ্ডাৰ চাল-চলন মোৰ একেবাৰেই ভাল নেলাগিছিল। যাত্ৰীবোৰৰ বেহ কপ সিহঁতে বুঢ়া শগুনৰ দৰে কুককি কুককি নিৰীক্ষণ কৰিছিল।

...এটা সময়ত আমি কাঁইটীয়া জোপোহাৰে ভৰা অৱণ্যৰ ভিতৰত সোমালো। বামেজা, কৰীল আৰু বাবুল গছৰ কাঁইটীয়া জোপোহা কিছুমান পাৰ হ'লো। এডাল প্ৰকাণ্ড আঁহত গছৰ তলত আমি মৌনী বাবাক ধ্যান কৰি বহি থকা দেখিলো। মৌনী বাবাব শৰীৰ ক্ষীণ, বৰণ কলা, দাড়ি চুলি কেঁচা। একোটা দীঘল দাড়ি তেওঁৰ উদৰ বুকুৰ তললৈ ওলমি আহিছে। তেওঁৰ ওচৰত ইতিমধ্যে ভক্তসকল গোট খাইছে। বাবাব সম্মুখত কেইখনমান খমখমীয়া নোট পৰি আছে।

আমি তিনিও মাটিতে লেপেটা কটি বহি সন্মাসী গৰাকীয়ে চকু মেলি চোৱালৈ অপেক্ষা কৰি থাকিলো।

...তেওঁ অৱশ্যে বৰ বেছি সময় ধ্যানস্থ হৈ নাথাকিল। তেওঁ চকু
মেলিলত ভক্তসকলে তেওঁৰ ভৰিত উবুৰি খাই পৰিল।

একেবাৰে উদং শৰীৰেৰে ডাল দৰিদ্ৰ ভক্ত ছুটামানো আহিছিল।
তাৰ মাজত এটা কুষ্ঠৰোগীও আছিল।

মৌনী বাবাই তেওঁৰ সম্মুখত থকা নোটবোৰলৈ চালে। তাৰ পাছত
তললৈ উবুৰি হৈ পৰাৰ দৰে পৰি নোটবোৰ ডাল দৰিদ্ৰ ভক্তসকলৰ
পিনে ফুৰাই দিলে।

মাহীদেৱে মোৰ কাণৰ কাষলৈ আহি ফুচফুচাই ক'লে: “বাবাই
টকা-পইচা স্পৰ্শ নকৰে।” মৌনী বাবাই মৌন হৈ থাকে যদিও, মুখৰ
ভিতৰতে তেওঁ ভক্তসকলৰ সৈতে এক ধৰণৰ কথোপকথন সেইদিনা
কৰিছিল।

আমি বহু সময় তেওঁৰ ওচৰত বহি থাকিলো। এটা ছুটাকৈ
ভক্তসকলে তেওঁৰ পৰা বিদায় লৈ আঁতৰি গ'ল। শেষত মোৰ গুৰুপত্নীয়ে
টঠি আহি তেওঁৰ ভৰিৰ ওচৰত হাত যোৰকৈ বহিল। মোৰ জীৱনৰ
ছৰ্টনাৰ কাহিনী তেওঁ বাবাৰ সম্মুখত বৰ্ণাব ধৰিলে। বৰ মনোযোগেৰে
মৌনী বাবাই গুৰুপত্নীৰ মুখত মোৰ জীৱন কাহিনী শুনিলে। তাৰ
পাছত তেওঁ মোৰ মুখলৈ চালে। গুৰুপত্নীক এইবাৰ তেওঁ ওচৰলৈ
মাতি নি মুখৰ ভিতৰত কোৱাৰ দৰে গো-গোৱাই কিবা কিবি ক'লে।
মাহীদেৱে মোৰ মুখলৈ চাই ক'লে—“মৌনী বাবাই তোমাক আকৌ
সংসাৰ কৰিবলৈ কৈছে। এইবাৰ তোমাৰ সংসাৰ মংগলময় হ'ব।

: “বিয়া?”

: “কাক বিয়া কৰাম?”

কিন্তু মৌনীবাবাৰ পৰা মই ঠিক এই কথা শুধিব অহা নাই। মনত
অহৰহ বাজি ৰোৱা সেই ছুখবোধৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পোৱাৰ উপায়ৰ কথা
মই তেওঁক শুধিব গৈছিলো। ক্ষুব্ধাৰ অস্ত্ৰই ৰেপাৰ দৰে অহৰহ ৰেপি
থকা মাধুৰ স্মৃতিৰ সেই ঘাটুকুৰাৰ পৰা মই কেতিয়াবা মুক্তি পাব
পাৰিমনে? এই কথা শুধিব গৈছিলো।

...বাবাৰ ওচৰৰ পৰা উভতি আহোঁতে সেইদিনা মই বৰ নিৰাশা হৈ উভতি আহিছিলো। মনে মনে মই সংকল্প লৈছিলো আকৌ পিছদিনা মই অকলেই আহি বাবাক লগ ধৰিম। প্ৰয়োজন হ'লে গোটেই দিনটো মই বাবাৰ বাবে অপেক্ষা কৰি আঁহত গছজোপাৰ তলত বহি থাকিম।

পিছদিনাও মই আহিছিলো। কিন্তু বাবা আঁহতৰ তলত আঁক বহি থকা নাছিল। বাবুলৰ কাঁইটীয়া জোপোহা, অকুৱা, হিঙ্গিটি আৰু নিম গছৰ তলে তলে গৈ বাবাক বিচাৰিলো। বনত জেং খৰি গোটাৰ অহা ব্ৰজবাসী এগৰাকীয়ে ক'লে,

: “বাবা ৰাতিয়েই গ'ল। পইচা-পাতি ফলমূল চৰ ইয়াত পেলাই থৈ গ'ল।”

: “ক'ত গ'ল?”

: “কোনে জানে ক'ত গ'ল।”

তৃতীয় অধ্যায়

বিভিন্ন অভিজ্ঞতা :

বুন্দাবনৰ অনেক মহান সাধকৰ কাহিনী মই শুনিছিলো। এশ বছৰ আগেয়ে কোটিপতি ব্যৱসায়ী ওফ'লালা বাবুয়ে মহান সাধক কৃষ্ণদাসক লগ পাইছিল। সংসাৰ ত্যাগ কৰি টকা-পইচা ছুখী-দৰিদ্ৰক বিলাই তেওঁ ব্ৰজৰ আলিত সন্ন্যাসীৰ বেশেৰে ঘূৰি ফুৰিছিল।

শাহ্ কুন্দন লাল আছিল লক্ষ্মীৰ কোটিপতি ব্যৱসায়ী। চিপাহী বিদ্ৰোহৰ সময়ত বুন্দাবনক তেওঁ বিদ্ৰোহীহঁতৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰিছিল। বিদ্ৰোহীহঁতক টকা-কড়িৰে সহায় কৰা বুলি জানি বৃটিছ চৰকাৰে তেওঁৰ ওপৰত চলোৱা মোকদ্দমাবোৰত তেওঁ হেনো এক ঐশ্বৰিক শক্তিৰ জোৰত জয়লাভ কৰিছিল। মানুহে কয় এই ঐশ্বৰিক শক্তি তেওঁ এক সন্ন্যাসীৰ জৰিয়তে লাভ কৰিছিল।...-মোৰ হৃদয়েও গোপনে এক আকাঙ্ক্ষা কৰিছিল কিজানি ময়ো শৃঙ্খাৰ বটৰ গলিত, চীৰ হৰণ ঘাটত, নাইবা ৰাধাবাগৰ চামেলি, শিলিখা আৰু শুকুলা কুন্দৰ জোপোহাৰ আঁৰত হিমালয়ৰ গুহাৰ পৰা অহা কোনো এক সিদ্ধ যোগীক লগ পাবোঁ ?

মোৰ মনত অহৰহ লাগি থকা এই অসহ যন্ত্ৰণা আৰু দুঃখ-বোধক, কিজানি এই সকল লোকে আঁতৰ কৰিব পাৰেই ?

সেয়ে যেতিয়াই এই মহান লোকসকল ব্ৰজলৈ অহা বুলি শুনিছিলো—তেতিয়াই মই গুৰু আৰু গুৰুপত্নীৰ লগত তেওঁলোকক দেখা কৰিব আগবাঢ়িছিলো।

সিদ্ধ যোগীসকলক অন্বেষণ কৰি ফুৰোতে মই বিভিন্ন অভিজ্ঞতাৰ সম্মুখীন হৈছিলো। এবাৰ এগৰাকী সাধুৱে হিমালয়ৰ

পৰা আহি শাহজী মন্দিৰৰ ওচৰৰ এটা পৰিত্যক্ত খুপৰিত বাস কৰা;
বুলি শুনিলো। তেওঁক লগ পাবলৈ মই এদিন অকলেই ওলালো।

অন্ধকাৰময় খুপৰি এটাত তেওঁ কিছুমান ভক্তৰ দৈতে বাঘৰ ছাল
এখনৰ ওপৰত বহি আছিল। এই ভক্ত তিৰোতাবোৰ বৃন্দাবনৰ
পৰাই আহিছিল নে গোকুল, নন্দগ্ৰাম, বসনা ইত্যাদিৰ পৰা আহিছিল।
মই ধৰিব নোৱাৰিছিলো।

সাধু গৰাকীৰ ট ট কৈ জ্বলি থকা চকু ছুটা মই দেখা পালো।
তেওঁৰ কিমান বয়স হৈছে মই ভালদৰে ধৰিব নোৱাৰিলো।

উই হাৰলুৰ দৰে লগা তেওঁৰ প্ৰকাণ্ড জটাই মূৰত এনে ধৰণে
পাক খাই আছিল যে মোৰ ভাৱ হৈছিল তেওঁৰ মূৰৰ ওপৰত এডাল
প্ৰকাণ্ড গোম সাপেহে যেন কুণ্ডলী পকাই বহি আছে। একমুখী আৰু
বহুমুখীকে আদি কৰি কেইবা ধৰণৰো ৰত্নাঙ্কৰ মাল'ই তেওঁৰ হুঁপুষ্ট
দেহক আৰু অধিক বহিস্তময় কৰি তুলিছিল। তেনেই ক্ষুদ্ৰ বস্ত্ৰ এখন
তেওঁ পৰিধান কৰিছিল। ভস্ম আৰু ধূলিৰে তেওঁৰ সমস্ত শৰীৰ ধূসৰিত
হৈ আছিল। এই বিচিত্ৰ ব্যক্তিত্বক ভক্তসকলে তথা লাগি চাই আছিল।
তেওঁ বহি থকা বাঘৰ ছালখনত মুদ্ৰাৰে ভৰি পৰিছিল। মাজে সময়ে
তেওঁ ভক্তসকললৈ চকু মেলি চাইছিল যদিও ক্ষণেকলৈহে। চকু মুদি
থাকিবলৈহে যেন তেওঁ বেছি ভাল পাইছিল। তেওঁৰ চকু ছুটাৰ
সঠিক বৰ্ণনা মই হয়তো দিব নোৱাৰিম।

...চুৱাৰৰ ওচৰত মই কুচি মুচি থিয় হৈ থাকিলো। নিজৰ বুকুৰ
ধপ্‌ধপনি মই যেন নিজেই শুনা পালো।

এইজনো মহাপুৰুষে কিজানি মোক এক শান্তিৰ সন্তোষ দিব
পাৰিব।

...মাধুৰ মৃত্যুৰ আৰু শৈশৱৰ পৰা কঢ়িয়াই লৈ ফুৰা সেই অনন্ত
যন্ত্ৰণাক কিজানি মই ভালদৰে চকু মেলি মূৰ তুলি চাব পাৰো।

○ ○ ○ ○

এটা সময়ত এটা ছুটাকৈ ভক্তসকলে তেওঁৰ পৰা বিদায় লৈ,

আঁতৰি গৈছিল। এখোজ ছুখোজকৈ গৈ মই তেওঁৰ সন্মুখত বহিছিলো। মোৰ ছয়ো চকু ভৰি আহিছিল। .. আৰু এটা সময়ত মই মোৰ সকলো বৃত্তান্ত তেওঁৰ সন্মুখত গাই শুনাইছিলো। ...কিছু সময় তেওঁ বৰ মনোযোগেৰে মোৰ কথা শুনিলে। তাৰ পাছত তেওঁ মোক ওচৰৰ কোঠাটোলৈ আঙুলিয়াই ক'লে—সোঁটো কোঠা দেখিছা নহয়।” মই কোঠাটোলৈ ভুমুকিয়াই চালো।

একেবাৰেই অন্ধকূপ মন্দিৰত মই নিজে বাস কৰা খুপৰিটোৰ দৰেই। ওপৰত এটা বন্ধ আছে, য'ৰ পৰা এছটা পোহৰ আহি গুৱলা শাপ এডালৰ দৰে মজিয়াত মেৰ খাই পৰি আছে।

...বহুশ্রম আৰু প্ৰচণ্ড উজ্জল চকুযোৰ তুলি তেওঁ আকৌ এবাৰ মোৰ মুখলৈ চালে। এয়া যেন চোৱা নহয় মোৰ মন মস্তিষ্ক আৰু অস্থি চৰ্মৰ মাজত পোত গৈ মেৰ খাই থকা দস্তাবেজক তেওঁ যেন খুলি খুলি পঢ়ি চালে....তাৰ পাছত গলগলীয়া কঠেৰে ক'লে,

“মই এক সাধনা কৰি তোমাৰ ভবিষ্যতৰ কথা পুছানুপুছৰূপে কৈ দিব পাৰিম। তোমাৰ কপাল দেখি গম পাইছো বৰ্তমান কিছুমান ভয়াবহ ছৰোণৰ মাজেৰে তুমি পাব হ'বলগীয়া হৈছে। তোমাৰ প্ৰিয়তম স্বামীৰ মৃত্যু ঘটিছে...তুমি।”

মই অপলক দৃষ্টিৰে বাঘৰ ছালৰ ওপৰত বহি থকা সন্ন্যাসীৰ মুখলৈ চালো। এইবাৰ তেওঁ মোৰ অস্থি-চৰ্মৰ মাজত পোত গৈ থকা দস্তাবেজ পঢ়ি উঠি আকৌ এটা সিদ্ধান্তলৈ উভতি আহিল। মোৰ পিনে হাউলি আহি ক'লে, “মই সোঁ খুপৰীটোত এদিন ধ্যানত বহিম। তুমি মোৰ ওচৰত কিছু সময় বহিব লাগিব। তোমাৰ শৰীৰত কিন্তু কোনো কাপোৰ-কানি থাকিব নোৱাৰিব।”

সন্ন্যাসী গৰাকীয়ে বৰ বিচিত্ৰ উচ্চাৰণেৰে হিন্দী ভাষাত এই কথা কৈছিল। মই ভালদৰে বুজিব পৰা নাছিলো। কিছু সময় অবাৰ হৈ মই সন্ন্যাসীৰ মুখলৈ চাই থাকিলো। আকৌ তেওঁ মোক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিলে—

“বাঁহৰ কাঠিৰে কৰা বঙা ফুলৰ মালা আৰু বাঘৰ ছাল অৱশ্যে শৰীৰত লৈ থাকিব পাৰিবা। আমাৰ গুদামত এনেকুৱা অসংখ্য বাঘৰ ছাল আছে। অনেকই এনেদৰে সাধনা কৰে। তোমাৰ দৰে ছোৱালী মানুহো অনেক আছে।”

সন্ধ্যাসীয়ে এই কথা কৈছিল, আৰু তেওঁৰ লগত থকা জটাম্বী লগুৱা এটাই এই কথা মোক সবল হিন্দীৰে বুজাই দিছিল।..... বয়স কম আছিল বাবেই হয়তো লজ্জা আৰু সঙ্কোচত মই সন্ধ্যাসী গৰাকীৰ মুখলৈ চাব নোৱাৰা হ'লো।

ইতিমধ্যে দুৱাৰ মুখত এদল নতুন ভক্তৰ সমাগম হ'ল। এই সুযোগতে মই ঘপহ কৰে উঠিলো, আৰু খোলা দুৱাৰেদি মই বাহিৰলৈ ওলাই আহিলো। আলিবাটত ভৰি দি মই নাক-মুখৰ ঘাম মচি ল'লো। গুৰুপত্নীক লগত ননা বাবে মোৰ কিছু ধিক্কাৰো ওপজিল।

ব্ৰজৰ এক ভৰণ দুৱক :

মই আগেয়ে প্ৰকাশ কৰিছো যে বৃন্দাবনৰ প্ৰাচীন ভৱন, ধৰি থহি যোৱা প্ৰাচীৰসমূহ মোৰ চিনাকিৰ দৰে আছিল—কাৰণ এইবোৰ মই বৃন্দাবনত অহাৰ আগেয়ে সপোনত দেখিছিলো। এই কথা মোৰ নিজৰ মনত বৰ অবিশ্বাস্য যেন লাগিছিল। কিন্তু চব কথাই ফটফটীয়া হৈ পৰিছিল। কচ্ছৰ ৰাণ মকভূমিৰ কোঁৱৰ বেদৰ ৱাৰ্ক চাইটত থাকোতে মই এই সপোন দেখিছিলো। সম্ভৱ আৰু কিছুদিনৰ পাছতো এই সপোন আকৌ মই দেখিছিলো—কিন্তু সেই সময়ত বৃন্দাবনত থকাৰ কথা কল্পনাৰো অগোচৰ আছিল। প্ৰসিদ্ধ লেখিকা শ্ৰীমতী অমৃতা শ্ৰীতমে সপোনৰ বিষয়ে কিছু অধ্যয়ন কৰিছিল। এই কথা মই ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰিছো। তেওঁৰ জীৱনত ঘটা ঘটনাৰ আগেয়ে দেখা সপোন এটাৰ কথা মোৰ আগত প্ৰকাশ কৰিছিল। এখন কিতাপৰ নামাকৰণ লৈ ঘটা এক ঘটনাই তেওঁক

একেবাৰে ত্ৰিয়মান কৰি তুলিছিল। এই ঘটনা ঘটাৰ আগেয়ে তেওঁ এটা অদ্ভুত সপোন দেখিছিল। এই সপোনত তেওঁ এজোপা গছ সদৃশ এটা অদ্ভুত মানুহ দেখিছিল। এই মানুহটোক বহুমলাই ধৰি একেবাৰেই ফোপোলা কৰি খাই পেলাইছিল। বৰ বীভৎস আছিল এই দৃশ্য। এই সপোন দেখাৰ কিছুদিনৰ পাছতে তেওঁৰ মনত প্ৰচণ্ড আঘাত দিয়া সেই ঘটনা ঘটিছিল। ঠিক তেনেদৰে জ্ঞানপীঠ পুৰস্কাৰ পোৱাৰ আগেয়েও তেওঁ এক সুন্দৰ সপোন দেখিছিল। বৃন্দাবনৰ পথ-ঘাট ইত্যাদিক বৃন্দাবনলৈ অহাৰ আগেয়ে ছবছ দেখাৰ কাহিনী শুনি অমৃতাই বৰ আগ্ৰহ দেখুৱাইছিল। দিল্লীৰ হাউছ খাছৰ ঘৰত তেওঁ মোৰ সপোনৰ কাহিনী ৰেকৰ্ড কৰি ৰাখিছিল। মই এই বৰেণ্যা লেখিকা গৰাকীৰ কথা এই বাবেই উল্লেখ কৰিলো যে মোৰ এই সপোনৰ কাহিনীৰ বিষয়ে আগ্ৰহ দেখুওৱা তেৱেঁই একমাত্ৰ ব্যক্তি আছিল। পিছলৈ মই তেওঁক মাধুব মৃত্যুৰ কিছুদিন আগতে দেখা কিছুমান ভয়াবহ সপোনৰ কথা উল্লেখ কৰিছিলো। এইবোৰ সপোনৰ কাহিনীও তেওঁ ৰেকৰ্ড কৰিছিল। সপোনৰ বিষয়ে অমৃতাই কিছু লেখাপঢ়া কৰি আছিল। তেওঁৰ এই অধ্যয়ন দিল্লী কেন্দ্ৰই ১৯৮৮ চনৰ দহ মাৰ্চত প্ৰচাৰ কৰিছিল। বৃন্দাবনৰ শাহজী মন্দিৰলৈ যোৱাৰ পথ, জ্ঞান গোদৰী, আৰু সেৱাকুঞ্জলৈ যোৱা পথত এনেকুৱা অসংখ্য ভগ্নস্থূপ, আৰু আলিবাট দেখিছিলো। বৰ আচৰিত যেন লাগিলেও আগেয়ে সপোনত দেখা বাবে এইবোৰ সকলো মোৰ পুৰণি চিনাকি পথৰ দৰে লাগিছিল।

ইন্সটিটিউটত মোৰ সৈতে বন্ধুত্ব কৰিছিল বিহাৰীজী মন্দিৰৰ এক উচ্চ শিক্ষিত পাণ্ডাৰ জীয়েক মণি গৌতমে। মণি গৌতম সংস্কৃত ভাষাৰ অত্যন্ত মেধাৱী ছাত্ৰী আছিল। মোক কেইবাদিনো বিহাৰীজী মন্দিৰৰ গলিৰ মাজত থকা তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ লৈ গৈছিল। মন্দিৰৰ পৰা অহা সুস্বাদু প্ৰসাদ ঘৰলৈকো টোপোলা বান্ধি দিছিল। মণি গৌতমৰ ছটি ককায়েক আছিল। ডাঙৰজন বিবাহিত

আছিল আৰু সৰুজন ককায়েকৰ বিয়া হোৱা নাছিল। এদিন ঘৰৰ ওপৰত মহলালৈ উঠি যোৱা খটখটিৰ ওচৰত দেখা পালো। এনে ধৰণৰ সুদৰ্শন পুৰুষ মই ব্ৰজত আৰু দেখা নাছিলো। বৰণটো অৱশ্যে ক'লা আছিল। মোৰ ভাৱ হৈছিল ব্ৰজৰ গোটেই জাক ছোৱালীয়ে এই ল'ৰাটোৰ বাবে গোপিনীয়ে কৃষ্ণৰ বাবে বাউলি হোৱাৰ দৰে বাউলি হৈ মৰিছিল। চাগৈ। সি মোক কাঠৰ খটখটিৰ তলত দেখিলে।...

সেইদিনা মই এযোৰ নতুন কাপোৰ পিন্ধি হৰিদাস স্বামীৰ মানস মন্দিৰ বিহাৰীজী লৈ আহিছিলো। আহিৰৰ সময়ত গোবিন্দজী মন্দিৰৰ বাবে তামাল পাতৰ ঠোঙা কৰা বুটীজনীয়ে বেণীত মাৰিবলৈ চামেলীফুলৰ মালা এডাল দিছিল। সেই মালা মই মোৰ বেণীত মেৰুৱাই লৈছিলো। কাঠৰ খুটাৰ গজাল এটাত ঝলোমাই থোৱা আইনাখনত সেইদিনা মই মোৰ প্ৰতিবিম্বটো দেখি নিজেই বৰ আচৰিত হৈছিলো। মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত ধীৰে ধীৰে হোৱা চকুৰ তলত গভীৰ দাগটো অৱশ্যে তেনেদৰেই আছিল। মানসিক অত্যাচাৰে যে শৰীৰৰ ওপৰত এনে ধৰণৰ আঁচোৰ পেলাব পাৰে এই কথা মই নিজৰ শৰীৰত ভালদৰে প্ৰমাণ পাইছিলো।

.....মনি গৌতমৰ ককায়েক যেন তৎক্ষণাত মোৰ প্ৰতি মুগ্ধ হৈ পৰিল। সি কাঠৰ খটখটিৰে লাহে লাহে তললৈ নামি আহিল।

o o o o

মনি গৌতম আৰু এই যুৱকৰ লগত এদিন মই মথুৰালৈ গৈছিলো। বৃন্দাবনৰ পৰা মথুৰালৈ এই সুন্দৰ পথছোৱা আমি এখন টাঙ্গাত গৈছিলো। সি মোৰ ওচৰতে বহি গৈছিল। তাৰ শৰীৰৰ পৰা এক পুৰুষ সুলভ গন্ধ আহি মোৰ নাকত লাগিছিল। বাটৰ দুয়োপিনে থকা বাবুলৰ কাঁইটবোৰত বেগুনীয়া ফুল কিছুমান ফুলি জাতিফাৰ হৈ আছিল। কাঁইটীয়া বাবুলৰ জোপোহা অশোক শ্ৰীফল আৰু কদম গছ কিছুমান আলিৰ দুয়োপিনে লহপহকৈ বাঢ়ি আহিছে। এজাক ম'ৰা চৰাই বননিৰ মাজে মাজে ঘূৰা-পকা কৰি ফুৰিছে। খট খট শব্দ

কৰি টাঙ্গা আগুৱাই গৈছিল।.....মই অনুভৱ কৰিছিলো, মোৰ হৃদয়ত মাজে সময়ে এটা কবিতাই যেন খোচা বিদ্ধা কৰিছিল, কিন্তু পিছ মুহূৰ্ততে এই কবিতা প্ৰাচীন ধ্বংসস্তুপৰ দৰে ধহি থহি ভাগি পৰিছিল। এই তৰুণ যুৱকৰ ওচৰত বহি যোৱা গোটেই পথছোৱা মই মোৰ হৃদয়ৰ মাজত ধহি থহি পৰা এই ধ্বংসস্তুপৰ ইটা আৰু ধূলি পৰিষ্কাৰ কৰি থাকোতেই অতিবাহিত কৰিছিলো।

.....সেইদিনা আগ্ৰা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমাৱৰ্তন-উৎসৱ আছিল। জন্মু আৰু কাশ্মীৰৰ এসময়ৰ ৰাজকুমাৰ কৰণ সিঙে ভাষণ দিছিল। এই সমাৱৰ্তন-উৎসৱ চোৱাৰ আগেয়ে আমি মথুৰাৰ সেই বিচিত্ৰ বজাৰখনত কিছু সময় ঘূৰা-পকাও কৰিছিলো। চাহৰ দোকানত বহি চাহ খাইছিলো। ফটোৰ দোকান এখনত মণি আৰু মই কেইখনমান ফটোও তুলিছিলো।

০

০

০

০

উভতি অহাৰ সময়ত আমি একেটা পথেৰে টাঙ্গাত উঠি উভতি আহিলো। জোনাক ৰাতি। আকাশৰ চন্দ্ৰই যেন বেশ্যাৰ দৰে, শাৰীৰিক সৌন্দৰ্যৰে সেইদিনা সকলোকে অকৰ্ষণ কৰিবলৈ বদ্ধ-পৰিকৰ হৈ পৰিছিল।

এই জোনাক ৰাতি সি মোৰ নিচেই ওচৰত বহি আহিছিল। জোনাকৰ পোহৰত অৰণ্যৰ মাজে মাজে প্ৰকট হৈ পৰা ধ্বংসস্তুপ কিছুমানক মকভূমিৰ মাজত বহি থকা বনৰীয়া উটৰ দৰে দেখা গৈছিল। কিহৰ ভগ্নস্তুপ সেইবোৰ ?

ফিৰোজ টোগলগে ধ্বংস কৰা মন্দিৰ ? নে আল্লাউদ্দিন খিলিজিয়ে ধ্বংস কৰি যোৱা কোনো মন্দিৰৰ ধ্বংস অৱশেষ এয়া ? নে ঔৰঙ্গজেৱে...?

...এই তৰুণ যুৱকৰ লগত বহি যোৱা এই মুহূৰ্তত আকৌ এক কবিতাই কিছু সময়ৰ কাৰণে যেন মোৰ হৃদয়ত এক মন্দিৰৰ ৰূপ লৈছিল, আকৌ এই মন্দিৰ যেন জহি-থহি ধূলি-বাৰিৰ এক কৰ্ষণ স্তুপলৈ

ৰূপান্তৰিত হৈছিল। বৰ বিচিত্ৰ আছিল সেই ভাৱ। আত্মা আৰু এই শৰীৰ অৰ্থাৎ হাড়-মাংসৰ এই শৰীৰ ৰূপী তন্ত্ৰে আঁৰ কৰি ধৰি ৰখা আত্মা সেইদিনা যেন শৰীৰৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিছিল। সেইদিনা মোৰ এই হাড় মাংসৰ তন্ত্ৰ ৰূপী শৰীৰত এটি নকল আত্মাইহে যেন কুককি কুককি সোমাই গৈছিল। নকল আত্মা—নক'লেই হয়। সি এই তন্ত্ৰ ছাৰখাৰ কৰি উৰি যোৱাৰ বাহিৰে একো কৰিব নোৱাৰে। দেহক বাহী মৰাশৰ দৰে দুৰ্গন্ধময় কৰিবলৈ যোৱাৰ বাহিৰে একো কৰিব নোৱাৰে। তথাপিও কেতিয়াবা এনে আত্মা, হাড় এই শৰীৰত সোমাই পৰে। মোৰ শৰীৰতো হয়তো সেই নকল আত্মা সোমাইছিল — কিছু সময়ৰ বাবে নিশ্চয় সোমাইছিল।

টক টক টক।

বন বন বন।

টক টক টক ॥

টাঙ্গা আগুৱাই গৈছিল। জোনাকৰ পোহৰত কাঁইটীয়া হাবিৰ মাজৰ ভগ্নস্তুপবোৰ আৰু বেছি প্ৰাচীন যেন দেখা গৈছিল। সেইবোৰত এক প্ৰচণ্ড ৰহস্য আৰু জীৱনৰ নশ্বৰতাৰ এক নীৰৱ সঙ্গীত প্ৰবাহমান হৈ আছিল।

টক টক টক

টক টক টক।

...ৰাতি ভালেখিনি হৈছিল। মণিক ঘৰত নমাই থৈ এইবাৰ এই তৰুণ যুৱকে মোক নমাই থবলৈ আকৌ আহি টাঙ্গাত উঠিল।

...এইবাৰ টাঙ্গাই আঠ খাম্বা আৰু গোপীনাথ বজাৰৰ পথ ধৰিলে। বাতিৰ নীৰৱতাৰ মাজত টাঙ্গাৰ ঘোঁৰাৰ খুৰাৰ আৱাজ আৰু চকাৰ ঘেৰঘেৰণী প্ৰকট হৈ আহিল। শিলৰ ৰাস্তাৰ জোকাৰণিত এই তৰুণ যুৱকৰ শৰীৰ বাৰে বাৰে মোৰ শৰীৰত ঠেকা খাব ধৰিলে।

...ভাৱ হ'ল এয়া মোৰ ওচৰত যেন মাধু বহি আছে পুৰণা দিনৰ দৰে। এয়া কাবেৰী নদীৰ পাৰৰ মন্দিৰবোৰলৈ গমন কৰিছে।

...এয়া বৰ অদ্ভুত অনুভৱ আছিল। বঙ্গজী মন্দিৰৰ বথগৃহৰ ওচৰত গৌতমে, গাড়োৱানক বিদায় দিয়ালৈ অপেক্ষা কৰি মই বঙ্গজী মন্দিৰৰ কদম গছজোপাৰ তলত অপেক্ষা কৰি থাকিলো। [এই কদম জোপাৰ তলত থিয় হ'লে সকলো সময়তে পানীৰ সৰু সৰু কণিকা কিচুমান শৰীৰত পৰে। কিয় এনে হয় নেজানিছিলো।]

আমি ছয়ো ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ দাঁতিতে থকা সংক্ষিপ্ত পথেৰে গৈ সময়ত ঈশাৰতি বায়ে ভজন গোৱা সেই স্থান আৰু গুৰুপত্নীয়ে মোক কিনিবলৈ কোৱা ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ পাবৰ ভগ্ন দালানটোৰ ওচৰত উপস্থিত হলো। মই ভালদৰে বুজি পালো—গৌতম মোৰ প্ৰতি সম্পূৰ্ণৰূপে আকৰ্ষিত হৈ পৰিছে।

ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ কাষতে আমাৰ মন্দিৰ, আৰু এই মুহূৰ্ততে মই গৈ মন্দিৰৰ ভিতৰত সোমাম এই কথা সি যেন সহ্য কৰিব পৰা নাই। ঠিক এনে ধৰণৰ ভাৱ হ'ল মোৰ...। ক'ব নোৱাৰো কি কাৰণে ইটা বালি খহি পৰি পৰিত্যক্ত ভৱনটোৰ ওপৰৰ পৰা জোনাক বাতি ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ শোভা চাবলৈ মোৰ হেপাহ জন্মিল। মই ঠিক ধৰিব নোৱাৰিলো—মোৰ এই হেপাহ এক শুই থকা অনুভূতি জাগ্ৰত হৈ পৰাৰ বাবেই হ'ল নে—নে কোনো অশু কাৰণে হ'ল। ...বাতি দোভাগ হৈ আহিছিল। জাহি খহি যোৱা চিৰি কেইটাৰে মই খুপি খুপি উঠি গলো। তৰুণ যুৱকো মোৰ পিছে পিছে উঠি গ'ল।

ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ মলিন পানীতো চন্দ্ৰৰ প্ৰতিবিম্ব পৰিছে। চন্দ্ৰ নহয় যেন এক বিচিত্ৰ ময়ূৰ জালত পৰি ছটফটাই আছে।

মোৰ এই প্ৰেমিক মোৰ ওচৰত এয়া থিয় হৈ আছে। মই তেওঁক সৰ্বস্ব দিব পাৰো। মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত বিধাতাই কাটি নিয়া এক মানৱীয় ক্ষুধাক এই এতিয়াই মই আকৌ এবাৰ চুই চাব পাৰো। সোৱা এই তৰুণ যুৱকে একেবাৰে মুগ্ধ হৈ মোৰ বেহ ৰূপ চাই আছে। এতিয়াই এই মুহূৰ্তত সামান্য এটা ইঙ্গিত পালেই তেওঁ মোক সঁৱটি ধৰিব। চুমাৰে মোৰ সৰ্বশৰীৰ ঢোৱাই পেলাব।

আকাশখন যেন ভাঙি ছিঙি আহি আহি ব্ৰহ্মকুণ্ড পানীত উবুৰি
হৈ পৰিল।

ধ্বংসপ্ৰাপ্ত মন্দিৰবোৰৰ ঘণ্টাৰ আৱাজে গোটেইখন যেন মুখৰ
কৰি তুলিলে। মৰি একেবাৰে ভূত হৈ যোৱা ঈমাৰতি বায়ে যেন মোৰ
শৰীৰৰ পৰা খুলি পৰা কাপোৰ-কানিবোৰ আকৌ এখন এখনকৈ পিন্ধাই
দিলে। কাণে কাণে তাই যেন মৰ্যাদা বোধৰ এক দাক্ষণ মন্ত্ৰ শিকাই
থৈ গ'ল।

...মই খট খটি বগাই তললৈ নামি আহিলো। তাৰ পাছত সংক্ষিপ্ত
পথেৰে আহি আমাৰ মন্দিৰৰ প্ৰধান দুৱাৰৰ ওচৰত আহি থিয় হ'লো। ...
বহু সময়লৈ এই তৰুণ যুৱকে আহি দুৱাৰৰ ওচৰত থিয় হৈ আছিল।
তেওঁৰ কণ্ঠৰ আৱাজ মই বহু সময়লৈ শুনিছিলো। তেওঁ থিক এইষাৰ
কথাই কৈছিল ...“মোৰ মনত কেনে ভাৱ হৈছে মই তোমাক ভাষাৰে
জনাৰ পৰা নাই। ...শুনি যোৱা !...সেই দোভাগ ৰাতি মই তেওঁৰ ওচৰত
আত্মসমৰ্পণ কৰা নাছিলো। মই এক অনন্ত আত্মবল লাভ কৰিছিলো।
ইয়াৰ পাছত মই আৰু কেতিয়াও এই তৰুণ যুৱকক অকলশৰে লগ
পোৱা নাছিলো।

লালাবাবাৰ সৈতে সাক্ষাত :

গ্ৰীষ্মৰ দিনতে এবাৰ গুৰু লেখক মহোদয় আৰু মাহীদেউৰ লগত
লালাবাবাৰ ওচৰলৈ গমন কৰিলো। লালাজীৰ মন্দিৰৰ কাষৰ গলিৰে
আমি আগুৱাই গলো।

লালাবাবাৰ মন্দিৰ আৰু প্ৰসাদৰ সম্মুখত মই কেইবাখনো গাড়ী বৈ
থকা দেখিলো। লালাবাবাৰ অজস্ৰ ধনাঢ্য সদাগৰ শিষ্য আছিল।
অসমৰ প্ৰাক্তন মুখ্যমন্ত্ৰী স্বৰ্গীয় মহেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰী মহোদয়ো
লালাবাবাৰ ভক্ত আছিল। [পাঞ্জাবৰ ৰাজ্যপাল হৈ থকাৰ সময়ত
এবাৰ তেওঁ বৃন্দাবনলৈ আহিছিল। তেওঁ আমাৰ মন্দিৰলৈও আহিছিল।
তেওঁৰ সৈতে আমাৰ আত্মীয়তা গঢ়ি উঠিছিল। মোৰ পিতাৰ লগতো

তেওঁৰ বন্ধু আছিল।] পিতা জীয়াই থাকোতে মই অনেক ভব্য-গব্য লোকক লগ পাইছিলো। গুৱাহাটীৰ ৰাজ্যিক যাত্ৰ ঘৰত পিতাৰ লগত এবাৰ নবেল প্ৰাইজ বিজয়ী চি ভি বমনকো লগ পাইছিলো।

আমি সেই দিনা বাবাক ছমহলীয়া দালানটোৰ ওপৰৰ আহল বহল কোঠা এটাৰ সোমাজত গাদী পাৰি বহি থকা দেখিলো। শিষ্য সকলে তেওঁক আলপৈচান ধৰি আছিল।

বৰণ ক'লা আছিল যদিও বাবা দেখিবলৈ ডেকা মানুহৰ দৰে আছিল। চুলিবোৰো ক'লা আছিল। ওখ, পাখ, হটঙা মানুহৰ দৰে আছিল। চকু যোৰ আধা মেলা হৈ আছিল। বোধহয় ভাং জাতীয় কিবা একপ্ৰকাৰ নিচা তেওঁ সেৱন কৰিছিল। আন এটা কোঠাত পৰ্বত সদৃশ কৰি কিছুমান ভঙা পইচা দমাই থোৱা আছিল। এই পইচাবোৰ গন্তি কৰি থকা কিছুমান ধিতিঙা ল'ৰাই বাবাৰ গুণ কীৰ্তন কৰি বৃন্দাবনৰ কোনো বাবাক কেনেধৰণে প্ৰশংসা কৰিলে, বাবাই কেনে ধৰণে আৰু ক'ত তেওঁৰ ঐশ্বৰিক মাহাত্ম্য প্ৰকাশ কৰিলে এই বিষয়ে বাবাই শুনাকৈ নানা মুখবোচক কথা কৈ আছিল। বাবাই গাদীত বহি বহি সিহঁতৰ কথা শুনিছিল। আত্ম সন্তুষ্টিৰ ভাৱ তেওঁৰ সমগ্ৰ মুখ মণ্ডলও বিয়পি পৰিছিল। হঠাৎ এবাৰ তেওঁ আৰ্তনাদ কৰি উঠিল, “হে মোৰ ভক্তসকল তহঁতে জাননে মোৰ পত্নীৰ পিন্ধিবলৈ শাৰী এখন পৰ্যন্ত নাছিল। আজি তেওঁৰ মৃত্যুৰ পাছত মোৰ ঐশ্বৰ্য-বিভূতিৰ সীমা নাই।”

...আমি তিনিও দুৱাৰ মুখত থিয় হलो। লীলাবাবাই চকু মেলি আমাৰ মুখলৈ মূৰ তুলি চালে। তেওঁৰ চকু যোৰ নিচাসক্ত মানুহৰ দৰে হালধীয়া। এই প্ৰথম দিনা বাবাই আমাৰ লগত বৰ বেছি কথা-বতৰা নেপাতিলে যদিও আমি তেওঁৰ পৰা বিদায় লৈ অহাৰ সময়ত তেওঁ আমাক ভাত খাই যাবলৈ বৰকৈ অনুৰোধ কৰিলে। আমি সেই দিনা বাঙালী ৰান্ধনীয়ে ৰন্ধা আৰু প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড কাঁহৰ কাহীত বাঢ়ি দিয়া ভাত খাই উভতি আহিলো।

আকৌ এদিন আমি তিনিও তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হৈছিলো। তেওঁ শিষ্যসকলৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ বাৰাণ্ডাত বহি আছিল। তেওঁৰ সম্মুখত নানা ব্যঞ্জন আৰু লুচিৰে পৰিপূৰ্ণ কাঁহী এখন সজাই থোৱা আছিল। তেওঁ মাজে মাজে ছুই এমন লুচি তুলি খাইছিল। তাৰে উচ্ছিষ্ট ওচৰত বহি থকা শিষ্যসকলক বিলাই দিছিল। শিষ্যসকলেও এয়া পৰম পবিত্ৰ প্ৰসাদ বুলি মুৰত লৈছিল আৰু মুখত ভৰাইছিল। মোৰ গুৰু আৰু গুৰু পত্নীয়েও এই উচ্ছিষ্ট হাত পাতি ল'লে। তাৰ পাছত কপালত লৈ মুখত ভৰালে।...এইবাৰ মোৰ পাল পৰিল। নিজৰ পিতৃ-মাতৃ আৰু বংশ কুটুম্বৰ উচ্ছিষ্ট খোৱাও মোৰ বাবে অসম্ভৱ কথা আছিল। তেওঁৰ উচ্ছিষ্ট মই মুখত লওঁ কেনেকৈ.. মই থেৰো গে'ৰো কৰিব ধৰিলো। বাবাই লক্ষ্য কৰিলে। তাৰ পাছত ঢেক ঢেক কৈ হাঁহি বাঙালী ভাষাতে ক'লে—“হেৰা বগী ছোৱালী! মং ক'লা মানুহ সেই দেখি মোৰ উচ্ছিষ্ট খাব ঘৃণা কৰিছা নহয় নে?”

...মই হাত পাতি তেওঁৰ উচ্ছিষ্ট গ্ৰহণ কৰিলো। কিন্তু মুখলৈ নিব নোৱাৰিলো। সেই দিনা লীলাবাবাই মোৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব পৰা কোনো ধৰণৰ আলোচনা কৰা নাছিল। চাৰিওফালে তেওঁৰ ঐশ্বৰ্য্য বিভূতিৰ জাক-জমক হে দেখিছিলো। আমি বিদায় লোৱাৰ সময়ত মোৰ পিনে চাই তেওঁ ক'লে—“মাজে সময়ে আমাৰ মন্দিৰনৈ আহিবা। অকলে আহিব নেলাগে, এই পৰম বৈষ্ণৱ লেখক মহোদয় অৰ্থাৎ অসমৰ সন্ন্যাসীৰ লগত আহিবা।”

...মোৰ মনত বাৰে বাৰে এইবাৰ কথা গুঞ্জনিত হৈ থাকিল—
কি কাৰণে তেওঁ মোক অকলে আহিব মানা কৰিলে?

...মোৰ হৃদয়ত অহৰহ বাহ লোৱা সেই নৈৰ শ্য আৰু নিৰ্মম স্মৃতিক পাহৰাই পেলাব পৰা কিবা কথা লীলাবাবাই ক'ব পাৰিব নে?

○ ○ ○ ○

লাহে লাহে দিনৰ বেছি ভাগ সময় গৱেষণাৰ কামত লিপ্ত হৈ

খাৰিলো। বিশিৰি আজৰি সময় পালো সেইখিনি সময়ত ‘নীলকণ্ঠ ব্ৰজ’ নামৰ উপন্যাসখনৰ কাম আৰম্ভ কৰিলো।...তথাপিও হৃদয়ৰ কোনো এঠাইত অহৰহ এটা আশাই ভুমুকি মাৰিব ধৰিলে—এবা কিজানি মই হিমালয় গুহাৰ পৰা অহা কোনো সন্ধ্যাসীক লগ পাওঁ। যেনেদৰে সদাগৰ কৃষ্ণ চন্দ্ৰ সিংহ ওৰ্ক লোলা বাবুৱে গৌৰৱৰ্দ্ধনত সিন্ধু বাবাক লগ পাইছিল। যেনেদৰে বুল্লেলখণ্ডৰ পাহাৰী গুহাত দণ্ডী সন্ধ্যাসী সকলৰ সৈতে সাধনা কৰি এসময়ত ব্ৰজৰ অলিয়ে গলিয়ে ঘূৰি ফুৰা আৰু বৃন্দাবনৰে বমণ বেতীত স্বইচ্ছাই নখৰ দেহ ত্যাগ কৰা গৌৰৱীয়া বাবাব দৰে ব্যক্তিক লগ পাওঁ?...দোভাগ ৰাতি বৃন্দাবনৰ বন আৰু যমুনাৰ পাৰৰ দেৱস্থান আৰু ভগ্ন মন্দিৰ সমূহত বহি সাধনা কৰা আৰু ভক্তক দিগদৰ্শন দিব পৰা গৌৰৱীয়া বাবাব দৰে মহান যোগীক মই সঁচাকৈয়ে লগ পাম নে ?

○ ○ ○ ○

ব্ৰজৰ ফাকুৱাৰ উৎসৱৰ সময়ত মই আমাৰ মন্দিৰৰ চুৱাৰ মুখৰ পৰা সুসজ্জিত বাহনত সংকীৰ্তন আৰু জয়ধ্বনিৰে একেবাৰে উল্লাস প্ৰায় হৈ আগবাঢ়ি যোৱা লীলাবাবাক দেখা পালো। ভক্তৰ হাতৰ পৰা আবিৰ লৈ তেওঁ বৃন্দাবনৰ অলিয়ে গলিয়ে ছটিয়াই গৈছিল। বৃন্দাবনৰ গোটেইবোৰ পথ বাবাই যেন ৰাঙলী কৰি তুলিছিল।

[বৃন্দাবনত মই দেখা এই উৎসৱ বৰ জাকজমকপূৰ্ণ আছিল। মাঘ মাহৰ বসন্ত পঞ্চমীত আৰম্ভ হৈ একেবাৰে চ’ত মাহলৈ এই উৎসৱৰ দহৰম মহৰম চলিছিল। এইদৰে পঞ্চলিছ দিন এই উৎসৱ চলিছিল। হৰিদাস স্বামীৰ মানস মন্দিৰ বিহাৰীজী আৰু আমাৰ দসৰথ আখাৰত ‘হলিকা দহন’ আদি উৎসৱ পালন কৰা হৈছিল। আমি বাস কৰা দসৰথ আখাৰত স্ত্ৰী-পুৰুষৰ মাজত হোৱা ফাকুৱাৰ বিচিত্ৰ লীলা দেখা পাইছিলো। আখাৰৰ তিবোতা সকলে হাতত দাণ্ডা লৈ পুৰুষৰ লগত দাণ্ডা যুদ্ধ কৰিছিল। পুৰুষেও হাতত বাবুলৰ কাঁইটীয়া ডাল লৈছিল। পুৰুষে তিবোতাৰ হাতৰ মাৰ খাই আনন্দত যেন আত্মহাৰাই হৈ

পৰিছিল। আমাৰ ওচৰৰে মন্দিৰ এটাৰ পুৰোহিত কেইটামানে বাহিবলৈ ওলাই আহি আখাৰৰ তিবোতাৰ লাঠি খেল চাইছিল। তেওঁ-
লোকৰ চকুৰ দৃষ্টিয়ে লাঠি লৈ যুদ্ধ ক্ষেত্ৰৰ যুঁজাৰুৰ দৰে উদ্ভত হোৱা
তিবোতাবোৰৰ দেহৰ মাংসৰ যেন হিচাপ নিকাচ হৈ কৰিছিল। মোৰ
ঠিক এনে ভাৱ হৈছিল! এই পুৰোহিত কেইটাৰ বিষয়ে মই অনেক
কথা শুনিছিলো। আখাৰৰ একেবাৰে দৰিদ্ৰৰ ঘৰৰ দহ এবাৰ বছৰীয়া
ছোৱালী ছজনী মানকে ছই চাৰি অনা দি তেওঁলোকে একোটা অন্ধকাৰ
কোঠালৈ লৈ গৈছিল। তাত এই ছোৱালীবোৰক সম্পূৰ্ণৰূপে নাঙঠ
কৰি এই কেৱলীয়া পুৰোহিত সকলে হেনো একে ধৰণৰ পূজা কৰিছিল।
ছোৱালী কেইজনীক এই বিষয়ে কোনোবাই কেতিয়াবা প্ৰশ্ন কৰিলে
সিহঁতে লাজত ফৰিং ছিটিকা দি ছিটিকি পৰিছিল। মই এই ছোৱালী
কেইজনীক সদায়ে লগ পাইছিলো। সিহঁতে সদায়ে পইচাৰ বাবে
হাত পাতিছিল।]

...লীলাবাবাৰ ফাকুৱাৰ শোভাযাত্ৰা অহা বুলি শুনি মই আমাৰ
মন্দিৰৰ ওচৰৰে গোপীনাথ বজাৰৰ আলিত থিয় হৈ তেওঁৰ এই জাক-
জমক শোভাযাত্ৰাৰ বাবে অপেক্ষা কৰি আছিলো।

ঢোল আৰু বেণুপাৰ্টিৰ আৱাজ শুনা গ'ল। বাবাৰ শোভাযাত্ৰা
আগবাটী আহিল। এখন খোলা গাড়ীৰ ওপৰত বহি বাবাই নিজ-
হাতেৰে বৃন্দাবনৰ আলিত আবিৰ ছটিয়াই আহিছিল। বাবাৰ শিল্প
সকলেও আবিৰ ছটিয়াইছিল। বৃন্দাবনৰ পথ-ঘাট আবিৰেৰে একেবাৰে
বাঙলী হৈ গৈছিল। বাবাৰ জয় ধ্বনিৰে আবাক-পাতাল নিনাদিত
হৈ উঠিছিল।

সেইদিনা গোপীনাথ বজাৰৰ আলিৰ দাঁতিত মোক বৈ থকা বাবাই
দেখা পালে। আবিৰেৰে বাঙলী হোৱা হাত এখন ওপৰলৈ তুলি তেওঁ
ভিৰৰ মাজতো চিঞৰি উঠিল—“তুমি দেখোন আহিবলৈ এবি দিলা!”

○ ○ ○ ○

লীলাবাবাৰ বিষয়ে সেই সময়ত মই অনেক কিস্কদন্তি শুনিছিলো।

-সম্পূৰ্ণৰূপে মানসিক ব্যাধিগ্ৰস্ত হোৱা ছোৱালী এজনীক তেওঁ আৰোগ্য কৰাৰ কথা শুনিছিলো। তেওঁ চিকিৎসালয়ো খুলিছিল। ব্ৰজৰ সাধু-সন্ন্যাসীৰ বাবে ‘ভাণ্ডাৰাও’ দিছিল। অনেকেই তেওঁৰ শৰণাপন্ন হৈছিল।

বাবাৰ কোনো আধ্যাত্মিক কথোপকথন মই অৱশ্যে শুনা নাছিলো। কিন্তু তেওঁক বেৰি থকা বণিক জাতীয় মানুহবোৰে কৰা বাতাবৰণ মই বৰ ভাল নেপাইছিলো। এবাৰ মই তেওঁৰ নতুন ভব্য মন্দিৰত উপস্থিত হৈছিলো। সেইদিনা তেওঁ ভাষণৰ মাজত বিধৱা নাৰীৰ বিষয়ে কেইবাৰমান কথা কলে। এই কথাৰ সাৰমৰ্ম ঠিক এনেধৰণৰ আছিল।—“বিধৱা হোৱা মানে নাৰীয়ে সৰ্বস্ব হেৰুৱা! বিধৱা হোৱাৰ লগে লগে নাৰীৰ জীৱন মাটিৰ লগত মিলি যায়।…… বিধৱাই……।”

মই ভক্ত সকলৰ লগত বহি আছিলো। তেওঁৰ কথা শুনি মোৰ খঙে মূৰৰ চুলি পালে। যি সামান্য ভক্তিৰ ভাৱ আছিল সেইখিনিও এক যুহুৰ্তৰ ভিতৰতে উধাও হৈ গ’ল। মোৰ লগত যদি সেইদিনা মোৰ শুভাকাঙ্ক্ষী দুই এগৰাকী ভক্ত নেথাকিলহেঁতেন সেইদিনা মই থিয় হৈ তেওঁক সুধিলোহেঁতেন—“আপুনি মানুহৰ মনৰ ঘাবোৰক আৰু দাঁকৈ খন্দাৰহে চেষ্টা কৰিছে। বিধৱা সকলৰ ভাঙি পৰা মনক আপোনালোকে সজীৱ কৰি তুলিব লাগে। আপোনালোক সাধু মহাত্মা বুলি ব্ৰজত জনাজাত! মই নিজে মুৰ্খ যদিও এই ভাৱ মোৰ মনলৈ আহিছে। দুঃখী নিষ্পেষিত সকলক আপোনালোকে তুলি ধৰিব লাগে।”

...ভক্তৰ সভাৰ মাজৰ পৰা উঠি গৈ তেওঁৰ ওচৰত থিয় হৈ মোৰ ঠিক এনেদৰে কবলৈ প্ৰচণ্ড ইচ্ছা হ’ল। এনেদৰে তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ থিয় হলে হয়তো অহৰহ তেওঁৰ পদধূলি মূৰত লৈ থকা ধনাঢ্য বণিক সকলে মোলৈ শিল গুটি দলিয়ালোহেঁতেন।...এই দুৰ্দাস্ত ইচ্ছাক মই সেইদিনা বৰ কষ্টেৰে সংযত কৰি ৰাখিলো। কিন্তু মই মোৰ মনৰ অসন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰি ভক্তৰ ‘সমাজৰ’ পৰা উঠি আহিলো।

সেইদিনাই লীলাবাবাৰ মন্দিৰলৈ মোৰ শেষ যোৱা আছিল।

মই তেওঁক আৰু কোনো দিনে উভতিও চোৱা নাছিলো।

০

০

০

০

কৃষ্ণদাসী আৰু আন আন বাধেশ্যামী সকলৰ আৰু কিছু কথা :

—কৃষ্ণদাসী বাধেশ্যামী আছিল। মই সম্ভৱ হুই এঠাইত ইতিমধ্যে। কৃষ্ণদাসীৰ কথা উল্লেখ কৰিছো। আমাৰ মন্দিৰৰ গাতে লাগি থকা খুপৰি এটাত তাই বাস কৰিছিল। বৰণটো সামান্য ক'লা আছিল। যদিও কৃষ্ণদাসী বৰ সুগঠী তিৰোতা। দাসীৰ ছুটা ল'ৰাও আছিল। তাইৰ খুপৰিৰ কাষৰ আন খুপৰিত এটা বয়সীয়া ভক্তই বাস কৰিছিল। এই ভক্তটিৰ লগত কৃষ্ণদাসীৰ বিয়া-বাক হোৱা নাছিল যদিও দুয়ো স্ত্ৰী-পুৰুষৰ দৰেই বাস কৰাৰ দৰে মোৰ ভাৱ হৈছিল। শকত আৱত চেহেৰাৰ এই পুৰুষটিক মই গোবিন্দ মন্দিৰৰ ছৱামুখত পহৰা দি থকা দেখিছিলো। মন্দিৰত সি বোধহয় তমাল পাতৰ থোঙা কৰি বেচিছিল। কেতিয়াবা তমাল পাতৰ দ'ম একোটা আগত লৈ কৃষ্ণদাসীকো থোঙা সাজি বহি থকা দেখিছিলো। এডাল চুলিও ইফাল সিফাল নোহোৱাকৈ মূৰ ফণিয়াই তাই কলডিলীয়া খোপা বান্ধিছিল। কপালত গোপীচন্দনৰ বেখা আঁকি লৈছিল। বিধৱা আছিল বাবেই হয়তো সদায়ে বগা কাপোৰ পিন্ধিছিল। ফাটি ছিৰাছিৰ হোৱা কাপোৰত তাই বৰ নিয়াৰিকৈ তাপলি মাৰি লৈছিল। মই গম পাইছিলো তাই প্ৰচণ্ড দৰিদ্ৰতা ভোগ কৰিছিল। তাইক পহৰা দি থকা আদবয়সীয়া ভক্তটোৱে সহায় কৰা কাৰণেহে তাই ল'ৰা ছুটা লৈ ব্ৰজ বাস কৰিব পাৰিছ এনে এক ভাৱ হৈছিল। তমাল পাতৰ থোঙা কৰি তায়ে গোবিন্দ মন্দিৰত বেচিছিল।

গোবিন্দদেৱৰ প্ৰাচীন প্ৰতিমাক মুছলমান উপদ্ৰৱকাৰীৰ হাতৰ পৰা বক্ষা কৰিবলৈ বৃন্দাবনৰে গোমা টিলাত কোনোবাই পুতি থৈছিল। ৰূপ গোস্বামীয়ে এই মূৰ্তি আৱিষ্কাৰ কৰি প্ৰথমে ব্ৰহ্মকুণ্ডত প্ৰতিষ্ঠা

কৰিছিল। ৰজা মান সিঙে তৈয়াৰ কৰা ভব্য মন্দিৰত বহুদিনৰ পিছতহে এই মূৰ্তি স্থাপন কৰা হৈছিল। ঔৰঙ্গজেৱৰ আক্ৰমণৰ সময়ত আকৌ এই মূৰ্তি জয়পুৰলৈ পলুৱাই লৈ যোৱা হ’ল। ১৮০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত এই মূৰ্তিৰ প্ৰতিভূ অন্য এক মূৰ্তি তৈয়াৰ কৰি বৃন্দাবনৰ গোড়ীয় ভক্তই এই মন্দিৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।

গোবিন্দদেৱৰ এই প্ৰাচীন মন্দিৰৰ প্ৰাচীৰত মই ছুই এটি নৃত্যৰতা নাৰীৰ ভগ্ন মূৰ্তি দেখিছিলো। মোৰ বুজিবলৈ বাকী নাছিল-এইবোৰ ঔৰঙ্গজেৱৰ সময়ত ধ্বংস হৈছিল। ঔৰঙ্গজেৱে মথুৰাৰ কেশৱ ৰায় মন্দিৰ, গোৱৰ্দ্ধনৰ শ্ৰীনাথ মন্দিৰ, আৰু বৃন্দাবনৰ গোবিন্দদেৱৰ মন্দিৰ সম্পূৰ্ণ ৰূপে ধ্বংস কৰিছিল। অকল গোবিন্দদেৱৰ মন্দিৰেই নে? মদন মোহন মন্দিৰ, যুগল কিশোৰ ৰাধাবল্লভ মন্দিৰো ধূলিসাৎ কৰিছিল।

..মন্দিৰৰ মূৰ্তি সমূহৰ খণ্ড খণ্ড কৰি উটৰ গাড়ীত বোজা দি আত্ৰালৈ লৈ গৈছিল। এই দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্তিবোৰ মহাজিদৰ চিৰি বন্ধোৱা কামত প্ৰয়োগ কৰিছিল। মথুৰাৰ কেশৱৰায় মন্দিৰৰ পূব ভাগ খণ্ডিত কৰি এটা ভব্য মহাজিদ তৈয়াৰ কৰিছিল। মহান সম্ৰাট আকবৰে তুলি দিয়া ‘জিজিয়া’ কৰ ঔৰঙ্গজেৱে আকৌ প্ৰচলিত কৰিছিল। এইবোৰ কাহিনী মই প্ৰভুদয়ালৰ গ্ৰন্থ ‘ব্ৰজৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাস’ত পঢ়িছিলো। কৃষ্ণদত্ত ৰাজপাইৰ কিতাপতো কিছু কথা পঢ়িছিলো।

...গোবিন্দদেৱৰ মন্দিৰলৈ যেতিয়াই গৈছিলো তেতিয়াই মোৰ খণ্ডিত মূৰ্তিবোৰলৈ চকু গৈছিল। ৰঙা পাথৰেৰে তৈয়াৰ কৰা পৰিত্যক্ত পুৰণা মন্দিৰৰ সম্মুখত মই যেন অহৰহ এক হাহাকাৰ শুনিছিলো। মন্দিৰৰ গৰ্ভত প্ৰোথিত পূজাৰীৰ এক কল্লিত আৰ্তনাদ মই শুনিছিলো। ...এই মন্দিৰলৈ গলেই পুৰণা প্ৰাচীৰত কাণ পাতি সেই আৱাজ শুনিবৰ চেষ্টা কৰিছিলো। জানো এয়া কল্পনা আছিল! তথাপিও। এদিন মন্দিৰত তমালৰ থোঙা দিব অহা কৃষ্ণদাসীয়ে কলে—“তুমি ইয়াত কাণ পাতি কি শুনিব খোজা?”

মই নিকন্তৰ হৈ থাকিলো।

—“কি শুনিবা ? শুকান হাড় মাংসৰ পৰ্বতত বতাহ বলাৰ
শব্দহে শুনিবা ।”

ঠিক যেন এনেধৰণেৰে কিবা এটা তাই বঙালী ভাষাৰে মুখৰ
ভিতৰত কলে । মই বৰ ভাল দৰে বুজি নাপালো । তাইৰ লগে লগে
সেইদিনা মই গোপীনাথ বজাৰৰ সোঁমাজত থকা হাড়াবাৰীলৈ গৈছিলো ।
হাড়াবাৰীৰ দুৱাৰ মুখৰ পৰা আৰম্ভ হৈছে শাক-পাচলি আৰু ফল-মূলৰ
বজাৰ । পুৰণা বহস্যময় ঘৰৰ শাৰী হাড়াবাৰী । দুৱাৰ মুখত ফুল-
তুলসী লৈ ভক্ত এটা বহি থাকে । আমি দুয়ো ফুল-তুলসী নোলোৱাকৈয়ে
হাড়াবাৰীলৈ সোমাই গলো । মই জীৱনত পোন প্ৰথমবাৰ এনে এক
বহস্যময় ঘৰ দেখা পালো । গোপীনাথ বজাৰৰ পিনে মুখ কৰি থকা
প্ৰধান দুৱাৰখনেদি সোমালে ভাৱ হয় এয়া মাত্ৰ এটা দালান । কিন্তু
ভিতৰত সেয়া এক বেলেগ ৰাজ্য । সৰু সৰু খুপৰিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি
পুৰণি দুমহলীয়া দালান কিছুমানো আছে । সৰু সৰু খুপৰিবোৰৰ
প্ৰত্যেকটোতে একো একোজনী বুঢ়ী ৰাধেশ্যামী সোমাই আছে ।
ভিতৰত মন্দিৰ আৰু তুলসীৰ চাপো আছে ।...প্ৰথমে মই বাওঁহাতৰ
পিনে থকা সৰু খুপৰি এটালৈ চালো । কোনোমতেহে যেন ওপৰৰ
চালখনক ঘূৰে খোৱা কাঠৰ খুটা চাৰিটাই ধৰি ৰাখিছে । মাটিৰ লেপ
দিয়া বেৰৰ জলঙাইদি আকাশ চাব পৰা হৈছে । ভিতৰত বস্তা,
ফটাকানি, পুৰণা টিন ভঙা, আধ ভঙা বটলৰ মাজত বঢ়া শগুণৰ দৰে
বুঢ়ী এজনী বহি আছে । তাই যে উঠা মেলা কৰি ফুৰিব পাৰে এই
কথা ভাবি মোৰ বিশ্বয়ৰ সীমা নেথাকিল । কিন্তু কৃষ্ণদাসীয়ে কলে,
তাই নিয়ম মতে উঠি আঁঠুত ভৰদি চুচৰি চুচৰি গৈ ভজ্জন আশ্ৰমৰ
চিৰিত বহে । তাই চুচৰি চুচৰি পানীৰ বাল্টিও কঢ়িয়াই । মই আগুৱাই
গৈ তাইক সুধিলো—“ঘৰ ক’ত ?”

—তাই মুখৰ ভিতৰত কলে

—“নৈ-নসিঙত !”

—“ঘৰৰ মানুহে খবৰ লয়নে ?”

তাই মই কি কৈছো ভাগদৰে বুজি নেপাই কৃষ্ণাদাসীৰ মুখলৈ চালে। কৃষ্ণাদাসীয়ে বুজাই দিয়াত তাই খোলা চকু দুটা বিস্ফাৰিত কৰি দাঁত নোহোৱা মুখখনৰ এটা অদ্ভুত ভঙ্গী কৰিলে। এই ভঙ্গীত তাইৰ সে'তমোচ খোৱা মুখৰ ছালৰ কিছুমান বেখা স্পষ্ট হৈ উঠিল। তাইৰ মুখখনক মোৰ এখন মুখৰ দৰে লাগিল। বঙালী ভাষাত মুখৰ ভিতৰতে আকৌ ভোৰ ভোৰাই কলে।

—“খবৰ লয়। সকলোৱে খবৰ লয়।”

—“খবৰ ললে এই শেষ অৱস্থাত এনেদৰে?” নাই নাই এই প্ৰশ্ন মই সুধিব নোৱাৰিলো।

.....অসংখ্য খুপৰি

অসংখ্য বাধেশ্যামী!

তুলসীৰ ঢাপ এটাৰ কাষত আক দুটা খুপৰিত মই দুগৰাকী অদ্ভুত ধৰণৰ বৃদ্ধাক দেখিলো। এগৰাকীৰ মূৰৰ চুলি নাই। টকলা অস্থি চৰ্মসাৰ দেহ। মৰি শুকাই যোৱা কলগছৰ পটুৱাৰ দৰে তললৈ বাগৰি আহিছে তাইৰ শুকান স্তনদ্বয়। তাইৰ কঁকালত এটুকুৰো কাপোৰ বন্ধা আছিল। কাপোৰ টুকুৰা নথকা হলে তাইক সম্পূৰ্ণ নাভট মানুহৰ দৰে দেখা গলহেঁতেন। কিন্তু আচৰিত কথা এয়ে যে তাইৰ এই ক্ষুদ্ৰ বস্ত্ৰ থকা কঁকালত এটা কাপোৰৰ বেগ গুলমি আছিল। মই কৃষ্ণাদাসীকে সুধিলো।

—“তাইৰ কঁকালত সেইটো কিহৰ বেগ? ইস্ একেবাবে লেতেৰা হৈ গৈছে।”

তাই কলে

—“পইচাৰ? অহৰহ তাই এই বেগটো কঁকালত লৈ ফুৰে, কাৰণ এই পইচা তাই উৰ্ব্বদেহিকৰ বাবে গোটাই থৈছে।”

[এই কেইদিন বৃন্দাবনত থাকিয়ে মোৰ সন্দেহ হৈছিল এই উৰ্ব্বদেহিকৰ টকা সঁচাকৈয়ে সিহঁতৰ দাহক্ৰিয়াত খৰচ হয় নে? কেতিয়াবা বন্ধকে সিহঁতৰ আধা পোৰা দেহক আধা পোৰা খৰিৰে খুচি খুচি নি

যমুনাৰ পানীত পেলাই দিয়ে। কাছই টানি নি গভীৰ পানীত অদৃষ্ট কৰি পেলায়। কঁকালত উৰ্ধ্বেদেহিকৰ পইচা থকা স্বৰ্গেও আঁঠুখান্ধা, বমণ বেতি নাইবা চুড়িৰ পথত মৰি পৰি থকা ৰাধেশ্যামীক জমাদাৰেহে চোচবাই আনি যমুনাত পেলাই দিয়াৰ কথা মই শুনিছিলো। সিহঁতৰ উৰ্ধ্বেদেহিকৰ টকা ক'ত গৈছিল? বক্ষকে কেনেদৰে ভক্ষক হৈছিল এইবোৰ কথা কোনে জানে? এই অসহায় বৃদ্ধা সকলৰ মূৰৰ ওপৰত যে কোনো নাই এই কথা বিজ্ঞ সকলোৱে জানে। সিহঁতক বজাৰৰ মাজত লঠিয়াই জখম কৰি থৈ গলেও যে কোনও মাত মাতিব নাহে এই কথাও সকলোৱে জানে। এবাৰ এটা কাহিনী শুনিছিলো—উত্তৰ কাশীৰ পৰা হেনো এক ব্ৰাহ্মণ আহিছিল। গেকুৱা সাজ-পোছাক, থূলম্বৰ চুচেৰা, দীঘল চুলি, কপালত চন্দনৰ বেথা। ৰাধেশ্যামী কিছুমানক একত্ৰিত কৰি তেওঁ কলে।

—“তহঁতে অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়ৰ বাবে যি পইচা সাঁচি হৈছে—সেই পইচা মোৰ হাতত দে মই জমা কৰি থম। সকলো কাম মই বৈদিক নীতি মতে কৰিম। ফুলৰ মালাৰে সজোৱা তাজ্জামেৰে শ যমুনাৰ বালিলৈ নিম। শ'ক গা ধুৱাই উঠি নতুন বস্ত্ৰ পিন্ধাম। শুদ্ধ গৰুৰ ঘিউ ব্যৱহাৰ কৰিম...আমি কমিটি কৰিম। জববদস্ত কমিটি! যেনে কথা তেনে কাম। বনখণ্ডী মহাদেৱৰ ওচৰত মুকলীধৰ মন্দিৰৰ প্ৰসাদ খাই বটিয়াই বটিয়াই মৰি পৰি আছিল এগৰাকী ৰাধেশ্যামী। এই উত্তৰ-কাশীৰ বামুণটোৱে লগত চাৰিটামান পালোৱানক লৈ এক অবিশ্বাস্য কাম কৰি দেখুৱালে। বনখণ্ডী মহাদেৱত পৰি মৰি থকা ৰাধেশ্যামী বুঢ়ীক ফুলৰ মালাৰে যমুনাৰ বালিলৈ নি দাহক্ৰিয়া কৰি দেখুৱালে। কাৰণ বুঢ়ীয়ে হেনো ক্ৰিয়াকৰ বাবে কিছু পইচা উত্তৰ কাশীৰ বামুণৰ হাতত জমা হৈছিল।...কথা নহয় যেনিবা বতাহ। উত্তৰ কাশীৰ বামুণৰ হাতত পইচা জমা কৰিবলৈ ৰাধেশ্যামী বুঢ়ীহঁতে হেতাওপৰা লগালে।...এইবাৰ উত্তৰ কাশীৰ বামুণে এটা যুৱতী লগত লৈ ফুৰোৱা হ'ল। হাতত বজা হিচাবৰ বহী।

এই বহীত ভৰি পৰিল বাকুড়া জিলাৰ লীলাৱতী, মৈমনসিঙৰ বিষ্ণুদাসী, কোচবিহাৰৰ শেফালী বড়ালকে আদি কৰি অজস্ৰ ৰাধেশ্যামীৰ নাম আৰু নামৰ বাওঁ হাতে টকাৰ হিচাব।—লালাবাবুৰ মন্দিৰ, গোপীনাথ বজাৰ, বনখণ্ডী মহাদেৱ আৰু ধীৰ সমীৰ ঘাটৰ ওচৰত এই উত্তৰ কাশীৰ বামুণক ৰাধেশ্যামীহঁতৰ লগত মেল পাতি থকা দেখা গল।

মুলীৰ ভৰিৰ উটৰ ছালৰ জোতাৰ সলনি চকচকীয়া মজবুত জোতাই শোভা পালে।—আঠখান্ধাৰ (অষ্টখান্ধা) ভজনাশ্ৰম, গোপীনাথ বজাৰৰ ভজনাশ্ৰম, পথৰপুৰ নবসিংহ ভৱনৰ ভজনাশ্ৰমৰ ৰাধেশ্যামী সকলৰ নামেৰে উত্তৰ কাশীৰ বামুণৰ কাৰ্যলভিৰ তলত লৈ ফুৰোৱা ৰঙাবহী ভৰি পৰিল।

বুঢ়া আঙুলিৰ চিহ্নই বহীত যেন ফুল বাছিবহে ধৰিলে।

তাৰ পাছত এদিন হঠাত উত্তৰ কাশীৰ বামুণ আৰু মুলী উধাও হৈ গ'ল।

এই ঘটনাৰ কথা শুনি মথুৰাৰ এটা দৰদী উকিলে আহি হাড়াবাবীত হেনো খা-খবৰ লৈছিল। উকিলটিৰ সম্মুখত বহি সৰ্বস্ব হেৰুৱা ৰাধেশ্যামীহঁতে ৰাউটি জুৰি কান্দিছিল। কিন্তু দৰদী উকিলে কৰিব কি? প্ৰবঞ্চকক টকা থবলৈ দিয়াৰ সামান্য ৰচিদ এটুকুৰাও কাৰো হাতত নাই। কি জানে বুঢ়ী ৰাধেশ্যামীহঁতে ৰচিদৰ কথা? ব্ৰাহ্মণে স্বয়ং আহি যেতিয়া টকা গোটাইছিল অবিশ্বাস কৰিবৰ কি কথা আছিল? এই ঈশ্বৰৰ নগৰত অবিশ্বাস কৰিবৰ কি আছিল? পিছলৈ সকলোৱে কোৱা মেলা কৰিছিল এই ব্ৰাহ্মণ আৰু মুলী জেঁলৰ পৰা ভাগি অহা কয়েদিহে আছিল।]

...হঠাৎ এটা কেঁকনি শুনি মই চক খাই উঠিলো। কোণৰ পিনে থকা এটা থুপৰিৰ পৰা এই কেঁকনি আহিছে। মই আগুৱাই গলো। ..দেখিলো এগৰাকী ৰাধেশ্যামী পৰি আছে ভৰিত এটা প্ৰকাণ্ড বেণ্ডেজ।

কৃষ্ণদাসীয়ে কলে।

—“ভজনাশ্ৰমৰ পৰা ওলাই আহোঁতেই টাঙ্গা এখনে বুঢ়ীক

খুন্দিয়াই থৈ গ'ল। বুঢ়ীক চিকিৎসালয়ত নিবলৈ কোনো নাহে—ভজনৰ সময়। সকলোৰে অৱস্থা পানীত হাঁহ নচৰা।...কোনোবা এটা ভক্তই শেষত ডাক্তৰখানালৈ লৈ গ'ল। এটা ডাঙৰ বেণ্ডেজ ডাক্তৰে বান্ধি দিছে। ভজন আশ্ৰমৰ 'টোকন' দেখুৱাওতে বোধহয় দৰৱ পাতিও দিছে।”

কেঁকাই কেঁকাই পৰি থকা মানুহজনীলৈ চাই মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো।

—“তাই এনেদৰে ইয়াত পৰি থাকিবনে?”

—“পৰি নেথাকি কি কৰিব?”

ভজন আশ্ৰমে হস্পিতালৰ ব্যৱস্থা কৰা নাই।...পোক লাগিয়েই অনেক বুঢ়ী মৰে...।

কৃষ্ণদাসীয়ে এইবাৰ শাৰীৰ আঁচলেৰে মুখখম মচি লৈ কলে—

—“অকল ৰাধেশ্যামীয়ে পোক লাগি মৰে নে? মুকলীধৰৰ মহাভক্ত দ্বাবকাধীশ মন্দিৰৰ নিৰ্মাতা গোকুল দাসো পোক লাগি মৰিছিল। ঘোঁৰাই লঠিয়াই কৰা ঘাত পোক লগাত ভক্ত লালাবাবু মৰা নাছিল নে?”

মই ভক্ত গোকুল দাসৰ বিষয়েও পঢ়িছিলো। দৌলতৰাও সিদ্ধিাৰ তেওঁ খাজালী আছিল। উজ্জৈনৰ এক মন্দিৰৰ কিছুমান অস্ত্ৰধাৰী নগা সাধুক পৰাজিত কৰি অৰ্ণা অজস্ৰ ধন তেওঁ উটৰ গাড়ীত বোজা কৰি বৃন্দাবনলৈ আনিছিল। এই ধন ডকাইতৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ তেওঁৰ লগত বন্দুকধাৰী চিপাহিও আহিছিল। তেওঁ নিজ হাতেৰে এই ধন বৃন্দাবনৰ দুঃখী দৰিদ্ৰক বিলাই দিছিল। নগা সাধুৰ ধন স্পৰ্শ কৰাও যেন তেওঁৰ বাবে পাপ আছিল।

...এটা দুৰ্গন্ধ আহি মোৰ নাকত লাগিল। সঁচাকৈয়ে বুঢ়ীৰ ভৰিত পোক লাগিছে নেকি?

এই হাড়াবাৰীতে মই বান্দৰে কামুৰি ভৰিয়ে হাতে ঘা কৰি থোৱা আন এগৰাকী ৰাধেশ্যামীক লগ পালো।

শাহজী মন্দিৰৰ প্ৰসাদ . . .

প্ৰসাদৰ খোজা কাটি নিবলৈ অকল এটা বান্দৰ অহা নাছিল ।
এজাক বান্দৰে আক্ৰমণ কৰি বুঢ়ীক বাস্তাৰ একাষে পেলাই থৈ
গৈছিল ।

[নিধুবন নিকুঞ্জবন সেৱাকুঞ্জত ইত্যাদিত বান্দৰে আক্ৰমণ কৰি
আধা মৰা কৰা ভক্ত আৰু ৰাধেশ্যামীৰ অনেক কাহিনী মই শুনিছিলো ।
সেৱাকুঞ্জত ৰাতি ৰাধাকৃষ্ণই ৰাসলীলা কৰে বুলি কিম্বদন্তি প্ৰচলিত
আছিল । এই বনত ৰাতি যদি কোনো ব্যক্তিয়ে বাস কৰে তেতিয়াহলে
সেই ব্যক্তিয়ে আৰু পুৱাৰ পোহৰ দেখা নাপায় । তেওঁৰ মৃত্যু ঘটে ।
ভক্তই ভাৱে ভগৱানৰ ৰাসলীলা চোৱা মহাপাপ । এনেদৰে তিনি
চাৰিটা ভক্তৰ মৃত্যু হোৱাৰ কাহিনী মই শুনিছিলো । পিছলৈ মোৰ
বন্ধমূল ধাৰণা হৈছিল এই বনত অজস্ৰ বান্দৰ আছে । এই বান্দৰৰ
আক্ৰমণতে ৰাতি তাত অকলশৰে কটোৱা ভক্তৰ মৃত্যু হব পাৰে ।
তদুপৰি এই মন্দিৰৰ কাঁহী-বাটি ধূপদানী প্ৰসাদ ইত্যাদি এই সকলো-
বোৰ হেনো ৰাতি কোনো দেৱতাই সিঁচৰতি কৰি থৈ যায় । এইবোৰ
যে বান্দৰৰ কাম এই বিষয়ে মোৰ সন্দেহ নাছিল । অকল সেৱাকুঞ্জতে
নে ? সমগ্ৰ বৃন্দাবনতে অসংখ্য বান্দৰ ঘূৰি ফুৰিছিল । এবাৰ মন্দিৰৰ
ওপৰৰ চটত বহি পাটি থাকোতে এটা বুঢ়া বান্দৰে মোকো আক্ৰমণ
কৰিব খুজিছিল । এই কৃষ্ণদাসীৰ পুতেকেই সেইদিনা বান্দৰটোৰ
হাতৰ পৰা মোক ৰক্ষা কৰিছিল । পিছলৈ মই অকলে চটলৈ গৈ
পাতিবলৈ এৰি দিছিলো ।]

এইবাৰ আমি গৈ হাড়াবাৰীৰ চোতালৰ তুলসীৰ ঢাপ কেইটামানৰ
ওচৰত থিয় হলো । এই থিনিৰ পৰা ‘হাড়াবাৰী’ৰ বহন্ত যেন আৰু
প্ৰকট হৈ পৰিছে এনে এক ভাৱ হয় ।

...ইঠাং মোৰ ভৰিখন কোনোবাই খামুচি ধৰিলে । টিং এছটাৰ
আঁৰ হৈ থকা বুঢ়ী এজনী আঁঠু কাটি আহি কোন তলকত মোৰ
ভৰিখন খামুচি ধৰিলে মই গম নেপালো । ছখোজ পিছুৱাই গলো ।

“অদ্ভুত! অদ্ভুত! মোৰ সম্মুখত এয়া পৰি থকা বৃদ্ধাৰ ছবছ বৰ্ণনা দিব পৰা শক্তি কোনোবা লেখকৰ আছেন নাই মই নাজানো। মোৰ কিন্তু নাই। কুঁজা হৈ তাইৰ মূৰটো মাটিত লগাব উপক্ৰম হৈছে। টকলা মূৰটো বুকুৰ তললৈ যেন চিৰদিনৰ বাবে নামি আহিছে। পেট আৰু উদং বন্ধত এনেধৰণে ধৰি পৰা শৰীৰৰ ছাল আৰু শিৰা-উপশিৰা গোট খাই আছে যে ভাৱ হৈছিল—এয়া বান্ধক্যৰ এক ভয়ানক ৰূপ মোৰ সম্মুখত পৰি আছে। এয়া মানুহ। হয় এয়া মানুহ। বান্ধক্য আৰু দৰিদ্ৰতাই কিন্তুত-কিমাকাৰ কৰি তোলা এয়া মানুহৰে এক ৰূপ।

তাইৰ হাতখন মই ভৰিৰ পৰা এক্সাবলৈ চেষ্টা কৰিলো। তাই কোনো পাখো এৰি নিদিয়ে। মুখৰ ভিতৰত ভোৰ ভোৰাই তাই মাক যেন কিবা কব খোজে! পইচা—হয় হয় তাই পইচা বিচাৰিছে।

কৃষ্ণাদাসীয়ে তাইৰ হাতখন মোৰ ভৰিৰ পৰা আঁতৰ কৰিবলৈ পাৰে-নানে চেষ্টা কৰিলে। তাই কোনোপাখো এৰি নিদিয়ে।...ইতিমধ্যে কিছুমান ৰাধেশ্যামী আহি আমাৰ ওচৰত থিয় হ’ল। সিহঁতে কলে:

—“এতিয়া এইজনীৰ মূৰৰ ওপৰত শগুণ উৰাৰ সময় আহিছে।”

মই ভালদৰে বুজিলো তাই আৰু তেনেই ওচৰত থকা ‘ভগৱান ভজনাশ্ৰম’ পৰ্যন্ত গৈ ভজন কৰিব নোৱাৰিব। আগেয়ে দুজনী মানে ধৰি ধৰি লৈ গৈছিল। এতিয়া দাঙি নিব লাগিব। কোনে নিব দাঙি? কাৰো সময় নাই। কাৰো সময় নাই। মমত্ববোধ আৰু মানৱীয় সহানুভূতি ইত্যাদিৰ ভাৱবোৰ শুকাই ইয়াত একেবাৰে কাঠ হৈ গৈছে।...

.....কব নোৱাৰো, কি কাৰণে বাবে বাবে মোৰ নিজৰ মাতৃৰ ছবি এখন এই মানুহজনীৰ মুখত ওলমি থকা দেখিলো। তাৰ হ’ল...আমি আমাৰ হৃদয়ৰ দুঃখৰ বোজাবোৰ ঠিক এইখিনি সময়ত বিজাই চাব লাগে। ঠিক এইখিনি সময়তে আমি আমাৰ যন্ত্ৰণাৰ বোজাক নাঙঠ কৰি আনৰ সৈতে তুলনা কৰি চাব লাগে। এয়ে সময়। হয় এয়ে সময়। হঠাৎ তাই এক অদ্ভুত ভঙ্গীৰে কিবা এটা কব বিচাৰিলে। মই

তাইৰ কথা বুজিলো—তাই কব বিচাৰিছে তাইলৈ ‘ঔৰ্ধ্ৱদেহিক’ৰ বাবে
পইচা নাই।

○ ○ ○ ○

হাড়াবাবীৰ চিৰিয়েদি মই ওললৈ নামি আহিলো। কৃষ্ণাদাসীৰ
এতিয়া আৰু মোৰ বাবে বৈ থকাৰ সময় নাই। তাই মোৰ পৰা বিদায়
লৈ দসৰথ আখাৰৰ পিনে আগুৱাই গ’ল। তাই কোবাকুৰিকৈ এই
বাবেই গ’ল—কাৰণ জ্ঞান গোদৰী আৰু বংশীবটত কোনোবা ধনাঢ্য
ভক্তই আজি ‘ভাণ্ডাৰা’ দিছে। এই সদাগৰহঁতে কয়ল, চাউল আৰু
এমাহৰ জোখেৰে ঘিউৰ বন্দোৱন্ত কৰিছে। বাধেশ্বামীহঁতে সেই
ভাণ্ডাৰালৈ যাবলৈ লৰা ঢপৰা লগাইছে।

○ ○ ○ ○

সেইদিনা আবেলি মই গোপীনাথ বজাৰৰ ভগৱান ভজনাশ্ৰমলৈও
গৈছিলো। যি সময়ত মই এই ভজনাশ্ৰমত উপস্থিত হৈছিলো সেই-
সময়ত বাধেশ্বামীহঁতে এটি বঙালী বৈষ্ণৱ ভক্তি পদ গাই আছিল।
এজনী আদবয়সীয়া বাধেশ্বামীয়ে থিয় হৈ সুৰ লগাই গীত আৰম্ভ
কৰিছিল, আৰু বাকীবোৰে এই গীত দোহাৰিছিল। ভেড়াৰ পাল এটাৰ
দৰে বাধেশ্বামীহঁত বহি আছিল। সিহঁতে গীত গাই আছিল যদিও
ভগৱানৰ এই ভজনত যে সিহঁতৰ বেছি ভাগৰে কোনো আগ্ৰহ নাছিল এই
কথা মই বুজি পাইছিলো। বাধেশ্বামীহঁতে শাৰী কৰি পিন্ধা বগা ধুতি-
বোৰ অত্যন্ত মলিন দেখা গৈছিল। ভজনাশ্ৰমৰ এটা চুকত ‘টোকন’
বিলোৱা বুটীজনীয়ে মাজে সময়ে সিহঁতলৈ কটমটকৈ চাইছিল—এৰা
কিজানি কোনোবাই ভালদৰে গীত গোৱা নাই। মাজে সময়ে তাই
উঠি গৈ সকলোৰে মাজত থিয় হৈ চিঞৰি উঠিছিল—“তহঁতে ভাত খাই
অহা নাই ? শগুণৰ দৰে যে চিঁচিয়াব খৰিছ—ভালকৈ গাব নোৱাৰ !
গা চিঞৰি চিঞৰি গা ভগৱানৰ গীত !”

এই মানুহজনীৰ ওচৰত সিঁচৰতিহে পৰি আছিল কিছুমান ইটা
ৰঙৰ ‘টোকন’। পিছলৈ জানিছিলো এই ‘টোকন’বোৰ জমা দি

বাধেশ্বামীহঁতে বজাবৰ পৰা বস্ত্ৰ লব পাৰে। কিছুমান নিৰ্দিষ্ট চিকিৎসালয়ৰ পৰা ঔষধপাতিও লব পাৰে। কিন্তু হস্পিতালত ভৰ্তি হ'ব নোৱাৰে।

ভজনাশ্ৰমৰ বেৰত দাতা সকলৰ নাম অঙ্কিত কৰি থোৱা আছিল। মুন্সী গৰাকীয়ে সেইদিনা মোক ভজনাশ্ৰমটো দেখুৱাইছিল আৰু খাজাঞ্চীয়ে গদ গদ কণ্ঠে কৈছিল—

—“আমাৰ এই ভজনাশ্ৰমৰ বয়স আশী বছৰ হ'ব হ'ল। অল্প-বস্ত্ৰ চৰ দান কৰা হয়। বেমাৰী বাধেশ্বামীৰ বাবে গাখীৰৰ ব্যৱস্থাও আছে। আমি মথুৰাৰ ভজনাশ্ৰমৰ ৰোগীনী ৰাঙ্গৰ বাবে বিনামূলীয়া আয়ুৰ্বেদিক ঔষধৰো ব্যৱস্থা কৰিছো!”

বিৰাট বপুৰে খাজাঞ্চীয়ে আকাশলৈ আঙুলি টোৱাই কৈছিল—

—“বৃন্দাবনৰ সৌৰ্য্যৰ সূন্দৰ সূন্দৰ পক্ষী দেখিছে নহয়। আমি প্ৰতি দিনে হেজাৰ পক্ষীক দানা খুৱাই পুণ্য আৰ্জন কৰো! তাৰ পাছত অত্যন্ত গৰ্বৰ দেশৰ আন আন ভজনাশ্ৰমবোৰত তওঁলোকে কিমান দান দিয়ে এই বিষয়ে এখন তালিকা পঢ়িব খোজোতে মই তাৰপৰা উঠি আহিছিলো। হাড়াবাৰীৰ সেই জখমী বাধেশ্বামী কেইগৰাকীৰ কথা মোৰ অহৰহ মনত পৰি আছিল। ..ভক্তই ইমান টকা পইচা দান দিয়ে যেতিয়া সিহঁতৰ বাবে হস্পিতাল এটা কিং কৰিব নোৱাৰে?... আৰু এই বুঢ়াবোৰ? সিহঁতে কেতিয়াবা এক গোট হৈ এটা আৱাজ তুলিব পাৰিবনে?

—“আমাৰ প্ৰাপ্য আমাক দে!”

“আমাৰ প্ৰাপ্য আমাক দে!”

..... অস্থি চৰ্মসৰ দেহলৈ মৃত্যুৰ বাবে অপেক্ষা কৰি থকা এই বাধেশ্বামীহঁতে এনে আৱাজ সঁচাকৈয়ে কেতিয়াবা তুলিব পাৰিব নে?...কিন্তু সোৱা সিহঁতৰ লগত গীত গাই আছে কিছুমান কম বয়সীয়া বাধেশ্বামী। তেনেই তৰুণ বয়সত বিধৱা হোৱা মানুহ চাটৈ সিহঁত! ৰাজচাহী, দিনাজপুৰ নাইবা নৱদ্বীপৰ আৰু কোচবিহাৰৰ পৰা আহিছে

চাইগৈ!...ছুজনী মানৰ ওচৰত থিয় হৈ মই লক্ষ্য কৰিলো সিহঁতৰ
কপালত গোপীচন্দনৰ ফটফটীয়া বেথা। পিঙ্কি থকা শাৰী মলিয়ন।

ললিতা দাসীয়ে কৈছিল

—“এই যুৱতী বাধেশ্বামীহঁত আহিলে আমাৰ বৰ মঞ্চিল হয়।
কেতিয়াবা সিহঁতে তেজ লগা কাপোবেৰে মন্দিৰত সোমাব খোজে।
ভজন আশ্ৰমত বহি ভজন নকৰিলে খাব কি? মুন্সীবোৰ দেখিছা
নহয়। ঘৰৰ চুৱা ধুবলৈ সিহঁতে এই যুৱতী বিধৱাহঁতক মাতি নিয়ে।
কেতিয়াবা বিছনালৈও টানি নিব খোজে। বাকুড়াৰ তৰুণী বিধৱা
ছুজনীৰ লগত যদি কেতিয়াবা চিনাকি হব খোজা মই তোমাক অষ্টসখীৰ
মন্দিৰৰ ওচৰলৈ লৈ যাম।... তাই বিচিত্ৰ কুঁজটোত হাত ফুৰাই ফুৰাই
আকৌ কৈছিল।—

“অযোধ্যাৰ বুঢ়া শেঠ এটা সিদিনা বৃন্দাবনলৈ আহি মৰিল। পুত্ৰ
থাকে উত্তৰ কাশীত। পুত্ৰ আহি নোলোৱালৈ বাকুড়া জিলাৰ যুৱতী
বাধেশ্বামী ছুজনীক মৰাশৰ ওচৰত পহৰা দি থাকিবলৈ বহুৱাই থলে।
মৰাশৰ গোন্ধ নোলোৱালৈকে ধূপ-ধূন। জ্বলাই ছয়োজনী বাঈ বহি
থাকিল। গোন্ধ ওলোৱাৰ লগে লগে ছয়ো সেই ঠাইৰ পৰা উধাও হৈ
গ'ল। এইবাৰ মুন্সীয়ে ছুজনী বুঢ়ী বাধেশ্বামী আনি তাত বহুৱাই
থলে। তেনেদৰে উঠি যোৱাৰ বাবে সেই তৰুণী বাধেশ্বামী ছুজনীয়ে
কিমান জীয়াতু ভুগিব লগীয়া হ'ল জানানে?

...আৰু সেই বুঢ়ী ছুজনী? পচি পোক লাগি গলেও সিহঁত
বহি থাকিব। ছুটা পইচাৰ আশাত সিহঁতে চব কাম কৰিব
পাৰে। হাড় মূৰ এসোপা আগত লৈ সিহঁতে এসপ্তাহলৈ পৰ দি
থাকিব পাৰে।...বৰ বিচিত্ৰ ভাষাৰে ললিতা দাসীয়ে এই বিস্ময়জনক
কাহিনীবোৰ কৈছিল। তাইৰ কথাকোৱাৰ ভাষা পূৰ্ব বঙ্গৰ বাঙালী
লোকসকলৰ দৰে নহয়—পশ্চিমবঙ্গৰ লোকৰ দৰে বৰ শুৱলাকৈ তাই
কথা কৈছিল। পইচাৰ প্ৰতি যে ললিতা দাসীৰো ভয়ানক লোভ

আছিল এই কথা মই জানিছিলো। তায়ে যে মৰাশ বৰিবলৈ পিছ-
মুছকিলহেঁতেন এই কথাও মই জানিছিলো।

○ ○ ○ ○

আচৰিত কথা এয়ে যে বংশী বটৰ তলেৰে যেতিয়া মই ঘৰলৈ উভতি
আছিলো, বটৰ সম্মুখত মই এজাক মানুহ থিয় হৈ থকা দেখিলো।
লাংখা-লিংখি বস্ত্ৰ কিছুমান মন্দিৰ এটাৰ সম্মুখত সিঁচৰিত হৈ পৰি
আছে। বাধেশ্যামাইঁতে লৈ ফুৰোৱা টাঙোন, ডিঙিৰ কণীমালা, ভিক্ষা
খোজা পাত্ৰ, ফুলৰ মালা আৰু ফল-মূল কিছুমান চাৰিওফালে সিঁচৰতি
হৈ পৰি আছিল। কিছুদূৰ আগুৱাই গৈ মই বাধেশ্যামীৰ মূৰৰ আধা
পকা চুলি আৰু দুটোপালমান তেজো দেখা পালো।...মোৰ বুজিবলৈ
বাকী নেথাকিল—মন্দিৰত বোধহয় কোনোবাই ভাঙৰা দিছিল।
কম্বলো বিলাইছিল চাগৈ...ঠিক এই সময়তে দবৰা দবৰি লাগিছিল।

○ ○ ○ ○

মই আমাৰ মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখত কৃষ্ণদাসীক আকৌ থিয় হৈ থকা
দেখিলো। তাই হাতত দুই মুঠি পুঁই শাক লৈ আহিছে। মোক দেখি
কলে—

—“তোমাৰ বাবে এয়া পুঁই শাক আনিছো। শুনিছো তুমি
যে বস্ত্ৰ ভাতত দি খোৱা। মই তোমাক পুঁই শাক কেনেকৈ ৰান্ধে
শিকাই দিম।”

মাধুৰ মৃত্যুৰ আগেয়ে ৰন্ধা-বঢ়াত মোৰ আগ্ৰহ আছিল। মাধুৰে
ভাল পোৱা বস্ত্ৰ মই নিজহাতে ৰান্ধিব চেষ্টা কৰিছিলো। পিছলৈ নিজৰ
বাবে আৰু কোনো আগ্ৰহ নাথাকিল।

...মন্দিৰৰ ভগ্নাৱশেষ ইত্যাদিৰ মাজতো কৃষ্ণদাসীয়ে শাক আৰু
ফুলৰ বাগিচা লগাইছিল। ভাৱ হৈছিল ১৯৬৯ চনৰ বৃন্দাবনত মোৰ
চাৰিওফালে থকা এই ভক্ত সন্ন্যাসী বাধেশ্যামী সকলোৱে নিজৰ ভাগ্যৰ-
লগত মোকাবিলা অথাৎ compromise কৰি লৈছে। মোৰ মনত কিন্তু,
নৈৰাশুৰ ঘোৰ অন্ধকাৰে খুটি পুতি বহি আছে। খুপৰিলৈ উভতি-

আহি আকৌ কিতাপ-পত্ৰ উলিয়াই লৈছিলো। সেই পুৰণি হতাশাই
মনটোক এক গভীৰ শোক সমুদ্ৰলৈ টানি নিব আৰম্ভ কৰিছিল।

...বিহাবীজী মন্দিৰলৈ যোৱা পথত লগ পোৱা সিদ্ধি চিকিৎসকটোৰ
পৰা মই আৰু কিছুমান নিদ্ৰাৰ বড়ি কিনি আনিবলৈ মনে মনে
সাজু হলে।

এই নগৰীত বাস কৰি অনেকেই মণি-মাণিক্য খচিত কথা গ্ৰহণ
কৰি ললে। সাধু-সন্ন্যাসী আৰু নীৰৱ সাধকৰ কথা এয়া :

—“সংসাৰ কিয় ত্যাগ কৰিব লাগে ? এই সংসাৰেই নন্দন কানন
...আৰু এই গছ গছনি যে দেখিছা এইবোৰেই কল্পদ্ৰুম

...নিৰাশী হৈও কৰ্ম কৰা
নিষ্কাম হৈও কৰ্ম কৰা !
যেয়ে কৰ্ম ত্যাগ কৰে
সি ধ্বংস হৈ যায়।”

...এই অশিক্ষিত পৰিত্যক্ত ভোকাভূৰ ৰাধেশ্যামীহঁতেও এই মণি-
মাণিক্য খচিত কথা বুটলি লৈছে। সিহঁতে যমুনাৰ বুকুত জাপাদ
আত্মহত্যা কৰা নাই। সিহঁতৰ তেজৰ ছিটিকনি মই দেখি আহিছো।
শৰীৰৰ তেজ বোৱাইও সিহঁত জীয়াই আছে। এই সকলোবোৰ কথা
দেখা স্বত্বেও বাৰে বাৰে মন নিদ্ৰাৰ বড়ি বিক্ৰী কৰা সেই সিদ্ধি
চিকিৎসকটোৰ ওচৰলৈ গৈছিল।...মই যেন একপ্ৰকাৰ সংঘৰ্ষই
কৰিছিলো।...পিছলৈ লেখা-পঢ়াৰ ছত্ৰছায়াৰ তলত উশাহ লব নোৱাৰাকৈ
যেন সোমাই পৰিছিলো।...তথাপিও সিদ্ধি চিকিৎসকটোৰ পৰা নিদ্ৰাৰ
বড়িবোৰ জমা কৰিবলৈ এৰি দিয়া নাছিলো।

শুক নামৰ আগমন :

নৈৰাশ্যৰ লগত যুদ্ধ কৰি পঢ়া-শুনা আৰু উপশ্ৰাসৰ কামত লাহে
লাহে মই সবহ ভাগ সময় কটাবলৈ আৰম্ভ কৰিছিলো।

...এদিন অসময়ত খুপবিৰ ভিতৰত বহি থাকোতে হঠাৎ বাহিৰৰ

দুৱাৰৰ লোহাৰ শিকলিত কোনোবাই আঘাত কৰাৰ দৰে শব্দ শুনিলো । মই বাহিৰলৈ ওলাই গৈ শিকলি খুলি ভুমুকিয়াই চালো । মোৰ বিশ্বাসৰ সীমা নেথাকিল । এয়া গোৱালপাৰাৰ সৈনিক স্কুলত থাকোতেই মোক নতুন জীৱন দান দি সংসাৰলৈ উভতাই আনিব খোজা শিখ যুৱক গুৰু নাম ? [এই গুৰু নামৰ কথা ইতিমধ্যে মই কিছু প্ৰকাশ কৰিছো দ্বিতীয় অধ্যায়ত ।] সি কপূৰখলাৰ পৰা মোক বিচাৰি এই ভগ্ন মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখত উপস্থিত হৈছে ।

ওখ, ক্ষীণ, মানুহটোৰ হাতত এটা ছুটকেছ । পিঙ্কি থকা পেণ্ট চাৰ্টযোৰ আৰু মূৰৰ পাগুৰি পৰিষ্কাৰ । জোতাৰত ধূলি লাগি আহিছে । সি নাৱেৰেই মথুৰাৰ পৰা আহি ‘কেসি ঘাটত নে, বাছেৰেই নামিছে কব নোৱাৰিলো ! বৰ কৌতূহলি মানুহেহে মথুৰাবে নাৱে আহিব খোজে-।

গুৰু নামক তেনেদৰে দেখি মোৰ থৰকাছুটি হেৰাল । কথা নাই বতৰা নাই সি এনেদৰে আহি একেবাৰে মন্দিৰত উপস্থিত হৈছে ! ছাৰক মই এই বিষয়ে কি কম ?

মই ঘামিব ধৰিলো । চাটৰ ওপৰৰ কাঠৰ দুৱাৰ খুলি এবাৰ ভুমুকিয়াই চালো । কিছু অসন্তুষ্ট হৈয়ে তাক কলো—“একেবাৰে বৃন্দাবনলৈ মোক বিচাৰি অহা ভাল কথা হোৱা নাই !”

...এইবাৰ মই ভিতৰলৈ সোমাই আহিলো । সিও মোৰ পিছে পিছে আহি অন্ধকূপৰ দুৱাৰ মুখত থিয় হ’ল । কিন্তু তাক কোঠাত সোমাব দিম নে নিদিম এই কথা ভাবি দোধোৰ মোধোৰত পৰিলো । মোৰ কপালত ঘামৰ কণিকা ফুটি উঠিল । শেষত দুৱাৰ খুলিলো, আৰু কাঠৰ বেঞ্চি এখন দেখুৱাই তাক বহিব কলো ।... কিন্তু সি এনেদৰে অহা বাবে মই ইমান বেছি অসন্তুষ্ট হৈছিলো যে মোৰ মুখেৰে লজ্জা আৰু ভয়ৰ কিছুমান শব্দ ওলাই অহাৰ বাহিৰে কোনো আগ্ৰহ বা উচ্ছাস নাছিল ।

অত্যন্ত অনুভূতিপ্ৰৱণ মানুহ আছিল বাবে হয়তো সি একে ঠাইতে

কিছু সময় স্তব্ধ হৈ থিয় হৈ থাকিল। তাৰ কপাল আৰু গালত কেইডালমান বিচিত্ৰ বেখা মাজে মাজে কঁপি উঠিল।

কলে,

—“তোমাক বিচাৰি এনেদৰে অহা মোৰ একেবাবেই উচিত হোৱা নাই।”

মোৰ মুখেৰেও আপোনা আপুনি বাহিৰ হৈ আহিল—

—“মই বৰ অপ্ৰস্তুত হৈছো।”

—“তুমি মোলৈ চিঠি-পত্ৰ একো লেখা নাই। মই একেবাবে লৈ যাম বুলিয়ে আহিলো।...আৰু ইয়াত এনেদৰে মন্দিৰৰ তলত...

.. মই অতিশয় উদ্ভিগ্ন আৰু অতিষ্ঠ হৈ উঠিলো। গুৰু পত্নীয়ে, দুৱাৰ খুলি এতিয়াই এই পিনে নামি আহিব, আৰু মোৰ চৰিত্ৰৰ বিষয়ে অনালত ভাবে এটা কুৎসিত ধাৰণা লব—এই কথা ভাবি মই হিতাহিত জ্ঞান হেৰুৱাই পেলালো। মোৰ এই অৱস্থাক কোনো মতেই মই লুকাই ৰাখিব নোৱাৰিলো। আৰ্তনাদ কৰি মই চিঞৰি উঠিলো।

—“তুমি এতিয়াই উভতি যোৱা, প্লিজ!”

...গুৰু নামে মূহূৰ্ত্তও আৰু থিয় হৈ নেথাকিল। যাবৰ সময়ত সি মোৰ পিনে মূৰ তুলি চাই কৈ গল।

—“তোমাক এনেদৰে ইয়াত বিচাৰি অহাতকৈ যমুনা নদীত জপিয়াই পৰাহেঁতেন ভাল আছিল।”

.. ছুটকেছটো লৈ এই শিখ যুৱকে দসৰথ আখাৰা পাৰ হৈ গোপীনাথ বজাৰৰ গলি ধৰিলে।.. মই কিছু সময় তাৰ পিছে পিছে আহি থাকিলো। সি পিছলৈ নোচোৱাকৈ আগুৱাই গল। নিধুবন নাইবা কেসী ঘাটৰ পিনৰ ৰাস্তা নলৈ সি বঙ্গজী আৰু চুঙিদ্ৰ পিনৰ ৰাস্তা ধৰিলে। মই বুজিলো সি এতিয়া আৰু যমুনাবে নাও লৈ মথুৰালৈ নেযায়। বাছ নাইবা টাঙাৰে সি মথুৰালৈ যাব।

চাৰি আলিৰ পৰা মই উভতি আহিলো। কব নোৱাৰো কি

কাৰণে মোৰ ছয়ো চকু পানীৰে ভৰি আহিল। মই উভতি আহি মন্দিৰৰ চিৰিত বহিলো। ইস্... মই এই মানুহটোক এনেকুৱা কিবা জবৰদস্ত আশা দেখুৱাইছিলো নেকি বাক ?

...নাই নাই এনে কোনো কথা মোৰ মনত পৰা নাই। গোৱাল-পাৰাত সি প্ৰথমে মোক প্ৰস্তাৱ দিওতেই মই যে বৰ বেছি কিবা আশা দেখুৱাইছিলো এনে কথাও হোৱা নাই।

তেতিয়া হলে ?

.. শুভাকাজক্ষী বন্ধুৰ দৰে মই তাৰ কথা শুনিছিলো। প্ৰেমৰ উপহাৰ লৈ আগবাঢ়ি অহা পুৰুষক কোনো নাৰীয়ে ক্ষুদ্ধ হৈ হৃদয়েৰে আঁতৰাই পঠিয়াব নোৱাৰে।... সেয়ে হয়তো গুৰু নামৰ প্ৰতি এই সময়ত মোৰ এক অনন্ত সহানুভূতি ওপজিল। কোনো ধৰণৰ গভীৰভাৱ তাৰ প্ৰতি নেথাকিলেও এই সময়ত তাৰ প্ৰতি মোৰ এক অনন্ত বেদনা ওপজিল।

মই কিছুসময় মন্দিৰৰ চিৰিত বহি থাকিলো। ওপৰৰ পৰা ছাং নাইবা তেওঁৰ পত্নীয়ে খবৰ লবলৈ তললৈ নামি নাহিল। মই ভিতৰলৈ গৈ মোৰ কাঠৰ দুৱাৰখনৰ ওচৰত থিয় হলো। আকৌ এবাৰ মই ওপৰলৈ চালো। ওপৰৰ কাঠৰ দুৱাৰখন কাগি দুৱৰী হৈ আছে। এইখন দুৱাৰ খুলিলে মোৰ তলৰ অন্ধকাৰ খুপৰিটোৰ কাঠৰ বেঞ্চিখনৰ এটা অংশ বৰ স্পষ্টকৈ দেখা যায়। নাই তেওঁলোক ছয়ো মোক একো নুশুধিলে। পৰম জ্ঞানী লেখক মহোদয়ে যেন চব কথা বুজি পাইছিল—ঠিক এনে এক ধাৰণা হ'ল।

গুৱালা সাপ :

গভীৰ নৈৰাশৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পাবৰ বাবে মই সেইসময়ত নিজৰ পঢ়া শুনাৰ বাহিৰেও সংসাৰৰ লোভ-মোহ ত্যাগ কৰি স্বৰ্গগামী হোৱা কিছুমান মহান ব্যক্তিৰ জীৱন কাহিনী পঢ়িছিলো। ক্ষণভঙ্গুৰ জীৱনৰ অনেক বিচিত্ৰ কাহিনী এখন খোলা কিতাপৰ দৰে মোৰ

সম্মুখত পৰি আছিল। ধন মান যশ সমস্ত এদিন ধূলিৰ লগত
মিলি যায়। ক'ত গ'ল ব্ৰজৰ সেই ধনাঢ্য সদাগৰ শেঠ মণিৰাম ?
গোৱালিয়ৰৰ মহাবানী বায়জবাস্তে বৰ বিশ্বাসেৰে তেওঁক খাজাঞ্চী
পাতিছিল। ১৮২৩ খ্ৰীষ্টাব্দত মৃত্যু হোৱা এই সদাগৰৰ স্মৃতি ৰূপে
বাকী বল মাথো মথুৰাৰ যমুনাবাগৰ এক ধহি খহি যোৱা ছত্ৰী।...
যিগৰাকী ব্যক্তিয়ে বুটিছ চৰকাৰক কোটি কোটি টকা ঋণ দিছিল যাৰ
'মণিৰাম, লক্ষীচন্দ্ৰ' নামৰ ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানে মুদ্ৰাৰ পাহাৰ ৰচনা
কৰিছিল।...আজি ব্ৰজৰ বুকুত তেওঁৰ নাম ধূলিৰে ধূসৰিত হৈ
পৰিছে! ক'ত গল শেঠ লক্ষীচন্দ্ৰ ? 'নগৰ শেঠ' নামেৰে প্ৰখ্যাত
লক্ষীচন্দ্ৰ ?

গ্ৰাণ্ড চাহাবে তেওঁৰ স্মৃতি ৰোমন্থনত লেখি গৈছিল—

“হিমালয়ৰ পৰা কত্য়াকুমাৰীলৈ মথুৰাৰ এই সদাগৰৰ ডাঙৰ ডাঙৰ
হুণ্ডিৰ ভোগতান সেই একেদৰেই হৈছিল যেনেদৰে হৈছিল ইংলণ্ডৰ
বেঙ্ক নোটৰ ভোগতান লণ্ডন বা পেৰিচত। বুটিছৰ বিৰুদ্ধে হোৱা
জন বিদ্ৰোহৰ সময়ত যেতিয়া মথুৰাবাসীয়ে বুটিছৰ 'ছাউনী'ত জুই
জ্বলাই দিছিল ফিৰিঙ্গীহঁতক নিজৰ ছত্ৰছায়াৰ তলত ৰাখি লক্ষীচন্দ্ৰই
সিহঁতৰ জীৱন ৰক্ষা কৰিছিল। কালেকটৰ থৰ্ননহিল আৰু তেওঁৰ
পৰিয়ালবৰ্গক হেনো তেওঁৰ শোৱনি কোঠাতে অনেক দিন লুকুৱাই
ৰাখিছিল। চৰকাৰী ভঁৰাল ৰক্ষা কৰিছিল...আনহাতে বিদ্ৰোহী
সকলকো অজস্ৰ টকা দি সহায় কৰিছিল। বুটিছ চৰকাৰে মুগ্ধ হৈ
তেওঁক ৰায়বাহাদুৰ উপাধি দান কৰিছিল।

...আৰু ৰজা লক্ষণ দাস ? লক্ষীচন্দ্ৰৰ উত্তৰাধিকাৰী লক্ষণ দাস ?
অকল ৰজা উপাধিয়ে নহয় C. S. I. ৰ খিতাপো বুটিছ চৰকাৰে তেওঁক
দিছিল। বুটিছ বিষয়া সকলে অহৰহ তেওঁৰ দৰবাৰত দহৰম মহৰম
লগাই আছিল। আনহাতে বৃন্দাবন আৰু মথুৰাৰ দুঃখী দৰিদ্ৰক দান
দিওঁতে দিওঁতে তেওঁৰ ভঁৰাল লাহে লাহে উদং হৈ আহিছিল।
শেষলৈ ৰাজা লক্ষণ দাস লাহ বিলাহত হেনো এনেদৰে উন্মত্ত হৈ

পৰিল যে ব্যৱসায়ৰ প্ৰতি তেওঁৰ আৰু সময় নোহোৱা হ'ল।...সাগৰ :
সদৃশ ধনৰ ভঁৰাল লাহে লাহে উদং হৈ আহিল। ৰামপুৰৰ নৱাবৰ পৰা :
তেওঁ অজস্ৰ টকা ঋণ লব লগা হ'ল। সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ ব্যাপি থকা :
তেওঁৰ ব্যৱসায় ধূলিৰ লগত মিহলি হৈ গ'ল। ব্ৰজ মণ্ডলত সিঁচৰতি
হৈ পৰি থকা তেওঁৰ প্ৰসাদসমূহ এটা এটাকৈ বিক্ৰী হৈ গ'ল।
...জীৱনৰ এক কদৰ্য ৰূপ ৰজা লক্ষণ দাসে এই ঈশ্বৰৰ নগৰীতে দেখা
পালে।

...অনেকবাৰ ধ্বংস হৈও আকৌ মূৰ দাঙি উঠা এই ঈশ্বৰৰ নগৰীত
বাস কৰা অনেকৰ কাহিনী মই প্ৰভুদয়াল, কৃষ্ণদত্ত বাজপাঈ আদি
পণ্ডিতৰ কিতাপত পঢ়িছিলো। দণ্ডী সন্ন্যাসীসকলৰ কাহিনী পঢ়িছিলো,
কাঠিয়াল্লাবা গোৱাৰিয়া বাবাৰ কাহিনীও পঢ়িছিলো। ক'ত সাধক
আহিছিল হিমালয়ৰ পৰা, মানস সৰোবৰৰ পৰা! যমুনাৰ পাৰত সাধনা
কৰিছিল।...তেওঁলোকৰ দেহ ঈশ্বৰৰ নগৰৰ এই মাটিতে লীন হৈ
আছে। আফগানিস্থানৰ শাসক আহম্মদ শ্বাহ আকালীয়ে ১৭৫৭ চনত
ব্ৰজ আক্ৰমণ কৰিছিল। দিল্লীৰ শাসক আলমগীৰ দ্বিতীয় হেনো
দুৰ্বল আছিল। নিজৰ পুত্ৰীক আহম্মদ শ্বাহৰ পুত্ৰৰ লগত বিয়া দি
যোঁতুক ৰূপে তেওঁ হেনো সমগ্ৰ দিল্লী চহৰ লুট কৰিবলৈ ছুৱাৰ মুকলি
কৰি দিছিল।

.. ফাকুৱাৰ উৎসৱৰ দিনা আফগান ৰজাৰ ব্ৰজৰ আক্ৰমণৰ
নৃশংসতাৰ কাহিনী যেন পঢ়া নেযায়। সেয়া এক অভিনৱ ৰক্তৰ
খেলা আছিল। শীতলা দেৱীৰ মন্দিৰৰ গুহাত লুকাই প্ৰাণ ৰক্ষা কৰিব
খোজা ভক্তৰ মৰাশ ভস্মীভূত হৈ ছাইৰ পাহাৰলৈ ৰূপান্তৰ হৈছিল।
এই লোকসকলৰ বংশজ সকলে ফাগুনৰ শুক্লা-তিথিত এতিয়াও এই
মৃতক সকলৰ স্মৃতিত হেনো শ্ৰাদ্ধ আদি কৰে। প্ৰভুদয়ালৰ গ্ৰন্থৰ ২৩৭
পৃষ্ঠাত লেখা আছিল—“বজাৰ-হাট বাট-পথৰ সকলোতে ‘হালাল’ কৰা :
লোকৰ মুণ্ডহীন ধৰ পৰি আছিল। মথুৰা চহৰ অগ্নিগৰ্ভত লীন হৈ
গৈছিল। অজস্ৰ ভৱন ধ্বাশায়ী হৈ মাটিত বাগৰি পৰিছিল। এই

নব সহস্ৰত যমুনা নদীৰ পানী সাত দিনলৈ বজ্জৰ বঙেৰে বঙা হৈ প্ৰবাহিত হৈছিল। যমুনা নদীৰ পাৰত পঁজা সাজি অনেক সন্ন্যাসীয়ে বাস কৰিছিল। এই সন্ন্যাসীসকলৰ মূৰ আৰু কটা গৰুৰ মূৰ একেলগে বন্ধি ওলোমাই থৈছিল।” “বাধাবল্লভ সম্প্ৰদায় সিদ্ধান্ত আউৰ সাহিত্য” নামৰ গ্ৰন্থত এই আক্ৰমণত মৃত্যু হোৱা প্ৰসিদ্ধ বৈষ্ণৱসকলৰ তালিকা এখনো দিয়া আছে। এই বৈষ্ণৱ সকলৰ ভিতৰত মীৰাবাদৰ্শৰ শিষ্য কৃষ্ণদাস ভাবক প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ প্ৰেমদাস অৱধূত সাধু যুগল দাসো আছিল। শুনিছিলো ব্ৰজৰ প্ৰসিদ্ধ কবি ধনানন্দৰো এই আক্ৰমণত মৃত্যু হৈছিল। বৃন্দাবনৰ অৱস্থাৰ কথা বৰ্ণনা কৰি প্ৰভুদয়াল মিটলে এক প্ৰত্যক্ষদৰ্শীৰ কথা উল্লেখ কৰি লেখিছিল—

—“বৃন্দাবনৰ যতেই চকু দিওঁ তাতেই মৰাশৰ পাহাৰ। বাট পথত খোজ দিয়াই মস্তিষ্ক হৈ পৰিছিল। মৰাশবোৰৰ পৰা এনে দুৰ্গন্ধ বাহিৰ হৈছিল যে শ্বাস লোৱা অসম্ভৱ হৈ পৰিছিল।”

...এই ঈশ্বৰৰ নগৰ ধ্বংস হৈছিল, আকৌ মূৰ দাঙি উঠিছিল তেনেদৰে—

সিকন্দৰ লোডী, জাহাঙ্গীৰ, ঔৰঙ্গজেৰ, নাদিৰ শ্বাহ, আহম্মদ শ্বাহ আকালীয়ে ধূলিসাৎ কৰি পেলাব খোজা ব্ৰজই আকৌ মূৰ দাঙি উঠিছিল। ঈশ্বৰৰ নগৰী ধ্বংস নহয়। মানুহ ধ্বংস হয়। ঈশ্বৰৰ নগৰী নহয়।

o o o o

...এই সময়তে কেতিয়াবা কেতিয়াবা মোৰ মাজ ৰাতি উঠি যমুনাৰ ঘাট আৰু এই প্ৰাচীন নগৰখনৰ অলিয়ে গলিয়ে ঘূৰি ফুৰাব ইচ্ছা হৈছিল। ...কিজানি মই মিঠা তেলৰ চাকি আগত লৈ তপস্ৰাত মগ্ন হৈ থকা কোনো সাধুক লগ পাওঁ। আমাৰ আশে পাশেও অনেক ভগ্ন মন্দিৰ আৰু ধৰি পৰা গম্বুজ আছিল। এইবোৰৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে কোনেও একো নেজানিছিল। ইচ্ছা থাকিলেও কিন্তু মাজ ৰাতি উঠি

যমুনাৰ পাৰে পাৰে ফুৰা সম্ভৱ নাছিল। এই দুঃসাহস মই অন্ততঃ কৰিব নোৱাৰিছিলো।

দুপৰীয়া এটা সময়ত ছাব আৰু মই একেলগে 'ইন্সটিটিউট'লৈ গৈছিলো। কেতিয়াবা বাটত লগ পোৱা সন্ধু সন্ন্যাসীৰ সৈতে আমি দুয়ো কথা-বতৰা পাতিছিলো। এই সন্ন্যাসীবোৰৰ বেছি ভাগৰে প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড জটা আছিল। এই জটাবোৰ তেওঁলোকে কেনেকৈ দাঙি লৈ ফুৰিছিল কব নোৱাৰো। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁলোকে জটাবোৰ খুলি দুয়োকে দেখুৱাইছিল। আমি দুয়ো স্তম্ভিত হৈ চাইছিলো। প্ৰায়বোৰেই হিমালয়ৰ পৰা আহিছিল '...কেতিয়াবা কাঁইটীয়া জোপোহাৰ আঁৰত থিয় হৈ আমি দুয়ো ম'ৰা চৰাইৰ নৃত্য চ'ইছিলো। ম'ৰা চৰাইৰ নৃত্য কৰোঁতে ভৰিৰে দিয়া তালবোৰ সঁচাকৈয়ে মন কৰিবলগীয়া কথা।

○ ○ ○ ○

এয়া বহাগ মাহেই আছিল বোধহয়। আমি দুয়ো 'ইন্সটিটিউট'ৰ পৰা উভতি আহিছিলো। 'দসৰথ আখাৰাত' থকা বিজ্ঞাৱালা এটাই সেইদিনা আমাক দুয়োকে 'ইন্সটিটিউট'ৰ পৰা লৈ আহিছিল। গোপীনাথ বজাৰত বৰ ভিৰ নাছিল। আমি ক'তো কোনো বাধা নোপোৱাকৈ আগবাঢ়ি গৈছিলোঁ। হাড়াবাৰীৰ ওচৰ পোৱাৰ লগে লগে হঠাৎ ছটামান পাণ্ডাৰ ল'ৰাই লৰি আহি আমাৰ বিজ্ঞাৱালাক বিজ্ঞা বখাবলৈ কলে। বিজ্ঞা বখিল। পাণ্ডাৰ ল'ৰা দুটাই ক'লে—

—“লালী (এই নামেৰেই সিহঁতে ছোৱালী মানুহক সম্বোধন কৰিছিল।)

তোমাৰ খুপৰিত এডাল বৰ ডাঙৰ গোৱালা সাপ সোমাইছে। আমি সকলোৱে এই সাপ ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলো। কোনো পধ্যে সাপডাল ধৰিব নোৱাৰিলো। তলা ভাঙি তোমাৰ কোঠা তখনচ কৰি চোৱা হ'ল। কিন্তু ক'তো নাই। তুমি কোঠাটোত সোমাওঁতে সাৱধানে সোমাবা।”

মই ছাৰৰ হাতখন খামুচি ধৰিলো। ছাৰে কোনো কথা উচ্চাৰণ নকৰিলে।

ৰিক্সাৰ পৰা নামি মই সৰু-সুৰা ভিৰ এটা ঘৰৰ সম্মুখত থিয় হৈ থকা দেখিলো। প্ৰায়বোৰেই আখাৰাৰ ল'ৰা। সিহঁতৰ হাতত দাণ্ডা। ভিতৰলৈ সোমাই গৈ দেখিলো এজাক তিবোতা। ছাৰ আৰু মোক দেখাৰ লগে লগে সকলোৱে হায় হায় বুলি চিঞৰিব ধৰিলে।

কৃষ্ণদাসীয়েও চিঞৰি উঠিল :

—মই আখাৰাত পানী অনিবলৈ যাওঁতেই সাপটো দেখি চিঞৰ বাখৰ কৰিছিলো।”

ভিৰৰ মাজত বিবুদ্ধি হৈ থিয় হৈ থকা মাহীদেৱে ক'লে—

—“মই ওপৰৰ পৰাই দেখিলো আখাৰাৰ কুৱাটোৰ ওচৰৰ পৰা আহি সেই বাবুলৰ কাঁইটীয়া গছবোৰৰ মাজত কিছু সময় বল,—আকৌ ফোঁ ফোঁৱাই আহি দেখোন মন্দিৰৰ তোমাৰ খুপৰিৰ বেৰত উঠিল। তাৰ পাছত ক'ত অদৃশ্য হ'ল কোনেও গম নেপালে!” সকলোৱে সমস্বৰে চিঞৰি উঠিল—

—“গোটেইখন চলাপাত কৰি বিচাৰিলো ক'তো পোৱা নগল!”

আখাৰাৰ বাধেশ্যামো বুঢ়ী ছুজনী মানে আটাই পাবি উঠিল—

—“মহাদেৱৰ জটাৰ পৰা আহি তোমাৰ মন্দিৰত অন্তৰ্দ্ধান হৈ গ'ল !!”

খুপৰিৰ সম্মুখত থিয় হৈ দেখিলো মোৰ বস্ত্ৰ-বাৰিবোৰ লাং লাং থাং থাং হৈ চাৰিফালে সিঁচৰিতি হৈ পৰি আছে। কিতাপ-পত্ৰ আৰু বাচন-বৰ্তনৰ অৱস্থা দেখিয়ে মই বুজি পালো যে ইয়াত এখন সৰু সুৰা যুদ্ধই হৈ গৈছে।—কিন্তু ভিতৰ সোমাও কেনেকৈ? ভয়ত হাত ভৰি ঠাণ্ডা হৈ যোৱাৰ দৰে লাগিল। ছাৰেও মোক সোমাবলৈ দিবলৈ ভয় খালে। তেওঁ কলে—

—নাই নাই তুমি এতিয়া ইয়াত সোমোৱা উচিত নহব।”

বৈ থকা মানুহজাকৰ পিনে চাই মই স্তম্ভিলো।

—“কি সাপ আছিল ?”

বাধেশ্যামী হুগৰাকী মানে চিঞৰি উঠিল—“গোম সাপ ! গোম সাপ !”

হাতত টাঙোন লৈ থকা আখাৰৰ ডেকা ল’ৰা ছটামানে ক’লে

—“গোম সাপ নহয়—সেইডাল গোৱালা সাপ ।

ভিৰৰ মাজত পাণ্ডাৰ ল’ৰা এটাও আছিল সি ক’লে—

—“আপোনালোকৰ গাতে লাগি থকা ব্ৰহ্মকুণ্ডল গোম আৰু গোৱালা সাপ ভৰি আছে । আপোনালোকক খবৰ কাগজ দিয়া বঙালী ল’ৰাটোৰ বাপেকে সেইদিনা মাটিৰ তলত একলহ মুদ্ৰা পালে, এই কথা লুকুৱাই ৰাখিলেও আমি গম পাইছো ! সেই কলহৰ ওচৰতো হেনো গোম সাপ এডাল লাং খাই পৰি আছিল ।”

...ছাৰ আৰু মই এইবাৰ সাহ কৰি খুপৰিটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই গলো । মাহীদেৱে ওপৰৰ পৰা টৰ্ট এটা আনি দিলে । খুপৰিৰ সৰু সৰু কোঠা ছটা যিহেতু দিনতেই ঘোপ মৰা অন্ধকাৰ ; সেইবাবে আমি টৰ্ট মাৰিয়ে গোটেইখন পিত পিতাই চালো । বিছনা-পত্ৰ তচনচ কৰি চালো । নাই ক’তো একো নাই । সকলোৱে দেখিছে সোমাই যোৱা কোন পিনে ওলাই গ’ল তেতিয়াহলে ? কাঠৰ অন্ধকাৰ বিস্কা কিছুমান মোৰ চকুত পৰিল । এই বিস্কাবোৰৰ মাজত কৰবাত লুকাই আছে নেকি ?...টাঙোন লৈ থকা মানুহ কেইটাইও বিস্কাবোৰৰ পিনে চালে আৰু কলে—

—“সাপডাল ডাঙৰ, এই ফাকেৰে সোমাই যাব নোৱাৰে ।”

প্ৰায় দুঘণ্টা সময় আমি সাপ বিচাৰিলো । শেষত একেবাৰেই ভাগৰি পৰিলো । লণ্ড-ভণ্ড হোৱা বাকছ-পত্ৰ, কানি-কাপোৰ বাচন-বৰ্তন সকলো পৰিপাটিকৈ থৈ বাহিৰলৈ ওলাই আহোতে গধূলিয়ে হ’ল । সাপ মাৰিব আৰু বং চাব অহা মানুহজাক ঘৰাঘৰি গ’ল । মাহীদেৱে কলে—“তুমি এসাজ হে ৰান্ধা । ৰাতিৰ সাজৰ বাবে ধোৱা :

ভাত পানী সিহঁতে লণ্ঠ-ভণ্ড কৰি পেলালে । তুমি আজি আমাৰ লগতে
ভাতো খাবা আৰু ৰাতিও থাকিবা ।

ছাৰেও কলে—

—“আজি ৰাতি তুমি আমাৰ লগত ইয়াতেই থকা ভাল হব ।”

মই সাহ কৰি কলো—

—“ছাৰ আপুনি ভয় নেখাব । মোৰ একো নহয় ।”

...গধূলি ছাৰৰ লগত একেলগে চাহ জলপান খাই সেই থিয় থিয়
চিৰি কেইটাৰে তললৈ নামি আহোতে হঠাৎ মুখামুখি হ’ল এক জবৰ
জং পুৰুষৰ সৈতে । তেওঁ ওখ, পাখ মানুহ । বৰণ বৰ পৰিষ্কাৰ নহয় । বেক
ব্রাছ কৰি মূৰ আঁচুৰিছে । কপালখন ডাঙৰ । জোঙা নাক । পিছনত
অত্যন্ত পৰিষ্কাৰ ধুতি পাঞ্জাবী । সেই অকমানি চিৰিটোৰে তেওঁৰ আগৰে
পাৰ হৈ আহোতে কথমপিহে মোৰ গাৰ কাপোৰ তেওঁৰ গাত নেলাগিল ।
...বাহিৰলৈ গৈ দেখিলো তেওঁ এখন সুসজ্জিত টাঙ্গাত উঠি আহিছে ।

...ছাৰে আকৌ এবাৰ মোক ওপৰলৈ মাতি নি মানুহ গৰাকীৰ
লগত চিনাকি কৰি দি কলে—“এই গৰাকী গুৱাহাটীৰে ব্যৱসায়ী ।
পূৰ্ব পুৰুষসকল বঙ্গ দেশৰ মানুহ ।

মানুহ গৰাকীয়ে কলে তেওঁ হেনো মোৰ পিতাক চিনি পাইছিল
আৰু মই ইয়াত থকাৰ কথা বলভদ্ৰ দাস নামৰ উকিল গৰাকীয়ে কৈছিল ।
[মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত কমপানশ্বেচন টেক্স ইত্যাদি বিষয়ত লগাব লগীয়া
উকিল গৰাকীৰ নাম বলভদ্ৰ দাস আছিল । এই উকিল গৰাকীৰ চাল
চলন মোৰ বৰ ভাল নেলাগিছিল । সুবিধা পালেই তেওঁ মোৰ গাত
হাত দিব খুজিছিল । শেষত মই তেওঁক এৰি অগ্ৰ এগৰাকী উকিল
লোৱাৰ কথা ভাবিছিলো । কিন্তু ইতিমধ্যে কোম্পানীৰ ওপৰত কৰিব
খোজা মোকৰ্দমা এটা মই নকৰিবলৈ সিদ্ধান্ত লৈছিলো । এই মোকৰ্দমা
কৰাঠেঁতেন কোম্পানীৰ পৰা মই অন্ততঃ দহ লাখ টকা পালোহেঁতেন
বুলি প্ৰখ্যাত বেৰিষ্টাৰ স্বৰ্গীয় জগদীশ চন্দ্ৰ মেধিয়ে মোৰ দাদা সত্যব্ৰতক
জানাইছিল ।]

...খুপৰিটোৰ ভিতৰত সোমাই মই আকৌ ঘামিব ধৰিলো। ওপৰত ছাৰক বৰ সাহসেৰে কৈ আহিলো যে মই এই সাপ সোমোৱা খুপৰিটোত থাকিবলৈ অকণো ভয় নকৰো। কিন্তু এতিয়া এয়া মই বিছনাৰ ওপৰত কুচি মুচি বহি থাকিলো, নামি গৈ টেবুলৰ ওচৰত বহিবলৈও সাহস কৰিব নোৱাৰিলো। পুৰণা কাঠবোৰৰ পৰা ক'ৰবাত কাট কুট শব্দ এটা হলেও মই উচ্প খাই উঠিলো। হৰি হৰি কি কৰা যায় এতিয়া? বাৰে বাৰে চকু চুকে কোণে পৰিব ধৰিলে। এবাৰ বাহিৰলৈ ওলাই গলো।...চোতালৰ ওপৰৰ লোহাৰ বাৰ কেইডালৰ মাজেৰে মই এখন ফটফটীয়া আকাশ দেখা পালো। মূৰৰ ওপৰৰ আকাশ চালে হোৱা যন্ত্ৰণাৰ পৰা নিজকে মুক্ত কৰিবলৈ সেই সময়ত মই প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিছিলো। জোনাকৰ ফটফটীয়া পোহৰত চটৰ লোহাৰ মামৰে ধৰা বদ কেইডালো সাপৰ ছালৰ দৰে জিলিকি আছে। মুগা বৰগীয়া ডাৱৰ এসোপাৰ মাজত মুখ লুকাই থকা চন্দ্ৰটিক গোম সাপ এডালে মেৰিয়াই ধৰাৰ দৰে লাগিল। মুঠৰ ওপৰত সকলোতে মই সাপৰ ছবি দেখো পালো।

...এটা সময়ত বাতিৰ ভাত সাজো মই ছাৰৰ লগত ওপৰতে খাই আহিলো। তাৰ পাছত আকৌ এবাৰ চুক কোণবোৰ ভালদৰে চাই মই লাইট লুমাই শুবলৈ সাজু হলো।... কিন্তু আকৌ তৎক্ষণাতে উঠি আহি লাইট জ্বলালো। কাৰণ আন্ধাৰত সাপডাল ওলাই আহি মোৰ গাৰ ওপৰত উঠেহি বুলি অৰ্ধ কণ্ঠ শুকাই গ'ল। আনহাতে লাইট জ্বলাই শোৱাও মোৰ অভ্যাস নাই।...লাহে লাহে বাতি দোভাগ হৈ আহিল। মোৰ মেলা চকু মেলাই থাকিল।...অনেক কথা মোৰ মনলৈ আহিব ধৰিলে তাৰ হল সাপডাল যেন মোৰ মূৰৰ ওপৰৰ কাঠৰ ফাকত ক'ৰবাত লুকাই আছে। সুযোগ পালেই খোট মাৰি দিব। হৰি হৰি কি কৰা যায় এতিয়া? ছাৰৰ কোঠালৈকে উঠি যাওঁ নেকি? নাই নাই এয়া দোভাগ বাতি। ছাৰৰ কোঠাৰ ছৱাৰো বন্ধ হৈ গৈছে। এই বৃদ্ধ গুৰুজনাক এই সময়ত আমনি দিবলৈ মোৰ সত নগল।

যমুনাৰ পাৰৰ ধৰি খহি যোৱা প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড দীলানবোৰত বাহ লোৱা বিবাক্ত সাপৰ কাহিনী মই শুনিছিলো। মন্দিৰৰ তলত প্ৰোথিত মুদ্ৰা আৱিষ্কাৰ কৰা প্ৰত্যেক গৰাকী পৰিয়ালে হেনো প্ৰথমে এই সম্পত্তি ৰাখি থকা একো একোডাল সাপ আঁতৰ কৰিব লগীয়া হৈছিল। ছাৰক কলিকতাৰ পৰা প্ৰকাশিত দৈনিক ‘অমৃত বাজাৰ পত্ৰিকা’ নামৰ কাগজখন দিব অহা বঙালী ল’ৰাটোৰ পৰিয়ালে এনেধৰণৰ কিছু প্ৰোথিত মুদ্ৰা আৱিষ্কাৰ কৰাৰ কথা মই ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰিছো। [সম্ভৱত ১৮০৫ জাঠমাৰাঠা কালত বৃন্দাবনত হেনো এটা মুদ্ৰা তৈয়াৰ কৰা ‘টাকশাল’ আছিল। ইয়াত ৰূপৰ ঘূৰলীয়া ‘বৃন্দাবনী’ মুদ্ৰা তৈয়াৰ হৈছিল। বৃটিছ শাসনৰ সময়ত এই মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন কমি আহিছিল। গ্ৰাণ্ডস চাহাবে লেখি গৈছিল মহাভক্ত সদাগৰ কৃষ্ণ চন্দ্ৰ সিংহ ওফ’ লাল। বাবুৱে অনাথ ভিক্ষু আৰু সাধু সকলৰ সেৱাৰ বাবে আৰু ধৰ্মশালা ইত্যাদি সজাৰ বাবে ব্ৰজৰ কেইবাখনো গাঁও এই বৃন্দাবনী মুদ্ৰাৰে কিনি লৈছিল। বৰসানীৰ বাবে তেওঁ ৬০০ বৃন্দাবনী মুদ্ৰা আৰু নন্দ গ্ৰামৰ বাবে ২০০ বৃন্দাবনী মুদ্ৰা তেওঁ ব্যয় কৰিছিল।

ঔৰঙ্গজেৱ আৰু আহম্মদ শ্বাহ আদালীৰ ধ্বংস লীলাৰ সময়ত অনেকেই হেনো এই মুদ্ৰা মন্দিৰৰ প্ৰাঙ্গণত পুতি থৈছিল। কোনো কোনো ভক্তই এনে মুদ্ৰাৰ কলহ আৱিষ্কাৰ কৰি চৰকাৰে গম পাব বুলি হেনো গোপন কৰি ৰাখিছিল।...এনে আৱিষ্কাৰৰ লগত সদায়ে একোডাল গোম সাপ জড়িত হৈ থকাৰ কাহিনী মই শুনিছিলো। সেৱাকুঞ্জহৈ যমুনালৈ যোৱাৰ পথত মই দুবাৰমান দুডালমান প্ৰকাণ্ড গোম সাপ কোনোবাই মাৰি পেলাই থোৱা দেখিছিলো।]

...মই ঘামি জামি বিছনাত উঠি বহিলো। কোনোমতেই মোৰ টোপনি নাহে।...কি কৰা যায়? লাহেকৈ শব্দ এটা হলেই মই চকিত হৈ উঠো।...এই সময়তে এটা অদ্ভুত ভাৱ মনলৈ আহিল। সাপে যদি খুটি থৈ যায় কি বেয়া হব? মইতো অহৰহ তাকেই কামনা

কৰি আছে। সিন্ধি ডাক্তৰটোৰ তালৈ গৈ নিজাৰ বড়ি গোটোৱা কাৰ্যই সেই ইচ্ছাকে সোঁৱৰাই? এই ভাবে মনলৈ এক ধৰণৰ শাস্তি আনি দিলে আৰু মোৰ টোপনি আহিল। [পিছলৈ মই এই ধ্বংসকামী ভাৱধাৰাক অধ্যয়ন আৰু মানুহৰ মমত্ববোধ, মানৱীয় গুণ ইত্যাদিৰ মহত্বৰ কথা চিন্তা কৰি অনেক পৰিমাণে দমন কৰি ৰাখিব পাৰিছিলো।]

...‘বঙ্গজী মন্দিৰ’ৰ সুপ্ৰভাত আৰম্ভ নো হওঁতেই মই সাৰ পালো। হঠাৎ শুনিলো ওপৰৰ কাঠৰ চিলিঙৰ পৰা কোনোবাই যেন ৰচি এডাল টানি নিছে—ঠিক এনে এটা শব্দ মই স্পষ্ট শুনিলো। হঠাৎ এডাল বগা ৰচি যেন তড়িৎ বেগেৰে মোৰ চকুৰ আগেৰে পাৰ হৈ গল। স্তম্ভিত হৈ মই বিছনাৰ ওপৰত উঠি বহিলো। মোৰ বুৰ্জিবলৈ বাকী নেথাকিল যে সেই ডাল ৰচি নহয়—গোৱালা সাপ! হয় হয় সেই ডাল গোৱালা সাপ!

পুৱা মোৰ দুৱাৰমুখত এটা সৰু সূৰা ভিৰেই হ’ল। মনৰ পৰা ভয় শঙ্কা উধাও হৈ গৈছিল। মই সকলোকে কলো—“সেইডাল গোৱালা সাপ মন্দিৰত বহুদিনৰ পৰা আছে চাগৈ!.. কাকো একো নকৰে। মোকো নকৰে। মই আজি পুৱাই তাৰ প্ৰকৃত ৰূপ দেখা পালো।

○ ○ ○ ○

.. আবেলি ‘ইন্সটিটিউট’ৰ পৰা উভতি আহি মুখ হাত ধুই বাৰাণ্ডাৰ চিৰিত আহি বহিলো। ওচৰ চুবুৰীয়া মানুহবোৰে আকৌ এটা ছুটাকৈ আহি সাপডালৰ কথা স্নুধিলে। মইয়ে ভয় নকৰাকৈ কোঠাটোত থাকিব পাৰিলো তাৰ বাবে সিহঁতে বাহুবা দিলে। দসৰথ আখাৰাৰ খোৰা পুৰোহিত গৰাকীয়েও আহি খবৰ ললে। [এই পুৰোহিত গৰাকী গোড়া মতাৱলস্বী আছিল। “বিধৱা হোৱা মানেই নাৰীৰ জীৱনৰ সমস্ত সৌভাগ্য ধূলিৰ লগত মিহলি হৈ যোৱা আৰু এনে নাৰীৰ বাবে জীৱন আৰু মৰণৰ মাজত কোনে পাৰ্থক্য নাই।” এনে

স্বৰ্ণৰ কথা তেওঁ ওচৰ চুবুৰীয়া মানুহৰ আগত কৈ ফুৰা মই নিজ কাণে শুনিছিলো। মই বৃন্দাবনত থকাৰ সময়তে এই গৰাকী পুৰোহিতৰ মৃত্যু ঘটিছিল।]

○ ○ ○ ○

...সূৰ্যই লাহে লাহে যমুনাৰ বালিত মুখ লুকুৱাব আয়োজন কৰিছিল। আকাশত বঙা ডাৱৰ ভৰি পৰিছে। এৰা সোঁৱা সূৰ্য স্বৰূপ প্ৰকাশ অগ্নি পিণ্ডটোৱে যেন ঈশ্বৰৰ নগৰত জুই জ্বলাই যমুনাৰ বুকুত মুখ লুকুৱাবৰহে আয়োজন কৰিছে। বৰ সুন্দৰ, বৰ মনোমোহা বতৰ। সম্মুখৰ মন্দিৰৰ বাপী কুঁৱাটোৰ পাৰত থকা প্ৰকাশ নিমগ্ন জোপাত বান্দৰ এজাকে লুটি বাগৰ কৰি আছে। বান্ধনি ব'দৰ শেষ পোহৰে আখাৰ কাকৰ কাৰ্য্য খচিত, অথচ ধৰি থহি যাবলৈ আৰম্ভ কৰা বাট ঘৰটোক এক অশ্লীল ৰূপ প্ৰদান কৰিলে। ইয়াৰ সূক্ষ্ম কাকৰ্য্যবোৰত বুঢ়া সূৰ্যই যেন সোণৰ গুড়িহে ছটিয়াই দিলে—এনে ভাৱ হ'ল। মই মন্দিৰৰ চিৰিত বহি এই সকলো কথা নিৰীক্ষণ কৰি আছিলো। ...ইঠাৎ আমাৰ মন্দিৰ অভিমুখে এখন সুসজ্জিত টাঙ্গা আগবাঢ়ি আহিল। টাঙ্গাৰ ক'লা ঘোঁৰাৰ মূৰটো সুসজ্জিত শিৰদ্ভাণ। খট খট শব্দ কৰি ঘোঁৰা আহি একেবাৰে মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখত উপস্থিত হ'ল। 'এগৰাকী ভদ্ৰলোক টাঙ্গাৰ পৰা নামি আহিল। তেওঁ পিছি আহিছিল শান্তিপুৰী ধুতি, ধক ধককৈ বগা পাঞ্জাবী, আৰু ভৰিত পৰিষ্কাৰ পাম্পছ।...মোৰ বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল যোৱাকালি ছল-স্থলতে যেতিয়া মই খটখটিৰে তললৈ নামি আহিছিলো তেতিয়া এই ব্যৱসায়ী গৰাকীক লগ পাইছিলো। মোৰ উকিল গৰাকীয়ে তেওঁক মই বৃন্দাবনত থকাৰ সন্তুদ দিছিল। এই কথা মই ইতিমধ্যে প্ৰকাশ কৰিছো।

...ব্যৱসায়ী গৰাকী মোৰ খুপৰিৰ ভিতৰলৈকে সোমাই আহিল। মোৰ পিতাক যে তেওঁ শৈশৱত লগ পাইছিল এই কথা তেওঁ আকৌ প্ৰকাশ কৰিলে। তেওঁৰ কথা পতাৰ ভাব-ভঙ্গী দেখি মই গম পালো

মানুহ গৰাকীয়ে মোৰ প্ৰতি কিবা এক আকৰ্ষণ অনুভৱ কৰিয়েই বৃন্দাবনলৈ আহিছে। মোৰ খুপৰিটোৰ কাঠৰ বেঞ্চিত বহিয়েই তেওঁ মোৰ লগত অনেক কথা পাতিলে। উঠি যোৱাৰ সময়ত তেওঁ মোৰ টেবুলৰ ওপৰত এটা টোপোলা থৈ কলে :

—“ৰাজস্থানৰ পিনে গৈছিলো। কিছুমান মন্দিৰো দৰ্শন কৰিলো। আজি তোমাৰ বাবেও বস্তু এটা আনিলো তুমি গ্ৰহণ কৰিবা। মই নিশ্চয় তোমাক আকৌ লগ পাম।”

...এটা সময়ত তেওঁ টাঙ্গাত উঠি উভতি গ'ল। তেওঁ দি থৈ যোৱা টোপোলাটো মই ছাৰক দেখুৱালো। আমি ছয়ো এয়া ৰাজস্থানৰ কোনোবা মন্দিৰৰ প্ৰসাদ আৰু দেৱীৰ চাদৰ ইত্যাদি বুলি ভাবিছিলো। কিন্তু টোপোলাটো খোলাৰ লগে লগে এখন শাৰী ওলাই পৰিল। গোলপীয়া বঙৰ—বগা বুটা দিয়া বান্ধনী শাৰী। মই হতভয় আৰু ছাৰ সম্মুখত অগ্ৰস্তত হৈ পৰিলো। ইতিমধ্যে মাহীদেৱো আহি উপস্থিত হৈছিল। শাৰীখন দেখি তেওঁ কলে —“এই শাৰীখন তুমি ব্ৰজধামত বাস কৰা এক দৰিদ্ৰ ৰাধেশ্যামীকে দান দিবা। তুমি পিন্ধিব নেলাগে।” মাহীদেৱে যেনেদৰে কৈছিল ঠিক তেনেদৰে মই ব্ৰজবাসী এগৰাকীক শাৰীখন দান দিছিলো।

○ ○ ○ ○

মাজ ৰাতি মাজে মাজে সাৰ পাই উঠি মই সেই ৰাতিৰ শব্দ শুনিছিলো। মোৰ লাহে লাহে বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল সাপ-ডাল মোৰ লগতে মন্দিৰৰ কোনোবা এঠাইত বাস কৰে।

...ছমাহ মান পাছত এদিন মই মোৰ গাৰ ওপৰেৰে সেইডাল পাৰ হৈ যোৱাৰ দৰে অনুভৱ কৰিছিলো। এই কথা মই কাকো কোৱা নাছিলো। মোৰ আৰু কোনো ভয় নোহোৱা হৈছিল।... [বহুবছৰ পাছত এবাৰ দক্ষিণ পূব এচীয়াৰ কিছুমান ঠাই ভ্ৰমণ কৰিব যাওঁতে কুৱেলালামপুৰৰ পৰা পৰা কিছু দূৰত অৱস্থিত পেনাংগৰ সৰ্প মন্দিৰলৈও গৈছিলো। এই মন্দিৰত কিলবিলাই

কুৰা জীয়া সাপ এডাল মই হাতেৰে তুলি লওঁতে মোৰ ভয় লগা নাছিল। অথচ মন্দিৰৰ সম্মুখৰ ছাইন-বৰ্ডখন মই স্পষ্টকৈ পঢ়িছিলো—“এই বিষাক্ত সাপ বোৰে খুটিলে মন্দিৰৰ কৰ্তৃপক্ষ দায়ী নহ’ব।”

...মন্দিৰৰ ধূপৰ ধোঁৱাত নিচাশক্ত হৈ থকাৰ দৰে থকা সাপ এডাল বুটলি লওঁতে মোৰ ভয় লগা নাছিল। মোৰ দৰে আন কিছুমান মানুহেও এই সাপ বুটলি লৈছিল।] বৃন্দাবনৰ সেই সাপডাল যে মন্দিৰত মোৰ লগতেই বাস কৰিছিল—এই বিষয়ে মোৰ আৰু কোনো সন্দেহ নাছিল।

হৃদয়ৰ গভীৰ গহবৰত মৃত্যু আকাজক্ষা বাজি থকা বাবেই ভয় শব্দা দূৰ হৈ গৈছিল। এই আকাজক্ষাক জয় কৰিবলৈ মই যেন যুদ্ধহে কৰিব লগীয়া হৈছিল।

পূজনীয় মাহীদেৱে ধেমালি কৰি কৈছিল—“তোমাৰ খুপৰিত সেইদিনা ছুডাল সাপ সোমাইছিল। পিছৰ ডালহে বিষাক্ত আছিল।”

ব্ৰজৰ বণিক হিত কুমাৰ গুপ্তা :

এসময়ত বৃন্দাবন চহৰত হেনো কেলিকো প্ৰিণ্টিং আৰু পুৰণা ফানেলৰ কাপোৰ মেৰামতিৰ বাবে প্ৰখ্যাত আছিল। কপাহী কাপোৰবোৰ মাৰোৱাৰ আৰু বিকানীৰৰ পৰা আহিছিল। মথুৰাৰ স্থপতি সকলো জগত বিখ্যাত আছিল। ব্যৱসায়ীয়ে ব্যৱহাৰ কৰা ডাঙৰ ডাঙৰ খাতাবোৰৰ বাবে কাগজ-পত্ৰ মথুৰাতেই তৈয়াৰ হৈছিল। ১৮৭৭ চনত হোৱা প্ৰচণ্ড ভূভিক্তৰ সময়ত কপাহী কাপোৰত ছাব মৰা ব্যৱসায়ৰ জোৰ কমি আহিছিল। গোকুলত ৰূপৰ মূৰ্তি বৰা শিল্পী সকলৰো অৱস্থা পৰি আহিছিল। নীলৰ ব্যৱসায়ৰ চিন চাবেই নোহোৱাৰ দৰে হৈছিল।

মথুৰাৰ প্ৰাচীন ব্যৱসায়ী সকলে বেহা কৰিবলৈ ম’হ আৰু উটৰ] গাড়ীত দল বান্ধি গৈছিল। তেওঁলোকৰ লগত অস্ত্ৰধাৰী সৈনিকো গৈছিল। কাৰণ পথ বিপদজনক আছিল।

মোৰ ভাৱ হৈছিল, অতি প্ৰাচীন কালত ব্ৰজৰ পৰা শ্ৰীকৃষ্ণই যেতিয়া

দ্বাৰকালৈ গৈছিল সেইসময়ত হয়তো আৰব সাগৰেদি অহা বেপাৰী
জাহাজবোৰৰ লগত মথুৰাৰ ব্যৱসায়ীৰ কিছু সম্বন্ধ স্থাপিত হৈছিল।

এসময়ত বৃন্দাবনী মুদ্ৰাৰ অতিবিক্ত সোণৰ মুদ্ৰা (নিষ্ক), ৰূপৰ
মুদ্ৰা (পণ) আৰু তামৰ মুদ্ৰা (ভাষক) ৰ দ্বাৰা ব্যৱসায় চলিছিল।
মথুৰাৰ ডিপ্ৰীষ্ট গেজেটিয়াৰত মই অনেক কথা পঢ়িছিলো।

...বৃন্দাবনত বাস কৰা গুপ্তা পৰিবাৰে সোণ-ৰূপৰ ব্যৱসায়
কৰিছিল। বৃন্দাবনতেই তেওঁলোকৰ ঘৰ-বাৰী আৰু ব্যৱসায়ৰ কেন্দ্ৰ
আছিল। মোৰ দাদাৰ বিয়াৰ সময়ত বৌৰ বাবে মোৰ পুৰণা গহনা
অলপ দি গুপ্তাৰ দোকানত এডাল 'হামূলি' তৈয়াৰ কৰিছিলো।

...চ'ত মাহ, মোৰ বান্ধৱী মনুৰ লগত সেইদিনা বৃন্দাবনৰ মন্দিৰ-
বোৰত হোৱা 'ফুলডোল' উৎসৱ চাবলৈ গৈছিলো। ব্ৰজধামৰ নানা
উৎসৱ যেনে ব্ৰহ্মোৎসৱ, অক্ষয় তৃতীয়া, নিজৰ্জা একাদশী, ঝুলন, নাগ
পঞ্চমী, জন্মাষ্টমী, নন্দোৎসৱ, ৰাধা অষ্টমী ইত্যাদিৰ ভিতৰত মই মাত্ৰ
'শ্ৰীৰঙ্গজী উৎসৱ' সমূহ, 'হৰিদাস স্বামীৰ উৎসৱ' আৰু 'এই ফুলডোল
উৎসৱ'হে চাবলৈ বাহিৰলৈ ওলাইছিলো।

এইখিনিতে মই মোৰ বান্ধৱী মনুৰ এটা পৰিচয় দিয়া উচিত হ'ব।
মনুৰ পিতাক সেন মহোদয় সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালৰ বঙালা ভদ্ৰলোক আছিল।
পৰিয়ালটোৱে স্থলভূত অনেক দিন বাস কৰিছিল। সেন বাবুৰ পিতাকে
বৃন্দাবনত মন্দিৰ এটা কিনি এক 'ট্ৰাষ্ট ফাণ্ড' কৰি সেন বাবুক 'ট্ৰাষ্ট'
কৰিছিল। মই বৃন্দাবনত থাকোঁতেই সেন বাবুৰ পৰিয়ালটোৱে এক
প্ৰকাৰ সৰ্বস্বাস্থ হোৱাৰ দৰে স্থলভূত পৰা আহি বৃন্দাবনত বাস কৰিবলৈ
লৈছিল। পিহলৈ টকা-পইচাৰ ইমান বেছি হাহাকাৰ হৈছিল যে বৰ
কম দামত তেওঁ মন্দিৰটো বেচি দি পৰিয়ালৰ সৈতে মন্দিৰৰ তলৰ
গুপৰি এটাত বাস কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। মনুৰ মাকে মানসিক
স্থিতিৰত হেৰুৱাইছিল। এই পৰিয়ালটোৰ অৱস্থাই সেইসময়ত মোৰ
হৃদয় স্পৰ্শ কৰিছিল। ঐতিহ্যপূৰ্ণ এক পৰিয়ালৰ শেষৰ এই দুৰ্বহ
জীৱন যাত্ৰাৰ ছবি মোৰ বাবে সঁচাকৈয়ে বৰ বিস্ময়কৰ আছিল।

ইতিমধ্যে সেন বাবুৱে দৃষ্টি শক্তি হেৰুৱাই একেৰাৰে অন্ধ হৈ গৈছিল। এই অন্ধ সেন বাবু আৰু তেওঁৰ মানসিক ব্যাধিগ্ৰস্ত পৰিবাৰে মন্দিৰৰ তলৰ এই অন্ধকূপত তিলতিলকৈ জীৱন অতিবাহিত কৰি যুহু সাবটি লৈছিল। পিছলৈ তেওঁলোকৰ অন্ত্যোষ্টিক্ৰিয়া ইত্যাদি মনুৱে অকলেই কৰিছিল। মনুৰ ত্যাগ ধৈৰ্য আৰু পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি থকা অনন্ত ভক্তিৰ ছবিয়ে সেইসময়ত মোক এক প্ৰকাৰ স্তব্ধ কৰি ৰাখিছিল। পিছলৈ মই বুজিছিলো যে সম্ভৱ তেওঁ বিয়া-বাৰুও পিতৃ-মাতৃৰ পৰিচৰ্যাৰ বাঘাত ঘটিব বুলি ক'বোৱা নাছিল। বয়সত তাই মোত কৈ ডাঙৰ আছিল যদিও বৃন্দাবনত তাই মোৰ লগৰীৰ দৰে হৈ পৰিছিল।

...চ'ত মাহৰ 'ফুল ডোল' উৎসৱ চাই আহি মনু আৰু মই সেইদিনা গোপীনাথ বজাৰত ভৰি দিছিলো। চাৰিওফালে সেইদিনা যেন ফুলৰ সমাৰোহ ঘটিছিল। বিহাৰীজী, গোবিন্দ দেৱ, বঙ্গজীৰ দেৱতাক সেইদিনা গুটিমালি জাতীয় সুগন্ধি ফুলেৰে জাতিকাৰ কৰি সজাইছিল। দেৱতাৰ শৰীৰৰ বস্ত্ৰ, মূৰৰ মুকুট, হাতৰ বাঁহী এই সকলোকে গুটিমালি ফুলেৰে সজাইছিল। বৃন্দাবনৰ পথ-ঘাট সকলোতে এই ফুলৰ সুবাস বিয়পি পৰিছিল।

...গোপীনাথ বজাৰৰ চাৰিআলিৰ মূৰত হঠাৎ দেখিলো এগৰাকী শকত আৱত পুৰুষ খৰ লাগি মোৰ পিনে চাই আছে। প্ৰথমে তেওঁক মোৰ কোনোবা চিনাকি মানুহ যেন লাগিছিল। কিন্তু ভালদৰে চাই দেখিলো, তেওঁ মোৰ চিনাকি মানুহ নহয়। মই চকু আঁতৰাই আনিলো।

মন্দিৰৰ ওচৰত মনুক বিদায় দি মই চিৰি বগাই ছাৰৰ ওচৰলৈ উঠি আহিলো। আচৰিত কথা এয়ে যে চাৰি আলিত লগ পোৱা পুৰুষটিও মোৰ পিছে পিছে আহি ছাৰৰ বৈঠকত উপস্থিত হ'ল। ছাৰে তেওঁক বহিব দিলে। অকল বহিব দিয়াই নহয় মাহীদেউক তেওঁলৈ চাহ-জলপান আনিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। মোৰ লগত চিনাকি কৰি দি

ছাৰে ক'লে—“এয়া হিত কুমাৰ গুপ্তা । সোণ-ৰূপৰ ব্যৱসায়ী । অসমক পিনেও ব্যৱসায় বঢ়াব খোজে । পুৰণা ব্যৱসায়ী । তুমি এডাল ‘হাসুলি’ বোধহয় এওঁলোকৰ দোকানতে কৰাইছিলো ।”

বিদায় লৈ যোৱাৰ সময়ত হিত কুমাৰে মোৰ খুপৰিটোৰ পিনে ভুমুকিয়াই চাই ক'লে—

—“ইস্ বৰ সৰু খুপৰি !”

...মই ভালদৰে লক্ষ্য কৰি দেখিলো মানুহটোৰ চেহেৰাত কিছু গ্ৰাম্য সৰলতা থাকিলেও এক ধৰণৰ সৰলতাও ইয়াৰ লগত মিহলি হৈ আছিল ।

○ ○ ○ ○

টান্গা আৰু বিজ্ঞাত উঠি গোপীনাথ বজাৰ ‘অষ্টা খান্ধা’ ইত্যাদিৰ মাৰ্জ্জৰে ইলটিউটলৈ যোৱাৰ সময়ত আৰু মনুৰ লগত চীৰহৰণ ঘাট, বংশীবট, মদন মোহন মন্দিৰ আৰু বঙ্গজীৰ বথ গৃহৰ সম্মুখত মই পিছলৈ অনেকবাৰ হিত কুমাৰক লগ পালো । লাহে লাহে সি বলিয়া মানুহৰ দৰে মই ক’ত যাওঁ কি কৰো গম লব ধৰিলে ।

সেইসময়ত হিত কুমাৰৰ অৱস্থা ভাল আছিল । তেওঁ বিয়া-বাৰু কৰোৱা মানুহ । ল’ৰা-ছোৱালীবোৰেও স্কুলত পঢ়িছিল । সেই-সময়ত মই অলঙ্কাৰ পিন্ধিব এৰি দিছিলো ।

এদিন মই মনুৰ লগত গৈ মোৰ পুৰণা অলঙ্কাৰ কিছুমান দি হিত কুমাৰৰ ভায়েকৰ দোকানত এডাল ‘হাসুলি’ কৰাইছিলো । মোৰ সৰু ভনী অকম্পিতৰ বিয়াত এইডাল উৎসৰ্গা দিছিলো । ‘হাসুলি’ ভাৱে প্ৰাচীন অলঙ্কাৰৰ ভিতৰত অগ্ৰতম আছিল ।

সেইসময়ত মই ‘নীলকণ্ঠ ব্ৰজ’ নামৰ উপন্যাসখন লেখি আছিলো । এই কথা মই আগেয়ে উল্লেখ কৰিছো । বৃন্দাবনৰ অনেক কথা এই খনত ফুটাই তুলিব লগীয়া হৈছিল । পৰিস্থিতি সমূহৰ জ্বলন্ত বৰ্ণনা দিবলৈ ভাল পাইছিলো কাৰণে মনুৰ লগত কেতিয়াবা মই বজাৰৰ পিনে মুখ কৰি থকা মন্দিৰৰ চিৰিত বহি মানুহৰ বেহ ৰূপ ইত্যাদি লক্ষ্য

কৰিছিলো। সম্মুখত থকা ‘হাড়াবাৰীত’ বাধেশ্যামীহঁতে অহাযোৱা কৰিছিল। বজাৰৰ শাক-পাচলিৰ দোকান বোৰত কিনা-বেচা চলিছিল। দাণ্ডাধাৰী পাণ্ডাৰ পিছে পিছে কোবাকুবিকৈ পাৰহৈ গৈছিল ভক্তৰ সমদল।...কেতিয়াবা সুসজ্জিত দোলাত উঠি কোনো কোনো মন্দিৰৰ মুকলীধৰ যমুন। স্নানৰ বাবে শোভাযাত্ৰা কৰি গৈছিল। বাসমণ্ডলীৰ ল’ৰাহঁতে শৰীৰত ৰং ঘাঁহি পাৰ হৈ গৈছিল।

...অকল যে ভক্তৰ দল আমাৰ চকুৰ আগেৰে পাৰহৈ গৈছিল এনে নহয় কিছুমান উদঙ ল’ৰায়ে ‘হাড়াবাৰী’ সম্মুখত আহি পুলং পলং কৰি থিয় হৈছিল। এৰা ক’ৰবাত কিজানি সিহঁতে দুই এগৰাকী যুৱতী বিধৱাৰ সৈতে মুখামুখি হয়েই বা ?

[পুৰুষৰ পাশৱিক অত্যাচাৰৰ ভাগী হৈ ব্যাভিচাৰিণী বুলি খাত হোৱা বিধৱা সকলক বৃন্দাবনত মেলি থৈ যোৱাৰ কাহিনী সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে প্ৰচাৰ হৈছিল।]

মনুৰ লগত বজাৰমুৱা হৈ থকা মন্দিৰৰ চিৰিত বহি থাকোতে লাহে লাহে আমাৰ সম্মুখতো তৰুণ যুৱক এদলে ঘূৰা ফিৰা কৰিব ধৰিলে। মনুৱে ক’লে—

—“তোমাক চাগৈ সিহঁতে হাড়াবাৰীত বাস কৰা ‘বাধেশ্যামী’ বুলিয়ে ভাবিছে।”

অকল মনুৱেই নহয় এদিন ইন্সটিটিউটত মোৰ বান্ধৱী মুন্নী গৌতমেও ক’লে —“তুমি বজাৰমুৱা সেই চিৰিত তেনেদৰে বহি নেথাকিবা ! মথুৰাৰ পৰাও ডেকা ল’ৰাৰ দল এটাই তোমাক চাবলৈ ঘূৰা ফিৰা কৰি থাকে বুলি মোৰ দাদাই মোক কৈছে।”

উপন্যাসখন লেখিবলৈ যিহেতু মই বন্ধপৰিকৰ হৈ আছিলো সেইবাবে এইবোৰ কথা মোৰ কাণত নোসোমাল। বৃন্দাবনত মেলি থৈ যোৱা ব্যাভিচাৰিণী বিধৱা বুলি কল্পনা কৰা কথাটোহে অৱশ্যে মোৰ বৰ ভাল নেলাগিল।

এদিন এইদৰে বহি থাকোতে হঠাৎ হিত কুমাৰ গুপ্তা মন্দিৰত

উপস্থিত হ'ল। মনু আৰু মই কিছু হতভম্ব হৈ পৰিলো। কিন্তু যিহেতু মনুৰ বদাশ্ৰুতা আৰু শিষ্টাচাৰৰ তুলনা নাছিল সেইবাবে হিত কুমাৰ গুপ্তাক আথে বেথে তাই নিজৰ মন্দিৰৰ ভিতৰলৈ মাতি নিলে (সেই সময়ত এই মন্দিৰ বিক্ৰী হোৱা নাছিল।)। মনুহঁতৰ এই মন্দিৰ অতিশয় পুৰণা আছিল। পকাৰেৰ চিৰাল ফটাৰ দৰে ফাটি গৈছিল। কাঠৰ বেৰিংবোৰো খহি পৰাৰ উপক্ৰম হৈছিল। ভিতৰৰ লাইটৰ ব্যৱস্থাও বৰ ভাল নাছিল। খুপৰিবোৰ অন্ধকাৰৰ মাজত ডুব গৈ আছিল।

আমি তিনিও তলৰ বৈঠক এটাত বহিলো। কথা প্ৰসঙ্গত হিত কুমাৰে মোৰ পিনে মূৰ তুলি চাই ক'লে—

—“তুমি কেতিয়াও আৰু বৃন্দাবন এৰি যাব নেলাগে। মই তোমাৰ নামত এটা মন্দিৰ সজাই দিম।”

এনেকৈ কোৱাই নহয়। সেইদিনা মনুৰ সন্মুখতে সি প্ৰকাশ কৰিলে যে “প্ৰথম দেখাৰ দিনাই সি মোৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হৈ পৰিছে, মোৰ বাবে সি এতিয়া যি কোনো কামেই কৰিবলৈ সাজু হৈ আছে! মনুৰ কোঠাৰ চকি মেজবোৰৰ পিনে আঙুলিয়াই এইবাৰ সি ক'লে—

—“মই নতুন ‘চোফা চেট’ এটা আনি দিম নেকি?”

...মই এক প্ৰকাৰ হতভম্ব হৈ এই চাৰি পাঁচটা ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাপেকৰ মুখৰ পিনে চাই থাকিলো।...কিন্তু বেছি সময় এই মানুহটোৰ লগত বহি থাকিবলৈ মোৰ সময় নাছিল। ইতিমধ্যে গৱেষণাৰ কামত মই বৰ বেয়াকৈ ব্যস্ত হৈ পৰিছো।

o o o o

লাহে লাহে হিতকুমাৰ গুপ্তাৰ মোৰ প্ৰতি থকা আকৰ্ষণৰ কথা কিছু জনাজাত হ'ল। গোপীনাথ বজাৰৰ ছাত্ৰ ছুটামানে তাক এসেকা দিবলৈ সাজু হৈ আছিল। এই কথা মই অৱশ্যে গম পোৱা নাছিলো।

এদিন মই ৰমণৰেতিৰ ওচৰত পৰিক্ৰমাৰ বাবে সাজু হোৱা দল এটাৰ লগত কথা পাতিব গৈছিলো। এই পৰিক্ৰমা এমাহ জুৰি চলিছিল।

মই ইতিমধ্যে ‘বৃন্দাবন’ পৰিক্ৰমা কৰিছিলো। কিন্তু এই এমাহ জোৰা
ব্ৰজ পৰিক্ৰমা কৰা যাত্ৰীৰ দলৰ লগত যাবলৈ মোৰ ইচ্ছা হৈছিল।
অথচ পঢ়া-শুনা এমাহ লোকচান কৰিব সত নগৈছিল।

বৃন্দাবনত মই সম্পূৰ্ণৰূপে বাগৰি বাগৰি পৰিক্ৰমা কৰা ভক্তকো লগ
পাইছিলো। সাষ্টাঙ্গ দণ্ডৱত কৰি বাগৰি বাগৰি পৰিক্ৰমা কৰা সাধু-
সন্ন্যাসীকো লগ পাইছিলো। এইদৰে বাগৰি বাগৰি পৰিক্ৰমা কৰা ভক্ত
সকলৰ শৰীৰ ক্ষত-বিক্ষত হৈ তেজ্জেৰে লুতুৰি পুতুৰি হোৱাও মই
দেখিছিলো।

এমহীয়া পৰিক্ৰমাৰ বাবে টাঙ্গা, ম’হৰ গাড়ী, তম্বু ইত্যাদি গোট
খাইছিল। যাত্ৰাৰ ‘প্ৰৱন্ধ কমিটিয়ে’ ঔষধ, ডাকখানা, পুলিচ ইত্যাদিৰ
ব্যৱস্থা কৰিছিল।...পৰিক্ৰমাৰ পাৰ্টিয়ে ঠায়ে ঠায়ে বৈ যাবলগীয়া
হোৱা বাবে ‘শামিয়ানা’, ‘সতৰঞ্চি’ ইত্যাদি কঢ়িয়াই লৈ ফুৰিছিল।
এই যাত্ৰাত ভাগ লোৱা সাধু, ভক্তই অনেক নিয়ম পালন কৰিব
লাগিছিল—যেনে উদং ভৰিবেহে এই যাত্ৰা কৰিব লাগিছিল। ‘ক্ষৌৰ কৰ্ম’
‘তেল মালিচ’ ইত্যাদি বৰ্জন আছিল। যাত্ৰা কালত মাত্ৰ এসাজ হৈ
খোৱাৰ নিয়ম আছিল। তামসিক আৰু আমিষ আহাৰ বৰ্জনীয় আছিল।
এই কষ্টসাধ্য পৰিক্ৰমাৰ বিষয়ে মই অনেক কাহিনী পঢ়িছিলো। সেয়ে
যেতিয়া এই পৰিক্ৰমাৰ যাত্ৰীসকল আহি উপস্থিত হৈছিল মনু আৰু
মই বমণবেতিৰ ওচৰৰ সেই স্থানত উপস্থিত হৈছিলো। সেইদিনা
শুধি মেলি গম পালো যে গাভৰু মানুহৰ এই পৰিক্ৰমা পাৰ্টিৰ
লগত যোৱা অলপ অনুবিধা আছিল। কাৰণ মাহেকীয়া হলে পাৰ্টিৰ
লগত আগুৱাই যোৱা মস্কিল। দল ভাঙি যাবলগীয়া হৈছিল।

...পৰিক্ৰমাৰ বাবে উপস্থিত হোৱা ভক্তৰ সমদল আৰু যোগাৰৰ
আয়োজন ইত্যাদি চাই আহি মনু আৰু মই আকৌ মন্দিৰৰ চিৰিত
বহিলো। এই চিৰিতে মনুৰ পিতাক অন্ধ সেনবাবুও বহি আছিল।

সেনবাবু অন্ধ আছিল যদিও বজাৰমুৱা হৈ থকা চিৰিত তেওঁ বহি
ভাল পাইছিল এই কাৰণেই যে সম্মুখেৰে অহা-যোৱা মানুহৰ ভবিৰ

খোজৰ শব্দ তেওঁ শুনাইছিল, ভক্ত সকলৰ সংকীৰ্তনৰ শব্দ শুনাইছিল। আৰু ‘হাড়াবাৰী’ৰ বাধেশ্যামী সকলৰ কলৰৰ শব্দ শুনাইছিল।
...কেতিয়াবা তেওঁ গুণ গুণাই গাইছিল—

“মোৰ এই ধৰি খহি যোৱা শব্দৰ
ভক্তৰ ভৰিৰ ধূলিৰে ধূসৰিত হৈ পৰক !”

[মই লেখি থকা উপন্যাস নীলকণ্ঠী ব্ৰজৰ এটা চৰিত্ৰ মই সেনবাবুৰ চৰিত্ৰৰ পৰা বুটলি লৈছিলো।]

...আমি তিনিও কথা-বতৰা পাতি বহি থাকোতে হঠাৎ দেখিলো হিত কুমাৰ গুপ্তাই মটৰ চাইকেল চলাই আমাৰ আগেৰে পাৰ হৈ গ’ল। অলপ পাছত তেওঁ আকৌ উভতি আহিল। আমি বহি থকা চিৰি কেইটাক উদ্দেশ্য কৰি তেওঁ গৌ-গৌৱাই উঠি আহিল। মনুৰ তাইৰ স্বভাৱ সুলভ ভদ্ৰতা প্ৰকাশ কৰি হিত কুমাৰক ভিতৰলৈ মাতি নিলে। এটা সময়ত চাহ-জলপান কৰি তাই মোকো ভিতৰলৈ মাতিলে।

মনুহঁতৰ এই মন্দিৰৰ ওপৰ মহলাৰ বাৰাণ্ডাৰ পৰা আমাৰ মন্দিৰৰ প্ৰধান দুৱাৰ বৰ ভালদৰে দেখা যায়।...মই আমাৰ মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখত এজাক ল’ৰা থিয় হৈ থকা দেখিলো। ওপৰৰ বাৰাণ্ডালৈ উঠি গৈ দেখিলো ল’ৰা জাকৰ মাজত ছাৰো থিয় হৈ আছে। মোৰ বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল যে সকলোৰে ধাৰণা হৈছে এক বেয়া উদ্দেশ্যৰে হিত কুমাৰে মন্দিৰত সোমাইছে। সি যি কোনো সময়তে অঘটন ঘটাব পাৰে এই বিষয়ে শঙ্কা কৰি এই দলটোৱে হাতত দাণ্ডা লৈ ছাৰৰ ওচৰত উপস্থিত হৈছে। মোৰ ভায় হ’ল যি কোনো সময়তে এই দলটোৱে এতিয়া মন্দিৰত সোমাই হিতকুমাৰক গুলুলা গুলুলা কৰি পেলাব।

...হিত কুমাৰে যে এক প্ৰৱল আকৰ্ষণত মন্দিৰৰ ভিতৰত সোমাইছিল মোৰ সন্দেহ নেথাকিল। মই মন্দিৰৰ পাছফালৰ দুৱাৰেদি উৰা মাৰি অহাৰ দৰে আহি ছাৰৰ ওচৰত উপস্থিত হ’লো।

উদণ্ড ল’ৰাৰ জাকটো তেতিয়াও দসবথ আখাৰাৰ ওচৰত থিয় হৈ

আছিল। ছাৰে ক'লে—“মই জানো তুমি যে এনেদৰে গুছি আহিবা মই ভালদৰে জানো।”

তাৰ পাছত ল'ৰাকেইটালৈ চাই ক'লে—“যোৱা তোমালোক ঘৰাঘৰি যোৱা।”

○ ○ ○ ○

হিত কুমাৰ গুপ্তাৰ প্ৰতি মই কোনো শত্ৰুতা ৰখা নাছিলো। ঠায়ে বছৰ পাছতো যেতিয়া মই বৃন্দাবনলৈ গৈছিলো সি মোক বন্ধুৰ দৰে সহায় কৰিব আগবাঢ়ি আহিছিল। পিছলৈ মোৰ ভাৱ হৈছিল তাৰ আকৰ্ষণ তেনেই সৰল ব্যক্তিৰ দৰে নাছিল। সেইসময়ত মোৰ জৰ্জৰিত মানসিক অৱস্থাৰ কাহিনী সি শুনিছিল। মোক নতুন জীৱন দিবলৈ অহা দলটোৰ ভিতৰত হিত কুমাৰ গুপ্তাও এক ব্যক্তি আছিল।

চতুৰ্থ অধ্যায়

॥ এক ॥

অধ্যাপক লেখাৰুৰ ছত্ৰছায়াত :

বৃন্দাবনত প্ৰথম উপস্থিত হোৱাৰ দিনাৰে পৰা মই গম পাইছিলো ছাৰক সকলোৱে ‘অসম দেশৰ সন্ধ্যাসী’ বুলি জানিছিল। আচৰিত কথা এয়ে যে সেই সময়ত বৃন্দাবনত মই অনেক সাধু-সন্ধ্যাসীক লগ পাইছিলো যদিও শেষলৈ ছাৰৰ ওচৰলৈহে মোৰ মন উভতি আহিছিল। তাৰ হৈছিল ছাৰে যি পথ দেখুৱাই সেই পথেই হৈছে প্ৰকৃত পথ। বেছি ভাগ সময় ছাৰে মৌন হৈয়ে থাকি ভাল পাইছিল। খিৰিকিৰ ওচৰত বহি আকাশলৈ চাই তেওঁ সদায়ে এটা সময়ত প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল।

ছাৰৰ লগত সেইসময়ত মই অনেক ঠাইত ঘূৰি ফুৰিছিলো। সাধাৰণতে গধূলি সময়ত আমি ফুৰা চকা কৰিছিলো। দুদিনমান আন্ধাৰে-পোহৰে যমুনা ভ্ৰমণ কৰিবলৈও গৈছিলো। মোৰ মনত আছে ছাৰৰ লগত এদিন যমুনালৈ যাওঁতে যমুনাৰ এক অপূৰ্ব শোভা দেখিছিলো।...শীতৰ দিন আছিল। শীতৰ কুঁৱলীয়ে যমুনাৰ বুকুক লুকুৱাই ৰখাৰ চেষ্টা কৰিছিল। এই লুকাই থকা যমুনাৰ বুকুৰ পৰা মথুৰাৰ পৰা অহা নাওৰ চপচপ শব্দ ভাহি আহিছিল।... যমুনাৰ পাৰত থকা এই চাৰিশ বছৰীয়া পুৰণা চহৰ খনৰ ভগ্ন মন্দিৰ আৰু ভগ্ন প্ৰাচীৰবোৰত কুককি কুককি যেন এই কুঁৱলী সোমাই গৈছিল। উঠি অহা সূৰ্যৰ ৰং ধহি খহি যোৱা মন্দিৰৰ ৰঙৰ লগত এক হৈ গৈছিল। এই সূৰ্য যেন কেইবা টুকুৰাও হৈ যমুনাৰ বুকুত সিঁচৰতি হৈ পৰিছিল।

...দূৰৈৰ পৰা অহা ময়ূৰৰ কণ্ঠ আৰু মন্দিৰৰ সুপ্ৰভাতৰ ঘণ্টাৰ শব্দই

এই ঈশ্বৰৰ নগৰক এক অপূৰ্ব শোভা দান কৰিছিল। ছাৰ আৰু মই স্তম্ভ হৈ বৃন্দাবনৰ এই শোভা চাইছিলো।

...এদিন যমুনাৰ পাৰত ছাৰে কৈছিল—

—“উত্তৰ গুৱাহাটীত থকাৰ সময়ত মই ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বালিত অহৰহ ফুৰিব গৈছিলো। এদিন এই বালিত মই এখন অতি বৃহৎ মন্ত্ৰৰ পুথি পালো। বালিত পোতগৈ থকা এই সাঁচিপতীয়া পুথিখন মই টানি টানি উলিয়াই আনিলো। ভাবিছিলো বৰ মূল্যবান কিবা পুথি হ’ব। কিন্তু খুলি চাই দেখিলো সেইখন মানুহ মৰা মন্ত্ৰৰ পুথি।”

মই আতঁনাদ কৰি উঠিলো।

—“সঁচাকৈয়ে সেইবোৰ মন্ত্ৰ পঢ়ি মানুহ মাৰিব পাৰিনে?”

ছাৰে মোৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদিলে। কিছু সময় মৌন হৈ থাকি ক’লে—

—“পুথি খনত চকু ফুৰাই মই তৎক্ষণাতে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুলৈ দলি মাৰি দিলো। মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস আছিল এই পুথিয়ে সকলোকে অনিষ্ট কৰিব। এনে ধৰণৰ পুথি মানুহৰ মাজত থকা উচিত নহয়।”

...যমুনাৰ পাৰত আকৌ এদিন ছাৰে ক’লে।

—“এদিন ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বালিত থিয় হৈ থাকোতে মই এটা অদ্ভুত পুৰুষ দেখিছিলো। সি দীঘলে দীঘলে সাঁতুৰি উমানন্দত উঠিল। তাৰ পাছত আকৌ সাঁতুৰি সাঁতুৰি কোন পিনে যে অদৃশ্য হৈ গ’ল মই একো ধৰিব নোৱাৰিলো। বালিত আঁঠুকাটি বহি মই বিষ্ময়ত হতবাক হৈ চাই থাকিলো।... সেই বাহুবলী নিৰ্ভীক পুৰুষে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ভয়ঙ্কৰ চৌ উপেক্ষা কৰি এটি বিন্দুৰ দৰে ক’ত যে অদৃশ্য হৈ গ’ল মই একো ধৰিব নোৱাৰিলো।... এনে ধৰণৰ অদ্ভুত কথা মই আগে পিছে দেখা নাছিলো।”

যমুনাৰ পাৰত ছাৰে নানা ধৰণৰ যোগী পুৰুষৰ কাহিনী কৈছিল। বৃটিছ পৰ্বত আৰোহীৰ দল এটাই নাইৰোবিৰ মাউন্ট কেনিয়া পৰ্বতৰ শৃঙ্গত প্ৰতিদিনে উদং ভৰিৰে বৰফৰ মাজেৰে খোজকাটি আহি এগৰাকী পৰ্বতৰ দেৱতাক পূজা কৰা আফ্ৰিকাৰ খেতিয়ক এটাৰ অদ্ভুত কাহিনী মই শুনিছিলো। পাঁচহেজাৰ দুশ মিটাৰ ওখত সি সদায়ে উঠি পূজা কৰিব গৈছিল। পিছলৈ মই বাণাৰস আৰু হৰিদাৰৰ কুস্ত মেলাত হিমালয়ৰ পৰা অহা কিছুমান অদ্ভুত সন্ধ্যাসীক লগ পাইছিলো। তেওঁলোক যোগী পুৰুষ আছিল। পাৰ্থিব শৰীৰক তেওঁলোকে ফাটি ছিৰাছিৰ হোৱা কাপোৰৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিব জানিছিল। কেতিয়াবা মোৰ ভাৱ হৈছিল তেওঁলোকৰ শৰীৰৰ পৰা যদি এবথলা মঙহ আজুৰিও অনা হয় তেওঁলোকে যেন গম নেপাব। ঠিক এনেধৰণৰ আছিল তেওঁলোকৰ মানসিক অৱস্থা।

...মই বৃন্দাবনত থকাৰ সময়তে বাঙ্গালোৰত মাধুইতৰ কিছুমান পুৰণি মাটি চৰকাৰে লোৱাৰ বাবে ক্ষতি পূৰণৰ দাবীত এটা কেচ চলি আছিল। মোৰ পৰাও তেওঁলোকে এখন ‘এফিডেফিট’ বিচাৰিছিল। এই ‘এফিডেফিট’ খনৰ বাবে ছাবৰ লগত মই মথুৰাৰ আদালতত গৈছিলো। সেই দিনা শ্ৰীযুক্তা মাহীদেও আমাৰ লগত গৈছিল।

আমি তিনিও টাঙ্গাবেই গৈ এটা সময়ত মথুৰাৰ আদালতত উপস্থিত হৈছিলো। মথুৰাৰ আদালতৰ দৃশ্য আমাৰ বাবে বৰ কৌতূহলৰ আছিল। শাৰী শাৰী খেৰৰ চালি। মাটিত ঢাৰি পাৰি টাইপ কৰি থকা ভোবোকাৰ পুৰুষ এটাৰ চেহেৰা বৰ বিচিত্ৰ আছিল। কুস্তকৰ দৰে প্ৰকাণ্ড এই মানুহটোৱে মাটিত বহি টাইপ কৰি থকা দৃশ্যটোৰ কথা মই কেতিয়াও পাহৰা নাছিলো।

মেজিষ্ট্ৰেট গৰাকী অত্যন্ত ভদ্ৰ ব্যক্তি আছিল। বয়স হৈছিল। ছাবৰ মুখেৰে সকলো কথা জনাৰ পাছত তেওঁ মোৰ মুখলৈ ঠৰ লাগি

কিছু সময় চাই কৈছিল —“আজিৰ এই পৃথিৱী একেবাবেই জঘন্য হৈ গৈছে। তুমি বিয়া বাক নকৰোৱাকৈ কেতিয়াও নেথাকিবা।”

বৰ আগ্ৰহেৰে তেওঁ আমাৰ সকলো খিনি কাম কৰি দিলে। এই দেৱানী আদালতত ইমান সোনকালে যে মোৰ ‘এফিডেফিট’ খনৰ কাম শেষ হ’ব ভবা নাছিলে।

...আদালতৰ পৰা আমি তিনিও বিশ্ৰামঘাটৰ পিনে যাত্ৰা কৰিলো। মথুৰাৰ এই বিশ্ৰামঘাটৰ কথা মই পঢ়িছিলো। যমুনাৰ এই ঘাট মহম্মদ গজনবী কুটুবুদ্দিন, সিকন্দৰ, লোডী, ইব্রাহিম লোডী, ঔবঙ্গজ্জের ইত্যাদিৰ উপদ্ৰৱত অনেকবাৰ তেজ্জৰে ৰাঙলী হৈছিল।

—“এই বিশ্ৰামঘাটতে হেনো এটা অদ্ভুত যন্ত্ৰ ৰখা হৈছিল। ব্ৰজৰ প্ৰখ্যাত সন্ত কেশৱ কাশ্মীৰী ভক্তৰ মহিমাৰ কথা বৰ্ণনা কৰা ভক্তমাল গ্ৰন্থত লেখা আছে এই বিশ্ৰামঘাটত মথুৰাৰ মুছলমান কাজীয়ে এনে এটা যন্ত্ৰ ৰাখিছিল যাৰ দ্বাৰা হিন্দু ভক্তই এই ঘাটত স্নান কৰিব নামিলেই এই যন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱত আপোনাআপুনি হেনো ‘ইছলামী সংস্কাৰ’ ক্ৰিয়া হৈ গৈছিল। নিৰ্বাকাচাৰ্যৰ শিষ্য কেশৱ কাশ্মীৰী ভট্টই নিজৰ আধ্যাত্মিক শক্তিৰ বলেৰে বিশ্ৰামঘাটৰ এই বাধাৰ পৰা ভক্ত সকলক মুক্ত কৰিছিল।... ব্ৰজৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসত প্ৰভুদয়ালে আকৌ লেখিছিল বল্লভাচাৰ্যৰ সাহিত্যত এই মন্ত্ৰৰ কাহিনী হেনো এক অগ্ৰ ৰূপত আছিল। বল্লভাচাৰ্যই যেতিয়া বিশ্ৰামঘাটলৈ আহিছিল সিকন্দৰ লোডীৰ কৰ্মচাৰী ৰুস্তম আলিয়ে হেনো এটা অদ্ভুত যন্ত্ৰ ওলোমাই ৰাখিছিল। এই যন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱত হিন্দু ভক্তৰ মূৰৰ চুলি আৰু দাড়ি কটা গৈছিল। মুছলমান হোৱাৰ ভয়ত হিন্দু ভক্তই বিশ্ৰামঘাটত স্নান কৰিব এৰি দিছিল। মহাভক্ত বল্লভাচাৰ্যই বাদশাহলৈ এক পত্ৰ লেখি এই ‘মন্ত্ৰ বাধা’ দূৰ কৰিছিল।

.....শ্ৰীকৃষ্ণই কংসক বধ কৰাৰ পাছত বিশ্ৰামঘাটত বিশ্ৰাম লৈছিল। দাহ ক্ৰিয়াৰ আগেয়ে হিন্দু সকলে মৃতকৰ শ’ বোৰ আনি এই ঘাটত স্নান কৰোৱাই হে দাহ ক্ৰিয়া কৰিছিল। এতিয়াও কৰে।

এই ঘাটত আমাৰ চাবলগীয়া অনেক বমণীয় স্থান আছিল। অমেবৰ বজাৰ মৃত্যুত বজাৰ সৈতে মৃত্যু হোৱা সতীৰ বুৰ্জৰ বঙা পাখৰৰ ওপৰত সূৰ্য্যৰ শেষ ৰশ্মি পৰিছিল। যমুনাৰ বুকুত ডুব খাব খোজা সূৰ্য্যৰ এক মনোমোহা প্ৰতিবিম্ব পানীত পৰিছিল। যমুনাৰ চৌৰ মাজত টুকুৰা টুকুৰিকৈ ভাঙি পৰা এই প্ৰতিবিম্বক এই মুহূৰ্ত্তত কোনোবা আক্ৰমণকাৰীয়ে ক্ষত বিক্ষত কৰি থৈ যোৱা এগৰাকী বমণীৰ দেহৰ দৰে লাগিল। তেজ্জেৰে ৰাঙলী হোৱা কাপোৰ পিন্ধি থকা এই বমণী এতিয়া যেন যমুনাৰ বুকুত লীন যাব...হয় হয় এতিয়াই যেন যমুনাৰ বুকুত লীন যাব এনে এক ভাব হ'ল।

আমি তিনিও সতীৰ বুৰ্জৰ পিনে আগুৱাই গ'লো।

○ ○ ○ ○

এটা সময়ত মথুৰা চহৰৰ চাহ দোকান এখনত বহি আমি তিনিও চাহ জলপান খালো। আমাৰ চাবলগীয়া অনেক স্থান আছিল। বিশেষকৈ মথুৰাত থকা মহামতি গ্ৰাণ্ডসৰ সংগ্ৰহালয়টো চাবলৈ আমাৰ ইচ্ছা আছিল। ইয়াত ১৭০০০ কলাকৃতি আছিল। মহামতি গ্ৰাণ্ডসে ব্ৰজমণ্ডলৰ অনেক দুৰ্গম ঠাইলৈ গৈ কুৰাণ আৰু গুপ্ত কাল ইত্যাদিৰ মূৰ্তি সংগ্ৰহ কৰিছিল। মই গ্ৰাণ্ডসে কৰা 'ৰাম চৰিত মানস'ৰ ইংৰাজী অনুবাদ ইতিমধ্যে পঢ়িছিলো। এই খ্ৰীষ্টান মহানুভৱ গৰাকীৰ আগেয়ে ফৰ্ট উইলিয়াম কলেজৰ এক মুছলমান মহানুভৱ আদালত খাঁই প্ৰথম বাৰৰ বাবে ৰাম চৰিত মানস অনুবাদ কৰিছিল। মথুৰাৰ বজাৰত কিছু সময় ঘূৰা পৰা কৰি আমি তিনিও টাঙ্গাত উঠিলো।...মই ছাৰৰ ওচৰত বহিলো। মাহীদেউ আগত বহিল। গধূলি হৈ আহিছিল। মথুৰাৰ পৰা বৃন্দাৱনলৈ যোৱা অপূৰ্ব পথটোৰে আমি আগুৱাই গলো। কিছুসময় আমি নীৰৱ হৈয়ে গৈ আছিলো। ইঠাং ছাৰে ক'লে—

—হিন্দু সংস্কৃতি প্ৰেমী গ্ৰাণ্ডস চাহাবে অনেক কাম কৰি গৈছিল। তেওঁ অক্সফ'ৰ্ডৰ স্নাতক আছিল। ১৮৭১ চনত মথুৰাৰ মেজিষ্ট্ৰেট

হৈছিল। হাড়ভাঙা পৰিশ্ৰমৰ ফলত তেওঁ যক্ষ্মা বেমাৰত ভুগিছিল। এই বেমাৰতে তেওঁৰ মৃত্যু হোৱা এতিয়া চাৰিকুৰি বছৰবোৰ অধিক হ'ল।”

আমি তিনিও আকৌ মৌন হৈ পৰিলো। টাঙ্গাৰ ঘোঁৰাৰ খট-খট শব্দৰ বাহিৰে আৰু একো শব্দ নাছিল। আমাৰ তিনিওৰে চকুৰ আগত গ্ৰাণ্ড চাহাবৰ ছবি এখন ভাস্কৰ হৈ উঠিছিল। সকলোৰে যেন নিজৰ নিজৰ কল্পনাৰ ছবি আছিল সেয়া।

খট! খট! খট!!

খট! খট! খট!!

...আহ কেনে সুন্দৰ বতৰ! মোৰ মনে অতীতলৈ উৰা মাৰিছিল। ...এয়া মই যেন পূৰ্ণা ফৰ্ডখনত উঠি পিতাৰ লগত গাঁৱলৈ গৈছো। কোনো ভয় নাই। এৰা কোনো ভয় নাই। ছাৰৰ কাপোৰৰ পৰা অহা গোস্কো পিতাৰ কাপোৰৰ পৰা অহা গোস্কৰ দৰে লাগিছে। এই গোস্কত স্নেহ আৰু হৃদয়ৰ কাহিনী লেখা আছে।...

চব শেষ হৈ যায়!

কোনো নেথাকে নিজৰ লগত ছায়া হৈ। সম্মুখত মাথো পৰি থাকে সকলোৰে বাবে এটা নিঃশব্দ, বহুশ্রমৰ পথ।...ভাৱ হয় মানুহ যেন প্ৰকৃততে জীয়াই থাকে সেইকেইটা দিন যি কেইটা দিন হৃদয়ৰ লগত সম্বন্ধ থকা মানুহবোৰ আশে পাশে জীয়াই থাকে!!

খট খট শব্দ কৰি টাঙ্গা আগুৱাই গ'ল। হঠাৎ আকৌ ছাৰৰ কণ্ঠ শুনি মোৰ চমক ভাঙিল—

—“তুমি বেতাৰেণ্ড ফাদাৰ কামিল বুদ্ধিলৈ মই কোৱা মতে চিঠিখন লেখিছা নে?”

মই ক'লো—

—“চিঠি লেখিছো। কিন্তু ক'ত চাগৈ এই মহাপণ্ডিত গৰাকীয়ে মোলৈ চিঠি লিখাৰ সময় পাব?”

[বাম সাহিত্যৰ বিশ্ববিখ্যাত পণ্ডিত ফাদাৰ কামিল বুদ্ধে অৱশ্যে মোৰ চিঠিৰ উত্তৰ দিছিল। ফাদাৰ বুদ্ধে বেলজিয়ামৰ জেনুইট সন্ধ্যাসী আছিল।]

সোতৰ শতাব্দীতে হুগবাকী পৰ্টুগীজ জেমুইট অসমলৈ অহাৰ কাহিনী মই পঢ়িছিলো। তেওঁলোক ভূটানলৈ যাব আহিছিল। অটব্য অৰণ্য পাৰহে তেওঁলোকে ভূটানত উপস্থিত হৈছিল। তিব্বতৰ পৰ্বতৰ এক নিসঙ্গ স্থানত জেমুইট ফাদাৰ ষ্টিফেন কাছেলাৰ (Stephen Cacella) কবৰ পৰিত্যক্ত হৈ পৰি আছে।

১৯৭১ চনত দিল্লীলৈ অহাৰ পাছত ফাদাৰ বুদ্ধেৰ লগত মোৰ এক অনন্য সম্বন্ধ ঘটিল। বম্বেৰ ভিক্টোৰীয়া টাৰ্মিনাছত দৰিদ্ৰ কুলিৰ ল'ৰা-ছোৱালীক দেখি এই সন্মাসী গৰাকীয়ে হাহাকাৰ কৰি উঠিছিল। এনে দৰিদ্ৰতা তেওঁ আগে পিছে দেখা নাছিল। ফাদাৰ বুদ্ধেৰ অপূৰ্ব গ্ৰন্থ 'ৰাম কথা' পৃথিবীৰ বিভিন্ন ভাষাত ৰচিত ৰাম কথাই স্থান পাইছিল। এই গ্ৰন্থ প্ৰকাশ পোৱাৰ লগে লগে ৰাম সাহিত্যৰ মহান পণ্ডিত হিচাপে তেওঁৰ খ্যাতি পৃথিবীৰ চাৰিও ফালে বিয়পি পৰিছিল।

মই ৰাঁচী চহৰত ফাদাৰ বুদ্ধক প্ৰথমবাৰৰ বাবে লগ পাইছিলো। তেওঁ গুপ, হটুঙা ব্যক্তি আছিল। বয়সৰ ভৰত কিছু কুঁজা হৈ গৈছিল। শৰীৰৰ বৰণ কৰিয়ে কোৱাৰ দৰে পুৰণা হাতীৰ দাঁতৰ দৰেই আছিল। তেওঁৰ চকু যোৰ গভীৰ নীলা আৰু অপূৰ্ব আছিল।...এৰা, প্ৰথমবাৰৰ ৰাঁচীৰ ছেণ্ট জেভিয়াৰ্ছ কলেজৰ বাগিচাত মই এই মহান সন্মাসী গৰাকীক লগ পাইছিলো। আমাৰ ওচৰত কোনো নাছিল। কেৱল তেওঁ আৰু মই আছিলো। এক গভীৰ দৃষ্টিৰে তেওঁ মোৰ হৃদয়ৰ সমস্ত কাহিনী যেন পঢ়ি লৈছিল।...তেওঁ মোক বাৰে বাৰে এটা কথাই কৈছিল "ভাল কামৰ ফলাফল সদায় ভাল হয়। এই কথা তুমি মনত ৰাখিবা।"...ইয়াৰ পাছত দিল্লী চহৰত তেওঁৰ লগত মোৰ অনেক বাৰ দেখা হ'ল। আমাৰ মাজত আন্তৰিকতা স্থাপন হ'ল। তেওঁৰ প্ৰতি মই এক অনন্য ভক্তি আৰু এক গভীৰ আত্মীয়তাৰ ভাৱ অনুভৱ কৰিব আৰম্ভ কৰিছিলো। আগে পিছে কোনো সন্মাসীৰ প্ৰতি মোৰ এনে ধৰণৰ আকৰ্ষণ হোৱা নাছিল।... ফাদাৰ বুদ্ধেৰ মৃত্যুৰ খবৰ মই ঠিক সময়তে পাইছিলো। নিকলছন

চিমেন্টিত ফাদাৰক সমাধি দিয়া হৈছিল। ১৯৮২ চনৰ ১৭ আগষ্টত তেওঁৰ মৃত্যু হৈছিল। সমাধিৰ দুঘণ্টাৰ পাছত মই নিকলছন চিমেন্টিত উপস্থিত হৈছিলো। আগদিনা বৰষুণ দিছিল। দুঘণ্টা আগেয়ে সমাধি দিয়া ফাদাৰৰ সমাধিৰ ওপৰৰ মাটি তিতি আছিল। ফুলৰ মালা আৰু ফুল চাৰিওফালে সিঁচৰতি হৈ পৰি আছিল।

...১৯৮২ চনৰ ১৭ আগষ্টৰ দিনা এই নিকলছন চিমেন্টিত মোৰ হৃদয়ৰ এক অঙ্গ যেন খহি পৰিছিল। সেইদিনা মই আৱিষ্কাৰ কৰিছিলো ফাদাৰ বৃদ্ধৰ লগত মোৰ এক নীৰৱ অথচ গভীৰ সম্বন্ধ আছিল।]

...খট খট শব্দ কৰি বৃন্দাবন অভিমুখে টাঙ্গা আগুৱাই গৈছিল। ছাৰে ক'লে—“মই যিদিনা প্ৰথমবাৰৰ বাবে বৃন্দাবনলৈ আহিছিলো সেইদিনা, ‘হোলি’ উৎসৱ আছিল।...এই বঙৰ খেলাৰ মাজেৰে এই পবিত্ৰ ভূমি পদাৰ্পণ কৰি মোৰ বৰ আনন্দ লাগিল।” আকৌ ক'লে ছাৰে—“ইয়ালৈ অহাৰ কিছুদিনৰ পাছতেই মই ফাদাৰ বৃদ্ধৰ পৰা চিঠি এখন পাইছিলো। ইতিমধ্যে তেওঁ মোৰ অসমীয়া ‘ৰামায়ণ সাহিত্য’ বোলা কিতাপখন পঢ়িছিল। এই কিতাপখনৰ বাহিৰেও অসমীয়া ৰামায়ণৰ বিষয়ে কিছুমান কথা তেওঁ জানি লব বিচাৰিছিল।... চোৱাচোন প্ৰভুৱে কাক পঠিয়াইছে নিজৰ কাহিনী লেখিবলৈ!”

ফাদাৰ বৃদ্ধৰ প্ৰতি এক ধৰণৰ সহানুভূতি আৰু শ্ৰদ্ধাত ছাৰৰ কণ্ঠ গদ গদ হৈ আহিছিল। পিছলৈ মই ফাদাৰ বৃদ্ধৰ ৰাম কথা পঢ়ি ভাল দৰে গম পাইছিলো যে আধুনিক আৰ্য ভাষাবোৰৰ ভিতৰত ৰচিত ৰামায়ণবোৰৰ ভিতৰত মাথৰ কন্দলি ৰামায়ণখনেই সৰ্বপ্ৰথম ৰামায়ণ আছিল।

খট খট শব্দ কৰি টাঙ্গা আগুৱাই যাব ধৰিলে।...এই পথৰ দুয়ো পিনৰ জঞ্জালৰ বুকুলৈ লাহে লাহে অন্ধকাৰ নামি আহিব ধৰিলে।...এক স্নগন্ধি ফুলৰ সুবাসে চৌদিশ আমোল মোলাই তুলিলে। আমি আহি বৃন্দাবনৰ চুকৰ ওচৰত উপস্থিত হ'লো। চুকৰ দিয়া বাহনৰ শাৰী

এটা আমাৰ চকুত পৰিল। মাল-বস্তু বোজাই কৰি অনা ম'হৰ গাড়ী, গায়ে মুখে ভস্ম সনা জটাধাৰী সাধু-সন্ন্যাসীৰে ঠাহ খাই অহা টেম্পো ইত্যাদিৰে চুঙ্গি ভৰি গৈছে। মই ডিষ্ট্ৰিক্ট গেজেটিয়াৰত পঢ়িছিলো—

“Brindaban has been a municipality since 1866. During the ten years ending 1901, the income averaged Rs. 24,000. In 1934, the income was 26,000 chiefly from octroi (Rs. 19,000).”

o o o o

॥ দুই ॥

এদিন ‘ইন্সটিটিউট’ৰ পৰা আহি দেখিলো ছাৰৰ কোঠাত কিছুমান মানুহ গোট খাইছে। ছাৰ মোৰ লগত ‘ইন্সটিটিউট’লৈ যোৱা নাছিল। মই কিতাপ-পত্ৰখিনি থৈ কোবাকুৰিকৈ ওপৰলৈ উঠি গলো।

মাটিত ঢাৰি পাৰি মনু, ছাৰ, মাহীদেউ, ব্ৰজৰ সোণ-ৰূপৰ ব্যৱসায়ী গুপ্তাৰ পৰিবাৰৰ এগৰাকী সদস্য আৰু ওচৰৰ আখাৰাৰ তিনি চাৰি গৰাকীমান মানুহ বহি আছে। মনুৰ সম্মুখত জেপত লোৱা এটা সোণৰ ঘড়ি। গুপ্তা পৰিবাৰৰ সদস্য গৰাকীয়ে সৰু তুলাচনী এখনেৰে এই সোণৰ ঘড়িটো ওজন কৰি আছে। মই গৈ মনুৰ ওচৰত বহিলো। তাই ক’লে—

—“এইটো মোৰ ককাৰ দিনৰে ঘড়ি, আমাৰ আৰ্থিক অৱস্থা ইমান বেয়া হৈছে যে আজি এই ঘড়িটো নেবেচি আৰু উপায় নাই।” আকৌ ক’লে তাই—“মই লেখাক ছাৰক সোণৰ চেইনডালৰ সৈতে ঘড়িটো কিনি লব দিছিলো, ছাৰে ইচ্ছা নকৰিলে। তেওঁৰ হাতত বোধহয় টকা-পইচা নাই।”

মই প্ৰশ্ন কৰিলো—

—“এই গুপ্তা পৰিবাৰৰ সদস্য গৰাকীক কোনে মাতি আনিলে ?”

—“মই নিজেই মাতি আনিলো। ক’লো ছাৰৰ আগত হিচাপ-
নিকাচ কৰি লওক।”

ঘড়িটোৰ সোণখিনিত বোধহয় অলপো ভাঁজ নাছিল। সকলোৰে
সম্মুখত এই চাৰি কুৰি বছৰীয়া ঘড়িটো জৰুৰীকৈ আছিল।

গুপ্তা পৰিবাৰৰ সদস্য গৰাকীয়ে খৰখেদাকৈ নিজৰ কাম শেষ কৰি
পকেটৰ পৰা পইচা উলিয়াই মনুৰ হাতত গুজি দিলে। মই উপস্থিত
হোৱাৰ আগেয়ে বোধহয় ঘড়িটোৰ দাম-দৰ ঠিক হৈছিল।

এটা সময়ত সকলোৱে চাহ তামোল খাই ঘড়িটোৰ গুণাগুণকীৰ্তন
কৰি ঘৰাঘৰি উঠি গ’ল।

ছাৰে মোৰ ওচৰলৈ আহি ক’লে—“বিপদত পৰা মানুহে এনেদৰে
মৰমৰ বস্তু বেচি দিবলগীয়া হয়। মোৰ হৃদয়ে এনে অৱস্থাত পৰা
মানুহৰ বস্তু ঠিক এনেদৰে কম দামত কিনি লব নকয়।”

...এক মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে মনুৰ ঘড়ি বিক্ৰী হৈ গ’ল। এই ঈশ্বৰৰ
নগৰত এনেবোৰ সুযোগ গ্ৰহণ কৰা লোকৰ অভাৱ নাই। কোন
মানুহৰ এনে অৱস্থা হৈছে আৰু কেনেদৰে গৈ এনে মানুহৰ ওচৰত
উপস্থিত হ’ব পাৰি, এই কথা ইয়াৰ কিছুমান মানুহে ভালদৰে জানে।

মনুহঁতৰ অৱস্থা পৰি অহাৰ ছবি লাহে লাহে আমাৰ চকুত স্পষ্ট হৈ
আহিব ধৰিলে। এই সময়তে তেওঁলোকে মন্দিৰ বেচিবলৈ চিন্তা কৰিব
ধৰিলে।

গুপ্তা পৰিবাৰৰ সদস্য গৰাকীৰ পৰা ঘড়ি বেচি টকা লওতে তাইৰ
চকু ছুটা ভৰি অহা মই স্পষ্ট দেখিছিলো। ককাকৰ মৰমৰ ঘড়ি
আছিল। বোধহয় শেষ চিহ্নও আছিল।

॥ তিনি ॥

ছাৰৰ ওচৰলৈ নানা ধৰণৰ মানুহ আহিছিল। মথুৰাৰ প্ৰখ্যাত
শ্ৰদ্ধতিসকল; তীৰ্থ কৰিব অহা নানা ঠাইৰ ভক্তসকল আৰু

অসমৰ পৰা অহা মানুহৰ সীমা সংখ্যা নাছিল। গোবিন্দজী মন্দিৰৰ পাণ্ডা ত্ৰিবিষ্ণু আৰু ত্ৰিবাধেৰ পৰিয়াল বৰ্গই ছাবৰ লগত এক প্ৰকাৰ ছায়াৰ দৰে লাগি আছিল। এই পাণ্ডাৰ পৰিয়ালটোৰ আৰ্থিক অৱস্থা বৰ বেয়া আছিল। ব্ৰজধামলৈ অহা কোনোবা ভক্তই তেওঁলোকৰ মাতৃক দান স্বৰূপে দি থৈ যোৱা প্ৰকাণ্ড দালান এটা তেওঁলোকেও বিপদত পৰি বিক্ৰী কৰিবলগীয়া হৈছিল। গোবিন্দজী মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখত থকা সৰু সৰু খুপৰি কিছুমানত তেওঁলোকে আশ্ৰয় ল'বলগীয়া হৈছিল। সেয়ে সন্ধ্যোগ পালেই এই পৰিয়ালটোৱে ছাব আৰু মাহীদেউৰ ওচৰত সাহায্য বিচাৰিছিল। ছাবেও অৰ্থকষ্টত ভুগিছিল। তথাপিও সকলোখিনি মুক্ত হস্তে দান কৰিছিল। সেইসময়ত ছাবৰ সৰু পুত্ৰটিৰ গ্ৰহদশা ভাল নাছিল। এই ল'ৰাটিৰ মঙ্গলৰ বাবে দুয়ো অনেক সাধু-সন্ন্যাসীৰ ওচৰলৈ গৈছিল, আৰু পূজা-পাতল কৰিছিল। নন্দ ভৱন বোলা মন্দিৰ এটাৰ পূজাৰী গৰাকীৰ ওচৰলৈ দুয়ো প্ৰায়ে গৈছিল। ময়ো তেওঁলোক দুয়োৰে লগত প্ৰায়ে নন্দ ভৱনলৈ গৈছিলো। এদিন মই পূজাৰী গৰাকীক সুধিলো—

“ল'ৰাটোৰ মঙ্গল হ'ব নে?”

—“নিশ্চয় হ'ব?”

মই প্ৰশ্ন কৰিলো—

—“আপুনি কেনেদৰে গম পাইছে?”

—“যোৱা কালি পূজা দিওঁতে নৈবজ্ঞখন আপোনা-আপুনি ওপৰলৈ উঠি আহিল।”

...যদিও জীৱনত কিছুমান অবিশ্বাস আধ্যাত্মিক উপলব্ধি ঘটিছিল— কিন্তু নন্দ ভৱনৰ পূজাৰীৰ এই কথা মই কোনোমতেই বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিলো। পূজাৰী গৰাকীক একেবাৰে ভণ্ড যেন ভাব হ'ল।

এগৰাকী উড়ীয়া সাধুও ছাবৰ ওচৰলৈ আহিছিল। তেওঁ এগৰাকী উড়ীয়া সন্ন্যাসীৰ লগত বৃন্দাবনৰে এখন সৰু আশ্ৰমত বাস কৰিছিল। ছাবৰ পুত্ৰৰ মঙ্গলৰ বাবে এই উড়ীয়া সাধু গৰাকীয়ে পূজা-পাতল ইত্যাদি

কৰা বুলি মাহীদেউৰ পৰা টকা সিকি আদায় কৰিছিল। প্ৰথম দিনাৰ পৰাই এই সাধু গৰাকীক মোৰ ঠগ আৰু প্ৰবঞ্চক যেন লাগিছিল। এদিন মই এই সাধু গৰাকীকো প্ৰশ্ন কৰিলো—

—“ছাৰৰ পুত্ৰৰ বাবে আপোনালোকে সদায় পূজা-সেৱা কৰে। কেতিয়াবা কিবা প্ৰমাণ পাইছে নে?”

তেওঁ ক’লে—“কিয় নেপাম? প্ৰায়ে আমি প্ৰমাণ পাওঁ?”

—“কেনেকৈ প্ৰমাণ পায়?”

—“সেইজনীয়ে চুলি মেলি আহে। দাঁতবোৰো জোড়া, পশুৰ দাঁতৰ দৰে।”

মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিছিলো—“কোন নো তাই? কোনোবা বাধেশ্যামী নেকি?”

উড়ীয়া সাধু জাঙৰ খাই উঠিছিল। কৈছিল—‘সেই গৰাকীয়ে অপ-দেৱতা! ল’ৰাটোৰ গাত লম্বা দেৱতা। তাই প্ৰসাদ লৈ খোৱা মই নিজ চকুৰে দেখিছো!’

প্ৰথম দিনা দেখাৰ পৰা মানুহটোক মই ভাল নেপাইছিলো। এই বিড়াল তপস্বীটোক ভালকৈ ছুটামান কথা শুনাই দিবৰ মন গৈছিল। মই অৱশ্যে নিজকে সংযত কৰি ৰাখিলো। কাৰণ বিশেষকৈ মাহীদেউৰ এই মানুহটোৰ প্ৰতি অগাধ বিশ্বাস আছিল। প্ৰসাদৰ নামত মাহীদেউৰ পৰা এই বিড়াল তপস্বীয়ে অনেক টকা-পইচা সৰকাইছিল।

...বহুদিনৰ পাছত মই শুনিছিলো এই উড়ীয়া সাধুৱে নিজৰ আশ্ৰমৰ পৰা অনেক বস্তু চুৰ কৰি ক’ৰবাত উধাও হৈ গৈছে। আশ্ৰমত অহৰহ বাস কৰা উড়ীয়া সাধুগৰাকী অৱশ্যে প্ৰকৃত সাধু আছিল।

[নিজৰ ছয়োটা পুত্ৰৰ মঙ্গলৰ বাবে মাহীদেৱে অনেক সাধু-সন্ন্যাসীক লগ ৰাখিছিল। ছাৰৰ মৃত্যুৰ পাছত মাহীদেৱে এই ছয়োটা কোমল বয়সীয়া পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ যত্নগা সহ কৰিবলগীয়া হৈছিল। শেষৰ পিনে তেওঁ সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰাৰ দৰে সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰাসক্ত হৈ পৰিছিল।]

আমাৰ মন্দিৰলৈ এদিন প্ৰখ্যাত হৈড়িয়াখানী বাবো আহিছিল। সেইসময়ত হৈড়িয়াখানী বাবোৰ আৱিৰ্ভাৱে বৃন্দাবনত একপ্ৰকাৰ উদ্ভেজনাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তেওঁ বাস কৰা ‘সাম্ব সদাশিৱ’ কুঞ্জত দৰ্শনাৰ্থীৰ ভিৰ লাগিছিল।

...হৈড়িয়াখানী বাবাই ভক্তসকলৰ লগত আহি পোনে পোনে গৈ ছাৰৰ কোঠাত সোমাল। ছাৰৰ বিছনাৰ ওপৰত তেওঁৰ বাবে আসন সজাই থোৱা আছিল। তেওঁ গৈ ফুলৰ মালাৰে সজাই থোৱা এই আসনৰ ওপৰত বহিল, আৰু চকু মুদি গভীৰ ধ্যানত মগ্ন হৈ পৰিল।

হৈড়িয়াখানী বাবো আমাৰ মন্দিৰলৈ অহা বুলি শুনি ওচৰৰ আখাৰাৰ অনেক ভক্তই আহি আমাৰ মন্দিৰত ভিৰ পাতিলেহি। বাবাই কিন্তু যি ধ্যানত বহিল বহিলেই। তেওঁ কাৰো কথা শুনিবলৈ আৰু চকু মেলি নেচালে।

...বাবো তেনেই কম বয়সীয়া তৰুণ। [হৈড়িয়াখানী বাবোৰ আৱিৰ্ভাৱৰ বৰ চমকপ্ৰদ আছিল। আগৰ বাবো মহেন্দ্ৰ মহাৰাজৰ ১২৬৯ চনত মৃত্যু ঘটিছিল। ছাৰ আৰু মাহীদেউ দুয়ো মহেন্দ্ৰ মহাৰাজ বাবোৰ পৰম ভক্ত আছিল। এই গৰাকী বাবোৰ মৃত্যুৰ পাছত আমাৰ মন্দিৰৰ গাতে লগা ‘সাম্ব সদাশিৱ’ কুঞ্জ শূন্য হৈ গৈছিল। তৰুণ ‘হৈড়িয়াখানী’ বাবোৰ আৱিৰ্ভাৱ সম্বন্ধে নানা ধৰণৰ বহিস্থময় কথা বৃন্দাবনৰ বাটে-ঘাটে বিয়পি পৰিছিল। ডক্টৰ হেমচন্দ্ৰ ঘোষী মহোদয়ে লেখা এক গ্ৰন্থত পঢ়িছিলো—গৌতমী গঙ্গা নদীৰ তীৰৰ এক গুহাত এগৰাকী বাবাক সাধনা কৰি থকা অৱস্থাত ১৯৭০ চনৰ অক্টোবৰ মাহতে আৱিষ্কাৰ কৰা হৈছিল। তেওঁক পূৰ্বৰ ঋষি ‘হৈড়িয়াখানী’ বাবোৰ অৱতাৰ বুলি পূজা কৰা হৈছিল।...এই গৰাকী বাবাক শিৱ অৱতাৰ ত্ৰীসাম্ব সদাশিৱ, ত্ৰীত্ৰয়স্ব বাবো ইত্যাদি অনেক নামেৰে সম্বোধিত কৰা হয়। হলদানীৰ কটঘৰিয়া, শীতলাখোতৰ সিদ্ধাশ্ৰম; হৈড়িয়াখানৰ শিৱালয়, তিব্বতৰ লাছা আশ্ৰম; হিমালয়ৰ নিৰ্জন বনৰ নীলম ক্ষেত্ৰীয় আশ্ৰম; নেপালৰ

বাগমতীৰ তীবৰ তপস্বী বাবাৰ আশ্ৰমকে ধৰি এই গৰাকী বাবাৰ অনেক আশ্ৰম আছিল।]

...ছাৰৰ বাসভৱনত ঋষি গৰাকীয়ে এনেদৰে পদাৰ্পণ কৰাত আমি সকলোৱে কিছু আচৰিত হৈছিলো। কাৰণ ব্ৰহ্মধামত এনেদৰে তেওঁ কেতিয়াও কাৰো ঘৰত পদাৰ্পণ কৰাৰ কথা শুনা নাছিলো।

...ছাৰে মোক কেইবাবাৰো বাবাৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। হৈড়িয়া খানাৰ প্ৰাচীন বাবা গৰাকীৰ তৈল চিত্ৰ এখন মন্দিৰৰ একোণত সজাই ৰোৱা আছিল। যদিও অৱতাবাদৰ কথা মই বিশ্বাস নকৰিছিলো; তথাপিও সেই প্ৰাচীন হৈড়িয়াখানী বাবাৰ সৈতে বৰ্তমান আমাৰ চকুৰ আগত থকা হৈড়িয়াখানী বাবাৰ অনেক সাদৃশ্য মই দেখিছিলো। এই সাদৃশ্য সঁচাকৈয়ে মোৰ বাবে কিছু বিস্ময়জনক আছিল। অকল মোৰ বাবে কিয় সকলোৰে বাবে এই কথা বৰ বিস্ময়জনক আছিল।

ছাৰৰ লগত হৈড়িয়াখানী বাবাৰ ওচৰলৈ অহাৰহ গৈছিলো। মাজে সময়ে সকলোৰে লগত ছপৰীয়াৰ সাজ তেওঁৰ মন্দিৰতে ৰাইছিলো। তেওঁৰ লগত গভীৰভাৱে কোনো আলোচনা অৱশ্যে মোৰ হোৱা নাছিল। ১৯৮৬ চনত এই বালব্ৰহ্মচাৰী গৰাকীয়ে নখৰ দেহ ত্যাগ কৰিছিল।

॥ চাৰি ॥

বাতিপুৱা পঢ়া-শুনা কৰি ছপৰীয়া ইন্সটিটিউটলৈ যোৱা ছাৰ আৰু মোৰ দৈনন্দিন কৰ্তব্য আছিল। এইকথা মই আগেয়ে প্ৰকাশ কৰিছো। ইন্সটিটিউটৰ পৰা উভতি অহাৰ পাছত ছাৰে মোক কেতিয়াবা ওপৰৰ কোঠালৈ মাতি লৈ গৈছিল। লাংখা-লিংখি বস্তু কিছুমানৰ মাজৰ পৰা তেওঁ দুখনমান পুৰণা বহী উলিয়াই আনি মোৰ ওচৰত ৰখি কৈছিল—“এইবোৰ নোট বহীত মই দেখা সপোনৰ কথাবোৰ টুকি ৰাখিছো।”

এইদৰে কৈ ছাৰে প্ৰায় একুৰিমান সপোনৰ কাহিনী মোক শুনাইছিল। এটি বিশেষ সপোনৰ কাহিনী তেওঁ মোৰ আগত অনেক বাৰ দোহাৰিছিল। ছাৰৰ ভাষাত—“সপোনত দেখিলো বৰ সুন্দৰ জোনাক ৰাতি। আকাশৰ অজস্ৰ তৰাৰ মাজত এটি কাঁচি জোন। এই জোনটিৰ ছয়ো পিনে ছুডাল ৰচি বান্ধি যেন কোনোবাই এখন দোলনা কৰি থৈছে। মই শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু ৰাধাক এই দোলনাত বহি খেলি থকা স্পষ্ট ভাৱে দেখিলো। শ্ৰীকৃষ্ণৰ মূৰৰ ম’ৰাৰ পাখিৰ মুকুটটো পৰ্যন্ত মই বৰ স্পষ্টভাৱে দেখা পালো। বৰ আনন্দ লাগিল মোৰ।... চাৰিওফালে এক আনন্দৰ ঢৌ বিয়পি পৰিছিল।”

নোট বহীখনৰ পাত কেইটামান লুটিয়াই আকৌ কৈছিল ছাৰে—“তুমি শুনিছিলো নহয় মোৰ পিতৃ দেৱতা শ্ৰীমদ লেখক হঠাৎ ঘৰৰ পৰা অন্তৰ্ধান হৈছিল। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰে পাৰে আমি তেওঁক বিচাৰি অনেক স্থানত ঘূৰি ফুৰিছিলো। মই তেওঁকো এদিন সপোনত দেখিলো আৰু মোৰ পিনে চাই ক’লে,

— “মোক আৰু বিচাৰিব নেলাগে। মই যতেই আছো শান্তিৰে আছো।”

...এদিন নহয় কেইবাদিনো ছাৰে মোক তেওঁৰ ওচৰত বহুৱাই তেওঁৰ সপোনৰ কথা কৈছিল।

নোট বহীখনৰ পৰা এই কাহিনীবোৰ পঢ়ি থকা সময়ত মই ছাৰৰ মুখত এক অনন্য পোহৰ দেখা পাইছিলো। আমি ছয়ো মন্দিৰৰ পূব পিনে থকা খিৰিকি এখনৰ ওচৰত বহিছিলো। এই খিৰিকিৰে দুবৈৰ বঙ্গজী মন্দিৰৰ গড়ৰ স্তম্ভ আৰু মন্দিৰৰ চূড়া স্পষ্টভাৱে দেখা গৈছিল।

মোৰ মনত আনন্দ লগাবলৈ ছাৰে তেওঁৰ উক্তৰ গুৱাহাটীত থকা দিনৰ কাহিনীও কৈছিল। মই স্পষ্টভাৱে ধৰিব পাৰিছিলো ছাৰে লেইনী চাহাবৰ সৈতে হোৱা তেওঁৰ সাক্ষাতৰ কাহিনী মোৰ সেই সময়ৰ মনৰ অৱস্থাৰ কথা লক্ষ্য কৰিয়েই কৈছিল ?... মুখখন অলপকৈ মেলি ছাৰে হাঁহি হাঁহি কৈছিল—

—“বৰ শ্বন্দৰ দিন আছিল সেইবোৰ। কেতিয়াবা নিজে ব'ঠা খৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাৰ হৈছিলো। লেইনী চাহাব গুৱাহাটীৰ কমিচনাৰ আছিল। এদিন তেওঁ মোক এখন ‘বাইদাৰ’ৰ চাৰ্টিফিকেট দিব লগীয়া হৈছিল।”

মই প্ৰশ্ন কৰিলো—

—“বাইদাৰ—মানে ঘোঁৰাত উঠাৰ?”

—“এবা এবাৰ মোৰ তেনেকুৱা এখন চাৰ্টিফিকেটৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। এটা টেটেৰা ঘোঁৰাত উঠি মই দৈনন্দিন অভ্যাস কৰিছিলো।”

[মোৰ পিতাই কেতিয়াবা সত্ৰৰ পৰা ঘোঁৰাত উঠি অহা-যোৱা কৰাৰ কথা তেওঁৰ ডায়েৰীত পঢ়িলে যেনেকৈ হাঁহি উঠিছিল, তেনেদৰে ছাৰে ঘোঁৰাত উঠাৰ ছবিখনৰ কথা কল্পনা কৰি মোৰ সঁচাকৈয়ে হাঁহি উঠিছিল।]

—“শুনা আমাৰ পৰীক্ষাৰ স্থান হ’ল জৰ্জ ফিল্ড। এবাৰ ভাবিলো মই অভ্যাস কৰি থকা টেটেৰা ঘোঁৰাটোকে নাওত তুলি আনো। নতুন ঘোঁৰাই বা মোক কি ৰং দেখুৱাই?...শেষলৈ কিন্তু অনা ন’হল। নিয়ম-নীতিৰ কথা আছিল।”

এইখিনিতে অলপ সময় ছাৰ ব’ল। খুন্দনাটো উলিয়াই তেওঁ তামোল এখন খুন্দিলে। মোৰ পিনেও তামোলৰ গুড়ি অলপ আগবঢ়াই দিলে নিজেও মুখত ভৰালে।

—“জৰ্জ ফিল্ডত থিয় হৈ দেখিলো মোৰ দৰে আৰু এগৰাকী প্ৰতিযোগী থিয় হৈ আছে। ইতিমধ্যে চাহাবো আহি হাজিৰ হ’ল। লেইনী চাহাবে অলপ সময়ো অপব্যয় নকৰি মোৰ লগত থকা ভদ্ৰলোক গৰাকীকে প্ৰথমে পৰীক্ষা ল’বলৈ মাতিলে। তেওঁ গপগপাই গৈ অহাৰ তলত বান্ধি থোৱা ঘোঁৰাত জপিয়াই উঠিল। চাহাবে যিমান দূৰলৈ তেওঁক যাব দিলে ঠিক সিমান দূৰলৈ গৈ তেওঁ উভতিও আহিল!...কিন্তু লেইনী চাহাব সন্তুষ্ট নহ’ল। চাহাবে তেওঁক আকৌ এদিন আহিবলৈ ক’লে। এইবাৰ চাহাবে মোৰ পিনে চাই ঘোঁৰাত

উঠিবলৈ ইঙ্গিত দিলে।” এইখিনিতে ছাৰ অলপ সময় ব’ল। তাৰ পাছত খুন্দনাটোৰ পৰা তামোল উলিয়াই মুখত ভৰালে।

—“শুনা। মোৰ বুকু ধপধপাই আছিল। অচিনাকি ঘোঁৰা কি বা চ’ দেখুৱাই? আমাৰ উত্তৰ গুৱাহাটীৰ বুঢ়া নাৱৰীয়াটোৱে আটাই পাৰিব ধৰিলে।

—“এই বাপু তুমি তালিম দিয়া ঘোঁৰাটো নানি বৰ বেয়া কাম কৰিলা। এতিয়া এই ঘোঁৰাই কি বিয়া দেখুৱাই চাই থাক।।...”

মই কোনো পিনে অক্লেপ নকৰি একেবাৰে কো-কোৱাই গৈ ঘোঁৰাৰ পিঠিত জাপমাৰি উঠিলো। কিছু দূৰলৈ সি মোক ঠিকেই লৈ গৈছিল। তাৰ পাছত কি হ’ল মই আৰু একো ক’ব নোৱাৰিলো। সি কাঙ্ক্ষু জোকাৰিব ধৰিলে। মই কৰ্ফাল খাই মাটিত বাগৰি পৰিলো?”

কথাখিনি কৈ ছাৰে খুক খুককৈ হাঁহিব ধৰিলে।

—“শুনা বৰ আচৰিত কথা এয়ে যে মোৰ এই প্ৰদৰ্শনত খুচি হৈ লেইনী চাহাবে তৎক্ষণাতে ‘বাইদাৰৰ’ চাৰ্টিফিকেট এখন মোৰ হাতত গুজি দিলে।”

ছাৰ আৰু মাহীদেৱে খুক খুককৈ হাঁহিয়ে থাকিল। লেইনী চাহাব কেনেধৰণৰ মানুহ আছিল মোৰ আৰু বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল। ছাৰে উৎসাহত গদ গদ হৈ আকৌ কৈছিল।

—“লেইনী চাহাবে এবাৰ উত্তৰ গুৱাহাটীৰ পিনে আহোঁতে নদীৰ পাৰত আমাৰ আনন্দ লাইব্ৰেৰীৰ ছাইনবৰ্ডখন দেখি কিছু সময় তভক মাৰি ব’ল। তাৰপাছত গপগপাই লাইব্ৰেৰীৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিল।...এই ‘আনন্দ লাইব্ৰেৰী’ক লৈ মই অনেক কথা কল্পনা কৰিছিলো। কিতাপ-পত্ৰৰ উপৰিও আমাৰ উত্তৰ গুৱাহাটীৰ শিপিনি আই সকলৰ বাবে এটা শাখা আৰু বাঁহ-বেতৰ কাম কৰা সকলৰ বাবেও এটা শাখা খোলাৰ মোৰ ইচ্ছা আছিল। ...শুনা মই লেইনী চাহাব সোমাই অহাৰ কথা কৈছিলো। ভৰিত গধপা জোতা, মূৰত ফেণ্ট হেট, হাতত ৱাকিংষ্টিক! চাহাবৰ ছবিখন মোৰ চকুৰ আগত ছবছ-

জঁকা আছে। তেওঁ আমি সজাই থোৱা প্ৰত্যেকখন কিতাপতে চকু দিলে। তাৰ পাছত মোক ক'লে।

—‘মোৰ অফিছৰ কিছুমান কিতাপ স্থানৰ অভাৱত নষ্ট কৰি পেলাবলৈ হুকুম দিছে। তুমি তাৰ পৰা যিমান লাগে লৈ আহিবা।’

...মই পাছ দিনাই নাও লৈ গলো! নাওত এবোজা কিতাপ লৈ মই ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাৰ হৈ আহিলো।...আহি পোৱাৰ লগে লগে প্ৰচণ্ড ধুমুহা আৰম্ভ হৈছিল। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুত এই ধুমুহাই পোৱাহেঁতেন কি হ'ল হয় ক'ব নোৱাৰো। কিন্তু সেইদিনা মই নিৰাপদে চাহাবে আনন্দেৰে দিয়া কিতাপবোৰ লৈ আহিছিলো!” [বহু দিনলৈ নাওত কিতাপ এবোজা লৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাৰ হোৱা ছাৰৰ ছবিটো মোৰ চকুৰ সন্মুখত জ্বিলিকি আছিল।...পিছলৈ কত নদীৰ পাৰত থিয় হৈছে। . লণ্ডনৰ টেমছ, বোমৰ টাইবাৰ, অষ্ট্ৰিয়াৰ ইন্স, জাপানৰ সুমিদা—চব নদীয়ে একে কথা কয়। চব নদীয়েই একে কথা সোৱবাই। যেন হৃদয়ৰ পৰা আৰম্ভ হৈ কোনো এক অদৃশ্য সাগৰত লীন হৈ গৈছে সকলোবোৰ নদী! কত নদীৰ পাৰত জীৱনৰ এটা এটা অংশ উঠুৱাই থৈ আহিছে। মধ্যপ্ৰদেশৰ অহিৰণ, উত্তৰ প্ৰদেশৰ ছাই, কাশ্মীৰৰ চন্দ্ৰভাগা-জাঁহ এই সকলোবোৰ নদীয়ে অহৰহ যেন হৃদয়ত কাটি থোৱা একো একোটা স্মৃতিৰ প্ৰতিবিক্ষক আৰু উজ্জ্বল কৰি তোলে। হৃদয়ৰ যাত্ৰা আৰু নদীৰ যাত্ৰাই যেন এটিয়ে আনটোৰ সৈতে এক বহুসময় সম্বন্ধৰে সাঙুৰ খাই আছে। নদীৰ পাৰত থিয় হলেই মোৰ মন এক বহুসময় ভাৱধাৰাৰ সৈতে সাঙুৰ খাই পৰে।]

...খিৰিকিৰ ওচৰত ছয়ো একেলগে পুৰণি নোটবহী বোৰ লৈ বহি থকাৰ সময়ত মই তেওঁক প্ৰশ্ন কৰিছিলো।

—“আপোনাৰ সেই মানস মন্দিৰ ‘আনন্দ লাইব্ৰেৰীক’ এতিয়া কোনে দেখামেলা কৰে।”

ছাৰৰ মুখলৈ যেন ডাৱৰ নামি আহিল। মোৰ পিনে মূৰ তুলি চাই তেওঁ ক'লে—

—“এহ্ একো বাখিব নোৱাৰিলো। চকি-মেজবোৰো কোনে
খৰি খাই শেষ কৰিলে ক’ব নোৱাৰো...এতিয়া একো নাই।”

○ ○ ○ ○

ছাৰৰ লগত এইদৰে বঙ্গনাথ মন্দিৰৰ পিনে মুখামুখি কৈ থকা
খিৰিকিখনৰ ওচৰত বহি অনেক কাহিনী শুনিছিলো। ...মই যেন
এক দ্বিতীয় শৈশৱত ভৰি দিছিলো। পিতাৰ আশে-পাশে ঘূৰি থকা
সেই শৈশৱৰ আজুৰি পেলোৱা বস্ত্ৰ যেন আকৌ শৰীৰত মেৰিয়াই
লৈছিলো।

...সেই গভীৰ নৈৰাশুই কিন্তু এৰি দিয়া নাছিল।...মোৰ ভেনিটি
বেগত লাহে লাহে নিদ্ৰাৰ বড়িবোৰ ভৰি আহিছিল। আৰু দোভাগ
ৰাতি মই মন্দিৰৰ কোনো বহস্যময় গছৰত লুকাই থকা গোৱালা
সাপডাললৈ অপেক্ষা কৰি আছিলো। সি আহি যেন খুটি থৈ যাওক
মোৰ উদং ভৰিত !!

॥ পাঁচ ॥

‘ৰাধা অষ্টমী’ৰ দিনা ছাৰৰ লগত মই ৰাধাবাগলৈ গৈছিলো।...সেয়া
এক অপূৰ্ব স্থান আছিল। অজস্ৰ সাধু-সন্ন্যাসীৰ ভিৰ হৈছিল। ক’ব
পৰা যে আহিছিল এই সাধুসকল—কোনেও ভালদৰে ক’ব নোৱাৰিছিল।
সৰহ ভাগেই ভৰিয়ে-হাতে এনে ধৰণে ৰাধাবাগৰ মাটি লেপি লৈছিল
যে তেওঁ বিলাকৰ প্ৰকৃত চেহেৰা ধৰিবলৈ টান হৈ পৰিছিল। কিছুমানে
‘হোমৰ’ ওচৰত বহি কিছু মানে প্ৰাচীন পুথি পঢ়িছিল। সেইবোৰ
কি পুথি আছিল মই ধৰিব নোৱাৰিছিলো। ৰাধাবাগত সেইদিনা
যিমানবোৰ সন্ন্যাসীৰ ভিৰ হৈছিল সিমানবোৰ সন্ন্যাসীৰ ভিৰ মই আগে
পিছে বৃন্দাবনত দেখা নাছিলো।

এডাল পুৰণা বটগছৰ তলত বহি এই সাধুবোৰৰ বিচিত্ৰ হাৰভাৱ লক্ষ্য কৰিছিলো।

০

০

০

০

এদিন ছাৰৰ লগত মই শ্ৰীশ্ৰী কাত্যায়নী পীঠত আহি উপস্থিত হৈছিলো। বাধাবাগৰ ওচৰতে এই পীঠ। আকাশচুম্বী থকা প্ৰাচীন বটগছ কিছুমানে এই ভূমিখণ্ডক শীতল কৰি ৰাখিছিল। কিস্কদন্তিৰ মতে প্ৰজাপতিৰ যজ্ঞ বিধবংস হোৱা সময়ত ভগৱতীৰ কেশ একোছা আহি এই স্থানত পৰিছিল। হিমালয়ত তপস্যা কৰা মহান যোগী কেশৱানন্দই এই মন্দিৰ সাজিছিল। ...ইয়াত এই যোগী গৰাকীয়ে প্ৰতিষ্ঠা কৰা গণেশ দেৱতাৰ প্ৰতিমূৰ্তিটোৰ বিষয়েও মই বৰ অদ্ভুত কাহিনী এটা শুনিছিলো। এই কাহিনী মতে এসময়ৰ এটলাছ ইনসুৰেঞ্চ কোম্পানীৰ ইষ্টাৰ্ণ চেক্ৰেটেৰীৰ পদত ডব্লিউ আৰ য়ুল নামৰ বুঢ়ীছ বিষয়া এগৰাকীয়ে কাম কৰিছিল। ১৯১১ চনত এই বিষয়া গৰাকীৰ পত্নীয়ে জয়পুৰৰ পৰা গণেশৰ প্ৰতিমা এটা লৈ বিলাতলৈ গৈছিল। এই প্ৰতিমাটিক তেওঁ বৈঠকৰ একোণত সজাই থৈছিল। এদিন এক ভোজসভাত শ্ৰীমতী য়ুলৰ বন্ধু-বান্ধৱ সকলে গণেশৰ এই মূৰ্তিটো সন্মুখত লৈ ঠাট্টা বিদ্ৰূপ কৰিব ধৰিলে।... কোনোবা এটাই মদৰ পাত্ৰ এটা আনি হিন্দুৰ এই দেৱতাৰ মুখখনো কোন পিনে এই কথা দেখুৱাবলৈ নানা ভাৱ-ভঙ্গী কৰি সকলোকে হাঁহুৱাব ধৰিলে।

...ভোজ সভা শেষ হোৱাৰ লগে লগে শ্ৰীমতী য়ুলৰ পুত্ৰী গৰাকীৰ তীব্ৰ ৰূপে জ্বৰ উঠিল। এই জ্বৰত তাই ভ্ৰম বৰিব ধৰিলে—‘ৰক্ষা কৰা! ৰক্ষা কৰা হিন্দুৰ সেই শুৰ থকা দেৱতাটোৱে মোক খাবলৈ আগবাঢ়ি আহিছে।’...শ্ৰীমতী য়ুলেও সামাজিক দেখিলে ‘এক ভব্য পুৰুষ বৃষভৰ পিঠিত উঠি আহি তেওঁক সাৱধান বাণী শুনাই দিলে এই বুলি যে যদি এই গণেশ দেৱতাক ভাৰতবৰ্ষলৈ ওভতাই পঠোৱা নহয় তেতিয়া হলে তেওঁৰ সৰ্বনাশ হব।’

...শ্ৰীমতী য়ুলে হেনো বিচুৰ্তি খালে। আৰু লৰালৰিকৈ তেওঁ এই

মুতি কলিকতাত থকা তেওঁৰ স্বামী ডব্লিউ আৰ য়ুললৈ পঠিয়াই দিলে ।

...বালব্ৰহ্মচাৰী কেশৱানন্দই কেনেকৈ এই মন্দিৰলৈ গণেশৰ প্ৰতিমূৰ্তিটো আনিলে—এই কাহিনীও হেনো বৰ বিচিত্ৰ আছিল ।

...ছাৰৰ লগত মই কেইবাদিনো এই ‘কাত্যায়নী পাঠলৈ’ গৈছিলো । এই পাঠৰ প্ৰাক্ৰণতে এদিন ছাৰে ক’লে—

—“১৪২১ চনত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰিব আহোঁতে ব্ৰজ ধামলৈও আহিছিল । কিন্তু তেওঁ এই স্থানলৈ আহি ক’ত আছিল এই কথা কোনেও নেজানে...মোৰ ভাৱ হয় তেওঁ বাস কৰা সেই স্থানৰ ঠিকনা এদিন আমি উলিয়াব পাৰিম ।”

o o o o

‘ইন্সটিটিউটৰ’ পৰা উভতি অহাৰ সময়ত আমি কেতিয়াবা আশা বাটতে নামি কিছুমান গলি, আৰু ভগ্ন দালানৰ চৌপাশে ঘূমুটিয়াই ফুৰিছিলো । মদনমোহন মন্দিৰলৈ যোৱাৰ পথ, শৃঙ্গাৰ বট, বংশী বট, চাঁৰ হৰণ ঘাট, যমুনাৰ পাৰৰ ধ্বংস স্তূপৰ শাৰী সমূহলৈও গৈ চাইছিলো— নাই ক’তো একো চিহ্ন নাই । স্মৃতি চিহ্ন এই মহাপুৰুষ গৰাকীৰ ক’তো নাই । প্ৰভুদয়াল মিটলৰ ‘ব্ৰজ সংস্কৃতিৰ ইতিহাসত’ ব্ৰজবাস কৰিবলৈ অহা বৈষ্ণৱ ধৰ্মচাৰ্য সকলৰ বিষয়ে বহুলাই আলোচনা কৰা আছে । মই তেওঁৰ গ্ৰন্থতে চুলতানৰ ৰাজত্বত ব্ৰজধামলৈ অহা দাক্ষিণাত্যৰ ধৰ্মচাৰ্য কেশৱ কাশ্মীৰী ভট্টৰ কাহিনী পঢ়িছিলো, দাক্ষিণাত্যৰ নাথৰ সম্প্ৰদায়ৰ সন্ন্যাসী মাধৱেন্দ্ৰ পুৰীৰ কাহিনী পঢ়িছিলো, চুলতানৰ ৰাজত্বত ব্ৰজধামত কৃষ্ণ ভক্তি প্ৰচাৰ কৰিবলৈ অহা অন্ধ্ৰ প্ৰদেশৰ সন্ন্যাসী বল্লভাচাৰ্যৰ কাহিনী পঢ়িছিলো আৰু বঙ্গৰ নৱদ্বীপৰ পৰা ব্ৰজধামলৈ অহা চৈতন্য মহাপ্ৰভুৰ কাহিনীও পঢ়িছিলো—কিন্তু মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ নাম ক’ত ? বৰ কম দিনৰ বাবে শঙ্কৰদেৱ বৃন্দাবনলৈ আহিছিল । সেইবাবেই হয়তো তেওঁৰ নাম উল্লেখ নাই । কৃষ্ণদত্ত ৰাজপাঈৰ কিতাপতো মই মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ বিষয়ে কোনো কথা পঢ়া নাছিলো ।...কি কাৰণে এই সকল পণ্ডিতে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ কথা উল্লেখ নকৰিলে ? অৱশ্যে

এয়া তেওঁলোকৰ ইচ্ছাকৃত ভুল যেনো নেলাগিল। মই মনে মনে সংকল্প কৰিছিলো এই লেখকসকলক চিঠি লেখি এই বিষয়ে সজাগ কৰি দিম।...যমুনাৰ পাৰে পাৰে থকা অনেক ঠাইত ছাৰ আৰু মই মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে বাস কৰা স্থানৰ কিবা সম্ভেদ পাওঁ বুলি অনেকদিন যুমু-টিয়াই ফুৰিছিলো।

॥ ছয় ॥

ইতিমধ্যে মোৰ কাম যথেষ্ট আগবাঢ়িছিল। ঠিক এই সময়তে মন্দিৰ মেৰামতি কৰিবলৈ আৰু কিছুদিন বৃন্দাবনত বাস কৰিবলৈ স্বৰ্গীয় নলিনী দাস আৰু তেওঁৰ সহধৰ্মিনী শ্ৰীমতী সুনীতি দাসো আহি আমাৰ এই মন্দিৰত উপস্থিত হৈছিল। এই সময়ত আমাৰ মন্দিৰৰ কৰ্তৃপক্ষই পুৰণা মন্দিৰৰ পাছফালে এটি অতি প্ৰাচীন অথচ অপূৰ্ব কাকৰ্য্য থকা আন এটা মন্দিৰো কিনি লৈছিল। মই বৃন্দাবনলৈ অহাৰ আগেয়ে এই মন্দিৰটোৰ কামত ছাৰে মথুৰালৈ অহা-যোৱা কৰিবলগীয়া হৈছিল। এই মন্দিৰটোৰ কাকৰ্য্য অশ্ৰুত সুন্দৰ আছিল যদিও মেৰামতিৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। স্বৰ্গীয় নলিনী দাস আৰু তেওঁৰ অতিশয় ভক্তিমতী সহধৰ্মিনী শ্ৰীমতী সুনীতি দাসে কাঠ মিস্ত্ৰী মেচিন ইত্যাদি লগাই দিনে ৰাতিয়ে মন্দিৰ মেৰামতিৰ কামত লাগি গৈছিল। তেওঁলোকে মন্দিৰ মেৰামতিৰ কামত কেনেধৰণে পৰিশ্ৰম কৰিছিল এই কথা নেদেখিলে ঠিক বিশ্বাস কৰিবলৈ টান। শ্ৰীমতী সুনীতি দাস মাহীদেউৰ লগত এইখিনি সময়তে মোৰ আত্মীয়তা গঢ়ি উঠিল। এই গৰাকী মানুহৰ গুণৰ সীমা নাছিল। নিজহাতে বন্ধা-বঢ়া কৰিছিল। সদায়ে ভেওঁ বন্ধা-বস্ত্ৰৰ এটা অংশ মোৰ কোঠাত দি থৈ গৈছিল।

লেখক ছাৰ আৰু দাসৰ পৰিয়ালৰ লগত মই এদিন গোকুল ভ্ৰমণলৈ গৈছিলো। আমি গোটেইজাকে এখন টাঙাত উঠি গৈছিলো।

গোকুলৰ মহত্বৰ সূত্ৰপাত ধৰ্মাচাৰ্য বল্লভাচাৰ্যই কৰিছিল। তেওঁক পাছত তেওঁৰ পুত্ৰ বিষ্ঠলনাথে গোকুলৰ মহত্ব বঢ়াইছিল। মহামতি আকবৰে সম্বত ১৬০৮ৰ ‘ফৰমান’ দ্বাৰা বিষ্ঠল নাথক গোকুলত থাকিবলৈ ৰাজকীয় সুবিধা দান কৰিছিল।—বল্লভ সম্প্ৰদায়ৰ অসংখ্য মন্দিৰ নিৰ্মাণ হৈছিল। আনহাতে মোগল সম্ৰাট ঔৰঙ্গজেৱে যেতিয়া হিন্দু মন্দিৰ আৰু দেৱ-দেৱতাক ধ্বংস কৰিবলৈ আদেশ দিছিল তেতিয়া গোকুলৰ হিন্দু দেৱতাৰ মূৰ্তি সমূহ আন আন হিন্দু ৰাজ্যলৈ স্থানান্তৰ কৰা হৈছিল।

...আমি সেইদিনা গোকুলৰ বল্লভ সম্প্ৰদায়ৰ ‘বৈঠক সমূহ’ আৰু বিভিন্ন মন্দিৰ চাই যেতিয়া উভতি আহিছিলো আমাৰ লগত যোৱা পাণ্ডা এটাই তাৰ হিচাব-নিকাচ লৈ প্ৰচণ্ড তৰ্কাতৰ্কি আৰম্ভ কৰি দিছিল। সি এটা অদ্ভুত দাবী কৰিছিল। একেবাৰে গৰু এটা কিনাৰ জোখৰ দাবী। তাক মোৰ ডকাইতৰ দৰে লাগিল। আমি সকলোৱে এক প্ৰকাৰ অতীষ্ঠ হৈ উঠিলো। তত্পৰি গধূলি হৈ আহিছিল। পথ ছোৱাও অকলশৰীয়া। টাঙ্গাতেই উভতি যাব লাগিব। শেষত উপায় নোপাই আমি তাৰ হাতত দিব লগীয়া পইচাখিনি জোৰ জবৰদস্তি দি টাঙ্গাৱালাক টাঙ্গা চলাব দিলো। সি পইচাখিনি গ্ৰহণ নকৰি টাঙ্গাৰ এচুকলৈ দলি মাৰি দিলে।...টাঙ্গাৰ তজবজীয়া ঘোঁৰাই চাবুকৰ কোব খাই প্ৰচণ্ড গতিৰে দৌৰিব ধৰিলে। টাঙ্গাৰ পিছে পিছে পাণ্ডাটোৱেও দৌৰিব ধৰিলে। সি হেফাই ফোপাই দৌৰি দৌৰি চিঞৰিব ধৰিলে—

—“মই ব্ৰাহ্মণ, মোক মই বাঞ্ছা কৰা দান দিয়া!—মই ব্ৰাহ্মণ! মই ব্ৰাহ্মণ!”

টাঙ্গাৰ খট! খট! আৰু পাণ্ডাৰ টেটুফলা চিঞৰে এটা অদ্ভুত পৰিবেশৰ সৃষ্টি কৰিলে।

...বিস্ময়কৰ! বিস্ময়কৰ!! টাঙ্গাৰ তড়িৎ গতিৰ লগে লগে দৌৰি দৌৰি আহি আছে মানুহটো। লোভ-লালসাৰ এনে অদ্ভুত উলঙ্গ প্ৰদৰ্শন মই আগেয়ে দেখা নাছিলো।

হঠাৎ ছাৰে আৰ্তনাদ কৰি উঠিল—“বখোৱা টাঙ্গা! সি যি বিচাৰিছে তাকেই দিয়া।”

সকলোৰে খং উঠিছিল যদিও ছাৰৰ কথা মতে এই লুভীয়া পাণ্ডাটোকে সন্তুষ্ট কৰি সেই দিনা আমি গোকুলৰ পৰা উভতি আহিছিলো।

॥ সাত ॥

---এদিন মই ছাৰৰ আগত প্ৰকাশ কৰিলো—

—“মই শৈশৱৰ পৰাই এক অদ্ভুত ধৰণৰ নৈবাশ্যত ভুগি আহিছো। মাধুৰ লগত বিয়া হোৱাৰ পাছত কিছু দিন এই নৈবাশ্যৰ পৰা মুক্ত হৈছিলো। নিজৰ কাহিনী পাহৰি একেবাৰে মুক্ত হৈ মই আনৰ কথা গভীৰভাৱে ভাবিব পাৰিছিলো। আনকি অৱহেলিত সকলৰ বাবে কিছু কাম কৰিম বুলিও ভাবিছিলো—এতিয়া কিন্তু সেই নৈবাশ্যই বৰ বেয়াকৈ মনত বাহ লৈছে। কি কৰো?”

ছাৰ কিছু সময় নীৰৱ হৈ থাকিল। তাৰ পাছত ভিতৰলৈ উঠি গ'ল। কিছু সময়ৰ পাছত টিং এটা লৈ তেওঁ আকৌ উভতি আহিল।

---এইবাৰ মোৰ ওচৰত বহি তেওঁ ক'লে—“তোমাক মই মনে মনে অপৰাজিতা বুলি মাতে। আজি মই তোমাক এটা ‘কৱচ’ দিম। ‘কৱচ’টোৰ নামো ‘অপৰাজিতা’। কৱচটোৰ ভিতৰত এটা মন্ত্ৰ লেখা আছে।”

ছাৰে উঠি আহি মোৰ কাণৰ কাষত সেই মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিলে। ময়ো ছাৰৰ লগত সেই মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিলো।---ছাৰে নিজ হাতেৰে এই মন্ত্ৰ লেখি তাবিজটোৰ ভিতৰত সুমুৱাই দিছিল।

মোৰ চকুৰ পিনে বৰ বিশ্বাসেৰে চাই ছাৰে ক'লে—

—“তুমি নিতৌ এশবাবকৈ এই মন্ত্ৰ জপ কৰিবা। কোৱা
পাৰিবা নে?”

মই ক’লো,

—“নিশ্চয় পাৰিম!”

ছাৰেও ক’লে,

—“মই জানো তুমি পাৰিবা।”

[পিছলৈও মই ছাৰৰ কথা ৰাখিছিলো।]

সেই দিনা ছাৰে ক’লে—

—“তোমালৈ অনেকেই চিঠি-পত্ৰ দিয়ে—চাবাচোন কেতিয়াবা
কিজানি কাবোবাক তোমাৰ ভাল লাগে।...কিতাপ-পত্ৰৰ পৰা মূৰ তুলি
তুমি কেতিয়াবা এই কথাও গভীৰভাৱে ভাবিবা।”

o o o o

ছাৰৰ কথা বাৰে বাৰে মোৰ কাণত বাজিব ধৰিলে। যি সকল
শুভাকাঙ্ক্ষী লোকে মোলৈ চিঠি-পত্ৰ দিছিল সেই সকলৰ ভিতৰত ‘হিন্দু-
স্থান কনষ্ট্ৰাকশ্বন কোম্পানীৰ মূৰব্বী ইঞ্জিনীয়াৰ কাইকছ বাৰ্জোৰ
সতাবাৱালো আছিল। তেওঁ মাধুৰ দাহ-ক্ৰিয়াৰ পৰা আৰম্ভ কৰি
কাশ্মীৰৰ উদামপুৰত মই থকা সেই দুৰ্যোগ পূৰ্ণ দিন কেইটাত অনেক
সহায় কৰিছিল। এই গৰাকী মানুহৰ কথা মই দ্বিতীয় অধ্যায়ত প্ৰকাশ
কৰিছো। কাইকছহঁত জুৰথুৰ্টু ধৰ্মাৱলম্বী আছিল। তেওঁলোকৰ
পূৰ্বপুৰুষসকল পাৰ্চীয়াৰ পৰা আৰম্ভৰ অত্যাচাৰত ভাৰতবৰ্ষলৈ
আহিছিল। ভাৰতবৰ্ষত তেওঁলোকে হিন্দু ধৰ্মৰ অনেক নীতি-নিয়ম
গ্ৰহণ কৰিছিল। কাইকছৰ বংশৰ কিছুমান মানুহক ভাৰত বিভাজনৰ
সময়ত মুছলমান বুলি লাহোৰত হত্যা কৰিছিল। কাইকছ বাৰ্জোৰ
ইঞ্জিনীয়াৰ আছিল যদিও সাহিত্য-প্ৰেমী আছিল। ইংৰাজী সাহিত্যৰ
বিষয়ে তেওঁৰ অগাধ জ্ঞান আছিল। তেওঁ কিছু ফৰাচীও জানিছিল।
মাধুৰ লগত থাকোতে মই কাশ্মীৰৰ চন্দ্ৰভাগা নদীৰ পাৰৰ কেম্পত, ৰাম-
বান্ধত, আৰু চুইনাৰ কেম্পতো তেওঁক কেইবাবাৰো লগ পাইছিলো।

সেইবোৰ কেম্পত থাকোতে তেওঁ আমাক অজস্ৰ কিতাপ পঢ়িব দিছিল। কাইকছ বাৰ্জোৰ অত্যন্ত সহানুভূতিশীল ব্যক্তি আছিল। গোৱালপাৰাত থাকোতে তেওঁ মোলৈ চিঠি দিছিল। এবাৰ তেওঁ শ্বূদ্ৰ কাশ্মীৰৰ পৰা মোৰ খবৰ লবলৈ গোৱালপাৰালৈ আহিছিল। এই কথা ইতিমধ্যে মই প্ৰকাশ কৰিছোঁ। মই তেওঁৰ চিঠিৰ উত্তৰ দিছিলো। যিহেতু তেওঁ জুবথুপ্ৰিয়ধৰ্মী মানুহ সেইবাবে বৃন্দাবনৰ মন্দিৰত সোমাব দিব নে নিদিয়ৈ এই বিষয়ে তেওঁৰ সন্দেহ হৈছিল, সেইবাবে বৃন্দাবনলৈ তেওঁ মোক দেখা কৰিব আহিব নোৱাৰি প্ৰায়ে মোক দিল্লীলৈকে মাতি পঠিয়াইছিল। মই যোৱা নাছিলো।

○ ○ ○ ○

হিন্দুস্থান কনষ্ট্ৰাক্টিশ্বন কোম্পানীৰ এটা হেড অফিছ দিল্লীত আছিল। বাৰ্জোৰ কাশ্মীৰৰ বামবান্ধৰ পৰা প্ৰায় দিল্লীলৈ আহি থাকিব লগীয়া হৈছিল। তেওঁ মোক বৰকৈ অনুৰোধ কৰিলে যাতে এবাৰ অন্ততঃ দিল্লীলৈ আহি মই তেওঁক লগ ধৰি যাওঁ।

১৯৬৯ চনৰ অক্টোবৰ মাহত মই তেওঁক লগ ধৰিবলৈ দিল্লীলৈ ওলালো। ‘হিন্দুস্থান কনষ্ট্ৰাক্টিশ্বন অফিছ’ৰ পৰা মোৰ কিছু কাগজ-পত্ৰৰ খবৰ লোৱাৰো ইচ্ছা আছিল। মাধুৰ যুত্ৰাৰ পাছত বৰ লবালবিকৈ কাশ্মীৰৰ পৰা উভতি আহিব লগীয়া হোৱা বাবে কাশ্মীৰৰ বিষয়েও কিতাপ এখনৰ পাণ্ডুলিপি এটা মই হেৰুৱাইছিলো। সেইটোৰ বিষয়েও কোম্পানীৰ অফিছত খবৰ লোৱাৰ ইচ্ছা হৈছিল।

○ ○ ○ ○

দিল্লীৰ কাশ্মীৰী গেটৰ বাহু আড্ডাত মই বাৰ্জোৰক বৈ থকা দেখিলো। তেওঁ বগা কাপোৰ এযোৰ পিন্ধি আহিছিল। চকুত ডাঠ ফ্ৰেমৰ চহমা। বৰ গম্ভীৰ আৰু শূদ্ৰৰ ব্যক্তিত্ব আছিল মানুহজনৰ।

মই তেওঁৰ লগত ‘মেৰিনা’ নামৰ যাত্ৰীবাস এটাত উঠিলো।

○ ○ ○ ○

পিছদিনা আন্ধাৰে-পোহৰে তেওঁৰ লগত টেক্সি এখনেৰে আহি মই-
আকৌ কাশ্মীৰী গেট বাছ আড্ডাত উপস্থিত হৈছিলো।

○ ○ ○ ○

দিল্লীৰ পৰা বৃন্দাবনলৈ যোৱা এই পথছোৱা সেইদিনা মই
একেবাৰে নীৰৱ হৈ বহি গৈছিলো। গ্লানিবোধে জখৰ কৰি ৰাখিছিল
মোৰ মন। ভালদৰে নিজৰ মনক নজনা কৈ এইদৰে মই এৰাতি থাকি
আছিলো? গ্লানিবোধ যে এনেদৰে যন্ত্ৰণাময় হৈ পৰিব পাৰে এই কথা
মই আগেয়ে জনা নাছিলো।... বাৰে বাৰে যেন মই নিজকে
সাস্থ্যনা দিবলৈ যত্ন কৰিছিলো—কিহৰ গ্লানি এয়া? এয়া যে নিজকে
পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰাৰ সময়। নিজেই আহি দুৱাৰ মুখত উপস্থিত
হোৱা মানুহক লৈ কৰা পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা?...ছাৰে মোক এই পৰীক্ষা-
নিৰীক্ষাৰ বাবে সাজু হ'বলৈ প্ৰেৰণা জনাইছে! কিহৰ গ্লানি বোধ এয়া?

○ ○ ○ ○

মন্দিৰলৈ উভতি আহি মই কাৰো লগত ভালদৰে কথা-বতৰা পাতিব
নোৱাৰিলো। ৰাতি লেখাক মাহীদেৱে ভাত-পানী পঠিয়াই দিলে।

...ৰাতি মোৰ ভালদৰে টোপনি নাছিল। এটা সময়ত এনেকুৱা
এটা ভাৱ হ'ল যে মন্দিৰৰ কোনো এক ৰহস্যময় কোণত বাস কৰা
গোৱালা সাপ ডালে যেন মোক দংশন কৰি যাওঁক।...এবাৰ উঠি আহি
মোৰ ভেনিটি বেগটো খুলি চালো। সিন্ধি ডাক্তৰটোৰ পৰা অনা
নিদ্ৰাৰ বড়িবোৰ জমা হৈ আছে। এটা জীৱন শেষ কৰিবলৈ এয়ে
বহুত।

○ ○ ○ ○

দিল্লীৰ যাত্ৰীবাসটিত তেনেদৰে থকাৰ পাছত মোৰ নিজৰ ওপৰত
এনে এক ঘৃণা হৈছিল যে, মই সেইদিনা পিন্ধা কানি-কাপোৰবোৰ
একাষৰীয়াকৈ থৈছিলো। সেইবোৰ স্পৰ্শ কৰিবলৈও মই যেন এক
খবৰৰ সঙ্কটবোধ কৰিছিলো।

॥ আঠ ॥

দিল্লীৰ পৰা অহাৰ পিছদিনা মাহীদেউৰ লগত মই ব্ৰীজজীৰ মন্দিৰলৈ গৈছিলো। মন্দিৰৰ বৃদ্ধা দেৱদাসী এগৰাকীৰ লগত মোৰ চিনাকি হৈছিল। এই মন্দিৰত তায়েই একমাত্ৰ নৃত্যজ্ঞনা আছিল। বঙ্গজীৰ মন্দিৰৰ উৎসৱ সমূহত যিবোৰ শোভাযাত্ৰা গৈছিল সেই শোভা-যাত্ৰাবোৰৰ আগে আগে তাই নৃত্য কৰি আগুৱাই গৈছিল। তাইৰ সাজ-পোছাকো বৰ বিচিত্ৰ আছিল। চকুবোৰ কাজলেৰে আঁকি লৈছিল। বঙ্গজী মন্দিৰত বছৰি ৩৮৪টা উৎসৱ হৈছিল। প্ৰত্যেকটো উৎসৱৰ শোভাযাত্ৰাত তাই এই বিচিত্ৰ সাজ-পোছাক পিন্ধি আগে আগে নৃত্য কৰি গৈছিল। এই মানুহ গৰাকীৰ লগত লাহে লাহে মোৰ এক ধৰণৰ আত্মীয়তা গঢ়ি উঠিছিল।

বঙ্গজী মন্দিৰৰ লগত মোৰ এক অন্য ধৰণৰ সম্বন্ধ আছিল। এই মন্দিৰৰ বাতাৱৰণত সম্পূৰ্ণৰূপে দক্ষিণ ভাৰতৰ গোক্ৰ আছিল। মাধুৰ ঘৰৰ বাতাৱৰণৰ ইয়াৰ বাতাৱৰণৰ লগত সামঞ্জস্য আছিল। আচৰিত কথা এয়ে যে মন্দিৰৰ স্বামী গৰাকী যাক সকলোৱে বালক স্বামী বুলি মাতিছিল তেওঁৰ লগত মাধুৰ এক অদ্ভুত সাদৃশ্য মই সেইসময়ত দেখিছিলো। সুন্দৰ, সৌম্য চেহেৰাৰ এই স্বামী গৰাকীয়ে বগা পৰিষ্কাৰ ধুতি পিন্ধিছিল। কপালত চন্দনৰ ৰেখা আঁকি লৈছিল। পৰিষ্কাৰ উত্তৰীয়েৰে তেওঁ উদং শৰীৰ ঢাকি লৈছিল। মই প্ৰায়ে তেওঁক মন্দিৰৰ গৰুড় স্তম্ভৰ ওচৰত নাইবা যজ্ঞমণ্ডপৰ ওচৰত নাইবা বঙ্গজীৰ ফুলৰ বাগিচাত থিয়হৈ থকা দেখিছিলো। কেতিয়াবা সেই অদ্ভুত বকুল গছ জোপাৰ তলত মই তেওঁক বৈ থকা দেখিছিলো। [এই গছ জোপাৰ তলত থিয় হলে শৰীৰত টোপ টোপকৈ পানীৰ কণিকা পৰাৰ দেখে লাগিছিল। এই কথা মই ইতিমধ্যে প্ৰকাশ কৰিছো।]

কেইবাদিনো মই বালক স্বামীৰ ওচৰত থিয় হৈ তেওঁৰ লগত কথা

পাতিবলৈ চেষ্টা কৰিছো। কিন্তু তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হলেই এক ধৰণৰ সঙ্কোচৰ ভাৱ মনলৈ আহিছিল। আনহাতে বালক স্বামীয়েও মূৰ তুলি নেচাইছিল। এৰা কেতিয়াও যেন তেওঁ আগ্ৰহ প্ৰকাশ নকৰিছিল।

দিল্লীৰ পৰা অহাৰ পাছ দিনাই তিকুপতি ভগৱানৰ মূৰ্তিৰ ওচৰত আমি তিনিও থিয় হৈছিলো। শুক্ৰবাৰ আছিল। ৰাতিপুৱা তিকুপতি ভগৱানক গাখীৰেৰে স্নান কৰোৱা সেই ‘তিকুমঞ্জৰ’ উৎসৱ হৈ গৈছিল। ক’লা পাথৰৰ এই চিকুণ মূৰ্তিটি আৰু উজ্জল হৈ পৰিছিল। আচৰিত কথা এয়ে যে মই তিকুপতি ভগৱানৰ সেই অতিশয় উজ্জল চকুযোৰলৈ সেইদিনা মূৰ তুলি চাব পাৰিলো। তেনেদৰে দিল্লীত এদিন থাকি অহাৰ বাবে মোৰ প্ৰচণ্ড গ্লানিবোধ হৈছিল সঁচা কিন্তু পাপবোধ হোৱা নাছিল।

॥ ন ॥

এদিন ছাৰে ক’লে,

—“তোমাৰ ওচৰলৈ মই মানুহ এগৰাকী পঠিয়াই দিছো। তেওঁক চিঠি এখন লেখি দিব লাগে। তুমিয়েই দিবা”

...গেকুৱা বস্ত্ৰ পিন্ধা আদবয়সীয়া মানুহ এজনী তললৈ নামি আহি একেবাৰে মোৰ সম্মুখত উপস্থিত হ’ল। তাই নিজেই মোক পৰিচয় দি ক’লে,

—“মই বজালী পাঠশালাৰ পিনৰ মানুহ।”

মই প্ৰশ্ন কৰিলো,

—“সন্ন্যাস কেতিয়া ললা?”

তাই বৰ বিচিত্ৰ হাঁহি এটা মাৰিলে। প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ নিদিলে। সন্ন্যাসিনী হৈ এনেদৰে ঘূৰি ফুৰা আৰু দুগৰাকীমান অসমীয়া মানুহক মই গুৱাহাটীতেই লগ পাইছিলো। বহুদিনৰ মূৰত অসমৰ সন্ন্যাসিনী

গৰাকীক লগ পাই মই চাহ-জলপান যাচিলো। তাৰপাছত প্ৰশ্ন কৰিলো—“চিঠিখন কি ভাষাত লেখিব লাগিব? অসমীয়া নে হিন্দী নে ইংৰাজীত? এইবোৰ ভাষা জানো যদিও মই কিন্তু এটা ভাষাতো পাৰ্গত নহয়।”

তাই এটা মধুৰ হাঁহি মাৰি ক’লে—“ইংৰাজীতে লেখা। তেওঁ ইংৰাজী বুজি পায়।”

এই মানুহজনী আন এগৰাকী সন্ধ্যাসী জাতীয় অথচ অৱস্থাপন্ন বহন্যময় মানুহৰ লগত বাস কৰে। এই সাধুগৰাকীৰ বৃন্দাবনত আক গুজৰাটৰ আহমদাবাদতো মন্দিৰ আছে। বৰ্তমান সাধুগৰাকী আহমদাবাদত যোৱা বাবে কিছুমান গুণ্ডাই তাইক ভাবুকি দিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। এইখিনি কথাৰে তাই মোক চিঠি খনত লেখিব ক’লে।

চিঠিখন লেখি উঠি মই কলো—তোমাৰ যদি মন্দিৰত ইমানেই বিপদ হৈছে তেতিয়াহলে আমাৰ এই মন্দিৰলৈকে আহা! ছাৰৰ আশ্ৰয়ত ইয়াত সকলোৱে বৰ নিৰাপদে থাকিব পাৰে।”

তাই মুৰ তুলি চাই এটা বৰ বহন্যময় হাঁহি মাৰিলে। মই একো বুজি নোপালো। তাই উঠি যোৱাৰ লগে লগে চোতাল সাৰি থকা ললিতা দাসীয়ে তাইৰ কুঁজটোত হাতদি মোৰ টেবুলৰ ওচৰত আহি থিয় হ’ল। [ললিতা দাসী ওচৰত থিয় হলেই মই এটা ভেকেটা ভেকেট গোস্ব পাওঁ। তাইৰ বৰণটো বগা যদিও ভালদৰে ধোৱা-পখলা নকৰে বাবে শৰীৰৰ ছালত ক’লা চোম পৰাৰ দৰে চামনি বান্ধিছিল। সুবিধা পালেই তাই মন্দিৰবোৰৰ চুৱাৰৰ সন্মুখত শাৰী পতা ভিখাৰীবোৰৰ লগত বহিছিল।

—“তুমি যে চিঠি লিখি দিলা এই মানুহজনী অসমৰ। তাইৰ কথা তুমি বোধহয় একো নাজান।”

মই ক’লো

—“নাজানো”

মোৰ কাণৰ ওচৰলৈ আহি তাই ফুচুচাই ক’লে,

—“তাই এই পবিত্ৰ ব্ৰজধামত বাস কৰে, চন্দনৰ ফোট লগাই
গেকুৱা কাপোৰ পিন্ধে, কদাৰুৰ মালা পিন্ধে, কিন্তু তাই কি জানানে ?”

মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো,

—“কি ?”

—“তাই বেণ্টি !”

—“বেণ্টি !”

মই হতভম্ব হৈ পৰিলো। মানুহজনীৰ ছবিখন আকৌ এবাৰ মোৰ
চকুৰ সম্মুখত যেন ভাস্কৰ হৈ পৰিল। চাকিৰ পোহৰত জিলিকা মাটিৰ
পাত্ৰৰ দৰে শৰীৰৰ বৰণ। মুখখন ঘূৰণীয়া। চকুযোৰো বৰ বেছি ডাঙৰ
নহয়। কিন্তু চুলিকোছা ? এৰা চুলিকোছাতেই যেন তাইৰ সকলো
বহস্য পোত গৈ আছিল। দীঘল আৰু ক’লা চুলিকোছাত এক অনন্ত
উজ্জলতা ! আৰু বয়স ? কিছুমান মানুহৰ বয়সৰ হিচাবক শৰীৰৰ
তেজ মাংসৰ এক বহুশ্ৰম আঁচলে সম্পূৰ্ণভাৱে লুকুৱাই ৰাখিব পাৰে।
এই মানুহজনীৰ বয়সকো এক বহুশ্ৰম আঁচলে সম্পূৰ্ণভাৱে লুকুৱাই
ৰাখিছিল। এসপ্তাহমানৰ পাছত আকৌ এদিন মই ইলটিটিউটৰ পৰা
উভতি অহাৰ পাছত তাই আহি উপস্থিত হ’ল। মোৰ দুৱাৰমুখত
থিয় হৈ ক’লে,

—“তোমাৰ খুপৰিটোৰ কাষৰ সো খুপৰিটোত মই এজনী ছাগলী
বান্ধিব আহিছিলো। এতিয়া নহয়—বাবাজী বৃন্দাবনৰ পৰা
আহমদাবাদলৈ যোৱাৰ সময়ত মানে যোৱা বছৰত। এতিয়া বাবাজী
আহমদাবাদলৈ গৈছে—তেওঁ নহালৈকে মোৰ আৰু শাস্তি নাই !”

মই প্ৰশ্ন কৰিলো,

—“তেতিয়া হ’লে তুমি আকৌ চিঠি লেখাব আহিলা ?”

তাই ক’লে,

—“তুমি মোক এনেদৰে মাজে-সময়ে চিঠি লেখি দি থাকিবা। মই
প্ৰত্যেকখন চিঠিৰ বাবে তোমাক দহ পইচাৰ পৰা চাৰি অনালৈকে
দিম।

[মানুহজনীয়ে মই এনেদৰে বৃন্দাবনৰ খুপৰিঙা বাসকৰা বাবে একেবাৰে দৰিদ্ৰৰ ঘৰৰ পৰা আহিছিলো বুলি ভাবিছিল চাগৈ। ...গুঠৰ বছৰ পাছত যেতিয়া তাই মোৰ গুৱাহাটীৰ উত্তৰ শৰণীয়াৰ ঘৰত লগ পাইছিল তাই চিঞৰি উঠিছিল —“তুমি যে এনেধৰণৰ অৱস্থাপন্ন ঘৰৰ মানুহ মই জনা নাছিলো—বৃন্দাবনত তোমাৰ কাপোৰ-কানিবোৰো তেনেই সাধাৰণ আছিল। চকি, মেজযোৰো ভঙা আছিল।”...গুঠৰ বছৰৰ পাছত তাই ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ তীৰ্থ ভূমি অশ্বক্লান্তত বাস কৰিব লৈছিল।]

তাইক মই কলো যে চিঠি লেখাৰবাবে পইচাৰ প্ৰয়োজন নাই।

আকৌ মই তাইক আহমদাবাদত থকা সাধুগৰাকীৰ বাবে সেই একেই ভাষা আৰু সেই একেই বিষয়-বস্তুৰে এখন চিঠি লেখি দিলো। এইবাৰ তাই ব্লাউজৰ পকেটৰ পৰা চিঠি এখন উলিয়াই মোক পঢ়িবলৈ ক’লে। চিঠিখন হিন্দীত লেখা আছিল। তাত তেওঁ থকা মন্দিৰৰ কথা লেখা আছিল আৰু অলপতে যে তেওঁ বৃন্দাবনলৈ আহি সকলো সমস্যাৰ ওৰ পেলাব এই কথাও বহলাই লেখা আছিল।

মই এইবাৰ তাইৰ চকুলৈ চাই প্ৰশ্ন কৰিলো,

— “কোৱাচোন, তোমাৰ এটা অভিজ্ঞতাৰ কথা কোৱা। ইতিমধ্যে মই অৱশ্যে তোমাৰ কথা শুনিছো.....”

মোক হতভম্ব কৰি দি তাই এইবাৰ গুৱাহাটীৰ পৰা বৃন্দাবনলৈ অহাৰ সময়ত দুটা পুৰুষৰ লগত কেনেধৰণে আহিবলগীয়া হ’ল এই কথা নিসঙ্কোচে বৰ্ণনা কৰিলে [তাই ইমান বেছি অশ্লীল ভাৱাৰে এই কথা বৰ্ণনা কৰিলে যে কাগজ কলমেৰে সেই কথা লেখি বৰ্ণাব নোৱাৰি]।

মই এঠাইত পঢ়িছিলো যে শতকৰা আশী ভাগ দেহোপজীৱিনীয়ে নিজৰ অনিচ্ছা স্বত্বেও অৰ্থৰ তাড়নাত পৰি এই পথ ল’বলগীয়া হয়। কুৰি ভাগেহে নিজৰ ইচ্ছামতে এই পথ লয়। মোৰ বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল যে এই মানুহগৰাকী কুৰি ভাগৰে এগৰাকী আছিল। সেয়ে নিজ ইচ্ছাৰে এই পথত ভৰি দিছিল।

এইবাৰ মই তাইক প্ৰশ্ন কৰিলো—“সেইবোৰ মানুহ যিবোৰৰ

লগত তোমাৰ দীৰ্ঘদিনৰ চিনা পৰিচয় নাই—প্ৰেম নাই—সেইবোৰক
লগত তোমাৰ শৰীৰৰ এনে বেহা কৰিবলৈ গ্লানিবোধ নহয় ?”

...তাই ফিক কৰি এনেধৰণৰ হাঁহি এটা মাৰিলে যে মই তবধ
মানিলো।

কাশ্মীৰৰ চেনাব নদীৰ বাক চাইটত মই এগৰাকী দেহোপজীৱিনী
দেখিছিলো। তাইক অৱশ্যে মই চকামকাকৈহে দেখিছিলো। এই কথা
মই ইতিমধ্যে প্ৰকাশ কৰিছো। কিন্তু এই গৰাকীক ? মই এই ঈশ্বৰ
নগৰত দেখা পালো। আগৰ গৰাকীয়ে হয়তো অৱস্থাত পৰি এই পথ
লৈছিল। কিন্তু ঈশ্বৰ নগৰৰ এই গৰাকীয়ে স্বইচ্ছাবে এই পথ লৈছিল।

॥ দহ ॥

ইতিমধ্যে মই ‘ইন্সটিটিউট’ত সবহভাগ সময় কটাবলৈ আৰম্ভ
কৰিছিলো। ওপৰ মহলাৰ একেবাৰে নিৰিবিলি পুৰণা কোঠাটোত পঢ়া-
শুনা কৰিছিলো। ওচৰৰ নিমগছৰ পৰা বগুৱা বাই অহা কেৰ্কেটুৱা-
বোৰে কোঠাটোত উমলি ফুৰিছিল। সিহঁতে লাহে লাহে যেন মোকো
চিনি পোৱা হৈছিল। ছাৰৰ দৰে মোৰ শৰীৰতো উঠিছিল।

...মোৰ কাম আগবঢ়া দেখি ছাৰে সন্তোষ প্ৰকাশ কৰিছিল।
‘নীলকণ্ঠ ব্ৰজ’ নামৰ কিতাপখনৰ কামতো মই কিছু আগবাঢ়িছিলো।
কামৰ মাজত সময় উলিয়াই মই দুটা গল্পও লেখিছিলো। সঁচা কথা
ক’বলৈ গলে স্কুল আৰু কলেজত পঢ়ি থাকোতে লেখা গল্পবোৰ যেতিয়া
মই দ্বিতীয়বাৰ পঢ়িছিলো মোৰ লজ্জাৰ সীমা নাছিল। সেইবোৰ যেন
এক উচ্ছাসতহে লেখা আছিল। জীৱনৰ গভীৰ অভিজ্ঞতালৈ লেখা
নাছিলো বাবে সেইবোৰৰ যেন কোনো বিশেষ মূল্য নাছিল। ঠিক
এনে এক ভাৱ হৈছিল। এই কথা মই এবাৰ কটন কলেজত আমাক
অসমীয়া পঢ়ুওৱা অধ্যাপক ডক্টৰ হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মাদেৱৰ আগত
প্ৰকাশ কৰিছিলো। তেওঁ কৈছিল—“সেই গল্পবোৰৰ হাতত ধৰি ধৰিয়েই
তুমি আগুৱাই যাব চেষ্টা কৰিছা। গতিকে সেইবোৰ গল্প তুমি নষ্ট কৰি

নেপেলাবা।”...খিলঙৰ পৰা গুৱাহাটীলৈ আহি কিছুবছৰ মই গুৱাহাটীৰ তাৰিণী চৌধুৰী ছোৱালী স্কুলত পঢ়িছিলো। এই স্কুলৰ সেইসময়ৰ প্ৰধান শিক্ষয়িত্ৰী আন্ধেয়া ইন্দিৰা দেৱী বাইদেৱে সেইসময়ত স্কুলৰ পঢ়া ভালদৰে পঢ়িব দি কৈছিল—“গল্প কবিতা মানুহে অভিজ্ঞতা হলেহে লেখা ভাল।” এই পূজনীয় বাইদেউ গৰাকীৰ কথাৰ গুৰুত্ব মই পাছত ভালদৰে বৰ উপলব্ধি কৰিছিলো।

স্কুল নাইবা কলেজৰ পাঠ্যপুথিয়ে মোক আকৰ্ষণ নকৰিছিল। কলেজত শেক্সপীয়েৰৰ জুলিয়াছ চিজাৰ, তুৰ্গেনিভৰ ভাৰ্জিন চইল, স্কটৰ ব্ৰাইড অৱ লেমাবম্বৰ ইত্যাদি কেইখনমান আঙুলিৰ মূৰত লেখিব পৰা কিতাপেহে মোক আকৰ্ষণ কৰিছিল। কিন্তু শিক্ষকসকলৰ প্ৰতিহে মোৰ আকৰ্ষণ বেছি আছিল। জীৱন্ত মানুহৰ ব্যৱহাৰ আৰু কৰ্মইহে যেন বেছি আকৰ্ষণ কৰে এনে ভাৱ হৈছিল। পাইন মাউণ্টৰ শিক্ষয়িত্ৰী সকলৰ কাহিনী ইতিমধ্যে মই প্ৰকাশ কৰিছো।

তাৰিণী চৌধুৰী ছোৱালী স্কুলৰ কেইগৰাকীমান শিক্ষয়িত্ৰীৰ ব্যৱহাৰত মই বৰ মুগ্ধ হৈ আছিলো। শ্ৰীমতী অনসূয়া চৌধুৰী (হাজৰিকা), হীৰা বাইদেউ, ভানুমতী বাইদেউ, শকুন্তলা ৰায়চৌধুৰী বাইদেউ, মদন ডেকা ছাৰ আদিক মোৰ আপোন মানুহৰ দৰে ভাৱ হৈছিল। তেনেদৰে সন্দিকৈ কলেজত পঢ়োতে কিছুদিন মই লজিকৰ ক্লাছ কৰিছিলো। অধ্যাপিকা আছিল শ্ৰীমতী নীলিমা দত্ত। মই যেন মানুহ-গৰাকীৰ আকৰ্ষণতহে ক্লাছ কৰিছিলো ঠিক এনে এক ভাৱ হৈছিল। তেওঁ মোৰ এগৰাকী অতি প্ৰিয় অধ্যাপিকা আছিল।...আৰু কটন কলেজৰ অধ্যাপক সকল? ঠাকুৰীয়া ছাৰে ঘৰত আহি এবাৰ মোক ‘কথা গুৰু চৰিত’ খন বুজাই দিছিল। স্বৰ্গীয় তাৰিণী ভট্টাচাৰ্য চাৰে ‘মেয়ৰ অব কাষ্টাৰিজ’ পঢ়ুৱাইছিল। টমাছ হাৰ্ডিয়ে অৱশ্যে মোক তেনেদৰে আকৰ্ষণ নকৰিছিল। কিন্তু ভট্টাচাৰ্য ছাৰৰ পঢ়ুৱা ধৰণ মোৰ ভাল লাগিছিল। এদিন এশ ডেবশ ল’ৰা-ছোৱালীৰে ভৰি থকা ক্লাছ কমত তেওঁ মোৰ পিনে আঙুলি টোৱাই আটাই পাৰি উঠিছিল—“Hear seats a-

“serious student without a book.” হয় মই সেইদিনা
কিতাপ নিয়া নাছিলো। লাজত মাটিৰ লগত মিলি যোৱাৰ দৰে
অৱস্থা হৈছিল। গাৰ্গছ কমনকমলৈ উভতি আহি সেইদিনা মই সক
ছোৱালী এজনীৰ দৰে লজ্জাত ফেকুৰি ফেকুৰি কান্দিছিলো।

শ্ৰীবসন্ত বৰুৱা ছাৰে ‘জুলিয়াছ চীজাৰ’ পঢ়ুওৱাৰ কাম ইতিমধ্যে
মোৰ আন লেখাত প্ৰকাশ কৰিছে। এই গৰাকী অধ্যাপকেই শ্বেম্ব-
পীয়েৰৰ প্ৰতি মোৰ আকৰ্ষণ বঢ়াইছিল।...এইখন কলেজৰে ভূৱনেশ্বৰী
বাইদেউ, ৰায়হান শ্বাহ ছাৰ, আৰু বিনয় চৌধুৰী ছাৰহঁতৰ কথা যেন
অহৰহ মনত পৰে।...আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়? অধ্যাপক নেওগ
ছাৰ, অধ্যাপক সত্যেন শৰ্মা আৰু অধ্যাপক গোলোক গোস্বামী
ছাৰ?

...ছাত্ৰ-ছাত্ৰী আৰু অধ্যাপকৰ সেই মধুৰ সম্পৰ্ক এই নতুন যুগত
শেষ হৈ আহিল। মোৰ পিতা এসময়ত এই কলেজৰে প্ৰিন্সিপাল
আছিল। বৃটিছ অধ্যাপক সকলৰ লগত তেওঁৰ মধুৰ সম্পৰ্ক আছিল।
লেখক ছাৰেও এই কলেজত পঢ়ুৱাইছিল।

...কোনো কোনো চৰিত্ৰৰ কাহিনী লেখিবলৈ গলে, সেয়ে কোনো
কোনো চিনাকি মুখ যেন মানস পটত জিলিকি উঠে।... অথচ সেই
চৰিত্ৰক যেন মই সম্পূৰ্ণ কৈ লেখিব নোৱাৰো। বাৰে বাৰে যেন বিফল
হোৱা যায় ঠিক এনে এক ভাৱ হয়।

টি. চি. স্কুলত পঢ়োতে আব্দুল মালিকৰ গল্প পঢ়ি মই মোৰ মহা
শুভ চন্দ্ৰ বৰুৱাদেৱক এদিন মালিক ছাৰক আমাৰ চেনিকুঠিৰ ঘৰত লৈ
আহিব অনুৰোধ কৰিছিলো।

তেওঁ এদিন চেনিকুঠিৰ ঘৰলৈ মোৰ অনুৰোধ ৰাখি আহিছিল।
মালিক ছাৰৰ গল্পৰ দৰে অধ্যাপক যোগেশ দাস, অধ্যাপক মহিম বৰা,
ড° ভবেন্দ্ৰ নাথ শইকীয়া, অধ্যাপক লক্ষ্মীনন্দন বৰা, হোমেন বৰগোহাঞি,
পদ্ম বৰকটকী আদিৰ গল্পই আকৰ্ষণ কৰিছিল। এই সকল লোকৰ
জুই এটা গল্পই সেইসময়ত মোৰ মনত সাঁচ বহুৱাই থৈ গৈছিল।

বিশেষকৈ শ্ৰদ্ধেয় অধ্যাপক যোগেশ দাস মহোদয়ৰ এটা গল্প মই পাহৰিব পৰা নাছিলো।

যি কেইগৰাকী অসমীয়া কবিয়ে সেইসময়ত মোক আকৰ্ষণ কৰিছিল সেইসকলৰ ভিতৰত অধ্যাপক হেম বৰুৱা অন্যতম আছিল। সকলো পৰা দেখা বাবেই তেওঁৰ লগত যেন এক গভীৰ আন্তৰিকতা গঢ়ি উঠিছিল। বাট-পথে দেখিলেও তেওঁ ‘এনজেল’ (অঙ্গৰা) বুলি ধেমালি কৰি মাত দিছিল।

পিতাৰ অসুখৰ সময়ত মই তেওঁক পূজনীয় ছুৰ্গেশ্বৰ শৰ্মা মহোদয়ৰ লগত প্ৰায়ে পিতাৰ বিছনাৰ ওচৰত দেখিছিলো। মাধুৰ মৃত্যুৰ সময়ত তেওঁ এম. পি. হৈ দিল্লীত আছিল। কাশ্মীৰলৈ যোৱাৰ পথত আমি দুয়ো তেওঁক মাত দিব গৈছিলো। [মাধুৰ মৃত্যুত গুৱাহাটীৰ ঘৰত খবৰ ইত্যাদি দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত কাশ্মীৰৰ মুখ্যমন্ত্ৰী গৰাকীৰ লগত যোগাযোগ কৰি তেওঁ অনেক সহায় কৰিছিল।]

কবি হীৰেণ ভট্টাচাৰ্য, নীলমণি ফুকন আৰু ভবেন বৰুৱাৰ কবিতা অৱশ্যে মই বহুবছৰৰ পাছতহে পঢ়িছিলো আৰু অভিভূত হৈছিলো।

প্ৰখ্যাত কবি অধ্যাপক নৱকান্ত বৰুৱাদেৱক মই খিলঙৰ পৰা অহাৰ দিনৰে পৰা জানিছিলো। অধ্যাপক বসন্ত বৰুৱাৰ ঘৰতো লগ পাইছিলো। তেওঁক ককাইদেউ বুলিয়ে মাতিছিলো। আমাৰ পৰিয়ালৰ লগত তেওঁৰ এক অন্তৰঙ্গ সম্বন্ধ আছিল। মই তেওঁৰ ‘ককা দেউতাৰ হাড়’ নামৰ কিতাপখনৰ ভাষাৰ সৌন্দৰ্য দেখি অভিভূত হৈছিলো।

...আৰু সেই মহিলা লেখিকা সকল? বৰেণ্য লেখিকা নলিনীবালা দেৱীক মই অনেকবাৰ লগ পাইছিলো। যোৰপুখুৰীৰ পাৰৰ তেওঁৰ নিজৰ ঘৰত আমি তেওঁ লেখা নাটক ‘নটীৰ পূজা’ৰ আখৰা কৰিছিলো। বজাৰ পুত্ৰবধূৰ পাৰ্টটি মোক দিছিল। দেখিলেই সাৱটি ধৰি ছুগালত ছুটা চুমা খাইছিল।

পিতাৰ মৃত্যুৰ সময়ত তেওঁ আমাৰ ঘৰলৈ আহিছিল। বহু সময় বহিছিল। ইয়াৰ পাছতো কেইবাবাৰো আহিছিল। এবাৰ আমাৰ..

ডুইংকমত ওলমাই থোৱা গুঁই সাপৰ বৃহৎ ছাল এখন দেখি কৈছিল—
“এনেদৰে ছাল সজাই থোৱা মই বৰ পছন্দ নকৰোঁ।”

তেওঁ যোৱাৰ পাছত আমি সেই ছালখন মেকৰাই বান্ধি ভিতৰত থৈ দিছিলো।...বহুবছৰৰ পাছত মই শেষবাৰৰ বাবে তেওঁক গুৱাহাটীৰ লয়াছ’ বুক ষ্টলত দেখা পাইছিলো। তেওঁ মোক সাৱটি ধৰিছিল। কৈছিল—

—“তোমাক লগ পালো বৰ ভাল হ’ল। মোক এটা পৰামৰ্শ দিয়াচোন?”

“পৰামৰ্শ, আপোনাক?”

মই আৰ্তনাদ কৰি উঠিলো।

অসমৰ বাহিৰৰ পৰা প্ৰকাশ হ’ব খোজা কিতাপ এখনত তেওঁৰ পৰিচয় আৰু প্ৰশ্ন-বিচৰা হৈছিল। ছুটামান প্ৰশ্ন তেওঁ কেনেকৈ লেখিব এই কথাই তেওঁ মোক সুধিলে।...সেইদিনা মোৰ ভাৱ হৈছিল তেওঁ যেন মোক এয়া সন্মানেই দিলে। সেয়ে মোৰ তেওঁৰ লগত শেষ দেখা আছিল।

শ্ৰীমতী নিকপমা বৰগোহাঞি আৰু শ্ৰীমতী স্নেহদেৱীৰ লেখা ভাল পাইছিলো। যথেষ্ট সংযম ৰাখি তেওঁলোকে লেখিছিল। তেওঁলোকক অৱশ্যে মই ব্যক্তিগতভাৱে তেতিয়াও চিনি নেপাইছিলো। বহুদিনৰ পাছতহে চিনাকি হৈছিল।

ঔপন্যাসিক প্ৰবীণা শইকীয়াৰ লগত মোৰ অৱশ্যে একপ্ৰকাৰ আত্মীয়তা আছিল। তেওঁ যেন মোৰ বিবুদ্ধিতা আৰু মানসিক অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিছিল এনে ভাৱ হৈছিল।...শ্ৰীমতী নিৰ্মল প্ৰভা বৰদলৈৰ গানৰ টুকুৰা কিছুমান স্কুল-কলেজত পঢ়োঁতে কাণৰ কাষত গুণ গুণাই আছিল। মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত কাশ্মীৰৰ পৰা গুৱাহাটীলৈ আহোতে তেওঁ মোক দেখা কৰিব গুৱাহাটীৰ চেনিকুঠিৰ ঘৰলৈ আহিছিল। মোৰ ওচৰত বহি তেওঁ চকুলো-টুকিছিল।...আৰু প্ৰীতি ভট্টাচাৰ্য? [ডক্টৰ মহেশ্বৰ নেওগ ছাৰে কৈছিল, লাগি থকাহেঁতেন এই গৰাকী লেখিকা বহু দূৰলৈ যাব পাৰিলেহেঁতেন।] তেওঁৰ লগত এক ধৰণৰ আত্মীয়তা গঢ়ি উঠিছিল।

এৰা প্ৰায়বোৰেই সাহিত্য চৰ্চা কৰিছিল। ডলী বাইদেউ, আলিমুন বাইদেউ, অনিমা ভড়ালী (দত্ত), নীলিমা শৰ্মা, আৰতি বৈৰাগী, হিৰণ বাইদেউ, চিত্ৰলেখা বাইদেউ...সকলোৱে সাহিত্য চৰ্চা কৰিছিল। সাহিত্য প্ৰেমী লোকেৰে গুৱাহাটী চহৰ যেন ভৰি আছিল। নিজে-কি লেখে কি নাই এই বিষয়ও কাকো অস্তৰ খুলি মই একো ক'ব নোৱাৰিছিলো। প্ৰিয় বান্ধৱী মানসীয়ে কৈছিল—“কিয় এনেকুৱা তই ! কাকো একো কথা খুলি ক'ব নোৱাৰ !” প্ৰিয় বান্ধৱী অলিয়েও ছাত্ৰী অৱস্থাত—‘অ্যাট্ৰেণ্ডাণ্স কাগজ’ এখন দিবলৈ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সেই সময়ৰ অধ্যাপক স্বৰ্গীয় বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাদেৱৰ ওচৰলৈ যাবলৈ সঙ্কোচ কৰোতে কৈছিল—

—“কিয় এনেকুৱা ছোৱালী তই ?”

[মৃত্যুৰ দুবছৰমান আগেয়েহে মই অধ্যাপক বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা-দেৱক লগ পাইছিলো। তেওঁৰ গাড়ীত মই দুই এবাৰ বিশ্ববিদ্যালয়-লৈয়ো গৈছিলো। এবাৰ আমাৰ গোটেই ক্লাছটোকে তেওঁ বশিষ্ঠ লৈ লৈ গৈছিল। বিদেশলৈ যোৱাৰ সময়ত আমি অৰ্থাৎ স্নাতকোত্তৰ ছাত্ৰীসকলে তেওঁক বিদায় দিবলৈ এবাৰ বিমান বন্দৰলৈও গৈছিলো। মই তেনেই কমবয়সতে লেখা গল্প সংকলন এটা তেওঁ পঢ়িছিল। তাত তেওঁ নতুন শব্দ বৰ বেছি বিচাৰি নেপাই মোক নতুন শব্দ সংগ্ৰহ কৰিব দিছিল। মোৰ কিতাপখন অৱশ্যে মই তেওঁক উপহাৰ দিয়া নাছিলো। তেওঁ নিজেই কিনি লৈছিল। এনে এক সঙ্কোচে মন-প্ৰাণ আৱৰি ধৰিছিল যে সেইসময়ত মই নিজে লেখা কিতাপ কাকো উপহাৰ দিয়াৰ কথা ভাবিব নোৱাৰিছিলো। ছপা হৈ ওলোৱাৰ পাছত নিজৰ গল্প পঢ়িবলৈ নিজৰে এক অদ্ভুত সঙ্কোচ হৈছিল।]

...লেখক ছাৰৰ আগত মই কীৰ্তিনাথ হাজৰিকাৰ কথাও কৈছিলো। এই গৰাকী লোকৰ প্ৰেৰণা সেইসময়ত মোৰ জীৱনৰ বাবে কেনে ধৰণৰ মহত্বপূৰ্ণ আছিল সেইকথা মই প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰো। তেওঁৰ প্ৰেৰণাতে মই সবহ সময় লেখিবলৈ উৎসাহ

পাইছিলো। এনে এক অভ্যাস মই কৰি লৈছিলো যে জীৱনৰ তিষ্ঠা অভিজ্ঞতাৰ পৰা পলাই সৰাৰ মোৰ বাবে এয়া এক উপায় হৈ পৰিছিল। স্কুলত পঢ়ি থাকোতেই লেখা মোৰ অপৰিপক্ক লেখাবোৰ তেওঁ যথেষ্ট পৰিশ্ৰম কৰি শুধৰাই ‘নতুন অসমীয়া’ত প্ৰকাশ কৰিছিল। পিছলৈ মই আন কেই গৰাকীমান ভাৰতীয় লেখক যেনে—গুজৰাটী লেখক গোলাপ দাস, ব্ৰোকাৰ, পাঞ্জাবী লেখক ডক্টৰ হৰভজন সিং, হিন্দী লেখিকা কমলা বত্সম ইত্যাদিৰ পৰা মোৰ সাহিত্য পঢ়ি লেখা কিছুমান মূল্যবান চিঠি পাইছিলো। অমৃতী প্ৰীতমৰ লগত মোৰ সম্বন্ধ গভীৰ হৈ আহিছিল। অসমীয়া লেখকসকলৰ পৰাও যথেষ্ট উৎসাহ পূৰ্ণ চিঠি পাইছিলো। এই সকলৰ ভিতৰত ডক্টৰ বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য, চৈয়দ আব্দুল মালিক, ডক্টৰ মহেশ্বৰ নেওগ, ডক্টৰ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা ইত্যাদি পণ্ডিত লোকৰ মূল্যবান চিঠি কিছুমান মই যত্নেৰে সংৰক্ষণ কৰি ৰাখিছিলো। ‘মামৰে ধৰা তৰোৱাল’ নামৰ কিতাপখন পঢ়ি ডক্টৰ হীৰেণ গোহাঁইদেৱেও এখন প্ৰেৰণাদায়ক চিঠি লেখিছিল। সেই চিঠিও মই যত্নেৰে থৈ দিছিলো।

---আচৰিত কথা এয়ে যে নানা ধৰণৰ বিচিত্ৰ চিঠি আহিছিল। মোক কেতিয়াও নেদেখাকৈয়ে মোৰ উপন্যাস পঢ়ি ছই এক পাঠকে দিয়া চিঠি পঢ়ি মই তবধ মানিছিলো। কোনো দিনে নেদেখা নীলিম কুমাৰ নামৰ উঠি অহা অসমীয়া তৰুণ কবি গৰাকীয়ে ১৯৮৬ চনত লেখিছিল—

“উৎসৰ্গ মামণি ৰয়ছম গোস্বামীলৈ”

“মাতাল হৈ গোটেই ৰাতি

পৃথিৱীৰ সতে ঢলং পলং কৈ

তোমাক বিচাৰি ফুৰিলো,

বতাহো আহিব খুজিছিল

আমাৰ সতে,

কোন দুৰ্গত মূৰ থৈ তুমি শুই আছা,

হে মোৰ বিৰংসী প্ৰেমৰ নাৰী”

১৬ নবেম্বৰ ১৯৮৫ চনত এইগৰাকী কবিয়ে আৰু এটা কবিতা
মোঁলৈ উৎসৰ্গিত কৰি পঠিয়ালে। কবিতাটিৰ নাম আছিল—“অঘৰী
প্ৰেমিক”। কবিতাটি মই তলত উদ্ধৃত কৰিলো—

“অঘৰী প্ৰেমিকজনে আহি
বিচাৰিব যেনি তেনি
তোমাৰ বুকুলৈ যোৱা
বাটটো কেনি
অঘৰী প্ৰেমিক জন আহিলে
পদূলিত বৈ নাথাকিব।

বন্ধ কৰিবা গান
ঢাকি ৰাখিবা
তোমাৰ মুখৰ
কৰণ শিল্প।
পিন্ধি থাকিবা শিলৰ পোছাক।

তেওঁ আহি তোমাৰ
কলিজাটো হে খুজিবহি
লুকাই থবা কলিজাটো
তোমাৰ প্ৰিয়জনৰ
বুকুৰ তলত।
কাতৰ হৈ উঠা
তেওঁৰ গুঁঠলৈ
নাচাবা এবাৰো
তেওঁ কিন্তু আহিবহি
আহি বিচাৰিব
যেনি তেনি
তোমাৰ বুকুলৈ
যোৱা বাটটো
কেনি !”

শিখ কবি সাহিত্য প্ৰেমী জগতৰ সিন্ধে ইংৰাজীলৈ অনুবাদিত হোৱা মোৰ কিছু সাহিত্য পঢ়ি এটা কবিতা লেখি পঠিয়াইছিল। এই কবিতাৰ তুটোমান পংক্তি বৰ হৃদয় স্পৰ্শী আছিল।

অনেক পাঠকৰ অনেক বিচিত্ৰ চিঠি মই যত্নেৰে সংৰক্ষণ কৰি ৰাখিছো।...এই খিনিতে আৰু এটা কথা মোৰ মনত পৰিছে। অধ্যাপক-সমালোচক প্ৰফুল্ল কটকীদেৱে মোৰ দুখন কিতাপ ইংৰাজী ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছিল। মোৰ লগত ব্যক্তিগতভাৱে পৰিচয় হোৱাৰ আগেয়ে তেওঁ মোৰ ‘নীলকণ্ঠ ব্ৰজ’ পঢ়িছিল। মোৰ লগত পৰিচয় হোৱাৰ পাছত তেওঁ এদিন কৈছিল—“I fell almost in love with the heroine of the book.”...তেওঁৰ এই কথাষাৰে মোক বৰ অভিভূত কৰিছিল। ডক্টৰ কটকীদেৱে তেওঁৰ গ্ৰন্থ সমূহতো মোৰ কিতাপৰ উল্লেখ কৰিছিল।...নিজৰ লেখা পঢ়ি মই নিজে কেতিয়াও সন্তুষ্ট হোৱা নাছিলো যদিও পাঠক আৰু লেখক সকলৰ এনেবোৰ উক্তিৱে মোক আকৰ্ষণ নকৰাকৈ থকা নাছিল।]

...মাজে সময়ে লেখাক ছাৰে মোক লেখাত প্ৰেৰণা দিয়া মানুহ বোৰৰ বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰিছিল।

মই শ্ৰীকীৰ্তিনাথ হাজৰিকা দেৱৰ কথা কৈছিলো, তাৰিণী চৌধুৰী স্কুলৰ, পাইন মাউণ্টৰ, সন্দিকৈ ছোৱালী কলেজৰ, কটন কলেজৰ আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত লগপোৱা অনেক চৰিত্ৰৰ কথা কৈছিলো।... ছাৰে মোৰ ওচৰত কাঠৰ চকী এখনত বহি বৰ মনোযোগেৰে এই কথা শুনিছিল। ভাৱ হৈছিল মোৰ মনৰ যত্নগৰ কাহিনী ছাৰে লাহে লাহে গম পোৱা হৈছিল।...সেই সময়ত তেওঁ মোক এক অনন্ত শক্তি হৈ যেন পহৰা দি আছিল। তেওঁৰ ছত্ৰছায়াৰ তলত থাকি মই যেন এক শক্তি লাভ কৰিছিলো।...কেতিয়াবা মূৰ আচম্ভাই কৰিলে তেওঁ ওপৰৰ পৰা তললৈ নামি আহিছিল। নিজ হাতেৰে তেওঁ মূৰত মলম সানি দিছিল। কেতিয়াবা হাতত ‘টছ’ লৈ এই অন্ধকাৰ খুপৰিটোৰ চাৰিওফালে

‘সুমুটিয়াই চাই ফুৰিছিল—কিজানি ক’ববাত লুকাই থকা গোৱালা সাপ
ডাল তেওঁ দেখা পায়েই বা ?

॥ এঘাৰ ॥

...বুন্দাবনলৈ অহা ইতিমধ্যে মোৰ ডেৰবছৰৰো অধিক হ’ল।
এই ঈশ্বৰ নগৰীৰ লগত মোৰ এক ধৰণৰ আত্মীয়তাই স্থাপন হ’ল।
কেতিয়াবা এনে ধৰণেও মই ভাবিব ধৰিলো যে জীৱনৰ বাকীছোৱা
সময়ো মই বুন্দাবনতেই থাকিম। মোৰ বন্ধুসুল ধাৰণা হৈছিল বন
মহাৰাজৰ ‘ইন্সটিটিউট অব অৰিয়েণ্টাল ফিলছফিতে’ মই কাম এটা
যোগাৰ কৰিব পাৰিম। তদুপৰি গৱেষণা সাং হোৱাৰ পাছত যদি মই
কোনো উপযুক্ত সাধু সন্ন্যাসী পাওঁ তেতিয়াহলে হিমালয়ৰ গুহাবোৰো
চাই আহিম। তাত তপস্যা কৰি থকা সাধুৰ সাক্ষাত লাভ কৰিম।
[পিছলৈ মোৰ আন্তৰিকতা ভাৰতৰ পৰম বিদ্বাৰী মহিলা কমলা বসুৰ
লগত হৈছিল। মোক নিজৰ ভগ্নীৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰি তেওঁ হিমালয়ত
লগ পোৱা এক বহুসময় সাধকৰ কাহিনী কৈছিল। সেই সময়ত তেওঁ
বালিকা মাত্ৰ আছিল। এক দলং বন্ধা কামত পিতৃৰ লগত ঋষিকেশৰ
গুচৰত আছিল। সেই সময়তে হিমালয়ৰ গুহাৰ পৰা নামি আহি এই
অজ্ঞাত মহান সাধকে তেওঁক সংস্কৃতৰ বিষয়ে জ্ঞান দিছিল। এই পুৰুষ
দেখিবলৈ হেনো গ্ৰীক লোকৰ দৰে আছিল। শৰীৰৰ বৰণ হাতীৰ দাঁতৰ
দৰে আছিল। চুলি কান্ধত পৰিছিল। মিহি মুছলিন কাপোৰ পৰিধান
কৰিছিল। তেওঁ ক’ত সাধনা কৰি থাকে ক’ৰ পৰা আহিছে এই বিষয়ে
কোনো তেওঁক প্ৰশ্ন নকৰিছিল। তেওঁ নিজেও এই বিষয়ে কাকো
একো নকৈছিল]

...এই দীৰ্ঘকাল বুন্দাবনত থাকি—এই দল বান্ধি অহা সাধু-সন্ন্যাসী
সকলক মই চটৰ ওপৰৰ পৰা আৰু আখাৰৰ দ্বাৰা মুখৰ পৰা নিৰীক্ষণ
কৰিব ধৰিলো। অনেক ভণ্ড সন্ন্যাসীকো লগ পালো।

॥ বাৰ ॥

১৯৭০ চনৰ অক্টোবৰ মাহৰ কুৰি তাৰিখ। ছাৰ আৰু মই-ইন্সটিটিউটলৈ যাবলৈ সাজু হৈছিলো। বাহিৰত আমাৰ টাঙ্গা সাজু হৈ আছিল। ঠিক এনে সময়তে পিয়নে মোৰ হাতত দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাবমোহৰ মৰা চিঠি এখন তুলি দিলে। খুলি চাই দেখিলো সেই খন দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা বিভাগৰ অসমীয়া ভাষাৰ “লেকচাৰৰ” পদৰ বাবে ‘ইণ্টাৰভিউ’ কাৰণে মতা পত্ৰ।

এবছৰমান আগেয়ে এবাৰ গুৱাহাটীলৈ যাওঁতে শ্ৰীযুক্তা মায়ে কাৰোবাৰ মুখত দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ত কাম এটা খালি আছে বুলি শুনিছিল। মোক এখন দৰ্খাস্ত দিবলৈ কুটুৰি আছিল। দৰ্খাস্তখন দিবলৈ মই মুঠেই আগ্ৰহ কৰা নাছিলো। ক’ব নোৱাৰো কি কাৰণে ইমান বোৰ দুৰ্ঘটনা ঘটি যোৱাৰ সত্ত্বেও শ্ৰীযুক্তা মায়ে মোক লৈ এক আশা পোষণ কৰিছিল। এযাৰ কথা সদায়ে তেওঁ কৈছিল—“তোৰ কিমান শক্তি আছে জান নে?”...তেওঁ অহৰহ এয়া কি শক্তিৰ কথা কৈছিল মই বুজি নেপাইছিলো। মোৰ মহা শ্ৰীশুভচন্দ্ৰ বৰুৱাই দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়লৈ দিয়া দৰ্খাস্তখন টাইপ কৰি মোৰ পৰা চহী এটা লৈ পঠিয়াই দিছিল।

ইণ্টাৰভিউলৈ মতা এই চিঠি মই বেগত ভৰাই ললো। টাঙ্গাত উঠি এই চিঠি মই ছাৰক দেখুৱালো। ছাৰে নিজৰ মতামত প্ৰকাশ কৰাৰ আগেয়ে মই ক’লো, “মই ইণ্টাৰভিউ দিবলৈ দিল্লীলৈ যোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই কাৰণ ইয়াত মোৰ কাম শেষ হোৱা নাই। তালৈ গৈ লঘু হোৱা যাব। অনেক মেধাৱী ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ ভিৰ হ’ব। ছাৰে কিছু সময় ততক মাৰি থাকিল। তাৰ পাছত লাহে-লাহে ক’লে,

—“তুমি ভয় কৰিছা কিয়? এইবোৰ যে প্ৰভুৰ ইচ্ছা। কাম পালেও গৱেষণা শেষ কৰিবলৈ বিশ্ববিদ্যালয়ে তোমাক অনুমতি দিব। নেপালেও এয়া তোমাৰ এক অভিজ্ঞতা হৈ থাকিব।”

মই ক'লো,

—“আপুনি যেন মোক ক্ষমা কৰে, দিল্লীলৈ যোৱাৰ মোৰ একেবাৰেই ইচ্ছা নাই। ভাল সাধুৰ দল এটা লগ পালে গৱেষণা হোৱাৰ পাছত কিছুদিনৰ বাবে হিমালয়ৰ পিনে যোৱাৰ ইচ্ছা আছে।”

ছাৰে যেন চিৎকাৰ কৰিহে উঠিল—“ইস্! ইস্!! তুমি এই বয়সত হেনেদৰে সাধু সন্ন্যাসীৰ লগত হিমালয়লৈ যাব নোৱাৰিবা। তোমাৰ মনলৈ এতিয়াও স্থিৰতা অহা নাই।...এই স্থিৰতা আহিবলৈ আৰু সময় লাগিব। আজি ‘ইন্সটিটিউটৰ’ পৰা আহি তুমি মেট্ৰিকুলেশ্যনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি এম. এ. লৈকে গোটেই কেইটা পৰীক্ষাৰ মাৰ্ক-শ্বাৰ্ট সমূহ আৰু বিভিন্ন বিষয়ত পোৱা চাৰ্টিফিকেট সমূহ গোটাই এটা ফাইল কৰি থবা। ‘ইন্সটিটিউটৰ’ পৰা আহিয়েই তুমি এই কাম কৰিবা। মই নিজে তোমাক দিল্লীলৈ লৈ যাম।”

...খট খট শব্দ কৰি টাঙ্গা আগুৱাই গ'ল। বিহাৰীজীৰ শিল দিয়া আলি পাৰ হৈ টাঙ্গাই ‘ইন্সটিটিউটলৈ’ যোৱাৰ পথ ধৰিলে। আমি ছয়ো নীৰৱ হৈ আগবাঢ়ি গলো।

○ ○ ○ ○

কাগজ-পত্ৰ ইত্যাদি থোৱাত মই সদায় বৰ বে-চিজিল আছিলো। স্কুল-কলেজত থাকোতে লেখা আৰু প্ৰকাশিত গল্পবোৰো মই হেৰুৱাই পেলাইছিলো। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কোনো সমাবৰ্তন উৎসৱত মই ভাগ লোৱা নাছিলো। এম. এ. আৰু পিছলৈ পোৱা পি. এইছ. ডি.ৰ ডিগ্ৰী পত্ৰ কেইখনো মই আনৰ হতুৱাইহে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা অনাইছিলো।

ইন্সটিটিউটৰ পৰা উভতি আহি কাগজ-পত্ৰ বিচাৰিবলৈ গৈ গম পালো যে বাহিৰত মই কাগজ-পত্ৰ বোৰ থোৱা নাই। কাপোৰ-কানিৰ লগত অনা সৰু টিনৰ ট্ৰাঙ্ক এটাৰ এচুকতহে এই কাগজ-পত্ৰ বোৰ থৈ দিছিলো। ট্ৰাঙ্কটো খুলিবলৈ গৈ দেখিলো মই তাত এটা তলা মাৰিও থৈছে। তলাটোৰ চাবি বিচাৰি মই হাৰাশাস্তি হ'লো। চাবি নাই। নিগনিয়েই নি ক'ৰবাত স্মুৱালে নে—ময়ে ক'ৰবাত পেলাই থৈ

আহিলো একো গম নেপালো । ওপৰলৈ উঠি গৈ মাযীদেউৰ পৰাও মই চাব একোছা আনি খুলিবলৈ চেষ্টা কৰি চালে । নাই কোনোপধ্যেই খোলা নেযায় । ওপৰৰ পৰা মাযীদেৱেও নামি আহি চেষ্টা কৰি চালে । ব্যৰ্থ হৈ তেওঁ ক'লে—“তলা চাবি কৰা মুছলমান মানুহটোকে মাতি আনিব লাগিব !” তলা চাবি কৰা এই মুছলমান মানুহটো বৃন্দাবন বিহাৰীৰ বাগিচাৰ ওচৰত অৰ্থাৎ চুঙ্গিৰ নিচেই কাষতে বাস কৰিছিল ।

মাযীদেৱে দসৰথ আখাৰাত থকা ভক্ত এটাক তাক মাতি আনিবলৈ পঠিয়াই দিলে ।

...সি তাৰ বিচিত্ৰ টিঙৰ বাকচ এটা কান্ধত লৈ আমাৰ মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখত আহি উপস্থিত হ'ল । আন দিনা পিন্ধাৰ দৰে সি এখন মলিয়ন লুঙি পিন্ধি আহিছিল । ওখ হটঙা এই মানুহটোৱে লুঙিৰ ওপৰত ফাটি ছিৰাছিৰি হোৱা এটা বিবৰ্ণ গেঞ্জিও পিন্ধিছিল । ভৰিত এযোৰ উটৰ ছালৰ গধপা জোতা । মিঞাৰ চকুৰ দৃষ্টি গভীৰ ভক্ত সকলৰ দৰে স্থিৰ । বয়সে মুখৰ প্ৰকৃত গঠন ভাঙি পেলাইছিল ।

মিঞাৰ লগত ধৰা-মেলা কৰি মই মোৰ টিঙৰ ট্ৰাকটো বাহিৰলৈ উলিয়াই আনিলো ।

সি কান্ধত লৈ অহা বিচিত্ৰ বাকচটো খুলি সবজাম ছটামান উলিয়াই তলাটো খুলিলে । নতুন চাবি এটা কৰিবলৈ তলাটো চাবিও ফালৰ পৰা নিৰীক্ষণ কৰি চালে । তাৰ পাছত মোৰ পিনে উভতি চাই ক'লে—

—“লালী (ছোৱালী) ঝৰা চাইত' পিলাও !”

...দুয়ো ধৰা মেলা কৰি বাকচটো ভিতৰলৈ লৈ আহিলো । মই তাক চাহ একাপ কৰি দিলো । সি দুৱাৰ মুখত বহি বৰ সন্তোষেৰে চাহ কাপ খাব ধৰিলে । সি নিজেই ক'লে—

—“বৃন্দাবনত এতিয়া আক বেছি মুছলমান নাই । মথুৰাত দুৰ্ভিক্ষ-হোৱাৰ সময়তে আলিগড়ৰ পিনে উঠি গ'ল ।

...এই বাধাবাণীৰ দেশত আমাৰো আক কোনো উন্নতি নহ'ল ।”

নতুন চাবি এটা বৰ কম সময়তে সি মোক জৈয়াৰ কৰি দিলে ।
 তাৰ পাছত তাৰ প্ৰাপ্য ধনখিনি লৈ বৰ সন্তুষ্ট হৈ সি উভতি গ'ল ।
 [মোগলে ব্ৰজত প্ৰায় সাতশ বছৰ ৰাজত্ব কৰিছিল ।...মাহমুদ গজনী,
 সিকন্দৰ লোডী আৰু ঔৰঙ্গজেবৰ দিনত যিসকল হিন্দু মুছলমান
 হৈছিল সেই সকলৰ সংখ্যা সৰহ নাছিল । এই সময়ত ব্ৰজত কুৰিন
 পোন্ধৰ ভাগ লোকহে মুছলমান আছিল । শুনা যায়, প্ৰাণৰ ভয়ত নাইবা
 ঐশ্বৰ্য্য বিভূতিৰ আশাত যি সকল হিন্দুৱে ইছলাম ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল
 সেই সকলক হৃদয়হীন হিন্দু সকলে আৰু নিজৰ শাৰীলৈ অনা নাছিল ।
 ---হিন্দু সকলে 'জিজিয়া' কৰ দিব লাগিছিল । ধনী সম্প্ৰদায়ে ৪৮ টা
 ৰূপৰ মুদ্ৰা, সাধাৰণ লোকে ২৪ টা আৰু একেবাৰে দৰিদ্ৰই ১২ টা
 ৰূপৰ মুদ্ৰা দিব লাগিছিল ।...এয়া বাক তেওঁলোকৰ হিন্দু নোহোৱাৰেই
 পৰিণাম আছিল নে ? আশীৰ্বাদীলালে লেখি যোৱাৰ দৰে ? প্ৰথমে
 হেনো বামুণসকলে এই কৰৰ পৰা মুক্ত আছিল । কিন্তু ফিৰোজ
 শাহ ভোগলকৰ দিনত বামুণেও কৰ দিব লগা হৈছিল ।]

---এই পুৰণা ঠাঁইটোৰ এটা কোণত সোত-মোচ খাই পৰি আছিল
 মোৰ ডিগ্ৰী পত্ৰ সমূহ । সেইবোৰ এখন এখনকৈ গোটাই সমান হ'বলৈ
 মই বহী এখনৰ মাজত থলো । এইবোৰৰ মাজত অধ্যাপক মহেন্দ্ৰ
 বৰা ছাৰে দিয়া চাৰ্টিফিকেট খনো আছিল । এই চাৰ্টিফিকেটৰ কথা
 মই ইতিমধ্যে প্ৰকাশ কৰিছো ।

দিল্লীলৈ ইণ্টাৰভিউ দিবলৈ যোৱাৰ দুদিন আগেয়ে ছাৰে ক'লে,

—“যমুনাৰ ঘাটৰ কাষত কড়ি বাবা থাকে । তোমাৰ কামৰ কথা
 বাবাই কৈ দিব পাৰিব ।” (এই গৰাকী সন্ন্যাসীয়ে কড়ি মাৰি মানুহৰ
 ভবিষ্যতৰ কথা ক'ব পাৰিছিল । এই বাবেই তেওঁক সকলোৱে কড়ি
 বাবা বুলিয়েই মাতিছিল ।)

---আবেলি সময়ত আমি তিনিও কড়ি বাবাৰ খুপৰি অভিমুখে
 স্বাত্ৰা কৰিলো । শাহজী মন্দিৰৰ কাষেৰে নামি যোৱা এয়া সেই বিচিহ্ন
 পথ ।...জহি খহি যোৱা ইটাৰ প্ৰাচীৰ ।... আহ ক'ত দেখিছিলো ?

মই আগেয়ে উল্লেখ কৰিছো। বৰ অবিশ্বাস্য যেন লাগিলেও এয়া মই সপোনত দেখা প্ৰাচীৰ।... ইমান দিনে ইয়াত থাকি এনে ধৰণৰ প্ৰাচীৰৰ সৈতে মোৰ এক বহস্যময় সন্মিলন দৰেই হৈ গৈছে। এই প্ৰাচীৰেই যেন হৃদয়ত এক ধৰণৰ স্নেহৰ প্ৰাচীৰ বান্ধিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিছে। নাই নাই মই উভতি যোৱাৰ কথা আৰু ভবা নাছিলো।

নদীৰ ঘাটৰ ওচৰৰ ভগ্ন দালান এটাৰ খুপৰি এটাত এই সন্মাসী গৰাকী বাস কৰিছিল। তেওঁৰ যথেষ্ট বয়স হৈছিল। মানুহৰ কথা-বতৰা শুনিছিল। উত্তৰ কিন্তু নিদিছিল। মূৰত চুলি একেবাবেই নাছিল। বেছি ভাগ সময় তলমূৰ কৰিয়েই কটাইছিল।

ছাৰে তেওঁৰ কাণৰ কাষলৈ গৈ গোটেইখিনি কথা বুজাই দিলে। তেওঁৰ ওচৰলৈ উঠি যাওঁতে ছাৰে লাখুটি ডালত ধৰি খুপি খুপিহে উঠি গৈছিল।

কড়ি বাবাই বহি থকা আসনখনৰ তলৰ পৰা কাপোৰৰ মোনা এটা উলিয়ালে। এই মোনাত থকা লোহাৰ কড়ি কিছুমান বৰ যত্নেৰে তেওঁ উলিয়াই আনিলে। মোৰ মুখলৈ এবাৰ মূৰ তুলি চাই তেওঁ কড়ি কেইটা এখন বিচিত্ৰ কাপোৰৰ ওপৰত মাৰি পঠিয়ালে।...তাৰ পাছত বহু সময় তেওঁ কড়ি কেইটালৈ স্তব্ধ হৈ চাই ব'ল। শেষত ক'লে,

—“যিস কাম কে লিয়ে যা বহী হো ওসমে সফল হোঙ্গী। যদি এইসা না হোৱাতো ম্যায় এ কড়িয়োকা খেল হামেসা কা লিয়ে চোড় দোঙ্গা।”

বৃদ্ধ কড়ি বাবাই কথাবোৰ মুখৰ ভিতৰতে কৈছিল। তেওঁৰ হিন্দী ভাষা মই ভালদৰে বুজি পোৱা নাছিলো। ছাৰে এটা এটাকৈ কথা বোৰ শুনিলে আৰু মোক বুজাই দিলে।

...উভতি আহোতে আমি যমুনাৰ ‘চীৰ হৰণ ঘাটত’ কিছুসময় বহিলো। মই কড়ি বাবাৰ কথাত অৱশ্যে অলপো গুৰু দিয়া নাছিলো।

দূৰৈৰ পৰা দেখিলো মধুবাৰ পৰা এখন ডাঙৰ নাও আগুৱাই

আহিছে। বঠাৰ চপ চপ শব্দ শুনি কাঁচিদিবীয়া বনবোৰৰ মাজত আহি পৰা বনবীয়া হাঁহৰ জাক এটা উৰি আহি 'চীৰ হৰণ ঘাট'ৰ চিৰিত পৰিলহি।...মাধুৰ মৃত্যুৰ পাছত বহুদিনলৈ মই মূৰৰ ওপৰৰ আকাশ খনলৈ ভালদৰে মূৰ তুলি চাব পৰা নাছিলো। এই কথা আগেয়ে প্ৰকাশ কৰিছো। আজি এই 'চীৰহৰণ ঘাট'ৰ পৰা মোৰ মূৰৰ ওপৰৰ আকাশখনৰ এক অদ্ভুত সৌন্দৰ্য দেখা পালো। যুৱতীৰ অধৰৰ দৰে এক বঙে আকাশক ছাটি ধৰি আছে। এই বঙৰ স্পৰ্শ সকলোতে পৰিছে। যমুনাত, যমুনাৰ এই প্ৰাচীন ঘাটত, আৰু সোৱা যমুনাৰ পানী যুঁৱলিত গজি উঠা ঘাঁহবোৰতো এই ৰং বিয়পি পৰিছে।...এই মুহূৰ্তত যেন 'ঈশ্বৰৰ নগৰীৰ' সকলো কদৰ্যতা, সকলো নিষ্ঠুৰতা অদৃশ্য হৈ পৰিছে। সোৱা উবুৰি হৈ পৰি থকা পৰিত্যক্ত নাঙবোৰত আৰু পানীৰ পৰা ওলাই আহি বালিত ডিঙি মেলি পৰি থকা কাছবোৰৰ ওপৰতো এই সোণালী ৰঙৰ গুড়ি ছিটিকি পৰিছে।...এই সৌন্দৰ্য বৰ বিস্ময়কৰ।

...হঠাৎ ছাবৰ কণ্ঠত মোৰ চমক ভাঙিল।

—“তুমি সকলোবোৰ কাগজ-পত্ৰ সাজু কৰি ৰাখিছা নহয় নে?”

...দিল্লীৰ কথা মনত পৰি এক কৰ্কশ অনুভূতি মোৰ দেহৰ শিৰা উপশিৰাৰে বাগৰি গ'ল।

○ ○ ○ ○

বংশীবট পাব হৈ ঈমৰাতি বায়ে এসময়ত গীত গোৱা ছত্ৰীৰ দাঁতিৰে সেইদিনা উভতি আহোতে আমি দুটা মুমূৰ্ষু মানুহক মৃত্যুৰ ক্ষণ গণি মাটিত মুখ গুজি পৰি থকা দেখিলো।

॥ তেৰ ॥

মথুৰা হৈ দিল্লীলৈ যোৱা বাছ ধৰিবলৈ আন্ধাৰে পোহৰে আহি আমি দুয়ো চুঙ্গিৰ ওচৰৰ বাছ আড্ডাত উপস্থিত হলো।

ছাৰে মোক ইণ্টাৰভিউ বৰ্ডৰ সদস্য সকলে কি কি প্ৰশ্ন সুধিব পাৰে

এই বিষয়ে কিছুমান গুংনুত্ৰ দি আছিল। মই কিন্তু ছাবৰ কথা ভালদৰে যেন শুনাই নাছিলো। এক নৈবাশ আৰু বিবশতাই মোক যেন বধিব কৰি ৰাখিছিল।...মোৰ ভাৱ হৈছিল ঠিক এনে এটা জীৱন মই বিচৰা নাছিলো।...কিমান গভীৰভাৱে মাধুৰ লগত থকা সেই জীৱন মই ভাল পাইছিলো। এই কথা এই মুহূৰ্তত মই বৰ বেয়াকৈ অনুভৱ কৰিব ধৰিলো। কোনো কোনো মুহূৰ্তত স্মৃতিৰ কাৰাগাৰত কটকটীয়াকৈ বান্ধি থোৱা অতীতে কেনেদৰে বান্ধোন খুলি অত্যাচাৰ কৰিব পাৰে এই কথা ভুক্ত ভোগীৰ বাহিৰে আন কোনেও নিশ্চয় অনুভৱ কৰিব নোৱাৰিব।...পূজনীয় ছাব মোৰ নিচেই ওচৰত বহি গৈছিল। তেওঁ যেন নীৰৱে মোৰ সমস্ত ভাৱধাৰা লক্ষ্য কৰিছিল। ঠিক এনে এক ভাৱ হৈছিল।

ঋতুৰ পৰা দিল্লীলৈ যোৱা এই পথ ছোৱাত এক অশ্রু ভাৱো মোৰ মনলৈ আহিল। মই দেখোন গৱেষণাৰ কাম শেষ হোৱাৰ পাছত কাইকছ বাৰ্জেৰৰ ওচৰলৈও গুচি যাব পাৰো। তেওঁ কাশ্মীৰৰ ৰামবান্ধ ব্ৰীজৰ মুখ্য ইঞ্জিনীয়াৰৰ কাম কৰি আছে।

দিল্লীত তেওঁক লগ পোৱাৰ পাছতো মই কোনো মীমাংসালৈ আহিব পৰা নাই। তেওঁৰ চিঠি পাহাৰৰ দৰে মোৰ টেবুলত জমা হ'ব আৰম্ভ কৰিছে। নাই নাই কোনো এটা মীমাংসালৈ আহিব নোৱাৰি। কি কাৰণে নোৱাৰি?...মই হিন্দু ব্ৰাহ্মণ আৰু কাইকছ বাৰ্জেৰ জুৰথুৰু ধৰ্মাৱলম্বী, এই কাৰণেই নে?...নাই নাই এই প্ৰশ্ন কোনো দিনে মোৰ মনলৈ অহা নাই। জাতি বিচাৰ যেন এক ঘৃণনীয় অপৰাধ, সৰু কালৰ পৰা মোৰ এনে এক ভাৱ।...তেতিয়াহলে? নিজৰ মনৰ সেই বহস্যময় জাল ভেদ কৰি অন্ধকাৰময় পথ পোহৰ কৰাৰ কোনো শব্দ মই বিচাৰি লব নোৱাৰিলো। যুক্তি তৰ্কই মনৰ জুই উপশম কৰিব পাৰিলেও মনলৈ অনেক সময়ত শাস্তি আনিব নোৱাৰে।

ছাবৰ নিচেই কাষত বহি মই জীৱনৰ অনেক কাল্পনিক মন্দিৰ তৈয়াৰ কৰিলো। আৰু সেইবোৰ নিজ হাতেৰে ধ্বংস কৰিলো।

দিল্লীত উপস্থিত হৈ আমি দুয়ো ‘অসম হাউছ’ত’ উঠিলো।

ৰাত মই ছাৰৰ ওচৰত পাৰি দিয়া বিছনা এখনত শুই আছিলো। গোটেই ৰাতি মোৰ টোপনি অহা নাছিল। অতীতৰ শেষ হৈ যোৱা সংসাৰৰ মাজত মই ঘূৰা ফিৰা কৰিব ধৰিলো। ছাৰে লগত অনা কিতাপ-পত্ৰ পঢ়িব দিছিল ইণ্টাৰভিউৰ বাবে। সেইবোৰ অৱশ্যে খুলিও নেচালো। মাধুৰ যি স্মৃতিক হৃদয়ৰ গোপন কক্ষত সংসাৰৰ নানা ধৰণৰ বহণৰ আৱৰণৰ মাজত লুকুৱাই থবলৈ চেষ্টা কৰিছিলো সেই স্মৃতিয়ে এই বহণৰ আৱৰণক খোলাকটিৰ তাল কৰি বাহিৰ ওলাই আহিল।...যন্ত্ৰণাত মই ছটফটাব ধৰিলো। কাইকছ বাৰ্জে’ৰ, সম্মুখত এই ইণ্টাৰভিউ, হিমালয় অভিমুখে যোৱা সন্ধ্যাসীসকলৰ লগত চামিল হোৱাৰ আকাঙ্ক্ষা...এই সকলোবোৰ যেন মনৰ পৰা উধাও হৈ গ’ল। এক শূন্য কৰ্কাশ বাস্তৱৰ বুকুত যেন কুচি মুচি সোমাই পৰিলো।

মই আৰু শুব নোৱাৰিলো। বিছনাত বহি মই ওচৰৰ বিছনাত শুই থকা ছাৰৰ পিনে মূৰ তুলি চালো। ছাৰক শুই থকা বেনেই দেখিলো। মোৰ চকুৰে ধাৰাসাৰ লোতক বাগৰি পৰিব ধৰিলে।

ছাৰে ধহমহকৈ বিছনাত উঠি বহিল। মোৰ বিছনাৰ ওচৰলৈ উঠি আহি তেওঁ মোৰ মূৰত হাত দি ক’লে,

—“কি হৈছে? কিয় আকৌ তুমি মন বেয়া কৰিছা?”

থৰক বৰক কৈ তেওঁ উঠি গৈ টেবুলত থোৱা পানীৰ গিলাচ এটা আনি মোৰ হাতত তুলি দিলে, আৰু ক’লে—

—“যোৱা মুখ হাত ধুই ‘আহা।’”

ছাৰৰ কথা পালন কৰি মুখ হাত ধুই মই আকৌ আহি বিছনাত বহিলো। নিজকে সম্পূৰ্ণৰূপে সংযম কৰিবলৈ মোৰ যথেষ্ট সময় লাগিল।

ছাৰক মই স্মৰিলো,

—“মৃত্যুৰ পাছৰ কথা কোনেওতো ক’ব নোৱাৰে, অন্ধকাৰেই

অন্ধকাৰ ! মই কেতিয়াবা তেওঁক লগ পাম নে ? এতিয়াতো কোনো
যোগসূত্ৰ থকা যেন নেলাগে ।”

ছাৰে উত্তৰ দিলে,

—“তুমি এদিন তেওঁক লগ পাবা ।” ব্ৰজধামৰ পৰম সাধক ছাৰে
সেইদিনা মোক এইযাৰ কথাকে ক’লে । কিহৰ মাধ্যমেৰে মই তেওঁক
লগ পাম ? অকল মৃত্যুৰেই নে ? নাই এইবোৰ প্ৰশ্ন মই আক
তেওঁক স্তম্ভিত নোৱাৰিলো ।

১৯৭০ চনৰ চাৰি অক্টোবৰৰ ৰাতি যি সময়ত মোৰ লগত ইণ্টাৰভিউ
দিবলৈ অহা আন আন ছাত্ৰসকলে পঢ়াশুনা কৰি ইণ্টাৰভিউৰ বাবে
সাজু কৰি লৈছিল ঠিক সেই সময়ত মই যেন মাধুৰ লগত এক ভৌতিক
জগতত বিচৰণ কৰি ফুৰিলো !

কিছু সময়ৰ পাছত ছাৰে ক’লে—“তুমি আক চিন্তা কৰি থাকিব
নেলাগে, তুমি কিতাপ কেইখন উলিয়াই লোৱা ।”

মই ক’লো,

—লাইট জ্বলালে আপোনাৰ যদি টোপনি নাহে ছাৰ ?”

—“মই মন্ত্ৰ জপ কৰি আছো তুমি পঢ়া । তুমি ইণ্টাৰভিউ বৰ্ডৰ
সদস্য সকলৰ সম্মুখত বহাৰ সময়তো মই মন্ত্ৰ জপ কৰি থাকিম । যাতে
তুমি শান্তিৰে বহি উত্তৰবোৰ দিব পাৰা ।”

...মনৰ লগত যুদ্ধ কৰিয়েই মই যেন কান্ধৰ পৰা অতীত মৰাশৰ
সাঙি খন নমাই থলো । দুই তিন ঘণ্টা মই ইণ্টাৰভিউৰ বাবে নিয়া
কিতাপবোৰৰ ভিতৰত, বিশেষকৈ মোৰ শিক্ষা গুৰু সতেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা
দেৱৰ ‘অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত’ খন পঢ়িলো ।...এই সময়ত জ্বলি
পুৰি ভস্ম হৈ যোৱা সংসাৰৰ টুকুৰাবোৰে মোৰ শৰীৰ আৰু মনত চাবুকে
কোবোৱাৰ দৰে কোবাই থাকিল ।

...তথাপিও মই পঢ়ি থাকিলো । এই ইণ্টাৰভিউটোৰ কাৰণে
মাত্ৰ তিনি ঘণ্টাহে বোধহয় মই পঢ়িছিলো ।

পুৱা এঘাৰটা বজাত উপচাৰ্ঘ্যৰ কমিটীকমত আমাৰ ইণ্টাৰভিউ

আছিল।...দহটা মান বজাত ছাৰ আৰু মই 'গা-পা ধুই সাজু হলো। যোৱাৰ সময়ত ছাৰে তেওঁৰ সৰু মোনাটোৰ পৰা এটা টেমা উলিয়ালে। মুখৰ ভিতৰত আশীৰ্বাদ সূচক কিবা এটা শব্দ উচ্চাৰণ কৰি তেওঁ গোৰোচনাৰ এটা হালধীয়া ফোট মোৰ কপালত মাৰি দিলে।

○ ○ ○ ○

দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰধান দুৱাৰ পাৰ হ'লো। চাৰিওফালে এক ভব্য বাতাবৰণ। পুৰণা হাতীদাঁতৰ বৰণ লোৱা এসময়ৰ ভাৰতৰ ভাইচৰয়ৰ বাস ভৱনত উপাচাৰ্যৰ অফিচ। আমি দুয়ো অৱশ্যে ঘূৰা ফিৰা কৰি কিছু সময় উপাচাৰ্যৰ এই কমিটি ৰুমটো বিচাৰি ফুৰিলো। লাখুটিত ভৰ দি খোজ কঢ়া ছাৰৰ ব্যক্তিত্ব দেখি অনেকেই সেইদিনা তথা লাগি চাইছিল। ছাৰৰ মূৰৰ চুলি পকি একেবাৰে বগা হৈ গৈছিল। ছাৰৰ ব্যক্তিত্বত এক অদ্ভুত ঐশ্বৰিক জ্যোতি আছিল। অনেকেই বোধহয় সেইদিনা এই জ্যোতিৰ জলক দেখা পাইছিল।

আমি দুয়ো যেতিয়া সেই সৰু কমিটি ৰুমটোত উপস্থিত হলো দেখিলো ইণ্টাৰভিউ দিবলৈ অহা প্ৰাৰ্থী সকলো তাত বহি আছে। তেওঁলোকৰ মাজৰ এগৰাকীয়ে গৱেষণাৰ কাম ইতিমধ্যে শেষ কৰিছিল। ফলাফলৰ বাবেহে বোধহয় বাট চাই আছিল। তেওঁ লগত 'থিছিছ' খনৰ কপি এটাও লৈ আহিছিল। মোৰ লগত লেখাক ছাৰ স্বয়ং উপস্থিত হোৱা বাবে সকলোৱে সম্ভৱমেৰে উঠি থিয় হ'ল।

আকৌ এবাৰ মোৰ পিনে চাই ছাৰে সোঁৱৰাই দিলে,

—“তুমি মুঠেই ভয় নকৰিবা। মই জপ কৰি থাকিম।”

...একেবাৰে শেষতহে মোৰ ডাক পৰিল।...কোঠাটোত সোমায়ৈ যি কেইগৰাকী হব্য গব্য পণ্ডিতক কমিটি ৰুমত লগ পালো তেওঁলোকৰ এগৰাকীকো মই চিনি নেপাওঁ। হঠাৎ বাওঁ হাতে মূৰ তুলি চোৱাত মই মোৰ শিক্ষাঙ্গক অধ্যাপক মহেশ্বৰ নেওগ ছাৰক দেখা পালো। তেওঁ কিন্তু মোক চিনি নোপোৱা মানুহৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিলে। এৰা বৰ্ডৰ সদস্য হৈ প্ৰাৰ্থীৰ লগত কথা পাতে কেনেকৈ? [পিছলৈ

অধ্যাপক নেওগ ছাবৰ লগত মোৰ সন্মুখত স্থাপন হৈছিল। তপস্বীৰ দৰে দিনে-ৰাতিয়ে সাহিত্য সাধনা কৰা নেওগ ছাবৰ পৰা অসমীয়া সাহিত্যৰ বিষয়ে মই অনেক জ্ঞানলাভ কৰিছিলো। তেওঁৰ চিঠিপত্ৰ সমূহ মোৰ বাবে মূল্যবান সম্পদ আছিল।]

সদস্য সকলে কৰা প্ৰথম ছুটা মান প্ৰশ্নৰ উত্তৰ মই এক ধৰণৰ আড়ষ্টতা অহুভৱ কৰি ভালদৰে দিবই নোৱাৰিলো। কিন্তু লাহে লাহে মই সজাগ হ'লো। মোৰ দ্বিধা স্কোচ নোহোৱা হ'ল।

বৰ্ডৰ সদস্য হৈ থকা পাঞ্জাবৰ প্ৰখ্যাত কবি অধ্যাপক হৰভজন সিং মহোদয়ে মোক এটা প্ৰশ্ন সুধিলে—“অসমীয়াৰ বাহিৰেও অন্য ভাষাৰ সাহিত্যিকৰ কিতাপ-পত্ৰ পঢ়িছানে?”

[কাশ্মীৰত মাধুৰ লগত থকাৰ সময়ত মই অজস্ৰ কিতাপ পঢ়িছিলো। ৰাজেন্দ্ৰ সিং বেদীৰ “এক চাদৰ মৈলী সী” নামৰ উপন্যাস খনে মোক বৰকৈ আকৰ্ষণ কৰিছিল। মই এই উপন্যাস খনৰ বিষয়ে তেওঁক কিছু কথা কলো।]

এইবাৰ মই সঁচাকৈয়ে কিতাপ খন পঢ়িছো নে নাই এই কথা জানিবলৈ তেওঁ মোক কিতাপ খনৰ ছুটা মান দৃশ্যৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰিব দিলে।

এই কিতাপ খনত ছুটা মান দৃশ্য সঁচাকৈয়ে অনন্য আছিল। নাযিকাই যিটি পাত্ৰক এদিন পুত্ৰৰ দৰে নিজৰ বুকুৰ দুখ দি পালন কৰিছিল তাৰেই এদিন অন্ধশায়িনী হ'বলগীয়া হৈছিল। সিহঁতৰ বিবাহৰ বৰ্ণনা অদ্ভুত আৰু শোকাবহ আছিল।

এই বৰ্ণনাখিনি মই অধ্যাপক হৰভজন সিং মহোদয়ক দিব লগীয়া হোৱাত কিছু অপ্ৰস্তুতো হ'লো। ইংৰাজী ভাষাত ভালদৰে এই খিনি প্ৰকাশ কৰাতো মই যথেষ্ট দ্বিধা অহুভৱ কৰিলো।...কিন্তু অধ্যাপক হৰ ভজন সিং বৰ সন্তুষ্ট হোৱাৰ দৰে দেখা গ'ল।

ইয়াৰ পাছত যিবোৰ প্ৰশ্ন সদস্যসকলে কৰিলে সেই বোৰৰ উত্তৰ : মই বোধ হয় ঠিক মতেই দিব পাৰিলো।

ছাৰৰ ওচৰলৈ আহি দেখিলো ছাৰে একে ঠাইতে চকু মুদি জপ কৰাৰ দৰে বহি আছে। কিছু সময়ৰ পাছত ইণ্টাৰভিউ দিয়া গোটেই জাক প্ৰাৰ্থীৰ লগত নেওগ ছাৰে বাহিৰলৈ ওলাই আহিল।

কোনোবা এগৰাকীয়ে ক'লে—“ৰেজিষ্টাৰ অফিছ অৰ্থাৎ কম নম্বৰ ১৩ তেই লৰ্ড মাউণ্টবেটেনে এডুইনাক বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল।”

মই সেই ভব্য প্ৰাসাদটিলৈ চাইছিলো। এনেয়েও ইতিহাস সৱটি পৰি থকা দিল্লীৰ প্ৰাচীন ধ্বংসস্তুপ, প্ৰাসাদ, ইত্যাদিৰ প্ৰতি মোৰ বৰ কোঁতুহল আছিল।

...আমি দুয়ো অলপো সময় অপব্যয় নকৰি ‘অসম হাউছ’ৰ পৰা কানি-কাপোৰ লৈ হিচাপ-নিকাচ ইত্যাদি কৰি কাশ্মীৰী গেটৰ বাছ আড্ডা অভিমুখে বাওনা হ'লো।

...মোৰ কাষত বহি অহা ছাৰক মই আক্ষেপ কৰি ক'লো,
—“তুলসী দাসৰ বামচৰিত মানস সম্পৰ্কে কৰা প্ৰশ্ন বেইটাব উত্তৰ মই ভালদৰে দিব নোৱাৰিলো ছাৰ!”

ছাৰে সাস্থনা দি ক'লে, “যি পাঠ্যই হৃদয় স্পৰ্শ কৰে তুমি সেই পাঠ্যই পঢ়িবা। মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস তুলসী দাসৰ বামচৰিত মানসে এদিন তোমাৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব।”

[পিছলৈ যদিও মহাকবি তুলসীয়ে নাৰীৰ বিষয়ে লেখা উক্তি কিছুমান আৰু দুই এটা কথা মই ভাল পোৱা নাছিলো তথাপিও ভ্ৰাতৃ, ভগ্নী, পিতৃ-মাতৃ আৰু বন্ধুৰ যি নিৰ্মল সম্বন্ধৰ কাহিনী তেওঁ দেখুৱাইছিল সেই বোৰে মোক গভীৰভাৱে আকৰ্ষণ কৰিছিল। মোৰ ভাৱ হৈছিল পৃথিৱীত এনে ধৰণৰ সম্বন্ধ থাকিলেও শোক সাগৰত ডুব দিবলগীয়া অৱস্থা মানৱ জাতিৰ নহয়। তুলসীৰ ভাষা আৰু ৰূপক সমূহেও মোক মুগ্ধ কৰিছিল।... তুলসীৰ এই কেইটা গুণ মই হৃদয়েৰে ভাল পাইছিলো।

...পিছলৈ অনেকে মোক বামাৱলম্পৰ্কে ভাষণ দিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। উত্তৰ প্ৰদেশ আৰু মধ্য প্ৰদেশৰ অনেক সৰু-ডাঙৰ সভাস্ত

মই ৰামায়ণ সম্বন্ধে অনেক লেখা পাঠ কৰিছিলো। দিল্লীৰ মানস চতুৰ্শতা সমিটিয়ে ১৯৭৮ চনৰ ৰাম নৱমীৰ দিনা এটি সবস্বতীৰ প্ৰতিমা দি সন্মান জনাইছিল। যদিও এই সন্মানৰ যোগ্য ব্যক্তি হয়তো মই নাছিলো।

১৯৮৬ চনৰ আগষ্ট মাহত বিহাৰৰ পাটনা চহৰতো ৰামায়ণ সম্বন্ধে এক সভা বহিছিল। সেই বাৰ পাটনাৰ ৰাজ ভৱনত ৰাজ্যপাল ভেঙ্কেট চুৱায়াই বেশমৰ চাদৰ, মুদ্ৰা ইত্যাদি মোক উপহাৰ দিছিল। মোৰ লগত সেই বাৰ ডক্টৰ পাণ্ডুৰঙ্গ ৰাও আৰু প্ৰভাকৰ মাছুৱেও আছিল। তেওঁলোককো ৰাম ভক্ত চুৱায়াই বেশমৰ চাদৰ আৰু মুদ্ৰাৰে সন্মানিত কৰিছিল।

ৰামায়ণ সাহিত্যত মই কোনো ডাঙৰ পণ্ডিত নাছিলো। এই বিষয়ে পঢ়া-শুনা কৰাৰ প্ৰৱল ইচ্ছা আছিল যদিও সময় কৰিব নোৱাৰিছিলো।

এবাৰ থাইলেণ্ডৰ থামাচাত বিশ্ববিদ্যালয়েও (Thammasat University) অসমীয়া ভাষা আৰু ৰামায়ণ সম্বন্ধে পত্ৰ পঢ়িবলৈ এক সভাত নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। সেইবাবেই মই গভীৰভাৱে অসমীয়া কবি মাধৱ কন্দলিৰ ৰামায়ণখন পঢ়িছিলো। অসমৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থ সমূহৰ ভিতৰত গুৰু চৰিত সমূহ আৰু মাধৱ কন্দলিৰ এই ৰামায়ণ খনে মোক বিশেষ কিছুমান কথাৰ বাবে আকৰ্ষণ কৰিছিল।]

o o o o

ব্ৰজৰ মাটিত শেষ নিশ্বাস পেলাবলৈ অহা মুমূৰ্ষু মানুহৰ সংখ্যা দিনে দিনে বাঢ়ি অহা দেখিলো। এটা ভক্তই বহুদিন আমাৰ ওচৰৰ উন্মুক্ত নৰ্দমা এটাৰ ওচৰত পৰি আছিল। ভেনা মাথিৰে ভৰি পৰিছিল তাৰ শৰীৰ। আন এটাক মই বংশীবটৰ তলত পৰি থকা দেখিলো। অস্থি-চৰ্ম-সাৰ দেহ।...তাৰ কি বেমাৰ হৈছিল নেজানো। কিন্তু ঈশ্বৰ নগৰীৰ এই মাটিত শেষ নিশ্বাস পেলাবলৈ যে সি বাটকুৰি বাই আহিছিল এই বিষয়ে কোনো সন্দেহ নাছিল। কাৰণ সি হাতখনেৰে কুককি কুককি মাটি খান্দিছিল, আৰু শৰীৰত লেপি লবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

আনকি মোৰ খুপৰিটোৰ নিচেই ওচৰত অৰ্থাৎ লাজা ধাবুৰ মন্দিৰৰ সম্মুখৰ বট জোপাৰ তলতো এটা ভক্তই ব্ৰজৰ বজ পাবলৈ আশা কৰি বছৰদিন পৰি আছিল। ওচৰৰ মানুহে কোৱা-মেলা কৰা শুনিছিলো সি হেনো সাষ্টাঙ্গ প্ৰণাম কৰি বাগৰি বাগৰি আহি এই খিনিত উপস্থিত হৈছিল। ...এনেদৰে বাগৰি বাগৰি আহোতে তাৰ সৰ্বশৰীৰ ক্ষত বিক্ষত হৈ পৰিছিল। মৃত্যুৰ বাবে বাট চাই থকা এই মানুহটোৰ শাৰীৰিক কষ্ট বৰ অসহনীয় আছিল যেন ধাৰণা হৈছিল। কাৰণ মাজে মাজে যন্ত্ৰণাত তাৰ আঙুলিৰ নখ ব্ৰজৰ মাটিৰ তললৈ বহি গৈছিল।

o o o o

মাহীদেউৰ লগত প্ৰায়ে শ্ৰীৰঙ্গজী মন্দিৰলৈও মই যাবলৈ আবদ্ধ কৰিলো। ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ দাঁতিৰে যোৱা সংক্ষিপ্ত পথেৰে আমি দুয়ো বঙ্গজীলৈ গৈছিলো। কেতিয়াবা ছাৰো আমাৰ লগত গৈছিল। বঙ্গজীৰ প্ৰধান দুৱাৰৰ দাঁতিৰ জোতা থোৱা পুলিটিৰ ওচৰত মই মাজে সময়ে এটা অগ্ৰ ধৰণৰ ভক্তৰ দলো লগ পালো। সিহঁত অম্প্ৰশ্য। মন্দিৰত এইটো দলে স্বইচ্ছাবে সোমাব নোখোজে। আমাৰ সংবিধানৰ ১৭ নম্বৰ দফাই অথচ যেন চিঞৰিয়ে আছে—“অম্প্ৰশ্যতাৰ বিলোপ কৰা হ'ল আৰু যি কোনো ৰূপতে ইয়াৰ আচৰণ নিষিদ্ধ কৰা হ'ল। অম্প্ৰশ্যতাৰ পৰা উদ্ধৃত যিকোনো নিৰ্যোগ্যতাৰ প্ৰয়োগ বিধিমেতে দণ্ডনীয় অপৰাধ হ'ব।”

...শুনিছিলো উত্তৰ প্ৰদেশত ১৯৫৬ চনত আৰু এখন আইন তৈয়াৰ হৈছিল। এই আইন মতে এনে ধৰণৰ লোকক মন্দিৰত প্ৰবেশ কৰিবৰ বাবে আৰু অনেক অধিকাৰ দিয়া হৈছিল; ...কিন্তু এই থেৰো-গেৰো কৰি মন্দিৰৰ জোতা থোৱা কোঠাৰ দাঁতিত বহি থকা লোক সকলে এই আইনৰ বিষয়ে অজ্ঞ হৈ থাকে। কোনোবাই ঠেলি হেঁচুকি দিলেও সিহঁতে হয়তো আগ নেবাঢ়িব। নিজৰ নিজৰ ভাগ্যক এনে ধৰণে মানি লোৱা লোকৰ সংখ্যাও মই বাঢ়ি অহা দেখিলো। সিহঁতে আলিৰ দাঁতিৰ পাবত গজা মন্দিৰবোৰৰ ওচৰত বহি সংকীৰ্ত্তন

কৰে। পাণ্ডা সকলে সিহঁতৰ আশে পাশে ঘূৰা ফিৰা কৰে। কিছুমানক নিৰ্দিষ্ট মন্দিৰৰ প্ৰাঙ্গনত নিজৰ পিতৃ-মাতৃ নাইবা প্ৰিয়জনৰ নাম খোদিত কৰি মাৰ্বলৰ ফলক লগোৱাবলৈ সিহঁতক পাণ্ডা সকলে উপদেশ দিয়ে। সিহঁতেও আশা কৰে ভক্তৰ ভবিষ্যত ধূলিৰে পবিত্ৰ হৈ পৰক প্ৰিয়জনৰ নাম। এনে ধৰণৰ মাৰ্বলৰ ফলক লগোৱা মন্দিৰ কিছুমানৰ প্ৰাঙ্গন সমূহে কেনে ধৰণৰ কিস্তুত-কিমাকাৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল এই কথা নেদেখিলে কল্পনা কৰিব নোৱাৰি।

ইন্সটিটিউটতো মোৰ কাম ঠিক মতেই চলিব ধৰিলে। 'ইন্সটিটিউট'ৰ ৰেক্টৰ স্বামী বন মহাবাজ আৰু প্ৰিন্সিপাল ডক্টৰ চৰণ বিহাৰী গোস্বামীকো সুখী হোৱা যেনেই দেখা গ'ল।

দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ইণ্টাৰভিউৰ কথা লাহে লাহে ছাৰ আৰু মই পাহৰি আহিলো। অথচ ইণ্টাৰভিউ দি অহা এমাহেই হোৱা নাছিল।

○ ○ ○ ○

অক্টোবৰ মাহ। ১৯৭০ চন। এদিন দুপৰীয়া আমাৰ মন্দিৰৰ কাঠৰ ছুৱাৰ খনত কোনোবাই ঢকিয়াব ধৰিলে। সেই দিনা ছাৰ আৰু মই 'ইন্সটিটিউট'লৈ যোৱা নাছিলো। ছুৱাৰ খুলি দেখিলো পিয়ন এটাই দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ নিযুক্তি পত্ৰখন লৈ হাজিৰ হৈছে। খুলি চাই দেখিলো চিঠিখন মোৰ গুৱাহাটীৰ ঠিকনাত পঠিয়াইছিল। ভাই এটাই সেই খন আকৌ বৃন্দাবনলৈ পঠিয়াই দিছে। সঁচা কথা ক'বলৈ গ'লে, এই নিযুক্তি পত্ৰখন পাই মই অলপো আনন্দিত হ'ব নোৱাৰিলো। ছাৰে মোৰ মনৰ ভাৱ বুজি পাইছিল। মন্দিৰৰ সকলোৱে মোক বাঃ বাঃ দিব ধৰিলে। মই কিন্তু আনন্দিত হ'ব নোৱাৰিলো। অথচ এই নিযুক্তি পত্ৰখনক সম্পূৰ্ণৰূপে অবজ্ঞাও কৰিব নোৱাৰিলো।

○ ○ ○ ○

ৰাতি মোৰ ভালদৰে টোপনি নাছিল। আকাশ ডাৱৰেৰে ভৰি আছিল। ত্ৰিশ গজ দূৰৈত মৃত্যুৰ বাবে লাল বাবুৰ মন্দিৰৰ সন্মুখত অপেক্ষা কৰি পৰি থকা ভক্তটোৰ আৰ্তনাদ আহি মোৰ কাণত

পৰিছিল। এক কৰ্কশ শীতল অনুভূতি মোৰ দেহৰ শিৰা উপশিৰাৰে বাগৰি গ'ল। বিছনাত বহি থাকোতে সেই দিনা মোৰ অদ্ভুত ধৰণৰ ভাৱ কিছুমান আহিল। এই পৃথিবীত সকলোতকৈ ডাঙৰ কথা হ'ল মানৱতা। ...এই মনুষ্য আৰু ধৰ্মই হাতত ধৰা-ধৰিকৈ থাকে বুলি মোৰ যি এক ধাৰণা আছিল ঈশ্বৰৰ এই নগৰীত সেই ধাৰণা ধূলিসাৎ হৈ গৈছে। শেষ বাতি ডবাৰপিতা বৰষুণ আহিল। মই কুঁচি মুচি বিছনাৰ এচুকত বহি থাকিলো। ভাৱ হ'ল এই বতাহ-বৰষুণ সেই মৃত্যুৰ বাবে বাট চাই থকা ভক্তটোৰ শৰীৰৰ ওপৰেৰে পাৰ হৈ গ'ল। সি মৰিল নে বাক ?

আকৌ পুৱাৰ বাছত আমি যাব লাগিব। বস্তু-বাৰি বান্ধি মেলি লোৱাৰ সময় নহ'ব। সেয়ে মই অত্যন্ত নিকংসাহেৰে উঠি থিয় হ'লো। ...দুইবৈ মুকলীধৰৰ ঘণ্টা তেতিয়াও বজা নাছিল। বঙ্গজীৰ সুপ্ৰভাতৰ সুললিত সঙ্গীতৰ ধ্বনি তেতিয়াও মুখৰিত হৈ উঠা নাছিল। আকাশৰ ক'লা ৰং এছটাই তেতিয়াও যেন একুৰা ৰঙা জুইকহে জ্বাৰ কৰি ধৰি আছিল। অদ্ভুত ! অদ্ভুত ইয়াতেই—এই ব্ৰহ্মধামতেই মই মূৰৰ ওপৰৰ আকাশলৈ মূৰ তুলি চাব পৰা হৈছিলো।

বিদায় লবলৈ এখোজ দুখোজকৈ গৈ মই লালাজীৰ মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখত উপস্থিত হ'লো।

বিস্ময়কৰ ! বিস্ময়কৰ !! মৃত্যুৰ বাবে অপেক্ষা কৰি মন্দিৰৰ সন্মুখৰ বৃহৎ প্ৰাচীন গছ জোপাৰ তলত পৰি থকা ভক্তটো তেনেদৰেই পৰি আছে। বৰষুণ জাক তাৰ শৰীৰৰ ওপৰেৰে পাৰ হৈ গৈছে। ...বোকা পানীৰে লপ্‌থপ্‌ হৈ পৰিছে তাৰ দেহ। তথাপিও সি জীয়াই আছে।

...ক'ব নোৱাৰো কি কাৰণে মোৰ মূৰ দোঁ খাই পৰিল এই মানুহ-টোৰ প্ৰতি...লালাজীৰ মন্দিৰটিৰ প্ৰতি। এই ঈশ্বৰৰ নগৰীৰ প্ৰতি।

○ ○ ○ ○

মোক বিদায় দিবলৈ সেইদিনা দসৰথ আখাৰা আৰু ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ প্ৰায়-

বোৰ মানুহেই আমাৰ মন্দিৰৰ দুৱাৰ মুখত উপস্থিত হৈছিল ॥ কাৰোও
 প্ৰতি মই গভীৰভাৱে মনোযোগ দিব নোৱাৰিছিলো। অথচ সকলোকে
 যেন মোৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল আছিল। মনু, কৃষ্ণদাসী সন্মুখৰ
 মন্দিৰৰ সাধুসকলকে আদি কৰি অনেক মানুহ উপস্থিত হৈছিল।
 ছাৰৰ লগত মই টাঙ্গাত উঠিলো। শিল দিয়া আলিৰে টাঙ্গা আগুৱাই
 গ'ল। এই বিদায়ৰ বেলাও মই 'ৰঙ্গজী' মন্দিৰৰ ৰথ গৃহৰ দুৱাৰ মেল
 খাই থকা দেখিলো।

টাঙ্গা বাছ আড্ডা অভিমুখে আগবাঢ়ি যাব ধৰিলে।

...এটা সময়ত এই ঈশ্বৰৰ নগৰী অদৃশ্য হৈ আহিল।

○ ○ ○ ○

১৯৭০ চনৰ দুই নবেম্বৰৰ দিনা দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়লৈ গৈ 'জইনিং
 ৰিপৰ্ট' লেখাৰ সময়তো লেখক ছাৰ মোৰ ওচৰত ছাঁৰ দৰে থিয় হৈ
 আছিল।

○ ○ ○ ○

'মামৰে ধৰা তবোৱাল', 'অহিৰণ' ইত্যাদি উপন্যাস লেখাৰ সময়ত
 শ্ৰমিকৰ কম্প, চাকৰি চাইটৰ অভিজ্ঞতা, কাইকছ বাৰ্জোৰক বন্ধেত
 আকৌ লগ পোৱা, দক্ষিণ পূব এচিয়াৰ দেশ সমূহ ভ্ৰমণ কৰা ইত্যাদি
 অনেক কাহিনী আছিল। দিল্লীৰ কাহিনীও এক অন্য অধ্যায় আছিল।

○ ○ ○ ○

ছাৰ উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখক দেৱৰ মৃত্যু হোৱা অনেক দিন হ'ল। তেওঁ
 বান্ধি দিয়া তাবিজটো এতিয়াও মোৰ শৰীৰত আছে। তেওঁ শিকাই
 যোৱা মন্ত্ৰটোও মোৰ মনত আছে। এটা কথা সঁচা যে ছাৰে মোক
 মুখ্যত লেখিকা নাইবা ডাঙৰ পণ্ডিত হ'বলৈ প্ৰেৰণা দিয়া নাছিল —
 ছাৰে মোক মানৱীয় গুণেৰে বিভূষিত মানুহ হ'বলৈ প্ৰেৰণা দিছিল।
 মনুষ্যত্বৰ সন্মুখত সকলো গুণেই তুচ্ছ আছিল। ছাৰৰ বাবে মানুহতকৈ
 শ্ৰেষ্ঠ এই সংসাৰত আক একো নাছিল।

॥ ড° মামণি বয়ছম গোস্বামীৰ প্ৰকাশিত কিতাপ ॥

- ১। চিনাকি মৰম ১৯৬২ [লয়াছ' বুক ষ্টল]
- ২। কইনা ১৯৬৬ [দত্ত বৰুৱা এণ্ড কোম্পানী]
- ৩। চেনাবৰ শ্ৰোত ১৯৭২ [লয়াছ' বুক ষ্টল]
- ৪। নীলকণ্ঠী ব্ৰজ ১৯৭৬ [লয়াছ' বুক ষ্টল, গুৱাহাটী]
- ৫। অহিৰণ ১৯৮০ [বাণী প্ৰকাশ, গুৱাহাটী]
- ৬। মামৰে ধৰা তৰোৱাল আৰু ছখন উপন্যাস [নাকঠ চহৰ, বুদ্ধ সাগৰ
ধূসৰ গেইলা আৰু মহম্মদ মুচা]
প্ৰথম সংস্কৰণ ১৯৮০ [শৰাইঘাট প্ৰিন্টাৰ্ছ, গুৱাহাটী]
দ্বিতীয় সংস্কৰণ ১৯৮৪ [দত্ত বৰুৱা এণ্ড কোম্পানী, গুৱাহাটী]
তৃতীয় সংস্কৰণ [প্ৰকাশৰ পথত]
[এই উপন্যাসৰ বাবে ড° গোস্বামীয়ে ১৯৮২ চনৰ সাহিত্য একাদেমীৰ
পুৰস্কাৰ লাভ কৰিছে।]
- ৭। উৰে খোৱা হাওদা ১৯৮৮ [বাণী প্ৰকাশ, গুৱাহাটী]
- ৮। সংস্কাৰ, উদয়ভানুৰ চৰিত্ৰ ইত্যাদি ১৯৮৬
[শ্ৰীভূমি পাবলিচিং কোঃ. কলিঃ]
- ৯। Shadow of the Dark God 1986
[Sterling Publishers (P) Limited,
New Delhi.-110016]
- ১০। Selected Works of Indira Goswami
[Mamani Raisom Goswami]
[D. K. Publisher, New Delhi 1988]
- ১১। I and my Writing—Published by
M. I. L. Department 1988 [Delhi University]
- ১২। নীলকণ্ঠী ব্ৰজ (হিন্দী অনুবাদ) ১৯৮৫
[জয়প্ৰিয় প্ৰকাশন, দিল্লী—১১০০৩২]
- ১৩। Ramayana of Madhava Kandali and
Goswami Tulsi Das [প্ৰকাশৰ পথত]
- ১৪। জখমী যাত্ৰী [প্ৰকাশৰ পথত]
- ১৫। আধাৰণ্টা লময় ১৯৭৮ [নেখনাল বুক ট্ৰাষ্ট, নতুন দিল্লী]
[মালম্বালয় উপন্যাস আৰু নাজিকোনেবমৰ অনুবাদ]
- ১৬। প্ৰেমচন্দৰ চুটি গল্প ১৯৭৫ [নেখনাল বুক ট্ৰাষ্ট, নতুন দিল্লী]
- ১৭। জাতক কথা [প্ৰকাশৰ পথত]
প্ৰকাশন বিভাগ : নতুন দিল্লী
- ১৮। Life is no bargain (autobiography)
Sterling Publication, Delhi [প্ৰকাশৰ পথত]